

84/2-632.1)6

У435

Борис Укачин

СҮҮШ ЛЕ
ӨШТӨЖҮ

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТ
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Кол-во экз. книги

Лит. ф-л. № 9 1996 — 10.000 001

368854

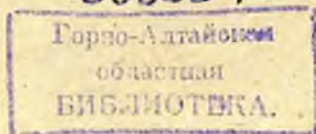
С(Алт)
У.425.

Борис Укачин

СҮҮШ ЛЕ ӨШТӨЖҮ

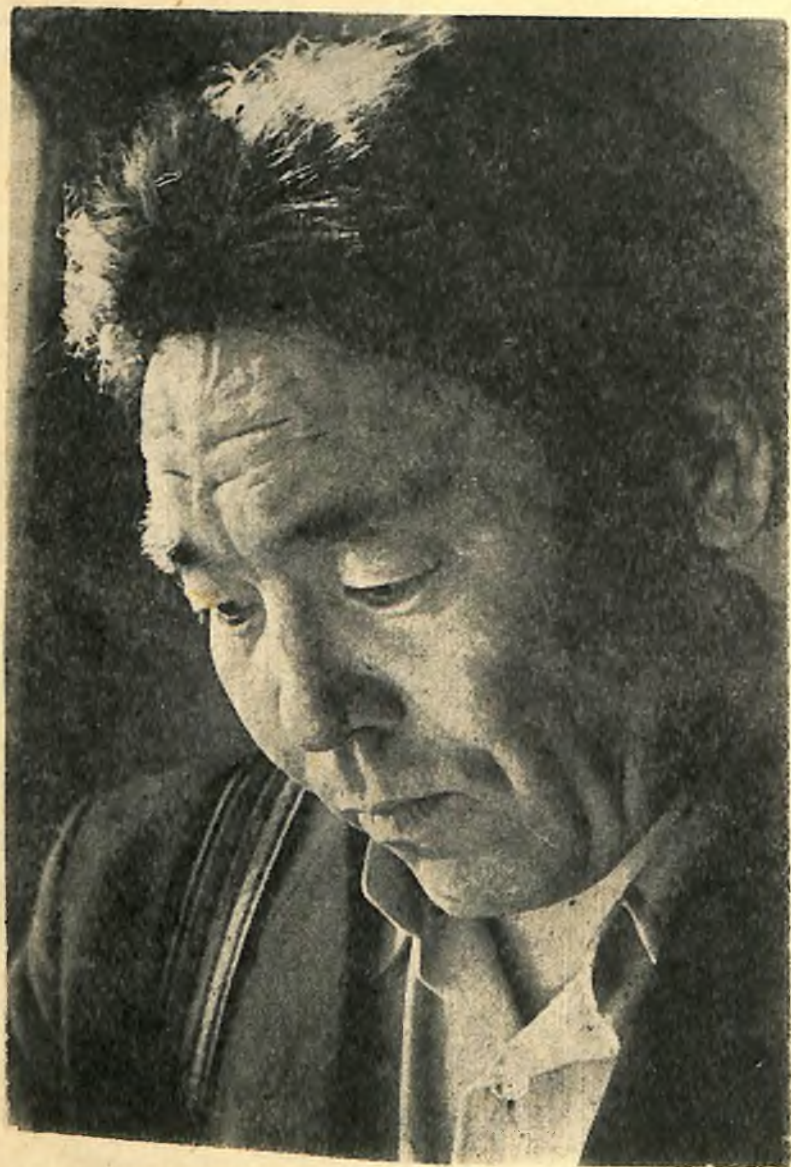
ПРОЗАНЫҢ
ЖУУНТЫЗЫ

368854 ✓✓

АЛТАЙДЫҢ БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР
ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БӨЛҮГИ . 1981

84/22632.1) G-4
Y 435

5-YBY-C10

ӨЛТУРГЕН БОЛЗОМ ТОРОНЫ

МЕНИНГ ЭСКЕ АЛЫНЫЖЫМНЫНГ
СТЕНОГРАММАЗЫ

Ончо сөстөрдөн озо автордын айткан сөзи

Мен бу жаңы бичикти божодып кой-
дым..

Бистинг, литератор улустын, жүрү-
мисте, байла, жаантайын ла мындый: сен
жаңы үлгөр де бол, айса повесть, роман
беги бичип божотсон — жардынган кандый да жаан
жүк жайылып, кенете бастыра бойын жеңилижип, улу
тынып ийерин. А сенин бу сүүнчинг кычыраачыны сүүн-
дирер бе? Ол сеге нени айдар, ондоор бо сени?

Эмди тышкары чыксан, тенгери кандый да азийгызы-
нан чик жок бийик, эбире көрзөн, телкемдер айдары
жок жаан ла элбек, учы-кыйузы билдирбей, кайдаар да
улалып, учуп бараткандый. Алтамын да, тыныжын да
жеңил. Же ол жүк ле сенин бойыңа андый. А кычыраа-
чы... кычыраачыга ол элкем күүн сезилетен болзо кай-
дар! Же жаңы бичиктин кийнинде, сеге удур келгилеп
жаткан улус ончолоры ла жараш, жалакай болуп билди-
рер. Олор сеге азийдагызынан чик жок килемжилү ле
бийанду да көргүлөп тургандый... Кем билер, айса бол-
зо, чындап та андый? Олор кандый да куулгазынду
сезимле сенин бу жеңүүнди, бу сүүнчинди ажындыра
билгилеп койгон болор бо?

Бу бичикти учына чыгарып, калганчы точканы тур-
гузып койоло, кичинек городымнын төс оромыла барып
жаттым. Бу ла көрөйин дезем, меге удур таныш критик
келип жатты. Мен оны узак жылдарга улай билерим, ол

жилбиркек, је јартын айткажын, калай критик. Канайдар оны, ондый да болзо, менин критигим.

Бис эзендежил, тургуза ла куучындажа бердис. Ол калганчы өйлөрдө кандый городтордо болгоны, кандый јаан учурлу конференциялардын ла симпозиумдардын ижинде турушканы, анда кандый јаан ла атту-чуулу ученыйларла, бичиичилерле танышканы ла куучындашканы керегинде, алтай литературанын адынан сости канайда айтканы жанынан эге-төгө эрмектенип, көөрөп турала, менен сурады:

— Је, кулагым сүүнзин, айтсан, мында не солундар угулат?

— Калганчы өйлөрдө айлымда ла отура калдым... кайда да болбодым.

— Андый болзо, нени бичидин, нени бичип турун?

Мен критигимнин алдына, айса болзо, кандый да башка көрүнгөн ошкожым. Ол таңкызынын ыжын буркурадып, мен јаар шинжүлү ле кезе көрүп турала, мынайда айтты:

— Сенин көстөринде та кандый да сүүнчи бар. Је тегин ле эмес...

Онын сонуркажына чыдажып болбой, бойымнын аланзыжымды ла јажытту сүүнчимди айда салып ийгенимди билбей де калдым.

— О-о — деп, менин критигим озо баштап өөч тартынып, онон меге үй кижинийи ошкош јып-јымжагаш алаканын суна салып, — уткып турум! — деди. — Акту јүрегимнен уткып турум... Је андый болзо, меге берзен, кычырайын, көрөйин... Просто молодец эмтирин, база катап уткып турум!

Мындый јылу, јалакай ла јымжак сөстөрдин алдына канайып чыдажар! Тегин де өкпөорип, өзөгимле өрө, тенериге, чыгып калган кижини болгом, — колбичигимди критикке берер болуп јөпсинип ийдим.

Критик бу колбичигимди узак та тутпады — түргентүкей кычырып ийеле, ол айлыма једе конуп келди.

Темдектеп алза, эмди бис экүнин ортобыста шак бу бого јуугаш эрмек-куучын өткөн:

— Просто кайкадым — деп, ол буурайа берген бажынын јараш чачтарын апагаш алаканыла араайынан сыймап, эки көзин менен чек ле туура албайт. Мени бу јажына баштапкы ла катап көргөндий, бажымнан

ала буттарыма јетире ширтейт. — Просто кайкадым: бу кандый жанрла бичилген книга болотон а?!.. Повесть, айса...

— Бойым да билбезим — деп, агынча айттым.

— Сен токто, сананар керек — деди. Көрүжи кезем, бүдүми топ лө бу ойдө мененг чик јок бийик, тоомјылу, не де ого тыгынбас кебеделдү отурды. — Нени-нени бичиирденг озо, сананар керек — деп үредет. — Литература — ол сего ойын эмес...

— Сананарын — сананган ла эдим.

— Айса болзо, бу бичигенингди роман деп бодоп турун эмеш пе?

— Та, чып ла чын, бойым дә билбезим...

Көрзөм, менин критигимнинг чичкечек сабарларынын баштары билдирлү тыркыражып, меге та ненин де учун ачынып, кенете арбап баштады:

— Бичиген жанрынгды билбей јадып, калас јерге калам-пероны колго не алган!

Мен бойымды тудунып, оны унчукпазынан тындап отурдым. А критик дезе нени де эске алынып ийеле, кенетийин сүмелү күлүмзиренип, чала аланзыган кептү сурады:

— Сен тонг калды Александр Павлович Квятковскийдин «Поэтический словарь» деген бичигин јазап көргөн, лаптап шиндеген болзонг кайдарын!

Канайдайын база, арга јокто күлүмзиренип ийдим.

— Сен күлүмзиренбе! — деп, ол атыйланат. — Күлүмзиренбе, а кычыр! Билип ал, литературанын кажы ла жанры керегинде анда сүрекей јарт ла чокум формулировкалар бар. Сүрекей...

— Кем билер, айса болзо, эмдиге јетире литературанын шингјүзинде ачылбаган жанр бар — деп, критигим канайдар эмеш деп өнөтийин айттым. — А јаңы јолдорды ла айалгаларды ченеп көрзө, алтай литературага, байла, коомой болбос.

Бистинг челчежү там ла кызып, там ла улалат. Мен критикке белен багынбай, кенетийин оног сурадым:

— А слер Виктор Астафьевтин «Царь-рыба — Каан-балык» деп бичигин кычырганаар ба? Ол кандый жанрла бичилген — повесть пе, роман ба, айса эмдиги өйдин экологиязы керегинде эпикалу шиндеш эмеш пе? Мен база бедренип јадым!..

жилбиркек, је јартын айткажын, калай критик. Канайдар оны, ондый да болзо, менин критигим.

Бис эзендежип, тургуза ла куучындажа бердис. Ол калганчы өйлөрдө кандый городтордо болгоны, кандый јаан учурлу конференциялардын ла симпозиумдардын ижинде турушканы, анда кандый јаан ла атту-чуулу учуныйларла, бичиичилерле танышканы ла куучындашканы керегинде, алтай литературанын адынан сости канайда айтканы жанынан эге-төгө эрмектенип, көөрөл турала, менен сурады:

— Же, кулагым сүүнзин, айтсан, мында не солундар угулат?

— Калганчы өйлөрдө айлымда ла отура калдым... кайда да болбодым.

— Андый болзо, нени бичидин, нени бичип турун?

Мен критигимнин алдына, айса болзо, кандый да башка көрүнгөн ошкожым. Ол танкызынын ыжын буркурадып, мен јаар шинжүлү ле кезе көрүп турала, мынайда айтты:

— Сенин көстөринде та кандый да сүүнчи бар. Же тегин ле эмес...

Онын сонуркажына чыдажып болбой, бойымнын аланзыжымды ла жажытту сүүнчимди айда салып ийгенимди билбей де калдым.

— О-о — деп, менин критигим озо баштап өөч тартынып, оноң меге үй кижинийи ошкош жып-жымжагаш алаканын суна салып, — уткып турум! — деди. — Акту жүрегимнен уткып турум... Же андый болзо, меге берзен, кычырайын, көрөйин... Просто молодец эмтирин, база катап уткып турум!

Мындый жылу, жалакай ла жымжак сөстөрдүн алдына канайып чыдажар! Тегин де өкпөөрип, өзөгимле өрө, теңериге, чыгып калган кижини болгом, — колбичигимди критикке берер болуп жөпсинип ийдим.

Критик бу колбичигимди узак та тутпады — түргөнтүкөй кычырып ийеле, ол айлыма једе конуп келди.

Темдектеп алза, эмди бис экүнинг ортобыста шак бу бого жуугаш эрмек-куучын өткөн:

— Просто кайкадым — деп, ол буурайа берген бажынын жараш чачтарын апагаш алаканыла араайынан сыймап, эки көзин менен чек ле туура албайт. Мени бу жажына баштапкы ла катап көргөндий, бажымнан

ала буттарыма жетире ширтейт. — Просто кайкадым: бу кандый жанрла бичилген книга болотон а?!.. Повесть, айса...

— Бойым да билбезим — деп, агынча айттым.

— Сен токто, сананар керек — деди. Көрүжи кезем, бүдүми топ лө бу өйдө мененг чик жок бийик, тоомжулу, не де ого тыгынбас кебеделдү отурды. — Нени-нени бичиирден озо, сананар керек — деп үредет. — Литература — ол сеге ойын эмес...

— Сананарын — сананган ла эдим.

— Айса болзо, бу бичигенинги роман деп бодоп турун эмеш пе?

— Та, чып ла чын, бойым да билбезим...

Көрзөм, менин критигимниг чичкечек сабарларынын баштары билдирлү тыркыражып, меге та ненин де учун ачынып, кенете арбап баштады:

— Бичиген жанрынды билбей жадып, калас жерге калам-пероны колго не алган!

Мен бойымды тудунып, оны унчукпазынан тыгдап отурдым. А критик дезе нени де эске алынып ийеле, кенетийин сүмелү күлүмзиренип, чала аланзыхан кептү сурады:

— Сен тонг калды Александр Павлович Квятковскийдин «Поэтический словарь» деген бичигин жазап көргөн, лаптап шиндеген болзонг кайдарын!

Канайдайын база, арга жокто күлүмзиренип ийдим.

— Сен күлүмзиренбе! — деп, ол атыйланат. — Күлүмзиренбе, а кычыр! Билип ал, литературанын кажы ла жанры керегинде анда сүрекей жарт ла чокум формулировкалар бар. Сүрекей...

— Кем билер, айса болзо, эмдиге жетире литература-нын шинжүзинде ачылбаган жанр бар — деп, критигим канайдар эмеш деп өнөтийин айттым. — А жаңы жолдор-ды ла айалгаларды ченеп көрзө, алтай литературага, байла, коомой болбос.

Бистинг челчежү там ла кызып, там ла улалат. Мен критикке белен багынбай, кенетийин онон сурадым:

— А слер Виктор Астафьевтин «Царь-рыба — Каан-балык» деп бичигин кычырганаар ба? Ол кандый жанр-ла бичилген — повесть пе, роман ба, айса эмдиги өйдиг экологиязы керегинде эпикалу шиндеш эмеш пе? Мен база бедренип жадым!..

— Қандый андый бедрениш! — деп, критигим өрө туруп чыгала, ойто отура тўшти. — Астафьев!.. Бедрениште де бойынын қандый бир формазы ла жанры болор јанду. Кем ол, сенин Астафьевин?.. Онон сен эм ўстине Астафьев эмес инен. А ол, сенин Астафьевин, Лев Толстой эмес, билип ал!

— Је андый болзо, Валентин Катаев...

— Акыр-акыр, мен бойымнын сўзимди божотпогом — деп, критик колын токтодулу кўдўрип, онон ары мени бойынын бу мындый сўстўриле торт ло талдыра, јок, ѳлтўре айдып ийер деп сананды ошкош. — Сен Валентин Катаевтен болгой, бистин Дибаш Каинчин де эмезин, керек болзо,.. керек болзо — Тўлўсов то эмезин!

Чындап та, мен бойымнын јаш туштагы нўкўрим ле башчым болгон Борбок-Қара ла онон до ѳскў улус керегинде бу бичигимнин жанрын эмдиге јетире јартап албагам. Бу китап-бичик белетениш јогынан, кенете чўмделген. Аңылу план да тургуспагам, ажындыра керектў учуралдарды да ылгап, јуубагам.

Бу ла, бўгўнги ѳткилеп јаткан кўндердин бирўзинде сақыбаган јанынан тўкў ле јаш тужымнан ала сўрекеј јакшы билетен, је узак јылдардын туркунына туштабаган бир кижиге кенете ле учуража бергем. Јок, учуража да бербегем, јартын айдар болзо, ол бойы меге кирип келген.

Сан башка салым, сан башка кижил

Кезикте тўп-шўўлтелў эрмек-куучындар айдып, каруу јандырага кўч те сурактар берип отулар. А бир јарымда торт ло јаш бала ошкош: тенексў, сан тескери јолго кўчў берер... Је бат, ого јолугып, тургуза ла ончозын эске алына бердим. Чып ла чын, јаңыс ла ѳткўн ѳйлўрди эмес, керек дезе келер де ѳйлўрди эске алынып ийдим ошкош.

Қанайып «келер ѳйлўрди»?..

Сананзам, кезикте андый да болуп јат... Кижил келер ѳйлўрди ажындыра сезип те ийерден маат јок. Келер ѳйлўргў барала, ойто бўгўнги кўндерге бурылып, онон ѳткўн ѳйлўргў атанып турар. А бир јарымда бу јоруктажын ойто тескери айланып, ѳткўн ѳйлўрдўн келер ѳйлўрдин аалгазын ачарга умзанар.

Ол ненинг учун андый?..

Кайкамчылу неме жок. Не десе, кижги жаантайын өйлөрдинг кечединде жүрүп жат. Жок, кижги бойы өйлөрдинг кечеди ле күри болуп жат.

Кижги өйлөрдиги өдүп турган эмес, а кижги ажыра өйлөрдиги бастыра кыймыгы ла өнгүрөзи барганы сезилет.

Бир отуруп санансам, кандый да илбизиндү сезү ар-бүткеннинг бойынан ба айса айланышкан алкышту кейдег бе келип, кезек элеске менинг көксимди быйанду одыла жарыдып ийеле, ойто жоголып калат.

Бойым бодозом, бу бичиктинг төс геройларынынг бирүзи — менин өйим. А онынг төзөлгөзи ле өзөгиги — эске алыныш. Канайда эске алыныш келген ле барган — онойдо ло бичилген. А мында бастыра болуп жаткан керектер ле айалгалар шак ол эмеш-эмеш каткымчылу ла бир кезикте эрикчелдү кижининг — менин жаш тужымда нөкөрим ле башчым болгон Борбок-Караны ла өскөлөринг де эбире айланыжат...

Өй!

Бис, эмдиги өйдинг улузы, ончобыс билерис: кардиологтор аңылу аппараттардынг болужыла кижининг жүрегининг ижин, онынг кажы ла кыймыгын билип алат. Же кардиологторго көрө, мен бодозом, бичиичилер, анчадала улу поэттер, кижининг жүрегининг сызын ла жүзүн-базы, сорбыларын чик жок озо, чик жок чокум көрүп ле сезип, чик жок теренжиде билип ле айладып баштаган.

Өй!

Келер өйлөрдө ученылар кандый бир кижги ненини бичиген букваларынынг аайын (почергин) шиндеп, аңылу аппараттынг болужыла шак ол, түкү ле качан өлүп калган кижининг үнинг ойто тиргизип ле орныктырып ийер аргалу болор деп газеттерде бичилет. А ол сала берген улустынг үндери бүгүн биске литературанынг болужыла угулбай жат па? Темдектезе, Пушкиннинг, Лермонтовтынг, Достоевскийдинг, Гогольдынг ла телекейдинг оной до өскө шүүлтечилерининг бойлоры ла олардын жылдары ла чактарды өткүрө айладар болуп жайалган ойгорынынг ийде-күчиле табылган, олардын произведениелерининг качан да өлбөс геройларынынг келерлери эмдиги де бистинг алдыста тирү! А үндери десе келер де үйенинг кулактарына угулып, бойлорынынг жү-

зүн-башка салымдарыла, кылык-јандарыла кайкадар ла мөңкүлик артарына кем де аланзыбай јат.

Кем билер, айса болзо, келер өйлөрдө кижинин өткөн бастыра јолдорын: меезинин ижин, кылык-јангын — бастыра кеберин јурап турар аппараттарды ученийлар сананып табар. Ол тушта, айса болзо, бичиичи де керек јок болор а? Не дезе, керек болгон тушта, андый куулгазынду аппараттын болужыла кандый бир ат-нерелү јол өткөн улустын јүрүмдерин, олордын ончо чийүлерин ол аппараттын болужыла беп-белен јурап ла бичиичи алала, угуп ла көрүп отурбаа па?

Байла, андый аппараттын бичигенинде чып ла чып болгон учуралдардан өскө, бичиичинин бойынын санаазынын көөрөми, онын колынын ла јүрегинин јылузы кычыраачыга сезилбес. Је ондый да болзо, менин бу бичигим шак андый эмезе ого јуугаш аппараттын болужыла бичилген стенограмма болор.

Менин бажым ла меем — ол менин аппарадым. База мындый аппарат менен өскө кижиде јок. Бар да болзо, менийине түней эмес. Бат, айдарда, мен Борбок-Караны көрүп ийеле, кенете көп немени эске алынып, бойыма шак бу мындый стенограмма тургускам. Эске алынганымнын стенограммазы. А кижинин эске алыныжы бажынан ала учына јетире улай-телей болбойтон эмтир. Онызын бойым ченеп көрдим. Кенете бир учурал санаанга кире конор, онон ол өчүп, чек өскөзи једе конуп келер. Кижинин санаазы чала талайдын толкулары аайлу: јаратка чыгып, кайра болуп, онон ойто келип турар.

Кизи јаантайын ла эске алыныштын абында болбой јат. Эске алынып јаткан өйдө ол бойынын бүгүнгү јүрүмин түней ле јүрүп, ол керегинде канайтса да база сананар. Бу ок өйдө сеге улусла куучындажарга, кандый да бичик кычырарга, неле де сонуркаарга база керек. Сананып јадырып, бичинип отурып, сеге сакыбаган јанынан кенете Борбок-Кара эмезе кандый бир нөкөрин, үйин, уулын, сени мында эмдеп турган доктор кирип келер. Олор байагы санааннын көни јолын үзүп, нени де айдар — сүүнерин, кунугарын, ачынарын... Бат, оны ончозын бу јатгы бичигимде стенографироваа эдерге амадагам.

Айса болзо, бичиичинин кеедикте күнүн сайынгы

бедреништеринин көп тоолу жолдорунун кандый бир азыйда табылган айрызы шак бу эп-аргада жажынып жаткан болордон маат жок. Мен анайып санангам ла иженгем. А менин учений-критигим дёзе бу бичигежим-ди кычырала, та ненин де учун мени А. П. Квятковскийдин сөзлигин бу жажына ачып көрбөгөн болор деп, аланзып барды. А мен дёзе, критигим жүре берерде, бойынын анчадала бүгүнгү бичижиле сүрөкей јит ле јараш Валентин Катаев керегинде база ла катап сананып калдым. Ол бойынын «Алмазный мой венец» деген книгазында (а онын бу бичиги повесть те, роман да деп адалбаган) творчестводогы бедренижи керегинде мынайда айтканы жүрегиме шинип ле јапшынып калган: «Бичинер тушта журукчыга кеедиктин жолдорында јайым болгонынан јараш өскө не керек...»

Кару кычыраачым, бичиништин шак андый јайымына једерге мен база сүрөкей тын күүнзегем ле амадагам. Је шак бу прозаны бичип тура, мен чын айдадым, кандый да аңылу жанр керегинде сананбагам. Эмди көрзөм, мында литературанын көп тоолу жанрлары биригип калган эмтир. Айса болзо, бичиништин јайымы шак мында болор бо?.. Је кандый да болзо, бат бу сенин алдында менин јаны бичигим. Јаман ба ол, јакшы ба, јаргызын бойын эт.

I

УИ СААЧЫ ЈЕТИ КЕЛИННИН КАЙРУ-БАЖЫНДАГЫ СОК
ЈАНЫС ТУРАЗЫН ЭСКЕ АЛЫНГАН БАШТАПКЫ БАЖАЛЫК

Борбок-Кара менин јаткан палатама канайып та сакыбаган јанынан кирип келерде, мен кайкаганыма торт ло кыйгырып ийдим:

— Ба!.. Бу кем?! Борбок-Кара, бу сен бе?

Менин јаш тужымнын көп саба күндери ле јылдары шак ла бу Борбок-Каранын јанында ла оныла коштой до өткөн болзо, је бу ак-јарыктын ўстинде андый кижии бар деп, түкү ле качан ундылып калган. Онын ўстине, көп-көп јылдардын бажында өскө кайда да эмес, а больницада туштажар болорым деп, мен сананбагам да, сакыбагам да. Эмди бу — кирип келди!.. Борбок-Кара — менин јаш тужым ла башчым менин.

зүн-башка салымдарыла, кылык-јаңдарыла кайкадар ла мөңкүлик артарына кем де аланзыбай јат.

Кем билер, айса болзо, келер өйлөрдө кижинин өткөн бастыра јолдорын: меезинин ижин, кылык-јаңын — бастыра кеберин јурап турар аппараттарды ученыйлар сананып табар. Ол тушта, айса болзо, бичинчи де керек јок болор а? Не дезе, керек болгон тушта, андый куулгазынду аппараттын болужыла кандый бир ат-нерелү јол өткөн улустын жүрүмдерин, олордын ончо чийүүлери ол аппараттын болужыла беп-белен јурап ла бичинчиге алаала, угуп ла көрүп отурбас па?

Байла, андый аппараттын бичигенинде чып ла чып болгон учуралдардан өскө, бичинчинин бойынын санаазынын көөрөми, онын колынын ла жүрегинин жылузы кычыраачыга сезилбес. Је ондый да болзо, менин бу бичигим шак андый эмезе ого јуугаш аппараттын болужыла бичилген стенограмма болор.

Менин бажым ла меем — ол менин аппаратам. База мындый аппарат менен өскө кижиде јок. Бар да болзо, мениине түней эмес. Бат, айдарда, мен Борбок-Караны көрүп ийеле, кенете көп немени эске алынып, бойыма шак бу мындый стенограмма тургускам. Эске алынганымнын стенограммасы. А кижинин эске алынышы бажынан ала учына јетире улай-телей болбойтон эмтир. Онызын бойым ченеп көрдим. Кенете бир учурал санаанга кире конор, онон ол өчүп, чек өскөзи једе конуп келер. Кижинин санаазы чала талайдын толкулары аайлу: јаратка чыгып, кайра болуп, онон ойто келип турар.

Кизи јаантайын ла эске алыныштын абында болбой јат. Эске алынып јаткап өйдө ол бойынын бүгүңги жүрүмин түней ле жүрүп, ол керегинде канайтса да база сананар. Бу ок өйдө сеге улусла куучындажарга, кандый да бичик кычырарга, неле де сонуркаарга база керек. Сананып јадырын, бичинип отурын, сеге сакыбаган јанынан кенете Борбок-Қара эмезе кандый бир нөкөрин, үйин, уулын, сени мында эмдеп турган доктор кирип келер. Олор байагы санааннын көни јолын үзүп, нени де айдар — сүүнерин, кунугарын, ачынарын... Бат, оны ончозын бу жагы бичигимде стенографировать эдерге амадагам.

Айса болзо, бичинчинин кеендикте күнүн сайынгы

бедреништеринин көп тоолу жолдорунун кандый бир азында табылган айрызы шак бу эп-аргада жажынып жаткан болордон маат жок. Мен анайып санангам ла иженгем. А менин учений-критигим дэзе бу бичигежимди кычырала, та ненин де учун мени А. П. Квятковскийдин сөзлигин бу жажына ачып көрбөгөн болор деп, аланзып барды. А мен дэзе, критигим жүре берерде, бойынын анчадала бүгүнгү бичижиле сүрөкей иит ле жараш Валентин Катаев керегинде база ла катап сананып калдым. Ол бойынын «Алмазный мой венец» деген книгазында (а онын бу бичиги повесть те, роман да деп адалбаган) творчестводогы бедренижи керегинде мынайда айтканы жүрегиме шингип ле жапшынып калган: «Бичинер тушта журукчыга кееنديктин жолдорунда жайым болгонынан жараш өскө не керек...»

Кару кычыраачым, бичиништин шак андый жайымына једерге мен база сүрөкей тын күүнзегем ле амадагам. Је шак бу прозаны бичип тура, мен чын айдадым, кандый да аңылу жанр керегинде сананбагам. Эмди көрзөм, мында литературанын көп тоолу жанрлары биригип калган эмтир. Айса болзо, бичиништин жайымы шак мында болор бо?.. Је кандый да болзо, бат бу сенин алдында менин јангы бичигим. Јаман ба ол, јакшы ба, јаргызын бойын эт.

I

УИ СААЧЫ ЈЕТИ КЕЛИННИН КАЙРУ-БАЖЫНДАГЫ СОК
ЈАНҢЫС ТУРАЗЫН ЭСКЕ АЛЫНГАН БАШТАПКЫ БАЖАЛЫК

Борбок-Кара менин јаткан палатама канайып та сакыбаган јанынан кирип келерде, мен кайкаганыма торт ло кыйгырып ийдим:

— Ба!.. Бу кем?! Борбок-Кара, бу сен бе?

Менин јаш тужымнын көп саба күндери ле јылдары шак ла бу Борбок-Каранын јанында ла оныла коштой до өткөн болзо, је бу ак-јарыктын үстинде андый кижибар деп, тўкў ле качан ундылып калган. Онын үстине, көп-көп јылдардын бажында өскө кайда да эмес, а больницада туштажар болорым деп, мен сананбагам да, сакыбагам да. Эмди бу — кирип келди!.. Борбок-Кара — менин јаш тужым ла башчым менин.

Баш болзын! Ол кандый коркушту кубулган. Азыйда, ол ундылып калган ыраак жылдарда, Борбок-Кара мындый болгон беди?!..

Сагалын көрзөгөр дө, кандый да борбок ло быыраш. Жаңыс ла көстөри озогы бойы: јобош ло соок. Онын эки көзинин одынын өзөгинен, кайдаг да онон, ыраактан, база кандый да өскө кижини ајыктап тургандый. Борбок-Кара бойы бу, мен јаар јымырада көрүп, күлүмзиренип туру. А ол эки көзинин чогынын өзөгинен эмеш-эмеш өскө, чала нени де јажытту сананган ла сүмелү кижинин кылыгы ла кыймыгы билдирет.

Борбок-Кара кенете менин јаткан палатама кирип келерде, менин меемде кандый да уйуктап калган кыптар тынданып ла ойгонып, тургуза ла уй саачы јети келин ле олордын от-орогон балдары јуртаган сок жаңыс тура ип-иле јурала берди.

Устинде бүркү јок тура Қайру-Бажында јакпайып калган туратан эди. Ол сок жаңыс көзнөктү. Ол сок жаңыс көзнөктин алдындагы эки экче шили оодылып каларда, оны та койдын, та торбоктын терезиле бөктөй тартып койгон туратан.

Шак ол тура, кандый да јаан санаага алдырган кижини чилеп, јаантайын ла ай-карануйга алдырып, түнзүйип калган турар. Байла, сок жаңыс көзнөгинен уялып, өрөги көк тенериге де, эбуре јуралган кеендик арбүткенге — јаландарга ла тууларга удур көрүп болбой, үргүлјиге түнзүйип, үргүлөп, узун санааларга алдыртатан ошкош.

Қайру-Бажында саар уйлардын кыштузы. Бу көргөн жаңыс турада уй саачы јети келин јуртап јат. Јети келин... Олордын бирүзинде де өбөгөн јок. Обөгөндөри өдүй јаткан канду јууда ла база та кандый да ады адалбас јажытту талада. Ондый болгон кийинде, бу болчок турада өзүй јаткан уулчактардын ла кызычактардын бирүзинде де ада јок.

Ол «јуу» деп адалган талада адалар керегинде эрмек-куучын болуп турар. Кемизинен де каа-јаада письмо до келетен. Фронттон андый письмо кемге-кемге келгенде, болчок тураны бос-бас јылыткан јаан эмес чач печкенин эжигин ачып алала, кургак ооктордон салып, јалбыштын јаркынына кем де мыжылдап туруп

кычырар. Письмоны арткандар тыныш та тынгылабай тындагылап, «Кудайга баш, көөркий эзен-амыр жүрген эмтир. Ох, је карын» деп, улу тынгылаар.

Бу јети келиннин ортозында экүзи бойларынын өбөгөндөри керегинде бир де эрмек айдышпас.

— Менин адам кайда? — деп, тымыкты бузуп, Малайт кенетийин кыңзый бергенде, онын энези, Кару деген келин, бир де эрмеги јогынан уулчагынын оозына канайып та «шалт» этире тажып салар.

Энезинин казырлана бергенин сезип, Малайт та, арткан да төрт балазы тын-тырс јок отура берер. А Кару бойы кенетийин ыйламзырап, «Кижинин өбөгөни катунын јерине барбаган болзо, бу балдар база мынайып шыралаар беди — деп комудап, отурган јеринен өрө турала, тургуза ла төжөк салып баштаар. — Кече ле присидачыл болуп, јон башкарган кижии. Эмди кайда, канайткан, ненин кинчегин эткен деер оны! Қалак ла де, акту ла јерге отурып јатканын кем билбес, кем болужар!»

— Менин де өбөгөним акту јерге барбай база — деп, Пашанын энези Тообос Каруны ээчиде үн алыжар. — Кара түрмеге барганча, кан төгүжип, јуулажып жүрген болзо, кижиге сананарга да, айдарга да јенил болор ине...

А бис, ол тушта оок, сүрекей оок уулчактар ла кызычактар, кайдан, кайракан, билетен эдис. Бу ла јуукта кандый да «одус јети јыл» деп аайы билдирбес јыл болгоны керегинде.

Энирде, энелер иштеп келген кийининде, ол сок јангыс турага канайып бадыжатан эди. Анчадала ажанарга күч — отурап јер јок. Онын учун кандый да ачу-корон кыштын соогы болгондо, бистин бир кезигис турага барбай, бу ла јанында содойгон чадырда артып, анда чайлайтан.

Көп лө сабада ол сок јангыс чадырда Кару ла онын төрт балазы та ненин де учун артатан.

Мен онын Кыма ла Нюра деп кыстары керегинде нени де айдып болбозым. Ненин учун дезе, ол экү бистен јаан. Малайтты база јакшы билбезим. Бу бичигимде Карунын меге јажыт Метирей деп уулы керегинде, байла, көп айдылар болор. Кожо өзүп, кожо ойноп, нени ле көргөнис, не ле болгоныс... Ойноп?! Бис айла

ойногон бедис? Бистин Кайру-Бажында өткөн жаш ту-
жыста ойын болгон бо, айса жок по?.. Же кандый да күч
ле кату болзо, кижинин жаш тужы — ол жаш тужы. Тү-
ней ле кару, түней ле ундылбас.

Же бат Карунын төрт балазы корон соок кыштын
бойында чадырда чайлагылап жат. А чайдан өскө не де
жок. Бир болчок курут эмезе күлгө көмгөн теертпектин
сыныгы Метирейдин, Малайттын, олордын эжелери Кы-
ма ла Нюранын колында болгон болзо, ажанар тушта
ый да, кериш-согуш та болбозы јарт. Куру балдар
сөөк былаашкан ийттерле түней неме эмей.

Кече колхоз кайдан да бир эмеш аш таап, кажы ла
иштеер кижинин бажына бир килограммнан арба эме-
зе, сыранай ла аттын богы чылап, как ла тонуп калган
картошко үлеген. Эмди Кару соок чадырда төрт бала-
зыла кожо артып, олорды азырап јат.

— База ла талкан — деп, Метирей кынзып, энезине
куру айагын берет.

— Ме, сего талкан! — деп, Кару ачурканып, канайт-
сын база, берер неме бар эмес, Метрейдин оозына ол
ло бир соок ло ишке кезилип калган алаканыла кан-
дый да сан башка «шалт» эттире тажып, бойы јанду
ла сүтле борортып салган чайын шөлүредип отурат.

Кезикте сүт те јок. Изүү суу. Керек дезе тус та јок
ине. А чайдын бойынын адын да адаба. Томон, саа
кайнадып, ичкилеп јат.

— Меге база картап бер, эне! — Төрт баланын эн
кичинеги Малайт ийне ошкош кадалгак көстөриле кө-
рөт. — Тойбодым, картап...

Бу ла тушта Карунын алаканы база ла «шалт»
эдип, Малайттын оозын ла үнин туй чабар.

Метирей, Паша ла мен, Борбок-Каранын ийнизи Ат-
кыр — бис јажыт уулчактар болгоныс. А Малайт дезе
бистерден кичинек.

Борбок-Кара бистин ончобыстан бир төрт пө, беш
пе јашка јаан. Ол андый эттен бүдүмдү, чала јабызак
сынду, кандый да сооксымак ла кичинегеш тегерик көс-
төрлү...

Эмди ол бу кирип келди, јанымда отуры. Сагалду
болордо, тен сан башка. Кижн бачым таныбас. Јаңыс
көстөри озогы бойы...

Ба-та, кезикте улус кандый бир немени бир канча

жылдарга чик жок озолодо көрүп койып жат. Кайкамчылу!.. Же чындап та, анчадала ол жаш балдарга ат адайтан улустыг сезимин жаан кайкап жүредим. Же бодогор, энеден жаңы ла чыгып келген балага кандый бир ат бергилеп жат. А ол ат десе та ненин де учуншак ол баланын тыш бүдүмнине, керек десе кылык-жаңына да түңей болуп калар.

Бу менин жаш тужымдагы најым ла башчым Борбок-Караны да адаганын аяктап ла сананып көрзөгөр. Борбок-Каранын ады бойына коркушту түңей!.. Бу кайкамчылу эмес пе?.. Көрүгөр оны: бүдүжи, кебедели кандый да борбок-кара кайракан. Жаактары база борбок. Торт ло оозына толтыра суу ууртанып эмесе база та нени де салып алгандый. Онын үстине, борбок сагал өскүрип алган болзын. Жок, тен кыйалтазы ла жогынан борбок-каранын бойы!

Колдору ла буттары база кыскачак, бекем ле кыймыгы табылу.

Мен Борбок-Караны араайынан аяктап, оныла колбой көпти эске алындым.

— Сени мында жадыры деп угала, келдим. — Борбок-Кара эттен ле уур да кебеделдү кижиге болзо, же кандый да жеңилчек ле чебер алтап, коштой турган отургушка келип отуруп алды. Каткырат. Аяктайт. Көстөринин суркурашкан соок чокторынын өзөгүнөн мен жаар база та кандый да кижиге, экинчи Борбок-Кара аяктайт. — Мен база мында, бу больницада! — Та ненин де учун сүүнчилү жарлайт. — Курорттоп жадырым, Барыс! Бот кандый политика!.. Же сенин керектер кандый, не болгон, уул? Уур иш эдип турган эмес, жаңду ла чаазын чоокырлап, улус төгүндөп, акча иштеп турган кижиге мынайып тын оорыыр ба, уул?.. Айла сенин карыганыңды!

...Кижиге бойынын жылдарла кожо кубулып ла карып баратканын тын онойып сеспейтен болгодый. А бир канча жылдардын бажында азыйдан бери таныш кижиге катап жолуксан, онын өскөргөни сүрекей иле көрүнөр.

Мени «Кандый карыган!» — деп, Борбок-Кара кайкап та отурза, бойы да озогы бойы артпаганын кайдан билзин. .

Терен чырыштар онын жаан эмес мандайына жерге-лей-жергелей жаткылап алыптыр. Көстөринин алды эмеш тишкек. Шак мындый тишкектү улусты бөөрөк-төринен шыралап жүрген дежетен эди.

Жүрүмимде мен баштап ла больницага кирген кижн. Мынын алдында больница бозогозын качан да алтагалагым. Эмди бу мында, шак ла бу алтынчы палатада жаңыскан жадырым. Бистин алтай жоннын айдыжыла болзо, «ол Кара-Төңөш» деген тала жаар «тус бедреп», арай ла болзо атана бербедим ошкош. Тын оорыгам. Же карын эмчилерге баш болзын! Анчадала ол Ольга Петровна деп врачка, онын килеңкейине ле эрке колдоруна быйан!

Борбок-Каранын үнин угуп, кенетийин кирип келгенин кайкап ла оны айкап, ойто ло Кайру-Бажынын аркаларыла, меестериле, жалаңдарыла басып ла жүгүрүп, ыйлап ла каткырып, жаш ла бойым барып жададым.

Борбок-Кара, Борбок-Кара, сан ла башка кижн болбойын сен. База оорып туратан турун не, сен! Больницада сени жадар деп мен качан да сананбагам. Айса, мен сени темир эмезе таш болор деп бододым эмеш пе?

Ай, Борбок-Кара, Борбок-Кара... Акыр, бис калганчы катап качан жолугушкан эдибис?..

А-а, жарт, жарт. Санаама кирип келт. Бу керек база ла турлула колбулу болгон эмей. Же тын да удабаган. Жаан болзо оноң бери он ло жыл өткөн болор.

Менин жаш тужымдагы бу ла отурган најым ла башчым Борбок-Каранын жүрүмүн ле кылык-жаңын санансам, ол бир кезикте тенек, а база бир арада тен ойгордын бойы.

Борбок-Кара эмди кой кабырып жат. Он жыл кайра бис экүнинг ортодо болгон туштажу кой ижиле колбулу. Же канайдар, эске илине берген немени эмди айтпаска болбос. Мен Борбок-Кара ла бойым, бистн эбире өткөн бастыра жүрүм ле улус керегинде айдайын деп.

Бир катап бу ла Борбок-Караны газет ажыра жара фельетондоп то ийген эмес бедим!... Борбок-Караны ол тушта арай ла болзо жаргылабаган. Же ары-бери база тын ла тажыгылаган. А керек дезе мындый болгон: Кайру-Бажынада, ол сок жаңыс туранын жанында тулган кажаганда, эмди азыйдагызы чылап уйлар эмес,

а койлор кыштап жат. Анда турган койлорды кабырып турган кижин — Борбок-Кара.

Корон соок кыштын бойында, Борбок-Кара канайып та көрбөй калган болгодый, чедендеги обоого бир үүр кой кирип, бастыгышкан. Кой деп мал — ол жылкы да мал, уй да эмес. Олөң лө көрүп ийзе, тен өлүшкенче, бой-бойлорун бастыгышканча барар ине. Же бат, Борбок-Каранын үүри чедендеги обоого кирген. Бир ле жерге бастыгыжала, төртөн кой өлгөн.

Эмди канайдар, нени эдер, не деп актанар?.. Борбок-Кара ол керегинде, байла, тын сананган ла санааркаган болор. Онын да учун артык арга таппай, торт ло кожондой берген ошкош. Кожондой берген?!. Эйе, чын, кожондой берген! Онон ары болгон бастыра ла талтабыш шак ол кожонло колбулу.

Ол төртөн кой бастыгышкан күн, Кайру-Бажындагы турлуга совхозтын ветеринарнын врачы једе конуп келген эмтир. А врач дезе мындый түбек болуп калганын сеспеген. Ижи аайынча тегин ле жортуп келген. Келгежин — бу... Борбок-Кара бастыгышып өлгөн төртөн койдун ортозына кирип, сыр кожоннын бойыла олорды бирден сойгылап отурган болбозын ба. А мындый неме көрүп ийеле, совхозтын малынын врачы бойы да жүөле бербей! Онын үстине жаңы иштеп турган жинт уул болзын.

Койлоры кырылгылап калган, а койчызы дезе, не де болбогон неме чилеп, сыр кожондо отурган! Отурган да эмес, сойгылап жаткан... Колында курч бычак. Ак кардын үсти эбире кан!

— Бу не болгон? — деп, Жыман Борбок-Каранын үстине секирип барарда, онызы кожонун токтодып, ачу-корон алгырып ийеле, ветеринарга удур абычын таллайган. Баш ла бол! Жинт ветеринардын анказы ажып, санаазын арай ла мында ычкынып ийбеген.

— Колун көдүр, койлорло кожо мен сени! — деп, Борбок-Кара кыйгырган. — Сен жакшынак аттанг минеле, жортуп жүрер, а мен дезе... Ыш кандый, «не болгон»... Мен сеге «не болгонды» көргүзерим, күлүк!

Ветеринар Жыман колында кандалып калган бычактуу кижиге ойто катап оос ачып, эрмек те айдып болбогону жарт. Канайдат, кайра болуп, ады жаар жүгүргөн. А Борбок-Кара дезе кыйгы-кышкыла онын кийининен

Терен чырыштар онын жаан эмес мандайына жергелей-жергелей жаткылап алыптыр. Көстөринин алды эмеш тишкек. Шак мындый тишкектү улусты бөбөрктөринен шыралап жүрген дежетен эди.

Жүрүмимде мен баштап ла больницага кирген кижин. Мынын алдында больница бозогозын качан да алтагалагым. Эмди бу мында, шак ла бу алтынчы палатада жангыскан жадырым. Бистин алтай жоннын айдыжыла болзо, «ол Кара-Төңөш» деген тала жаар «тус бедреп», арай ла болзо атана бербедим ошкош. Тын оорыгам. Же карын эмчилерге баш болзын! Анчадала ол Ольга Петровна деп врачка, онын киленкейине ле эрке колдорына быйан!

Борбок-Каранын үнин угуп, кенетийин кирип келгенин кайкап ла оны айкап, ойто ло Кайру-Бажынын аркаларыла, меестериле, жалаңдарыла базып ла жүгүрүп, ыйлап ла каткырып, жаш ла бойым барып жададым.

Борбок-Кара, Борбок-Кара, сан ла башка кижин болбойын сен. База оорып туратан турун не, сен! Больницада сени жадар деп мен качан да санабагам. Айса, мен сени темир эмезе таш болор деп бододым эмеш пе?

Ай, Борбок-Кара, Борбок-Кара... Акыр, бис калганчы катап качан жолугушкан эдибис?..

А-а, жарт, жарт. Санаама кирип келт. Бу керек база ла турлула колбулу болгон эмей. Же тын да удабаган. Жаан болзо оноң бери он ло жыл өткөн болор.

Менин жаш тужымдагы бу ла отурган најым ла башчым Борбок-Каранын жүрүмин ле кылык-жаңын саназам, ол бир кезикте тенек, а база бир арада тен ойгордын бойы.

Борбок-Кара эмди кой кабырып жат. Он жыл кайра бис экүнинг ортодо болгон туштажу кой ижиле колбулу. Же канайдар, эске илине берген немени эмди айтпаска болбос. Мен Борбок-Кара ла бойым, бисти эбире өткөн бастыра жүрүм ле улус керегинде айдайын деп.

Бир катап бу ла Борбок-Караны газет ажыра жара фельетондоп то ийген эмес бедим!... Борбок-Караны ол тушта арай ла болзо жаргылабаган. Же ары-бери база тын ла тажыгылаган. А керек дезе мындый болгон: Кайру-Бажынада, ол сок жаңыс туранын жанында тулган кажаганда, эмди азыйдагызы чылап уйлар эмес,

а койлор кыштап јат. Анда турган койлорды кабырып турган кижн — Борбок-Қара.

Корон соок кыштын бойында, Борбок-Қара канайып та көрбөй калган болгодый, чедендеги обоого бир үүр кой кирип, бастыгышкан. Кой деп мал — ол јылкы да мал, уй да эмес. Олөң лө көрүп ийзе, тен өлүшкенче, бой-бойлорын бастыгышканча барар ине. Је бат, Борбок-Қараның үүри чедендеги обоого кирген. Бир ле јерге бастыгыжала, төртөн кой өлгөн.

Эмди канайдар, нени эдер, не деп актанар?.. Борбок-Қара ол керегинде, байла, тың сананган ла санааркаган болор. Оның да учун артык арга таппай, торт ло кожондой берген ошкош. Кожондой берген?!. Эйе, чын, кожондой берген! Оноң ары болгон бастыра ла талтабыш шак ол кожонло колбулу.

Ол төртөн кой бастыгышкан күн, Кайру-Бажындагы турлуга совхозтын ветеринарный врачы једе конуп келген эмтир. А врач дезе мындый түбек болуп калганын сеспеген. Ижи аайынча тегин ле јортуп келген. Келгежин — бу... Борбок-Қара бастыгыжып өлгөн төртөн койдың ортозына кирип, сыр кожонның бойыла оларды бирден сойгылап отурган болбозын ба. А мындый неме көрүп ийеле, совхозтын малының врачы бойы да јүүле бербей! Оның үстине јаңы иштеп турган јиит уул болзын.

Койлоры кырылгылап калган, а койчызы дезе, не де болбогон неме чилеп, сыр кожондо отурган! Отурган да эмес, сойгылап јаткан... Колында курч бычак. Ак кардың үсти эбире кан!

— Бу не болгон? — деп, Јыман Борбок-Қараның үстине секирип барарда, онызы кожонын токтодып, ачу-корон алгырып ийеле, ветеринарга удур абычагын талайган. Баш ла бол! Јиит ветеринардың аңказы ажып, санаазын арай ла мында ычкынып ийбеген.

— Колың көдүр, койлорло кожо мен сени! — деп, Борбок-Қара кыйгырган. — Сен јакшынак аттаң минеле, јортуп јүрер, а мен дезе... Ыш кандый, «не болгон»... Мен сеге «не болгонды» көргүзерим, күлүк!

Ветеринар Јыман колында кандалып калган бычакту кижиге ойто катап оос ачып, эрмек те айдып болбогону јарт. Канайдат, кайра болуп, ады јаар јүгүрген. А Борбок-Қара дезе кыйгы-кышкыла оның кийинен

Терен чырыштар онын жаан эмес мандайына жергелей-жергелей жаткылап алыптыр. Көстөринин алды эмеш тишкек. Шак мындый тишкектү улусты бөбөрөктөринен шыралап жүрген дежетен эди.

Жүрүмимде мен баштап ла больницага кирген кижин. Мынын алдында больница бозогозын качан да алтагалагым. Эмди бу мында, шак ла бу алтынчы палатада жангыскан жадырым. Бистин алтай жоннын айдыжыла болзо, «ол Кара-Төңөш» деген талаа жаар «тус бедреп», арай ла болзо атана бербедим ошкош. Тын оорыгам. Же карын эмчилерге баш болзын! Анчадала ол Ольга Петровна деп врачка, онын киленксийне ле эрке колдоруна быйан!

Борбок-Каранын үнин угуп, кенетийин кирип келгенин кайкап ла оны айкап, ойто ло Кайру-Бажынын аркаларыла, меестериле, жалаңдарыла базып ла жүгүрүп, ыйлап ла каткырып, жаш ла бойым барып жададым.

Борбок-Кара, Борбок-Кара, сан ла башка кижин болбойын сен. База оорып туратан турун не, сен! Больницада сени жадар деп мен качан да саанбагам. Айса, мен сени темир эмезе таш болор деп бододым эмеш пе?

Ай, Борбок-Кара, Борбок-Кара... Акыр, бис калганчы катап качан жолугушкан эдибис?..

А-а, жарт, жарт. Санаама кирип келт. Бу керек база ла турлула колбулу болгон эмей. Же тын да удабаган. Жаан болзо онон бери он ло жыл өткөн болор.

Менин жаш тужымдагы бу ла отурган најым ла башчым Борбок-Каранын жүрүмин ле кылык-жагын санансам, ол бир кезикте тенек, а база бир арада тен ойгордын бойы.

Борбок-Кара эмди кой кабырып жат. Он жыл кайра бис экүнин ортодо болгон туштажу кой ижиле колбулу. Же канайдар, эске илине берген немени эмди айтпаска болбос. Мен Борбок-Кара ла бойым, бисти эбире өткөн бастыра жүрүм ле улус керегинде айдайын деп.

Бир катап бу ла Борбок-Караны газет ажыра жара фельетондоп то ийген эмес бедим!... Борбок-Караны ол тушта арай ла болзо жаргылабаган. Же ары-бери база тын ла тажыгылаган. А керек дезе мындый болгон: Кайру-Бажынада, ол сок жагыс туранын жанында тулган кажаканда, эмди азыйдагызы чылап уйлар эмес,

а койлор кыштап јат. Анда турган койлорды кабырып турган кижн — Борбок-Қара.

Корон соок кыштын бойында, Борбок-Қара канайып та көрбөй калган болгодый, чедендеги обоого бир үүр кой кирип, бастыгышкан. Кой деп мал — ол жылкы да мал, уй да эмес. Олөнг лө көрүп ийзе, тен өлүшкенче, бой-бойлорын бастыгышканча барар ине. Је бат, Борбок-Қаранын үүри чедендеги обоого кирген. Бир ле јерге бастыгыжала, төртөн кой өлгөн.

Эмди канайдар, нени эдер, не деп актанар?.. Борбок-Қара ол керегинде, байла, тын сананган ла санааркаган болор. Онын да учун артык арга таппай, торт ло кожондой берген ошкош. Кожондой берген?! Эйе, чын, кожондой берген! Онон ары болгон бастыра ла талтабыш шак ол кожонло колбулу.

Ол төртөн кой бастыгышкан күн, Кайру-Бажындагы турлуга совхозтын ветеринарный врачы једе конуп келген эмтир. А врач дезе мындый түбек болуп калганын сеспеген. Ижи аайынча тегин ле јортун келген. Келгежин — бу... Борбок-Қара бастыгыжып өлгөн төртөн койдын ортозына кирип, сыр кожоннын бойыла олорды бирден сойгылап отурган болбозын ба. А мындый неме көрүп ийеле, совхозтын малынын врачы бойы да јүүле бербей! Онын үстине јангы иштеп турган јнит уул болзын.

Койлоры кырылгылап калган, а койчызы дезе, не де болбогон неме чилеп, сыр кожондо отурган! Отурган да эмес, сойгылап јаткан... Колында курч бычак. Ак кардын үсти эбире кан!

— Бу не болгон? — деп, Јыман Борбок-Қаранын үстине секирип барарда, онызы кожонын токтодып, ачу-корон алгырып ийеле, ветеринарга удур абычагын талайган. Баш ла бол! Јнит ветеринардын анказы ажып, санаазын арай ла мында ычкынып ийбеген.

— Колың көдүр, койлорло кожо мен сени! — деп, Борбок-Қара кыйгырган. — Сен јакшынак аттанг минеле, јортуп јүрер, а мен дезе... Ыш кандый, «не болгон»... Мен сеге «не болгонды» көргүзерим, күлүк!

Ветеринар Јыман колында кандалып калган бычакту кижиге ойто катап оос ачып, эрмек те айдып болбогону јарт. Қанайдат, кайра болуп, ады јаар јүгүрген. А Борбок-Қара дезе кыйгы-кышкыла онын кийнинен

тап эткен. Же карын, ветеринар адына мендей-шиндей мине согуп, ойто ѳзѳкти тѳмѳн Кайру журтка — совхоз-тын фермазына јетире кайа да кѳрбѳй мантаткан. Ол тушта Борбок-Каранын колына кирген болзо, јиит ветеринарла не болгой эди...

— Бу слер кѳк-јѳѳлгек кижиге совхозтын койлорын канайып кабыртып јаткан улус! — деп, конторага кирген ле бойынча, Јыман управляющий Саналов Санаага ѳкѳстеп барган. — Ол ѳрѳ кожондоп отуры, койлорын сойгылап јат!

— Кем, кайда, кандый койлорды сойгылап јат?! — деп, управляющий алан кайкап, јиит ветеринарына чала аланзылу каткырып кѳргѳн.

— Барыгар эмди ле! Оны тургуза ла бери экелигер! — деп, ветеринар Јыман нени айдып турганын бойы да ондобой, там тыгыда кыйгырган. — Кожондоп отуры дейдим, койлорын сойып јат дейдим!..

Онын бу кыйгызын мен бойым уккам. Бу ѳйдѳ мен газеттин ишчизи болуп, Кайру журтыма келген туш.

Мен де, управляющий Саналов Санаа да, конторада отурган ѳскѳ дѳ улус ветеринардын кыйгызын угуп, ордынан эмди ле чыга калып келерге тургандый кѳстѳрине кѳрѳп, чат ла кайкашкан ла коркыган: бу кенетийин аймый берген јиит болбой?.. Онон аайлап турар болзо, бу — менин кожо ѳскѳн Борбок-Карам камыкты энтерип алган эмтир. Же бат, шак ла ол тушта Борбок-Каранын керексинбези ле јалкузы керегинде мен фельетон бичигем.

Баш болзын, база тенек ле болгом! Байла, газетке јакшынак материал табылды деп сананган болбайдарым. А эмди болзо, бичибес эдим. Јок, чын ла бичибес эдим!.. Ол онын сѳѳнчизи эмес, тѳбегин ине.

Борбок-Кара эмдиге ле койлогончо. Ол ло Кайру-Бажындагы болчок турада кыштап јат. Совхоз та ненин де учун бу турлуга эмдиге јетире јангы тура тутпаган. Же ондый да болзо, јуунын ѳйинде уй сааган јети келиннин ле олордын балдары јаткан бу тура эмди эмеш ѳскѳ бѳдѳмдѳ. Ненин учун дезе, баштапкызында, онын јангыс та болзо кѳзнѳгининг шилдери бѳдѳн. Тереле бѳктѳгѳн јер јок. Онон јуунын кийниндеги јылдарда ол туранын бѳркѳзин бузуп, ѳстине эки бе, ѳч пе агаштан јангырта салала, шиферле јаап койгон.

Тура азийдагызы чылап, түнзүйип, . јерге кирбей, эмеш сөйтөк лө омок бүдүмдү туру. Онон база бир ку-булта — туранын ичинде эмди час печке эмес, а калаш быжыратан орус нечке. Калаш дееристе, калашла кол-булу база бир каткымчылу ла кунукчылду керек бар. Је онызын мында эмес, бу бичиктин база бир келиш-кен јеринде куучындап берейин. Ол учурал база ла Борбок-Каранын салымыла колбулу.

Борбок-Кара ол төртөн койды та канайып төлөгөн, кудай билерден башка, онызын мен билбезим. Байла, төрөгөндөри болушкан. Олордон кой алып, совхозко табыштырган болор.

Борбок-Кара кенетийин күлүмзиренип ийди:

— Чындап, Барыс, сен ол тушта мен керегинде би-чийле, канча салковый алдын, а уул?.. Бат кандый по-литика!

Көрсөгөр, тегиндү келбеген эмей ол. Очөп јат. Онын өчөөри де јолду.

— Је-је ачынба, нөкөр. Мен тен тегин айдадым. Тыфук, ундып кой! — Борбок-Кара ойто ло каткырат.

«Нөкөр»... Чынын айдар болзо, мен мынайып тын оорыгалы, бу ла кожо иштеп турган ла коштой јаткан городской нөкөрлөримнин бирүзи де менин јаткан па-латамнын бозогозын эмдиге ле алтай баскалак: «Кан-дый јадырың, су-кадыгың ондолып туру ба?» деп, ке-мизи де келип сурабаган. Байла, мынын алдында бир де оорыбаган, бир де катап больницада јатпаган ки-жинин јеткерине бүткүлебей турган болбой. Айса, ја-ныс ла кан-кадык тужымда олорго керектү ле тузалу кижн болотом бо?... А бат Борбок-Кара, кандый да болзо, меге кирип келди. Кирип келди, бойынын ла ме-нин јаш тужымды, Кайру-Бажынын салкындарынын ла карларынын тыныжын алганча кирди. А Кайру-Ба-жынын кару јастары, онын меестеринин ле јаландары-нын чымырайып чыккан баштапкы көктин јыды ла үнн кайда?..

Борбок-Кара, Борбок-Кара, сен база сан ла башка күлүк, а!.. А сенин ийнин Аткыр кайда, нени эдип јат? Аткыр ол база јилбүлү салымду таңма эди. Ондый оорыңкай, тал-талбак кулактарлу уул болгон. А ка-найып сүүштин абына алдырган?! Јок, бу эки карын-

даштын салымдарында арјанынан алдыру бар. Анчадала олордын сүүштери мени эмдиге јетире кайкадат.

Борбок-Кара кенетийин чек кубула тўжўп, онын ийнизи Аткыр керегинде санаамды арча согуп ийди.

Мен кайкап, чала бўдўнбей, онын кўстўрине лаптап кўрдим: Јок, эмди менин алдымда чек лў ўскў қижи. Ол кандый да тўп лў тымык, јалакай боло берди. Керек дезе терен санаалу ла санааркап та калган бўдўмдў. Бу тен Борбок-Кара эмес, кандый бир артист эмезе абызын болбой?! Айса, кўс кўрўп, улаарып јадырым эмеш пе?..

— Сенин энен сўрекей јакшы кижии болгон эди — деп, кенетийин ол эске алынды. — Јакшы ўрўкўн болгон! База јада калды. Ачу! Бисти база азыраган, кичееген ле эди.

Онын бу сўстўри менин эди каныма кандый да изў бе, соок по укол салып ийгендий билдирди. Бастыра бойым јымырап, удура эрмек айдып болбой, Борбок-Карага та ненин де учун алаңзылу кўрдим. А ол дезе меге ајару этпей, кўнкўрў кўрўп, онон ары куучын-дайт:

— Эненнин сўўгин јуушпадым. Бош јок болгом, тайгада болгом — деп, актанган кеберлў јартайт. — Ол ло совхозтын койлорыла кожо кижии тен кезикте ўрў турган кўнди де кўрбўй јат ине, Барыс. А энен јакшы кижии болгон. Јамандап айдар аргам јок. Ол Кайру-Бажында старший доярка болуп турарда, бисти, арткан јети доярканын ылгый јаш балдарын, база азырап ла туратан эди. Қыш келзе, ак беени азырап, оны саар. Ол беенин сўдин уйдын сўдине кожуп, јууп јадып, эјигей кайнадар. Ба-таазын, ол кандый амтанду эјигей болгон эди, санаанга кирет пе, Барыс?..

Кенетийин менин ыйым келип, тумчугым ла кўстўрим ачыжа берди.

— Онон ло бери мен андый амтанду эјигейди качан да амзабагам! — деп, Борбок-Кара эске алынат. — Онын јыды менин эди-каныма шингип калган ошкош. Кезикте салт эдип, јытана берет. — Ол мынайда куучындап отурала, кенетийин мени там кайкатты. — Ба-таазын, уул, энен керегинде сенин бичигенинди угуп, торт ыйым келди. Онон бойымнын да энемди эске алындым. Бистин энелеристин јўрўми ончозы тўнгей болгон ине.

Чын, бистин энелердин жүрүмү ончозы түнгөй болгон... «Эненин жүреги керегинде эрикчелдин ле сүүштин жирме кожоңы» деп бир үүр үлгерлеримде мен жаныс та бойымнын энем керегинде эмес, байла, өскө дө энелер керегинде айткан ошкожым:

Энем жокко баштапкы кыш —
Сүрсөкөй соок.
Кайда ла отур,
Кажы ла каткы,
Кажы ла кокур
Өчөлгөн кептү меге билдирет.
Энем жокко жүрегим
Жүрөк эмес — болчок эт!

Айландыра алаң-ачык,
Уйге кир, тышкары чык —
Ак-жарыктын алдыла
Жагыска барып жаткамдый,
Соок айдың алдында
Бөрүгү жок арткамдый...

Ах, энелер, энелер... Слерге кандый уур ой келишкен, канайып бисти, адалары жок уулчактарды ла кызычактарды, ак-жарыктын үстине кижин эдип чыдадып койдыгар?! Энелерис бистин, кайран, кару ла жалакай энелер!..

Жок, бу Борбок-Караны саң башка кижин деп мен тегиңдү айткан эмезим. Ол менин палатама өнөтийин ле мени ченеп көрөргө кирген болбой. Онын санааркап калган чырайы кенете жарый түжүп, та нени де эске алынып, жаркырада каткырып, мен жаар сүүнчилү көрөт:

— Эй уул, Барыс, а сенин санааңа Папай өбөгөн кирет пе, айса оны ундып койдың ба? — Каткызын токтотпой, оного ары айдат. — Ол Кайру-Бажында жети доярка жаткан болчок туранын эжигин эртөн тура ача тарткан бойынча, Папай өбөгөн талымзырай бергени, ак кардын үстине алча-бөккө барып түшкени санааңа кирет пе?...

Чын, андый бир каткымчылу керек болгон. Же Папай өбөгөн чала шоодынчан, ойиндо чала кокурчы кижин болгон эмей. Онын чын ла талып жыгылганы тогүн болор. Байла, кокурлаган туру.

...Бир катап андап барып жадала, таң алдында, улус тургалак тужында, Кайру-Бажына Папай өбөгөн келген. Айса, эртен туранын соок ло ару кейинне јорткон кижн ал-камык улус конгон сок јангыс туранын эжигин кенете ача тарткан бойынча, онын тумчугын туй алган јытка чындап та тумчалана берген болордон маат јок.

Папай өбөгөн Кайру-Бажындагы болчок туранын эжигин ача тарткан бойынча, «упф» ла деген јерде, тумчугын јаан некеј тонынын јелбер уштугыла туй тудуп, кайра јыгыла берген. Онон бир канча элестин бажында өрө туруп, турага кирбей, «Эй, Борбок-Кара! — деп, кыйгырган. — Борбок-Кара, бери чык, уул. Мен сеге јап-јакшынак јақылталу келдим. Бери чык, сүүнерин, Борбок-Кара!..»

Папай өбөгөн керегинде эске алыныш јангы ла ойгонып келерде, палатама мени эмдеп турган доктор Ольга Петровна кирип келди:

— Бу не табыш, бу не каткы?!

Борбок-Кара Ольга Петровнанын келгенин јаан да ајаруга албай, база бир јанынан кубула түжүп, меге шымыранат:

— Сен бу мындыј врачтарга тын да бүтпе, Барыс, — деп, каткырат. Онон бойы Ольга Петровнанын алтын-сары чачына ла јаан чанкыр көстөрине кезе көрүп, «чинк-кинк» деп тилиле таңдайына чакылдадып, кичинегеш көстөринин бирүзиле имдей салып ийди. — Ай, кандый кадыт, а?! По-литика!..

— Барыгар бойыгардын палатагарга! — деп, јинт келиннин эки качарына қыскылтым түжүп, чала кату айтты. — Слер кажы палатадан?..

— Ай, кандый кадыт!.. Је түнсей ле бүтпе — деп, Борбок-Кара каткырынып, өрө турды. — Тайгага барар керек, Кайру-Бажына. Аржан-кутук суу ичер, алтын тазыл кайнадып ичер. Бат ол тушта ондолорын, — мынайда айдала, ол эжик јаар ууланып, ойто кайра көрди. — Је, кем јок. Айла эмезе эртен база келерим. Кайру-Бажын катап эске алынарыс...

ОЛЬГА ПЕТРОВНА — МЕНИНГ ДОКТОРЫМ КЕРЕГИНДЕ
ЭКИНЧИ БАЖАЛЫК

Мен бу бажалыкта Папай өбөгөн лө Борбок-Каранын ортодогы болгон бир кезик каткымчылу, је бу ок

бйдө кемге де түбектү учуралдар керегинде эске алы-
нарга сананган болгом. Папай өбөгөн ачу тангын ал-
дында бистинг энелеристин журтаган болчок турага кан-
дый керектү келген болотон?.. Борбок-Карага кандый
сүүнчи экелди не ол? Же эмди менин докторым Ольга
Петровна кирип келеле, эске алыныжымнын жолдорын
кезек ойгө очүрүп ийди. Айдарда, эмди слерге бойым-
нын докторым керегинде айдарга келиже берди. Па-
пай өбөгөн лө Борбок-Кара... Канайдар, оморды айлан-
дыра өткөн керектер бу бичиктин база бир јерине
эбирилип келер болбой...

Ольга Петровнага бүтпе деп јакарала, менин најым
ла азийдагы башчым сала берди. А мен бойымнын
докторыма канайып бүтпейтем, канайып ого эмдетпей
кенете ле мойножотом? Јок, шак ол Борбок-Қарада ба-
за кылык ла бар.

Озо баштап, бу алтынчы палатага келип турарымда,
менин ооруум тын болгон. Та буурым, та кардымнын
оозы оору. Канча күнге курсак јип болбой, не аайлу
шыралаган эдим. Оозымнан кандый да соок кара суу
төгүлип, эмеш ле ажанып ийзем, кустуртып турар. Сап
ла сары, ачу-корон неме. Эмди чик јок ондолдым. Тал-
дама да деп айтса, кем јок. Мынайып јазылып алала,
кижи бойынын јалакай докторына канайып бүтпес! Јок,
мен Ольга Петровнага акту јүректен, ару күүнненг бый-
анду кижн. Онын үстине бу калганчы өйлөрдө бис экү-
нинг ортобыста најылыктын ла кокурлу эрмек-куучын-
нын күри де төзөлө берген.

Эмди Ольга Петровна менин јаткан палатама ки-
рип ле келгенде, мен Назым Хикметтин бир јарлу туу-
јызын эске алынып, онын сөстөрнле докторымды ут-
кыр болдым:

«Эзендер бе, Салам чачту, чанкыр кирбиктү!» А Оль-
га Петровна менин бу кокурыма темигип, Назымнын
туујызынын јолдыктарына сүүнип турар болды:

— Быйан болзын. Је Хикметтин геройы — ол улу
поэттин сүүгени. Мен ого кайдан туратан эдим. — Апа-
гащ тиштерин көргүзип, јалакай көстөри суркуражып,
каткырып ийер. Ол јаныс ла билгир доктор учун эмес,
бир сананзам, онын каткызы да менин јазыларыма ка-
маанын јетирген болор. Айла мен мында јадала, Ольга
Петровнага учурлап, мындый бир үлгер де бичигем:

Кандый жараш
Бу орус келиннинг каткызы:
Тиштерининг каткызы,
Көстөрининг каткызы,
Жүрегининг каткызы —
Ончозы жалакай ла жараш!
Бу кемнинг кунугы,
Бу кемнинг ырызы?..

О, баш болзын,
Кенете бу мындый каткы
Кесндик Россиядаг ыраза,
Кемге де көрүнбей,
Угулбай чек ырбаза,
Байла, оныла кожо
Россиянынг телкемдери,
Онынг устинде көк тенгери

Оскүс ле ээн калар.
Бу мындый каткы жоголзо,
Кижининг де жаражы,
Жердинг де жаражы
Киртип, байла, өчөр!
Жалакай ла бийик күүн
Жарт, быжу өлөр,
Бу мындый каткы жок болзо!

Лок, Ольга Петровна чындап та жалакай ла жаан жү-
ректү келин. Ол мени жаңыс ла эмдеген эмес, онойдо
ок кандый да болзо, бир эмештенг бичинер арга тӱзӱп,
шак бу, жаңыс кижини жадар алтынчы палатага көчүрген.

Курсак жибес кижиде күч кайдан келет. Мынын ал-
дында меге ийде-күч кийдирерге, капшай жазылар арга
бедреп, Ольга Петровна канча-канча катап капельница
тургускан. Онон учы-учында түкү бир литрден ар-
тык тирүү кан да тамырыма урган көөркий эмей. А эмди
сен ого бүтпе! Мен ого канайып бүтпейтем?..

Эки ийнине алтын-сары чаачтары жайылып, менин
врачым бат бу кирип келди. Канымнын согултын тын-
дап, карымнан тутат. Күлүмзиренет. Бир сананзам, бу
келин кижини шак ла ол чаңкыр көстөрининг эрке чок-
торыла, жалакай эрмегиле де эмдеп койгодый.

— Слерге кем келип жүрди? — Борбок-Кара чыга
берерде, Ольга Петровна сурады. — Слерге ол мен ке-
регинде нени де айтты ошкош.

Мен врачтын сурагына та ненин де учун мынайда
кокурладым:

— Ол — Борбок-Кара... Менин жеримненг келген врач.

— Борбок-Кара? Ол неле слерди эмдеерге сананган? — деп, Ольга Петровна сонуркап ла каткырып, онон ары аланзыды. — Айса төртөн градус эмле эмдеерге сананды эмеш пе? Слер токтогор, онон башка...

— Жок, төртөн градусла эмес — деп, мен тургузала актанып баштадым. — Тайга барак деди. Өлөңлө эмдеерим, ол Ольга Петровнанын эмдежинен чик жок артык деди...

— Слерге жебрен Тибеттин эмчизи келип жүрген туруне — деп, Ольга Петровна каткырды, — мен билбей калала, оны чыгара сүрген эмтирим ине... А тооргынын киниле эмдеерим деп айтпады ба, слердин жангы эмчигер?

Мен Борбок-Карала кожо тооргыга тузак буулап, арка-тууларды айланып, жаш тужымда андап туратанымды эске алындым:

— О-о, ол тооргыны көп өлтүргөн кижин. Байла, кинин де кадырып билер.

Мыны угуп ийеле, Ольга Петровна «Очерки китайской медицины» деп бичикти кычырып турганы керегинде куучындады. Авторы дедигер бе? Слердийи ол ло эмей — капшай ла авторын сураар. А кезик улус бичик ле болзо, кычырар, а оны бичиген кижини керекке де албас. А менин кычырып турган бичикти автор эмес, авторлор — Вадим Габриэлович Вагарлик ле Эммануил Семенович Вязьменский бичигендер.

— Солун бичиш болбайдар. Же менин Борбок-Карам оны кычырбаган.

— Жилбүлү — деп, Ольга Петровна кыскарта айдат. — Жебрен эмчилер нени ле тузаланган. Жебрен кыдаттар улусты алтынла да, жемчуг-эржинеле де, онон до өскө өңдү темирлерле эмдегенин слер билереер бе? Алтын салып койгон суу ичкен кижинин жүреги жакшы иштеер, нервазы бек болор дежет. А ол ок алтынды агнын үзине эмезе айунын жуузына кожоло, жизе, өкпөнин чемеи жазылар дежет. «Айдын суузы — лунная вода» деп эмди слердин де улус белетеген болор. Айдын түнде жаан күскини тышкары салып койор. Онон ого жуулган чалынды «айдан түшкен суу» деп адап, жүзүн-башка эм өлбөңгө чейип, эм эдип жат.

— Эйе, бистин улус чалыннын суузын жууйла, көс лунуп, трахом-көжө ооруны эмдеп туратаны керегинде

угуп жүргөм — деп, Ольга Петровнага айттым. — Угуп та жүргөн эмезим, а бойым көргөм. Бу жаңы ла меге келип жүргөн Борбок-Кара ла менде база бир нөкөр болгон. Онын ады Метирей. Бат онын көзи оорыярда, Кайру-Бажынын «эмчилери» чалыннын суузыла эртең-энир жунгулап жадатан эди. — Оноң кенете менин санаама Папай өбөгөн ойто ло кире конуп келди. — Бистин жерде Папай деп өбөгөн болгон. Анчы. Бат ол жаантайын ла айунын жуузыла сүркүштөнер. Кижн соокко үдүрөбес, өкпөзи оорыбас дейтен. Шак бу органы ол керек дезе Борбок-Карага да айдып берген.

— Айдарда, слердин Борбок-Кара — жебрен эмчи бе? — деп, Ольга Петровна кокурлайт. — Ондый эмчи болзо, бери не келген ол?

— А слер, Ольга Петровна, жебрен эмчилерге бүтпей турган болзогор, олордын эп-аргаларыла не сонуркап турганыгар? — деп, мен сурадым.

— Бистин медицинанын эмдиги науказы бодоп лонени де жектебей жат — деп, менин докторым төп бүдүмин тартынып ийди. — Темдектезе, Тибеттин медициназын алыгар. Ол үч мун жыл мынан кайра төзөлип табылган. Онын ченемелинде жебрен Индиянын, Китайдын, Цейлоннын, Бирманын шиндегендери бар. Оны билбей жадып, бодоп ло жектеерге жарабас.

Байла, кажы ла кижиде бойына жылбүлү болгон немени база бир кижиге айдар күүни келетен болгодый. Ольга Петровна оноң ары Тибеттин эмчи-томчылары текши тузаланатан эмди жаратпай тургандары керегинде жылбиркеп куучындайт.

Кажы ла кижинин эди-канынын бүдүми башка. Темдектезе, телекейдин үстинде бой-бойларына кыйыжы жогынан түнөй чырайлу эки де кижн учурабас. Айдарда, олордын эмденетен эмдерп де башка-башка болор учурлу деп, жебрен медицина үредип жат. Ол ок Тибеттин медициназынын эмчизи бүткүлинче түкү жирме жылдын туркунына үренип жат. Олор кижинин анатомиязын — эди-канынын айалгазын бастыра жанынан билер. Онын да учун кижинин эди-канында ийнеле сайза, оорыбайтан үч мун жерди олор билер. Кижини ийненин болужыла эмдейтен арга — күнчыгыш медицинанын эн ойгор деген жажыдынын бирүзи...

Менин докторымнын нажылык «лекциязы» анчада ла

онын бойына, байла, сүрекей керектү ле јилбүлү. Је мен оны тындап јадала, катап ла Кайру-Бажына сала бертирим.

Ольга Петровнанын сыртына јайыла түшкен алтын-сары чачын көрүп, Кайру-Бажында иштенген јети уй саачы келиннин бирүзин эске алындым. Ол келиннин ады-јолы Кыйгас болгон. Килин-кара чачы база ла мынайып сыртында јайылган жүретен эди. Байла, үй улустын јаражы јаңыс ла тыш бүдүминде, темдектезе, чырайынын ла көргөн көстөринин өнinde эмес, база та кандый да јалакай јажыдында бары быжу. Је Кыйгас бу мынайып, Ольга Петровна чылап, өдүни ле ырысту каткырбайтан. Онын жүрүми ле ижи, салымы менин алдымда бу отурган келиндийинен чик јок башка. Кайру-Бажында уй сааган јаражай ла јаш келин керегинде, байла, кем де «Түн чачту, кара көстү» деп эмезе база та канайып та үлгерлик јолдыктар айтпаган болор. Ненин учун дезе, ол өйдө Кайру-Бажында турган кыштудан болгой, бастыра Кайру јурттын ичинде де эр кижии јок болгон. Олор ончолоры јууда ла база та кандый да өскө талада. А бу келин кирип ле келгенде, мен кокурлап ла эмеш-эмештен сертежип, «Салам чачту, чанкыр кирбиктү» дейдим... Бу мындый ырысту ла ару, мындый кеен кийимдү келин кенете ле ол уй саачылардын ортозына табылып келген болзо, мен билбезим, та не болор, та не болор.

— Мөңүнде кижии эмдейтен мөңкүлик ийде база бар — деп, Ольга Петровна там көөрөп, бойынын кычырган бичиги керегинде онон ары куучындайт. — Атту-чуулу јуучыл Александр Македонский Индияга келерде, онын солдаттары ичи-кардынан оорыгылап, кенете ле кырылгылап баштаган. Је командирлери дезе өлбөй, тирү арткылап калган. Олорды дезе мөңүннен эткен фляжкалары аргадап алганы јарталды. Не дезе, командирлер сууны мөңүн фляжкаларга уруп, онон ичкендер. Мөңүн суудагы југушту оорулардын кир-торын өлтүрип јат, — Ольга Петровна көстөрин мен јаар көдүрип, эрмегин үзүп ийди. — Слер мени укпай турган эмтиригерине!.. А мен ајаруга да албай, јебрен медицина керегинде калырап јадым. Не болгон, нени санана бердигер?..

Онын сурагынан кыйыжып, мен күлүмзиренип ийдим:

— Бистинг космонавттар эмди онын да учун бойыла кожо «мөңүн суу» алып турган эмтир ине!..

— Космонавттар, чын, учушта «мөңүн суу» ичип турганы керегинде мен база кычыргам — деп, Ольга Петровна жөйсинет. — Слер меге бүгүн кандый да өскө көрүшлө көрүп жадыгар. Айса мен слерди бойымнын калыражымла арыдып ийдим бе?..

— Жок, арыбадым. Мен Борбок-Кара керегинде сана-нып жадым. — А бойым десе Ольга Петровнага көрүп, жылдар өткүрө Кайру-Бажындагы турлуны, ойто ло каттап ондогы сок жагыс болчок тураны ла уй саачы жети келинди эске алынадым.

Менин алдымда Ольга Петровнанын ак чырайы, ак халады. А кайда да онон ары, бу ак чырай ла ак халат ажыра, ненин де учун элден ле озо Кыйгастын койу ла узун, же тун-кара чачтары элбендейт. А ол кара чачтардын ортозынан энелердин арык чырайлары, кадалгак ла үргүлжиге эрикчелге бастырган көстөри көрүнгилеп келет. Олордын ийиндери кандый кыйгак ла арык! Ол ийиндерде жуу ойиндеги колхозтын ла төрөл орооннын, ылгый жаш ла торо балдардын келер ойи ле салымы. Мен оны канайып ундыырым, качан ундыырым, Ольга Петровна, «салам чачту, чанкыр кирбиктү» жаражай келин?..!

Ольга Петровна, слердин сабарларыгар кандый апагаш ла чичкечек. Мен мындый сабарларды качан да көрбөгөм. Ольга Петровна, слердин тырмактарыгар кызыл лакла жабылган. А кулактарыгар кандый жуунак ла жараш. Эки кулагардын кырынан, эки күн эмезе эки ай чылап, алтын сыргалар суркуражып ла тыркыражып, менин көстөримди кылбыктырат. Бу кеен сыргалардын ла апагаш сабарларыгарда жүстүктөрдүн чокторы өткүрө меге ойто ло Кайру-Бажында уй сааган келиндердин каткак ла кезилгилеп калган, же неден де айабас сабарлары эбелип келет. Ол сабарлар эртен-энгир уйлардын эмчектерин чиректеген. Ол сабарлар эр улус тудатан айрууштарды бек тудуп, өлөң обоологон, өтөк каскан. Меге ол келиндердин жыртык тондоры, уйлардын жайгы турлузынын чейилип жадар балкаш-суузына баскан жылангаш буттары жылдар ажыра ойто ло көрүнөт, ойто ло түжелет...

Ольга Петровна, Ольга Петровна... Мен слерди бу-

рулабай жадым. Ондогор мени, жаманымды таштагар, менин эмчим, менин «салам чачту, чанкыр кирбиктү» жаражай келиним.

ПАПАЙ ОБОГОНДИ ЛЕ ОНЫҢ ОРУС КАЛАЖЫН,
БИСКЕ ЖАЖЫТ ТЕКЕМЕЙДИ ЭСКЕ АЛЫНГАН УЧИНЧИ
БАЖАЛЫК

Ольга Петровна менин палатамнан чыгып сала берерде, эске алыныштын эски лентазы бажымнын меезинде ойто айланыжып, журуктарды ээчий журуктар көргүстү.

Эх, Борбок-Кара, Борбок-Кара, сен бежен жашка жууктап жүрүн, мени канайып таптын, кайдан келдин?.. Жок, сен менин палатамнын эжигин жагыска ачып, бозогозын жагыска алтабадын. Бойыңла кожо бистин жердин жалаңдарынын салкындарын, бистин бажыбыстын үстиле күркүрөп ле күзүрөп өткөн жалкын-күкүрттердин ыраак табыштарын, чибилердин ле моштөрдин бүрлеринин серүүндерин, энелерис сааган уйлардын мөбөржүн, база көп-көп кыштарды ла жайларды алганча келдин.

О-о, анчада ла бистин жайлар кандый жараш, жайым ла ырысту болотон эди! Жай — ол изү очоктын үстинде азылган кара казанда көөрөп ла жаарзып кайнаган ак сүттин тидими. Аарчынын, куруттын, жайгы турлудагы чадыр айылдардын түнүгинен жайым чоргыган ыштын, алтай аракынын танылу жыды... Бистин алтай жайлардын жыды сенин келгениңге кожо тумчугымды орой согуп ийди, Борбок-Кара.

Борбок-Кара, сенин жанында чамчазынын карды тал-туура жарылып калган, штанынын эки тизези ойылып калган чылбак жүстү уулчак туру. Онын чырайы тегин онойдо ак. Же күнүн сайын өркө-момоннын ичегенин казышка жүзи жаантайын ла чылбайып калган жүрөтөн эмей. Ол — мен, менин жаш тужым.

Борбок-Кара, сенин база бир жанында эки уулчак. Олордын экилезинин көстөри тен неден де жаан. Торт ло эки аяк ошкош. Ол бир чамча жогы, кабыргалары ла сырт бойы тобрак-тоозыңга уймалып калганы — Метирей, Кару деп атту тул келиннин эки уулчагынын бирүзи. Оныла коштой турганы — Паша, Тообостын уулы. Пашанын эки колынын сырты торт ло балыктын кай-

— Бистин космонавттар эмди онын да учун бойыла кожо «мөңүн суу» алып турган эмтир ине!..

— Космонавттар, чын, учушта «мөңүн суу» ичип турганы керегинде мен база кычыргам — деп, Ольга Петровна јөпснует. — Слер меге бүгүн кандый да өскө көрүшле көрүп жадыгар. Айса мен слерди бойымнын калыражымла арыдып ийдим бе?..

— Јок, арыбадым. Мен Борбок-Кара керегинде сана-нып жадым. — А бойым дезе Ольга Петровнага көрүп, жылдар өткүрө Қайру-Бажындагы турлуны, ойто ло каттап ондогы сок жаңыс болчок тураны ла уй саачы јети келинди эске алынадым.

Менин алдымда Ольга Петровнанын ак чырайы, ак халады. А кайда да онон ары, бу ак чырай ла ак халат ажыра, ненин де учун элден ле озо Қыйгастын койу ла узун, је түн-кара чачтары элбендейт. А ол кара чачтар-дыг ортозынан энелердин арык чырайлары, кадалгак ла үргүлјиге эрикчелге бастырган көстөри көрүнгилеп келет. Олордын ийиндери кандый кыйгак ла арык! Ол ийиндерде јуу ойиндеги колхозтын ла төрөл орооннын, ылгый јаш ла торо балдардын келер ойи ле салымы. Мен оны канайып ундыырым, качан ундыырым, Ольга Петровна, «салам чачту, чанкыр кирбиктү» јаражай келин?..!

Ольга Петровна, слердин сабарларыгар кандый апа-гаш ла чичкечек. Мен мындый сабарларды качан да көрбөгөм. Ольга Петровна, слердин тырмактарыгар кы-зыл лакла жабылган. А кулактарыгар кандый јуунак ла јараш. Эки кулагардын кырынан, эки күн эмезе эки ай чылап, алтын сыргалар суркуражып ла тыркыражып, менин көстөримди кылбыктырат. Бу кеен сыргалардын ла апагаш сабарларыгарда јүстүктердин чокторы өткү-ре меге ойто ло Қайру-Бажында уй сааган келиндердин каткак ла кезилгилеп калган, је неден де айабас сабар-лары эбелип келет. Ол сабарлар эртен-эңир уйлардын эмчектерин чиректеген. Ол сабарлар эр улус тудатан айрууштарды бек тудуп, өлөн обоологон, өтөк каскан. Меге ол келиндердин јыртык тондоры, уйлардын јайгы турлузынын чейилип јадар балкаш-суузына баскан јы-лангаш буттары жылдар ажыра ойто ло көрүнет, ойто ло түжелет...

Ольга Петровна, Ольга Петровна... Мен слерди бу-

рулабай жадым. Ондогор мени, жаманымды таштагар, менин эмчим, менин «салам чачту, чанкыр кирбиктү» жаражай келиним.

ПАПАЙ ОБОГОНДИ ЛЕ ОНЫҢ ОРУС КАЛАЖЫН,
БИСКЕ ЖАЖЫТ ТЕКЕМЕЙДИ ЭСКЕ АЛЫНГАН УЧИНЧИ
БАЖАЛЫК

Ольга Петровна менин палатамнан чыгып сала берерде, эске алыныштын эски лентазы бажымнын меезинде ойто айланыжып, журуктарды ээчий журуктар көргүстү.

Эх, Борбок-Кара, Борбок-Кара, сен бежен жашка жууктап жүрүп, мени канайып таптың, кайдан келдин?.. Жок, сен менин палатамнын эжигин жагыскан ачып, бозгозын жагыскан алтабадын. Бойынла кожо бистин жердин жаландарынын салкындарын, бистин бажыбыстын үстиле күркүрөп ле күзүрөп өткөн жалкын-күкүрттердин ыраак табыштарын, чибилердин ле моштөрдин бүрлеринин серүүндерин, энелерис сааган уйлардын мөөрөжнн, база көп-көп кыштарды ла жайларды алганча келдин.

О-о, анчада ла бистин жайлар кандый жараш, жайым ла ырысту болотон эди! Жай — ол изү очоктын үстинде азылган кара казанда көөрөп ла жаарзып кайнаган ак сүттин тидими. Аарчынын, куруттын, жайгы турлудагы чадыр айылдардын түнүгинен жайым чоргыган ыштын, алтай аракынын танылу жыды... Бистин алтай жайлардын жыды сенин келгенин ле кожо тумчугымды орой согуп ийди, Борбок-Кара.

Борбок-Кара, сенин жанында чамчазынын карды тал-туура жарылып калган, штанынын эки тизези ойылып калган чылбак жүстү уулчак туру. Онын чырайы тегин онойдо ак. Ле күнүн сайын өркө-момоннын ичегенин казышка жүзи жаантайын ла чылбайып калган жүрөтөн эмей. Ол — мен, менин жаш тужым.

Борбок-Кара, сенин база бир жанында эки уулчак. Олордын экилезинин көстөри тен неден де жаан. Торт ло эки аяк ошкош. Ол бир чамча жогы, кабыргалары ла сырт бойы тобрак-тоозынга уймалып калганы — Метирей, Кару деп атту тул келиннин эки уулчагынын бирүзи. Оныла коштой турганы — Паша, Тообостын уулы. Пашанын эки колынын сырты торт ло балыктын кай-

зырыгы. База ла кўнўн сайын ичеген казышка корболоп ло јорјойып, јарылгылап калган. Торт ло соокко сорбуланган кышкы јер. Кўрўп јадырым: Паша нўкўрим база сенин јанында туру. Ол ло бойы — чип-чичкечек кайыш курлу. А ол курында дезе чакпыга бўгўн тўшкен ўркўлўрди ле момондорды кыстанып алган ўмтир.

Кенете менин кулагыма Папай ўбўгўннин каткызы ла ўчўлгўндў јып-јымжагаш ўни угулып келди:

— Хе-хе-хе, Борбок-Кара, ўй, Борбок-Кара...

Ўрте јас. Тулаан айдын талортозы. Меестер кайылып калган. Аркалар ла јаландар чоокыранты. Шак ла бу ўйдў бис: Паша, Метирей ле мен Борбок-Карага баштадып алып, Кайру-Бажынан Боом-Бажы деген јердин кўнет меестери јаар ўркўлўп барып јадыс. Кар мында чик јок ўрте кайылып, онойдо ок јер де ўрте ўрийт. Айдарда, бу меестердин ўркўлўри ўрте чыгып јат. А ўркў ол ўйлўрдў тен алтынла тўгей болгон деп айдарга келижер. Озо ло баштап, је незин јажыар, бис онын ўдине болуп ўлтўретен ўдибис. Јагы ла ичегеннен чыккан ўркўлўр семис. Олордын ўдин кўдўртип ўлгўн уйлардын кўк-тарыска јажыгына тўгейлейтен неме дейзин бе! Онон ўркўлўрдин ле момондордын терелерин госторгко табыштырган — бат, јыргал деп неме мында. Ол ўйлўрдў бистин «Јагы јол» колхозто јок кулурды ла сахарды госторгтон алып, јўктенип ийген јанып јадырын. Је бойыгар да бодозогор, бистен, оок уулчактардан болгой, јетен јашка једе берген Папай ла онын нўкўри Јарын ўбўгўн ўркўлўгилеп турганда. Торолоп ўлбўскў турганда, баш болзын, кижи кандый эп-арга бедребес?!

Јер ўстиндеги ончо тўбектердин бирўзи, мен бодозом, ол — торо. Ўх, ўлтўрген болзом тороны!.

Кайру-Бажында уй саагандардын ортозында бир Тудар деп ўй кижи болгон. Ол керегинде бу бичикте мынан да ары айдылар. Је бистин ўркўлўжисле колбой, база бир коркушту учуралды мен канайып айтпазым. Мындый учуралды бодоп ло сананып табарга кўч. Мен ўмди литератор до, онын ўстине сўрекей кўўрўм дў кижи болгон болзом, је тўней ле јок јерден мындый немени таап болбозым.

Шак ол Тударда бистерле јажыт Текемей деп уул болгон. Ол ўмегеннин ўскў балдарын бис билбезис. Ту-

дардын өскө балдарынын салымы ла онын бойынын кылык-жаны оной ары канайда кубулып ла өскөрип барганы, байла, бу ок бичикте база јартала берер.

Текемей база бисле кожо өркөлөп лө момондоп туратан. Је ого бистин ончобыстан куч ле шыралу болгон. Ненин учун дезе, Тудардын Текемейи күнине оннон ас эмес өркө лө момон өлтүрер учурлу. Темдектезе, кажы бир күнде Текемей јети өркө лө момон өлтүрген болзо, энези ого курсак берерден болгой, үйге де кийдирбей јат.

— Тышкары кон! — деер. — Көзиме көрүнбе! — деп, энезинин борортым-сур көстөри тен соок тош ошкош боло берер. А бистин бу нөкөрис база ла ондый боро көстү, та ненин де учун карды чарбак ла бели кертек уулчак болгон эди.

Текемей сегис өркө өлтүрген болзо, Тудар оны үйге кийдирерин кийдирер, је энирде чай-неме азып азырабас. Текемей оны билер. Онын учун келген ле бойынча, капшай ла јаргак тонло бажын туй оронып, албан-күчле уйуктаарга јада берер. Је Текемей тогус өркө өлтүрген күн — санаазы эмеш јарык. Энези бүгүн оны азырап та, үйге де кийдирип јат. Је јаныс ла эркелетпес ле эрмектешпес.

Текемейге анчада ла сегистен төмөн өркө өлтүрген күн сүрекей шыралу. Кырга күн јууктап, өркөлөр көп манташпай, ичегендерине киргилеп, јылу уйаларына уйуктаарга јажынгылай берзе, ол нөкөрис торт ло кирер-барар јерин таппайтан эмес беи. Эмди канайып јанар, эненин көзине јалтанбай канайып көрөр...

— Эртен мен нормамнан ажыра өркө лө момон өлтүрзем, ойто төлөп берерим — деп, ол бойынын боро көстөриле бистин кажыбыска ла канча ла катап суракту ла бурулу көрөтөн. — Меге бүгүн бирден өркө берзегер, уулдар.

Озо баштап бис ого килеп, бойыстын өлтүрген өркөлөристен ле момондорыстан берип турарыс. Керек дезе Борбок-Қара бистин ортобыска мындый ээжи тургускан: бүгүн мен, эртен Метирей, сонзун Паша, ойнодо Борбок-Қара бойы Текемейди аргадаар ла ого болужар учурлу. Је јаантайын ла мынайып аргадап турарга биске де өлтүрген өркөлөрибис карам. Бистин кажыбыс ла билер: Текемейге бистин берип турган өркөлөрдин

ле момондордын терелери — эртен кулур эмезе сахар болуп кубула берер...

Јок, ол Тудар деп үй кижинин кылыгын мен эмдиге јетире кайкап јүредим. Не дезе, бу ок өйдө оны сүрекей керик кжи деп айдар аргам база јок. Айса ол јангыс ла бойынын уулы Текемейге килебес ле сүүбес кжи болгон... Өскө улустын оок балдарына Тудар јалакай ла кару, нени де карамдабас. Темдектезе, менин энем кайдаар-кайдаар јүре берген болзо, сыйнымды шак ол эмеген алып, сүттен болгой, каймагын да, күлге көмгөн теертпектен болгой, сахарды да карамдабай, азырап салатан. Онойдо ок Метирейдин ийнизи Малайтты да јангыс катап азыраган ла тородон аргадаган эмес.

Көп лө сабада, јартын айткажын, Текемей канайып та ыйламзырап ла сурап турганда, кажыбыс та ого өркө бербейтенис. Ненин учун дезе, ол Борбок-Каранын кийнинде экинчи јерде. Чакпылары да көп. Күнине алтыдан ас өркөни ол качан да өлтүрбес. Күнүн ле онын өркөлөри онго јетсин деп, је бойоор до бодозогор, кем болужатан? А эртен Текемей ойто ло оннон асты өлтүрзе, канайдар?

Јаантайын ла Текемейдин сурагын бүдүрерге, ого болужарга биске јенил эмес. Онын учун Текемей бисле кожо чакпыларын салбай, чала туура барып, бу ок өйдө тон ырабай, одожыстан өркөлөп лө момондоп турар. Озо баштап бис оны сүмеленип турган деп, канайып та сеспей калганыс. Је кийинде түнгей ле јартала бербей, кайда баратан эди. Көрөр болзо, Текемей бир уула эки кылык кылынар деп шүүнип алыптыр: өркөлөрлө дө кетежер, бисле де кетежер.

Текемей бойынын чакпыларына түшкен өркөлөрдүн ле момондордын тырмактарын таштабас. Онойдо ок бойынын чакпызына түшкен өркөни телеген јемтиктей јип койгон болзо, оны чеберлеп алар. Ол не онойдо эткен?—Бис Борбок-Кара эмес болзо, узак өйгө сеспес эдис.

Бир катап Борбок-Кара айтты:

— Эй, уулдар, бүгүн Текемейле кетежеликтер.

— Не болгон? Оныла бис не кетежетенис, јүргей ле ...

— Қалганчы өйлөрдө бистин чакпыларда өркөлөрдін тырмактары јадары көптөгөн? Билип тураар ба?

Озо баштап өнөтийин ле табыштангылап, арал јаар сууга эжинерге барып јаткан улус болуп, Текемейге угу-

зып, онын жуук жаныла оттибис. Онон бир эмеш ойдинг бажында тогдор ло жиктер ажыра жажынып, ойто ло чакпыларыстын жанына жууктап алдыс. Жаан да удабаган. Корюлик ле дезебис, жерге жабыс коркойып, ичегеннен ичегенге, чакпыдан чакпыга Текемей жүгүрип турды. Ба, бир чакпыдагы оркони алып, бойынын сумказына салып ла ядарда, кийин жанында оскө кемнинг де эмес, а Борбок-Каранын уни угулган:

— Бистинг чакпыга түшкен оркөлорди тееп турган ач телген сен турун не, Текемей! — Онон шак ла Папай обогон чылап, чала жымжада ла очолгондү: — Ке-ке-ке, Текемей, а Текемей...

Текемей эрмек те айдып болбой, тыркарап ла түнзүйип, колында оркөлү тура калды. Тегин де тын-тырс жок турган кижини Борбок-Кара ала койордо, Текемей кенете багырып ийди:

— Энем, эне!..

— Мында Тудар жок — деп, Борбок-Кара табылу айдат. — Эмди сеге не керек а, Текемей? Ке-ке-ке...

— Мен энемненг коркыгам, уулдар, — деп Текемейдин уни үзүлүп, узак ойлоргө кайчылабаган чачы үрпейет. — Бүгүн энем ойто ло үйге кийдирбес, ойто ло куучындашпас.

Тудардын кыйыны кыйыннанг башка. Ол уулын качан да сокпос. Же бир канча күнге эрмек сурабаза да табы. Торт ло эки эрди бой-бойлорына жапшыныжып калгандый. Ол эриндерин бойынын бек тиштериле кып ла тиштеп алатан ошкош. Онын да учун Кайру-Бажынын салкынына ла соокторына эмес, а Текемейле куучындашпай турганынан улам чичкечек эриндери жаантайын ла чийе-чийе жарылгылап калган жүретен ошкош.

— Кажыгар ла келип, Текемейимди бирден јудруктагар, уулдар, — деп, Борбок-Кара јакарат. Бисте ол тушта санаа бар эмес, уурчыны келип чыт-мат бергилеп ийзебис, ол отура түжүп, мынайда жалынды:

— Согоор, уулдар, база катап согоор. Бүгүнгү олтүрген оркөлоримди алыгар, же жагыс ла энеме айтпагар...

— Жок, биске сенин оркөлоринг не керек! — деп, ончолорыстын адынан Борбок-Кара айдат. — Чакпыга түшкен бу «телгеннин» жүзине, уулдар, кажыгар ла келип, түкүригер! — деп, ол онон ары жакарды. — Уйалбас жүзинди уулдарга тогөп, удурат тут, Текемей!..

Түкүрүкке онын жүзи тишпес ле көгөрбөс, кан да ак-пас. Оны бистин кажыбыс ла билер. Je башчыбыс бек колдорула Текемейдин арык эгин алдынан өрө тиркиштеп, онын жүзин биске төгөй тудуп та берген болзо, кажыбыс та түкүрбедис. Кижиге түкүретени — эн жаман ла уятту базыныш деп, кандый да ыраак сезүле, байла, бис билип ийген болорыс.

— Барыс, келип түкүр «телгеннин» жүзине!

Мен болбозымда, Борбок-Кара Текемейди божодып, менин житкеме жырс ла јудруктады:

— Ач телгенге килеп турган болзон, ал!

— Келип, түкүр, Метирей!

Ол база болбосто, Борбок-Кара күлүмзиренип, Паша јаар көрди:

— А сен, Паша...

Пашанын болбозын ол ажындыра сескен ошкош. Айдарда Пашанын колынан ала койып, Метирейге айдат:

— Јудрукта мыны келип!

Метирейде кыймык та јок.

— А-а, слер андый улус па?! — деп, башчыбыс ончыбыска кезедүлү ле кекемжилү айдат. — Бу бокторды келип тепсе, түкүр, јудрукта, Текемей! — деп, кенетийин башчыбыс бисти чек ле кайкадып ийди. Je Текемей байагы ла јеринен кыймык та этпей, бажын да өрө көдүрбей турды. Бу тушта Борбок-Кара бистин кажыбысты ла бирден јудруктап божойло, ойто Текемейдин јанына келди:

— Эмди өркө уурдаар болзон, Текемей, — деп, ол кынынан бычагын чыгарып, — көрүп турун ба, бу кандый курч бычак — деп, күнге јалтырада тудат, — эмди өркө уурдаар болзон, колынды бу ла бычакла үзе кезип койорыс!

Уктыгар ба: «кезип койорым эмес, а кезип койорыс». Айдарда, ол бисти база бойына кожуп јат.

— Аэмди мынан ары бар!.. Бар, не турун, Текемей?!

Текемей кенете ыйлап ийеле, ол ло турган јерине отура түшти. Онон ары ыйлап туруп, ол бистин ончыбыска мынайда айдат ла јалыйнат:

— Слер энеме айтпагар, уулдар. Энеме ле јаңыс айтпагар. Энеме айтпагар... мен... мен...

— Бис айтпазыс — деп, сакыбаган јанынан Паша

ончобыстын адынанг Текемейге киледи. Борбок-Кара оны көстөриле чагып, је удура неме айтпады.

— Мен эмди слерле кожо өркөлөйин — деп, Текемей ононг ары сурайт. — Мен эмди слерден өркө сурабазым. Мени... мени...

Ол тарый бис унчугушпаган да болзобус, је эртенгизиненг ала түңей ле кожо жүрер болгоныс. А Тудар десе Текемейдинг күнине өлтүретен өркөлөрининг тоозын түңей ле астатпаган...

Байла, кижиге ар жанынанг та не де килеп туратан ошкош: Текемей кезик арада Борбок-Каранын бойынанг да акалап, күнине он бешке де жетире өркө өлтүрер болды. Је ол јирмени де өлтүрген болзо, түңей ле айлына ончозын апарбас. Ол, бис чилеп, көп өркө өлтүрген кижиге болуп мактанбас. Керекти ажындыра сезип турар болуп, Текемей түкү качан темигип калган. Ол оннон көп өркө өлтүрзе, артыгын јерге јажырып салар. Не десе, эртен ас болзо, ого кожуп, энезине ойто ло өркө өлтүрген кижиге болуп, ару жүректү ле јенил санаалу, жүжинде каткылу барып јадары кандый јакшы.

Тудар деп үй кижининг уулы ненинг учун кыйалтазы јогынанг оннон ас өркө экелбес јанду? Балдары аайкоой јок көп болзо кайдат. Ондо бу Текемейден өскө эмди кем де јок. Ненинг учун? Ненинг учун Тудар андый?!.. Байла, јуунын шыра-кинчегиле, торонунг түбегиле кожо Тудардын ичинде ле меезинде та не де јастыккан а? Онызы сонгында јарталгай...

Эмди мынанг ары Текемейдинг ады-јолы, байла, бу бичикте база катап ас айдылар болор. Не десе... Ох, мыны кижиге оостон бадырып кандый сөстөрлө айдар!..

Текемей бир катап база ла ас — беш пе, алты ба өркө өлтүрген. Эх! Кезикте кижининг жүреги кандый кату болуп јат!.. Көгүстеригерди тындагылап уксагар, улус, ондо тирү согулган жүрек эмес, а жүрек болуп кубулып калган таш, соок таш јаткан болбозын!

Ас өркө өлтүргенде, Текемей мынынг да алдында көп катап бистинг өркөлөп турган јердеги ээн турага јангыскап артып, јангыскап конуп туратан. Ол јылдарда улус ого јаан ајару этпейтен. Бу јангыс ла Тудар эмегеннинг ле онынг уулынынг ээжизин эмес, бистинг де ээжибис болуп калган ине.

Эртенгизинде, ойто ло нени де сананбай, ол өркөлөп

турган јерибистеги эски турага кирип барзабыс... Јок, мындый немени онын ла кийнинде мен ойто катап качан да көрбөгөм — Текемейдин тили кандый да көпөгөш болуп, оозынан уштылып, бойынын кайыш курына селмектелип, јерге буттары тийип-тийбей турды.

Баш болзын, онын тили кандый коркымчылу! Сыраңай ла бойынын ичегенине кирип јаткан өркө ошкош. Айса, бу тил эмес, а бистин Текемейди кем де өркөлө тумалап койгон болор бо?!..

... А Папай өбөгөн не кижиге?

Баштапкыда, ол анчы кижиге. Онын нөкөри Јарын өбөгөн база анчы кайракан. Папай керегинде айдылган кийнинде, онын јанына кыйалтазы јоктон Јарын база өндөс эдип туруп келер ине. Бистин Қайру јурттын эл-јонынын јадын-јүрүми, торт ло ағаштардын тазылдары чылап, бой-бойларыла колболыжып ла өдүжип, чарыпталгылап калган.

Је бат Папай ла Јарын јаныс ла өркө-момон чакпылап тудатан улус эмес. Олор јаан да андарды јыккылап ийетен эмей. Элик те, тооргы да адар. Кезик арада арадап јадып, айу да өлтүргилеп ийгилезе табы. Ол кату жылдарда бистин јерде бөрү деп јеткер сүрекей көп болгон.

Бөрү... Ол улуска коркушту јаан түбегин де, бу ок арада, канайып эмди айтпас, туза-болужын да јетирген.

Қыйгы-кышкынын, үүр малды эбиреде јыт-таан эдип камыскан канча оттын ортозына шак ла ол ач-кокумай бөрүлер койлорды ла јылкыларды канча катап блаап тутпайтан эди көрмөстөр. А бөрү туткан малды төлөөр керек. Оны неле төлөйтөн? Бир үүр бөрү табару этсе, јаныс мал тудар ла балулаар эмес, бир канчазын өлтүре қајап јат. Бөрү туткан малдарды төлөйтөни, олардын бойларыла түндү-түштү кетежетени — бир јаан кинчек. Онон бөрүге мал јидирдин деп, колхозтын јаандарына арбадатаны, кезикте керек дезе милицияга шыладатаны онон јаан јеткер...

А ол ач-кокумай бөрүлердин туза-болужы незинде?

Бөрү качан да болзо семис малды көстөп тудар. Арыктарын керексибес — јанынан өдө конор. А семис малды туткан кийнинде, оны үзе јип салбаза, бир эмеш

арткан эдин эмезе сегин кем јинир? Қанайдатан эдин, торолоп бараткан малчылар бойлары ла олордын бала-барказы јип јат. А бу кижинин јүрүмине арга эмес пе?

Бөрүлерле соғужып, оморды астадатаны — сүрекеј курч ла кезем сурактардын бирүзи. Онын да учун колхозчылардын текши јуунынын јоби аайынча, бөрү өлтүрген кижиге кажы ла бөрү бажына бир койдон берер јоп јарадылган. А бөрү өлтүрип ийген кижиге тен макалу. Колхозтон кой алар, је онын терезин колхозко ойто табыштырар. А бөрүннн терезин госторгко садып, акча да аларын, кулур беи, сахар беи — нени күйзеерин, не бар, оны ла аларын. Мынаар тулаан айдын учы јаар бөрүннн уйазын таап, онын күчүктерин өлтүрген болзон, тургуза ла јаан байга түней боло берерин. Темдектезе, бир уйда беш-алты күчүк јаткан болзо, ойно олар күчүктерди өнөтийин кыгзыдып ла кангыладып турзан, једе мантап келген эне бөрүнн адып алган болзон, бу аайлу јөжө бө?.. Је мындый ырыс көп лө сабада Папай ла Јарын өбөгөндөрднн одына ла очокторына келип түжетени јарт.

— Хе-хе-хе, Борбок-Қара, эй, Борбок-Қара, — Папай өбөгөнннн шыйкынуш ла чала јымжагаш үнн јылдар ла телкемдер өдүп, менин кулагыма ойто ло угулат, — Хе-хе-хе, Борбок-Қара, ка, торбычканды ач, анда не јадыры, мен көрөйин... Хе-хе, Борбок-Қара...

Бистин башчыбыс ла нөкөрис, бу јангы ла менин палатама кирип барган Борбок-Қара, сүрекеј сүмелү танма. Онын капшуун колдоры, Папай өбөгөнннн өркөгө салган чакпыларынан башка, база да өскө тамзыктарга једе конотон эмей. А не, бистин Борбок-Қара кайдан, нени кармай аларын бил-е-е-р. Папай өбөгөн биске көрө бай, аргалу. Борбок-Қаранын капшуун колдоры онын арчымагын ачпаста, ого кирбесте, база неге ууланатан эди!..

Бир катап бис тыттын төзине от салып, өркөлөрднн эдин кайнадып јатсабыс, баш болзын, Папай өбөгөн те кайдан кенете чыга конуп келди болбогой! Бир ле көрөлик дезебис, көк-боро адына минип алган бу ла јаныста јортуп келген турбазын ба кайракан...

Борбок-Қара оны көрүп ле ийген бойынча тура јүгүрип, та ненин де учун ары болуп качып барарга јадарда, Папайдын үнн күлүкти тырс ла токтодып ийди.

— Хе-хе-хе, Борбок-Кара, эй, Борбок-Кара, жүгүрбе, экем, — деди, — хе-хе-хе, Борбок-Кара, менин мылтыгымнын огы сенен жүгүрүк эмей.

Борбок-Кара канайтсын база, ол ло жерине тура түшти.

Бис мыны көрүп, кызый бердис. Кызый бердибис чочыганыска ла коркыгандарыска. «Эмди не ле болбогой!» деп, ончолорыс бут бажына тур чыгып, бирде жымжада күлүмзиренген Папай өбөгөнгө, онон ойто көстөри соок кылайышкан Борбок-Кара нажыбыска ла башчыбыска ун-табыш жогынан көрөдис: «Эмди не болгой не? Чындап та, Папай өбөгөн бистин Борбок-Караны...»

— Хе-хе-хе-хе — деп, Папай шак ла ол жымжак күлүмжизин эмеш те токтотпой, адынан жерге табылу жайылып, Борбок-Кара тура түжерде, жанына жууктай базыл келеле, жаан алакандарлу ла узун сабарларлу колдоры ла нөкөристин эки кулагынан ала койды.

Борбок-Каранын бастыра бойы бир жүдрук болуп тыыдынып, чала бербек ле күрертим эриндери ачылып, арга жокто Папайга күжүлдин тиштери ошкош сарыкуулы тиштерин көргүсти. Жок, ол тиштерин өнөтийин көргүскен эмес. Кижинин кулагынан чөйгилеп турарда, оозы ачыла берген ине.

Папайдын колдоры торт ло кыскаш. Борбок-Каранын кулактары, изү отко јидирген чилеп, тургуза ла кызый берди ошкош. Ол озо баштап отура түжеле, онон ойто бут бажына тур чыкты.

— Торбычканды ач, Борбок-Кара, — Папай ол ло жымжак уңиле айдат. — Хе-хе-хе, ач, мен көрөйин, Борбок-Кара. — Бу ок өйдө ол бистин башчыбыстын кулактарын толгойт, онон ары айдат: — Је-је, Борбок-Кара, торбычканды ач, ондо не јадыры, мен көрөйин, хе-хе-хе.

Чакпыга түжүп калган кийнинде, Борбок-Кара канайтсын, јаантайын кожо алып жүретен кеден таарычагын ачарга келишти. Борбок-Карадан болгой, бөрүлер де Папайдын чакпызынан уштылып болбой јат.

Кеден таарычакты ачып ийер болзо, бүгүн Борбок-Каранын чакпыларына түшкен өркөлөрдин ортозында бир ле жүдрук кирези болчок калаш жүрди. Ол калашты Борбок-Каранын алты-сары тиштери айландыра кемирп койгонын бис база көрүп ийдибис.

— Мен билбей, кэ-кэ-кэ, — деп, Папай там жылым-зу, там јымжада кўлўмзиренет. — Сен, Борбок-Кара, јыду кўчўгеш, орус калаш јип кажы тушта амтажыган?.. Меге айт, јартап бер, кўчўгеш! — Ыбўгўн бистин башчыбыстын эки кулагын онон ары, онон тын чўйўт. Мыны кўрўп, бистин де кулактарыс бодоп ло кызыгылап, тизелерис тыркыража берди ошкош.

А бистин Борбок-Кара — баатырдын бойы. Кынгыс эдип ўн чыгарбайт.

— Ыйла, Борбок-Кара, ыйла, учкан! — деп, Папай шыйкынап, нўкўристин кулактарынан чек ле божотпойт. — А сен ыйлап билбес кўлўк пе?.. Ыйла дейдим, ыйла! — Борбок-Карада ўн де јок. — Айт, Борбок-Кара, сен кажы тушта мынайып орустап быжырган калаш јип амтажыган, а?! Айса орус калашты сеге энен Кажакай быжырып берди эмеш пе, а?.. Эмди менин одуума келип, эмди менин калажыма кол сунар болзон, тен эки кулагынды ўзе тартып койорым, Борбок-Кара. Билип ал, ол тушта эки мўўзи јок уй ошкош тонкур артып каларын, Борбок-Кара!

Је бистин Борбок-Кара ого чертенип, кандый да сўзин бербеген. Кичинегеш ле соок кўстўриненг бир де чыкырым, бир де чарак јаш тўкпўгўн.

Ай, Борбок-Кара, Борбок-Кара — бистин башчыбыс ла баатырыс!

Эмди бис Папай ўбўгўннинг бўгўн эртен тура Кайру-Бажындагы кыштуга келген керегине једижип келдис. Је оны эске алыңардан озо эмдиги ўйеден бир мындый сурак јолой угарга турум: Папай ошкош карган ўбўгўн бўгўн слердин кулагаардан шак ла онойып келип туткан болзо, канайдар эдигер?.. Эмди карганды карган деп тоор ло онон коркып-айап јўрер јанжыгу арткан ба, айса јок по?

Је Борбок-Кара ла Папай ўбўгўннинг ортозында ол до туштажулардан ўскў туштажулар ас болбогон. Олор бир кезикте бой-бойлорына килежип ле болужып, керек дезе мактажып та јўретендер. Ондый килемјилердин бирўзи шак ол кўн, Папай Кайру-Бажындагы турлуга кышкы таң јангы ла јарып турарда једип келген тушта, база болгон эди.

Колхозтын карган анчызы эликтерди ле бўрўлерди јангыс ла адып ўлтўрер кижиге эмес. Ол арка-тууларла

араайынан жортуп жүрүп, барынтычы андардын изин кезип, олардын жолдоруна чакпылар салып ла тузактар тартып та өлтүрөтөн.

Бистин турлуга таң алдында келип жүрөр күн ол жолой бойынын чакпыларын ла тузактарын көргөн кижи эмитир. Онын тузактарынын бирүзине бөрү илинип, кышкы соокко не ле жерде сирейе тонуп калган жаткан. Ого үзеери, байагы бөрүни база та кандый да андар келеле, белкенчек бойын жип ле чокып койгон. Ыраак жол-жорукка андап атанган Папай өбөгөн тузакка түшкөн бөрүлө уружарынан, оны эргизип сойорынан, байла, жалкурган болгодый. Онын учун бистин турлуга түжүп, Борбок-Карага (а ол өйлөрдө бистин нажыбыс ла башчыбыс бойы да тузактар буулап туратан) эжиктен мынайда кыйгырган:

— Борбок-Кара, бери чык, мен сеге сүүнчи экелдим. Ырыс сыйлап жадым!

Бистин башчыбыс, база бир түбек-жеткер болуп калган болор деп, карандыра Папайдан жалтанып, же андый да болзо, ого удур чыккан.

Сооктын тиштери тен кыжыражып ла чыкыражып турган. Папай же ле деген некейлү, эликтин бычактарынан эткен жап-жаңы өдүктү. А чала суйук сагалдары дезде ак кыруга алдырган турды. Ол соокко курбуйып калган жүк ле чамчачан Борбок-Карага бийиктен аяктап, «Хе-хе-хе, сен, Борбок-Кара, тен баатыр эмитирин — деп мактаган. — Мынаар Кызыл-Шиндеол бир чолтык буттын учында, менин тузагымда бир коокой илинип калтыр, уул, — деп, оноң ары өбөгөн жартанган. — Сен бойың да анчы кижи инен, оны барып экелеле, сойып ал. Бойым өлтүргөм де. Колхозтон кой ала-рын. Бүдүн койдын эди — бир жүдрукча орус калаштан канайтса да артык ла арбын.» — Папай мынайда жакыйла, бойы оноң ары андап сала берген.

Кайру-Бажында журтаган уй саачы жети келиннин ортозында эки ат болгон — бирүзи үркүнчек ле качаган конур ат, экинчизи төрт санынын алдыла ийттен болгой, бөрү бойы да өтсө, кыймык этпегедий, жобош боро ат. Ой, баш болзын шак ол конур атка. Божонгон кийинде ойто тудуп алатаны — аар-чак!

— Күрүмди, күрүмди, мылтыкту болзом, ол ло жерине жыга адып ийер эдим! — деп, конур атты божодоло,

бистинг энелеристин кажызы калактабады, кажызы карабады дээр.

Конгур ат жаңыс ла качаган эмес, үркүнчеги база бир жаан жеткер. Барып жадала, жаантайын ла анзынып, ары-бери кылчандап, кулактарын солый-телий салып, бодоп ло жолдон жана чарчап турар. Онын да учун шак бу конгур аттан жыгылбаган ла кижиге жок болор.

Папай өбөгөннинг жетирген сүүнчизин уккан бойынча, бистинг Борбок-Кара конгур аттын жаман кылыгын ундып, оны мине соккон бойынча Кызыл-Шингнинг ичиге өрө кылырт ла эдип калган.

Бис эмди Борбок-Караны сакып жадыс...

Бир ле көрөлик дезебис, конгур ат аай-коой жогынан шоокырып ла бышкырып, кышкы соок кейге тумчугынын үйттериненг ак-куу булуттарды буркурада таштап, өзөкти төмөн шунгыдып келетти. А Борбок-Каранын жүзи соокко ло коркыганына кызарган, ээрдинг алын кажынан сол колыла, а онг колыла конгур аттын тискинин кайра тарткан келип жатты. Бистинг конгур аттын бажы та тегериде, та ононг бийик! Жал куйругу туш-башка жайылып ла чачылып, түкү ле качан салкынла кожо биригип калган. Көстөри эмди ле орозынан уштылып, Кайру-Бажынын карлу жалаңдары жаар чачыла бергендиги. Конгур ат шунуп ла жат, шунуп ла жат. Оны не де токтодып болбос! А онын кийниненг узун армакчынын учунда карлу жалаңнын төндөрине анда-мында согулып ла чарчалып, же ле деген көк бөрүннн көкси сүүртелет...

Кийинде угуп турар болзо, ат бөрүннн жыдын ыраактан ла алып, оны бойына артындырардан болгой, чек жанына да жууктабаста, Борбок-Кара бир макалу сүмө таап ийген эмитир.

Ол аттанг түжүп, канжагадагы узун кара армакчыны чечип, онын бир учыла бөрүни колтуктай ороп, экинчи учынан терепчилеп ийеле, ичкери ле болордо, бу конгур ат сурт ла эдип калган. Кийинде бөрү келип жаткан болзын, онын үстине, үркүнчек ат болзын!.. Конгур ат болзын!.. Конгур ат санаазын ычкынып, агашты агаш дебей, жырааларды жыраа дебей, жыга табарып, өзөкти төмөн алган. А бистинг башчыбыс ла нөкөрис, өлзөм өлөйин деген ошкош, кара армакчынын учынан бир де божотпогон...

Ай, Борбок-Кара, ай, Борбок-Кара, сен база эр ле!

Мынайып бистин Борбок-Кара бир катап «бойы бөрү өлтүрүп», колхозтон кой алып, Кайру-Бажында журтаган уй саачы жети келинди ле олордын бала-барказын сүүндирген эди.

Je жүрүм жангыс ла сүүнчилерден турган болзо, оны жүрүм де деп айдарга күч. Ырыс ла сүүнчинин кийинен кандый бир түбек, жеткер, шок ло өч каранга ла кетежип ле истежип жүретен ошкош.

Бөрүден өштөңкөй, онон жаман ла казыр ан жок деп, мен шак ла ол тушта билип алгам. Ол тен уйалар жүс те жок — карадан кара ла казыр санаалу кижиле түней. Коркушту ан!

...Папай өбөгөннин тузагына түшкен бөрүни Борбок-Кара экелген кийинде, бистин турлуда болгон кайкамчылу өчти эске алынып жадала, санаама бир таныш кинорежиссердын куучыны кире конды...

Онын согуп баштаган жангы фильминде бөрү ле кижинин тушташканы ла согушканы керегинде бир жакшынак үзүк болор учурлу. Онын учун киноишчилер зоопаркка жүрүп, бир жылдын бажында кинодо «ойнойтон» бөрүчекле «најылажып» баштаган. Јаан бөрү эмес, а кичинегеш күчүк болгон.

Кинодо ойнойтон актер-«анчы» ла бөрүнин күчүги кажы ла күн туштажып, бой-бойлорын билижип ле најылажып баштаган. Ол ло болгон. Јылга јуук өй өткөн. «Артист-бөрү» бойынын ролине табынча темигип, керек тен јарана берген. Айдарда, кинонын бу јеткерлү ле јилбүлү үзүгин соготон өй там јууктаган.

Бөрү кижиге чурап барар учурлу. Аңылу кийим кийип алган киноактер оныла согузар. Актерло кандый бир јеткер боло бербезин деп, оны аргадайтан чыгартулу улус болгоны база јарт.

Je бат бөрүни кижиге удур божодотон өй.

— Мотор! — деп, режиссер кыйгырып ийерде, бөрүни божоткылап ийгендер. А бөрү дезе согужатан актерге табарбай, јанынан сыр манда өдө конуп, нени де керекке албай турган кинорежиссерго сакыбаган јанынан чурап барган! Кудайга ла баш, мында не болбогон деер!. Кезик актерлор кыйгырыжып, торт ло санаалары чыккылап, тыныштары буулгылай бербей база...

Неге де сүрекей тыг ачынып ла казырлаып-калжу-
рып калган бөрүден режиссерди жүк ле арайдан арга-
дап алгандар.

Не болгон?.. Ненин учун бөрү жалаңда турган ре-
жиссерго табару эткен?..

Кийинде ончозын шүүп, сананып, элгеп турар бол-
зо, бөрү режиссердон очин аларга сананган эмтир. А ре-
жиссер кылыгыла кызу кижиге болгон.

Бир жыл кирези мынан кайра, шак ла бу бөрү кичи-
негеш күчүк тужында, кинорежиссер оны тыг ачындыр-
ган. Же бодозогор, бөрү — ол кандый да болзо, бөрү
ине. Кижиге эмес, киноактер эмес. Режиссердин күүнзе-
гениле ончозын ла канайып бүдүретен эди.

Шак ла бу бөрүни киного согорго темиктирип ле
ченеп турган ойдө бир катап ол та арыган, та жарбын-
ган — бойынын ролин «ойноорго» чыкпай, найт ла жада
берген. Бөрүге режиссер ачынып, эдер-тудар немезин
таппай турала, нени де керексибей жаткан неменин үлүш
ле кичинегеш тумчугына күйүп турган иапирозынын изү
учын жапшырып, ачыда өртөп ийген. Ол тушта режиссер
оны керекке де албаган. Онон бери жылга жуук ой өткөн.
А бөрүчөк кичинек те болзо, же бойынын өштүзүн унды-
баган. Жайымга чыгып алала, оч аларга умзанган. Бөрү
актер эмес эмей. Ол режиссерго не жалынзын, не жалкан-
чызын!..

Бөрү өштөөр дө, очин де алып билер.

Папай өбөгөнниң тузагына түшкөн бөрүни Борбок-
Кара сүүртеп экелгенинен бери тыг да узак ой өтпө-
гөн. Төрт лө конок өткөн ошкош эди. Же бир күн (кем
де мындый жеткерди сакубаган) бистин кыштаган тура-
нын бу ла жуугындагы обоолу чеденниң жанында конур
аттын каны-жини жайрап калган жатты. Көрөргө кор-
кушту!

Бөрүлер түнде келеле, конур атты тудуп койгон. Жок,
жаңду ла туткан эмес, а өнөтийин казырланган. Аттын
тумчугынан ала түкү житке бойына жетире баштерезин
сыйра тартып койгон. Терези башка калбайып, куу-
жулдама баш кызарып жатты. Онын үстине, сыраңай
ла жаан шокчылдар чылап, аттын эки кулагын кертө
чайнап, анда ла, ак кардын үстине таштап ийген. Эн

кайкамчылу неме — бир де болчок эт үзе тартып жибеген болбоспо! Тилин ле ушта тартала, ол ло бойын жибей, таштап ийген. Мыны не деп айдар, бого канайып көрөр?!

— Папайдын каргап койгон бөрүзине барып! — деп, эмди ончо улус, ол тоодо бойынын ок энези, Кажакай, Борбок-Караны бурулагылап ла адылгылап баштаган. — Папай ла сенен өскө мында кем бурулу, је бис угалык, айдып бер.

Бөрү шак мынайып кылынган кийинде, онын жаманданып жүргени ол... Борбок-Кара оны бойы жакшы билер. Қазырланган! Оноң эмди буру сураба! Ак малынды ак түштин ле көзине кырып ла бүрте согуп баштаар. Эмди канайдар, канайдар, калак?! Күкүрт-жалкын бистинг энелеристинг үстине күзүреп түжерге ойто ло жууктап келди.

Кайттын, Борбок-Кара, не сананбадын, кайттын?! Эмди канайдарыс, не болорыс?..

Эй, баш болзын, улу Алтай, бис бойыстың ырызы жок ло оок балдарыстың адынан жайнап ла сурап турубыс, аңы-кужынды ай деп айт, Алтай, токтот! Келип жаткан жеткердең, жеектең айры, айры!..

Эй, өрө турган бийик Қудай, сен чын ла бар болзон, бистинг шырабысты, түбегисти, кинчегисти ле көстөристинг жаштарын көрүп турган болзон, бир быяаның жетир! Бөрүктеристи уштып алып, сеге мүргүп ле сенен, сок жаңыс сенен болуш сурап, сакып ла иженип турубыс!..

Кырлар унчугушпаган. А Қудай... Онын жарты жок, та кайда, та кайда...

МЕНИҢ ЈААН УУЛЫМ КЕРЕГИНДЕ АЙДЫЛГАН ТӨРТИНЧИ БАЖАЛЫК

Күндерди ээчий күндер өдөт. Борбок-Кара менин жаткан палатама күнүн ле келип, эске алыштын бажымда айланышкан лентазына кандый да жаңы кыймык ла өң берип, база ла катап кунуктырып ла сүүндирип барат. Бу жаңы ла келеле, бистинг ак уйдын ак торбогы керегинде улуска айдардан болгой, ичинде де сананарга уятту бир учуралды ойгозып ийеле, жүре берди.

Јуунын жылдарында бисте сок жангыс ак уй болгон. Ол жылдыг ла бойы ошкош ак бозулар төрөйтөн эди. Сыйным ла мен онын сүдине чыдаганыс. А уй деген мал — ол кой эмес. Игистеп эки бозуны ушта-куйда ла төрөөр. Уй эки бозу чыгарганда, бистин алтай улустын жангыла болзо, оны јаман белге сескен дежетен: Ол та бастыра јерлерде андый, айса жангыс ла бистин Кайрунын улузы онойып байлайтан...

Уй игистеп төрөзө, ол бозуларды экилезин сууга салып ийетени керегинде кеп куучын да угуп жүргем. Эки бозунын бирүзи кыйалтазы јоктон атпактанып, суунын агынын өрө жүзерге албаданар, а экинчизи дезе чакпындарга алдыртып, төмөн агар. Бат ол өрө албаданганын ээзи аргадап алып, малданар. А төмөн барганы — ол ло, божогон. Је бистин ак уйыс игистеп качан да төрөбөйтөн. Онын сок жангыс бозузын государственого төлөйтөн эттин каланы учун жылдыг ла энем колхозко табыштырып беретен. Је бир катап колхозко эт учун түкү ле бооро јаскыда, чыгар ла тушта, бичидип койгон ак бозула колбулу бир јаан ујат болгон. Мен ол керегинде жангы ла эске алынып јатсам, палатама јаан уулым кирип келди. А ол кирип келерде, эске алыныштын машиназы бойынын ижин токтодып, эрмек-куучын чек өскө боло берди...

Јаан уулым эмди он тогус јашту. Меге көрө, сын деген немеси тей тегериде. Эмди ончо балдар андый — оборлоры јаан ла сындары өскүлен. Андый да болбой база. Энеден чыккаалы эмдиге јетире ол бир де катап аштабаган. Бир де катап өдүги јок ло јыртык кийимдү баспаган. Бир катап бийтке де јидирерден болгой, ачу-корон соокко тогуп, кату иш те этпеген. Онын өзүжи бистен, онын ада-энезинен, башка. Јүрүмнин некелдери де, байла, бистен чик јок өскө.

Бу баштапкы уулым чыгып турарда, мен база бодонышты берген ле эдим. Ол тушта мен Ыраак Күнчыгышта черүге жүрүн, бу городко келеле, жангы ла иштеп баштагам. Квартира јок. А үйим дезе балдар табар турада. Эртең ле бала чыгып келзе, оны кайдаар апарар, кайда јадар?.. Мен мынын да алдында горисполкомго ло онын председателине квартира сурап, байла, јүс катап жүрген ле жүгүрген болорым.

— Слерден болгой улуста квартира јок. Иженбегер,

сурабагар, сакыбагар, божогоны ла ол. Је бу уулым чыгарда, мен ўйимди балдар табар турадан чыгарбай (а чыгарала, кайда апарарым?), арт учында ла арга јокто партиянын обкомынын баштапкы качызынын кыбына кийдире јўгўрип барган эдим. Мындый бийик бозогоны ол тушта мен баштап ла алтагам. Ыскў арга јок. Тышкары соок, орой кўс. Јаш балала кожо улустын сарайына јадып болбозын ине!

Обкомнын ол туштагы баштапкы качызы литературанын ла искусствонын ишчилерине ајарулу ла киленкей кижии болгон. А мени дезе, јангы ла бичип баштаган јиит кижини, ол сўрекей јылу, керек дезе эркетен де уткыган эди.

Оборы јаан, кўстўринин јыкпыктарынын алды тужы чала тишкек, буурыл чачту кижии, мен онын кыбына кирип келеримде, озо баштап кайкаганду кўргўн:

— Не болгон, јиит кижии? Неге коркушту манзаарыдыгар?

Эмеш токунап, тыныш алынып, је тўнгей ле туктурылып јадып, келген керегимди айдып береримде, ол тургуза ла бойынын кыбына кандый да улусты алдырып, мынайда айтты:

— Бу менин алдымда јиит бичиинчи отуры. Јаш балалу болдым дейт, а јадар јери јок.

Алдырган улустын ортозында бир ўй кижии болгон. Кўлўмјизинин, кыймыгынын јымжагы ла јалакайы тен кайкамчылу. Јок, онойып јалакай ла јымжак этире ол меге кўлўмзиренген эмес, а обкомнын баштапкы качызынын алдына ээрий тўжўп турбай. Кече мен шак ла бу ўй кижинин кыбында бу ок сурагым аайынча база болгом.

Квартира јанынан сурактар аайынча горисполкомнын председателинин болушчызы болгон бу ла ўй кижинин кыбына кирип келеримде, уур чачтарлу бийик бажын меге бир катап кўдўреле, онон кандый да чаазындарды ылгаштырып, ойто кемге де телефондоп, мени ундып салгандый отурган. Онон узак ўйдин бажында ненин де учун улу ла уур тынып, мен јаар кўлўмјинин кўлўткўзи де јок соок ло боро кўстўрин јалкулу кўдўрип, мынайда айткан:

— Иженбегер, не де болбос. Слерден болгой улуста квартира јок!

Менен болгой, озор кандый улус болотон а?

А эмди онын кыймыгы да башка, үни ле каткызы да кайкамчылу болуп кубулып калган эмитир. Бу мындый күлүмүни ле кыймыкты ол бүгүн кайдан алды не?.. Же уксагар да:

— Роман Александрович, бу иит кижини писатель болзо, чындап та, квартира жогынан романдарды канайып бичири?!.. Бис ого болужарга эп-арганы бедреерис...

— Бедрегер, болужыгар — деп, обкомнын баштапкы качызы Роман Александрович чала соок, же кату үни ле айтты. — Бооро жаңы тура табыштырылып турарда, бу иит кижинин ады-жолы списокто болгон жок беде?

— Роман Александрович, жаманысты таштап койыгар, ол турадан бис жаңыс ла жаан романисттерге квартиралар бергенис.

— Бу кижиге, ас ла салза, он коноктын бажында жадар жер таап бергилегер, жарт па?

Кайдан он конот, эртезинде ле меге шак ла бу үй кижини ордер табыштырган. Кандый да агаш турадан жаңыс кып квартира алып, баштапкы баламды ла үйүмдү ого апарып, мен кандый тың сүйүнип, кандый жеңил жүгүрүп туратан эдим. Онон бери эмди бирме жылга барып жат.

А менин уулым эмди Москванын бийик үредүлү заведениелеринин бирүзүндө. Быжыл экинчи курска көчкөн.

Мен бу жажыма Москвада качан да болбогон чылап, эмезе уулым менин үренген Москвадан өскө Москвада үренип турган чылап, кажы ла келгенде, бойынын кандый да аңылу Москказы керегинде куучындайт. Кандый театрларда кандый спектакльдар көргөн, кандый кино жакшы ла жайалталу, кандыйы жаман ла немеге турбас... Эрмек-куучынында Ульянов, Любимов, онон кандый да бойынын үредүчизи Ставская... Торт ло бу ат-нерелү улус күнүн ле менин уулымла кожо жаңыс аяктан чай ичкилеп тургулаган кирелү. Онон ойто ло театр, актерлор ло актрисалар, кандый да пластинкалар, ой, мода-кееркедим... Валерий Золотухин, Владимир Высоцкий, Наталья Аринбасарова, Суйменкул Чохморов, онон та кандый да, кандый да жаңы табылган ла жайалган жарлу ииттердин ады-жолдоры...

Канайдар оны, мен ондоп жадырым уулымды. Уулым-

да кандый да амаду, байла, бар. Онын да учун некеп јат, сурап јат. Јилбиркеп ле билерге турганы бу туру.

Менин бажымда өскө санаа. Байагы ла бир јуу ойин эске алынган машина ойто иштеп баштады. Кайру-Бажы. Кыш. Соок. Чадыр айыл ла онын јанындагы сок јангыс көзнөктү болчок тура. Бистин сок јангыс ак уйыс. Онын ак бозузыла колбулу бир учурал... Э-э-эх, сен, уулым, оны кайдан билерин. Андый жүрүмди көрбөгөнүн, билбегенин јакшы.

Эмди мен уулыма көрөдим. Чачы арай ла болзо менин докторым Ольга Петровнадыйына эмезе Кайру-Бажында уй сааган Кыйгас деп келиндийине түгөй эмес. Узун, эки кулагын туй бөктөп, ийиндерине јетире түжүп калган.

— Бу чачты эмеш не кыскартпас?

— Мода!.. Москвада бастыра јииттер мындый чачту жүрүп јат.

Мен бу бичигимде нени де јажырбас ла неденг де уйалбас — ончозын чыгара айдар күүндү. Онын учун уулым канайдар эмеш деп, биле-тура, ого бойымнын жүрүмимненг мындый бир тилимин эске алындым. Бис ол ло Акјулда өркөлөп лө момондоп жүргенисте, анчадала изү күндер болгондо, аркада кызыл јыланаш жүргүлейтенис. Бу база Борбок-Каранын үредүзи. Не дезе, изү күнде чымалылар торт ло кыймыражып јадар. Бис бойыстын кийимдеристи уштыгылап, чымалыпын уйаларынын үстине өнөтийин ле јайа салып койорыс. Чымалылар бистин штандарыстын ла чамчаларыстын бийтерин чүрчеде ле тергилеп, үзе јигилеп салар. Бир канча ойдин бажында ол ло үлбүреген кийимдеристи кактап-кактап, ойто кийип алатан эдис.

Мыны угуп отурала, уулым ийиндериле јескинчилү силкинип, бу палатада бис экүден өскө кем де јок то болзо, је јүзи кызарып ла уйалып, мынайда айтты:

— И-та-тай, адам! Кижининг кускузы келер, андый неме айтпагар!

— Бистин мода андый болгон — деп, мен кунукчылду кокурладым.

Уулым пан-бархат дейтен жукачак кара килинненг эткен штанду. Мындый килингле алтай улус бөрүк кыптап ла тон кыйулап јат. А эмдиги јииттер костюм көктөөргө бедрегилейт.

Мен уулыма көрүп жадала, кенетийин база ла кў-
лүмзиренип ийдим. Бажыма сан ла башка санаа кире
конды. Бистин наҗыбыстын ла башчыбыстын кулакта-
рын Папай өбөгөн чөйин ле толгон турарда, бу ла мен
кенете кубулып, шак мындый килин штанду, узун чач-
ту ла карызында «Электроника» деп часту, онын ал-
дына тура тўшкен болзом, канайткай не? Је, байла,
кайкаганына эрмек те айдып болбой, Борбок-Каранын
кулактарынан кыскаш ошкош сабарларын божодып
ийери бужу.

Ой кандый сан башка јолдорло өдүп јат! Эмди са-
нанзам, ол кажы ла беш, он јылдыктын бажында өгин
кубултып туратан ошкош. Јаныс ла өгин ле тыш бүдү-
мин эмес, онойдо ок кылыгын да кубултып јат. Ойдин
кылыгы ла некелтези кубулза, оныла кожо кижинин
де, анчадала јашөскүримнин кылык-јаны кожо кубула-
ры јарт. Айса өйдин өдүжи кижинин кылыгынан ла не-
келтезинен камаанду ба?

Бир санангамда, менин уулдарым да, бойым да ја-
ныс өйдин, јаныс чактын улузы, је андый да болзо,
бистин ортобысла агын-чегин талай ага бергендий. Бис
акту бойлорыска да, эбиреде өдүп јаткан јүрүмге де эки
башка көслө көрүп, ол керегинде эки башка тилле куу-
чындажып јадыс. А бу ла менин јанымда отурган јиит
ле кеберкек кижии меелейче ле неме болгон. Бөскө
ороп койгон кызыл эт. Ол тушта ондо сагыш та, сурак-
некелте де јок. Оны мен эркелеткем. Мен чыдадып,
бутка тургускам. Онын тамырларында менин каным-
нын кыймыгы ла кылыгы јылыжып јат. Је ан-
дый да болзо, менин уулдарым — озор мен эмес.
Озор — өскө улус!..

Экинчи уулым чыгып турарда, мен Москвада, Ли-
тературный институтта болгом. Калганчы курстын
студенти. Кажы ла баламнын чыкканы — менин акту
бойыма кандый да сүүнчилер ле некелтелер экелген.
Анчада ла экинчи уулым чыгар јыл менин јүрүмим кан-
дый да бир јаны текпишке өрө көдүрилгендий болгон.
Не дезе, шак ол јыл Москвада үлгерлеримнин баштап-
кы орус јуунтызы чыккан эди. А јиит литераторго бу
аайлу ырыс па?..

— Мени бир сурак кыйнап јат — деп, уулым эрмек-
тенди. — Бойым да билбей јадым — кандый тилле

мен сананып тургам, а?.. Бажымда ончозы булгалы-
жып калган. Кезикте орус тилдин күүзи, онон ойто
алтай тилдин кимирти... А сенле андый неме болуп
јат па, ада? Сен бодозон, кандый тилле сананып ја-
дын, а?

— Мен бе?.. Канайып кандый тилле? Мен алтай-
лап сананып јадым.

— А оны кайдан билерин? Айса орустап сананып
турган? — деп, уулым аланзыды. — Сен каа-јаа статья-
ларды, очерктерди ле рецензияларды орустап та бичип
турадын ине.

— Мен алтай тил билбес улус керегинде өнөтийин,
олор билзин, көрзин деп, орустап бичип турбай — деп,
уулыма јартадым. Мынан улам мен уулымнан сонур-
кадым: — А сен түштерди кандый тилле түженип јадын?

— Ол керегинде сананбагам.

— А мен алтайлап түженип јадым.

— Алтайлап түженип турганыңды кайдан билерин?

— Улаарып, каран бастыгып јадала, канча ла қа-
тап «эн-е-ем!» деп кыйгырган бойынча, ойгоно чарчап
турадым. Мынан бодогондо, алтайлап сананып ла тү-
женип турганым јарт. Онон түш јеримде јаантайын ла
түкү Кайру-Бажында, Акјулда, бистин азийгы кышту-
да ла јайлуда јүрерим. А менле кожо десе јаштагы
нөкөрлөрүм — Борбок-Кара, Паша, Метирей ле онон
до өскөлөри. Бис ол тушта орус тилди билген эмезис,
јаныс ла алтайлап куучындажатаныс...

— Андый болуп айабас — деп, уулым јөнсинет. —
Је менин өскөн айалгам — сенийинен башка. Бойун
билерин, эки јаштан ала городтын яслязында өскөм.
Онон төрт класска јетире орустап үренгем. — Кене-
тийин уулым — Сен билерин бе? — деп сурады. —
Мен сеге айдар болзом, эмди ончозы колыныжып, би-
ригижип, айланыжып калган. Эмди бистин бир ууш
алтай јоннон болгой, су-орус та калык јок. Онойдо ок
су-орус та, су-алтай да, кыскарта айтса, өскө тилдерле
бириктеген ап-ару тил де, өскө кандарга колынышпа-
ган кан да табылбас! Телекейде де андый тил јок!

Бистин куучыныс онон ары улалат.

— А сен десе, адам, эмдиге јетире велосипедле де
мантадып билбезин ине...

Мыны меге угарга ачу. Је андый да болзо, чын.

Менин ойынчыктарым да уулдарымдыйынан чик жок башка болгон. Мен койдын-малдын кажыктарыла, чибинин ле тыттын чочогойлорыла, керек десе аттын кадып калган богыла да ойногом.

Көрзөгөр, менин уулым бу отуру. А онын кийип алган чамказы кандый! Бистин бала тужыста школго мен мындый, сыранай ла кыстардын кофтазы ошкош ала-чоокыр бөстөн көктөгөн чамчалу барган болзом, жажыт уулчактардын элегине калар эдим. Айла андый бөслө энем меге чамча да көктөбөс. Уулымнын кийип алган бу чамказынан да меге өскө ойдин өңи ле жыды сезилет.

— Сен билеринг бе, адам? — деп, уулым онон ары эрмектенди. — Москванын көп саба бичинчилери, театрлардын ла кинонын ишчилери — режиссерлор, актерлор, керек десе кезик студенттер де эмди сүрүк тондорлу ла курткаларлу, кыш ойинде туптап ла будып койгон тере тондорлу жүрүп жат. Сүрүк ле килинг эмди жаан модада — деп, уулым жартайт. — Сенде жаан иште турган таныштар ла нажылар бар эмес пе?.. Сен бойынды искусствонун ишчизи деп тооп турган болзон, бат онойып кийин. Онон мени де ундыбазан, жакшы болор эди.

Уктыгар ба?.. Сүрүк ле туптап койгон тере тон менин уулымнын ичин өйкөп жат. Уулым сүрүк тонды кайкап көргөн чилеп, байла, тогузынчы чактын улузы. Кыдат жеринде тары табыларда, шак мынайып кайкашкан болор. Ол эмесе онынчы чакта компас табыларда, байла, мындый кайкал ла куучын болгон... А бүгүн компас ла тарыдан болгой, космос кууп учкан космонавттар да бистин үйеге теп ла тегин керек боло берген. Удабастан космонавттын ижи ле шофердын ижи түндежи барардан маат жок. Эмдиги ойдинг некелтезине келижи турган кандый бир кееркемдик кийимди таап кийери, байла, уур жылдарда тын аштаган кижиги бир жангыс та катап болзо тойо ажанарга амадаганыла түнгей боло берген. Тойу ла бу једимдү жүрүмди јенерге кижиге, байла, јенил эмес. Бу јанынан ого өскө таскаду ла бойына кандый да өскө некелте керек.

— Је, искусствонун кижизи, — деп, уулымнан чала өчөп сурадым, — сен кандый амадулу үренип јадын?

— Канайып кандый?! — Ол көстөрүн жаанадып, колдорун эки башка жайга салды. — Төс амаду — искусствонун жолуна бек туруп алары.

— А искусство сен жогынан уйадай берер деп бодон туруп ба? — деп, онын ары ченедим.

— «Телекей мен жогынан айланып болбос» деп, сен- ле кожо үрөнгөн бир поэт бичиген жок беги — деп, уулым каткырат. — Кем билер, айса болзо, бастыра телекейдин де эмес болзо, же бистин алтай искусство мен жогынан аксандай берерден маат жок — деп, оны ченегенимди сезип, уулым онын ары кокурлайт.

— Чындык кеендиктин алдында сок жангыс жебрен сурак туруп жат — деп, мен эрмектендим, — ол кижини Кижиге эдери.

— Онызы чын — деп, уулым жөпсинеле, та ненин де учун каткырып ийди. — Же кезикте бу жүрүмдө са башка учуралдар болуп жат. Керек десе искусствонун да улuzuнын ортозында ла озордын некетелеринде...

Мен чаптык этпей, онын шүүлтезин учуна чыгара угар деп санандым.

— Кезикте жакшы үрөнгилеп турган студенттерди преподавательдер жакшы кижиге деп бодогылап жат. Онызы не, адам? Жакшы үрөнгөн студент эмесе бойунун пландарын бүдүргөн ишмекчилер — ончолоры ла жакшы улус болбой жат не... Жакшы кижиге эмеш тенексү де болор. А сүрекей сагышту кижиге кап-кара санаалу ла казыр да болор аргалу...

— Эски Обломовтор эмди де көп — деп, мен каткыра- рала, онын ары уулымнан сурадым: — А сен билерин бе, эски Обломовтор керегинде, темдектезе, Владимир Ильич Ленин не деп айткан?..

— Эм үстине кычырбагам — деп, уулым кызара берди. — Бис өтпөгөнис, программада учурашпаган. А не деп айткан?

— Бат-бат программа — деп каткырдым. — Ленин эски Обломовтор керегинде түкү 1922 жылда мынайда айткан: «Орус жүрүмдө андый бир Обломов деп кижиге болгон. Ол орыннан турбай, жангыс ла анда жадып алып, бойуна жүзүн-башка пландар тургузатан. Онын бери көп өйлөр өткөн — деп, Владимир Ильич темдектеген. — Россия үч катап революция да эткен болзо, же Обломовтор түнгей ле артып калган. Ненин учун десе, Обло-

мов жангыс ла помещик болгон эмес, онойдо ок крестьянин, же жангыс ла крестьянин эмес, онойдо ок интеллигент, же жангыс ла интеллигент эмес, онойдо ок ишмекчи ле коммунист.

Эски Обломов эмдиге јетире бар ла тирү деп билип аларга бистинг јуундагылап отурганысты, комиссияларда канайда иштеп турганысты ајаруга алыгар. Бистинг ортобыстанг Обломовторды јоголторго, ижис тузалу болзын деп, оны узак јунар, арутаар, уужаар ла кир-челин сыйра кырап керек...»

— Гений — ол гений — деп, уулым айтты. — Ол јылдар ажыра јылдарды ла олордын келгилеп јаткан кыймыктарын өткүре көрүп јат.

Бис узак отурганыс. Уулым мени ол күн эмеш-эмеш кунуктырган да, сүүндирген де.

— Је, адам, јазылыгар — деп, ол өрө турды. — Мен барайын. Энем эмди сакып, торт ло чөкөгөн болор.

— Чыгып алып, городло көп жүгүрбей, энегерге болушкар...

— Адам, — деп, уулым ойто ло мен јаар чала каткырып көрди. — Сен кыйыжы јогынан кыс сакып, бисте кичинегеш сыйын болор деп иженип јадын ба?

Мен чокум каруу бербей, база каткырып ийдим.

— А ойто ло уул болзо, канайдарын?

— Канайдарым... Мен үч уулду болорым, а слер дезе үч карындаш — үч баатыр болгылап жүререер...

— Је мен барып јадым, адам...

Је јакшы болзын, менин уулым, «искусствонын кижизи»! Сеге база нени айдарым? Айса, мен айдар сөзимнен он тогус јылга сондоп калдым эмеш пе, а?.. Сен кижини, КИЖИ бол, уулым!

БИСТИНГ АҚ УИДЫНГ АҚ ТОРБОГЫН ЛА
БОРБОҚ-КАРАНЫНГ ЭНЕЗИН ЭСКЕ АЛЫНГАН
БЕЖИНЧИ БАЖАЛЫҚ

Кыш. Бир катап мындый неме болгон. Баш болзын, оны канайып айдар?!... Је айтпас аргам јок. Чын — ол качан да болзо чын болуп артсын!

Ол өйлөрдө кажы ла кижини акту бойынын хозяйство-зынан государственного кыйалтазы јогынан сүт, эт, жы-

мыртка, тере ле база да өскө каландар төлөөр учурлу болгон. Же эмди сананып көргөндө, оны кижикайкаар — сок жаңыс уйга ла онын ээзине канча кире жүк түжүп жат. Айла акту бойында уй жок то кижикүңей ле эт ле терени, сүтти табар ла государствого табыштырар учурлу. Сенде такаа деген куш жок то болзо, же күңей ле — кайда бежен жымырткан?.. Капшай тап, экел, табыштыр! А андый каланга күчкү чыдап болбогон бир кезек колхозчыларды жаргылап, катунын да жерине апарган учуралдар бар. Же көп сабада кандый да жокту болзо, кандый да күчкү болгон болзо, байагы ла база колхозы ла онын төрөл улузы аргадап алып турбай.

Энем сок жаңыс ак уйынын сок жаңыс ак бозузын түкү ле качан, ол чыгарда ла, государствого төлөйтөн эт учун бичидип койгон.

Бистинг ак уйдын сүдининг де койузы коркушту. Онын үстине, ол сүрекей сүмөлү уй. Же кандый ла неме балам ла дейтен, балам ла тойу жүрзин деп сананатан болбайсын. Ак уй сүдин учуна жетире качан да бербес. Түңей ле артырып алар. Ак бозу энезининг артырып алган ийинтизин эмип, күске жетире же ле деген торбок болуп калган жүрөп.

Бир катап уй саачы жети келин иштеген турлуда корон сооктордын сыранай ла кидим тужында мынын алдында бистинг үч те түжиске кирбеген бир керек болды.

Бистинг энелерис эки-үч күнге улай та нени де шымыражып, нени де каранга шүүшкилеп турганы канайып та сезиле берген. Олор шак ол жажытту эрмегин ле шүүжер өй жеде берзе, бисти болчок тура жаар сүргүлөп ийеле, бойлоры чадырда артып калгылаар.

Мен олордын бу жажытту «жуунынын» учурын түкү кийнинде угуп ла билип алгам.

— Сенин колхозко берген ак торбогын, ас ла салза, түкү жетен-сегизен килограмм болор — деп, эрмекти ончолорынан озо Борбок-Каранын энези, Кажакай, баштаган эмтир.

— Эйе, чын — деп, кара чачы сыртына жайылган Кыйгас деп келин жөмөшкөн. — Бистинг кажыбыс ла колхозко бүткүл торбоктон берип, калан учун төлөйтөн алган килограмм эттен чик жок ажыра эт берип жадыбыс — деп, жийт келин энеме бойынын жаан көстөриле, канайдар эмеш деп, ченегендү көргөн.

Ол жуунун ойиндеги ле жуунун кийиндеги де кату жылдарда, анчада ла жаскыда, бар-жок азырал түгене бергенде, курсакка жетпей торолоп ло көдүртип, уйлар не аайлу өлөтөн эди. А канайып курсакка жедер?! Колхоз-то ылгый ла үй улус, кыстар ла уулчактар. Малга жеткилинче азырал да белетеп албай жат.

Анчада ла жаскыда шак ол уйлардан көс кыйбас керек. Эмеш ле ойдык жерге жадала, онон ойто бойы туруп албай, анда ла кебелип, өлүп те жат. Арык уйлар жаскы жалаңда да отоп жүреле, кандый бир төнөзөккө бүдүрүлүп эмезе момоннун ичегенин ойо баскан бойынча жыгылып, ол ло жерде жада калар. А мынаар сангыскан ла карган деген таңмалар оны ла кетеп жат. Арык уйдын окыразынын куртын ойо чокып жиир. Кезикте мындый да жеткер болор: күдүчи кебелип калган уйды узак ойгө көрбөгөн болзо, карган тирү уйдын көзин де ойо чокып салатан.

— Жаскыда түней ле уйлар көдүртип ле оорып өлөр — деп, Кару база унчуккан. — Бир торбокты өлөтөн немелердин чодына кириштирип койбой...

— Сен санан — деп, ойто ло Кыйгас эрмектенген. — Бойыннын эки балан керегинде санан!

— Көр бистин балдарды — деп, төрт баланын энези болгонын керелеп, ойто ло Карунын үни угулган. — Ончолоры торолоорго жеткилей берди. Старший тайарка сен, балдарга сен киле!

— Слер нени тапкылап келдигер? Не болгон? — деп, энем керектин аайын сезип, эбире отурган үрсе-желелерине, кожо иштеп турган алты уй саачынын кажызына ла тоолой көргөн. — Жок, жок, тен укканча, укпаайын, көөркийлер... Жок, мен эртен ле өзөк түжүп... Айтпас жерге айдып ийип...

— А-а, сен бисти уятка түжүрерге, садып ийерге! — уй улустын үндерин угуп чыдашпай, энем эки кулагын төрт туй туткан. — Көрзөн, бисти керекке сугарга...

— Карын, слер ине мени жеткерге ийде салып турган улус!..

Онон кемизи де чала жалтанып, мендештү айткан:

— Бу сен не?!.. Бис кокурлап турбай, сени ченеп...

Бистин энелердин жайы да, эм сананзам, андый ла жеңил болбогон. Ол биске, Пашага, Метирейге, Малайт-ка, Аткарга ла меге, байла, сүрекей жайым, аарчы, кай-

мак ла курут ытту — бай деп бодолгон болор. Ачынын алгажын, энем башкарып турган јети уй саачы, темдек-тезе, јай ойинде ол уйларды кўнине ўч катаптаг саар, оног элижип-селижип, бу ла тайгада тудулган заводко сўт тартар. А сўтти неле тарткан дезеер? Колхозто аттар једишпей јат. Аттар да, эр улус чылап, тўней ле фронтко аткарылган ине. База јуулашкан, база оштўлерден бч алган — аттар, бистин Кайрунын аттары...

Онын да учун Борбок-Каранын энези Кажакай, Пашанын энези Тообос, Метирейдин энези Кару ла оног до оскўлори букаларды абрага ла чанакка јегерге бойлоры ўредип, сўтти заводко букала јетиретендер...

Јок, кижиде неменин тыны база бек ле, база олбўс лў! Бир катап Кару, Метирейдин, Малайттын, Кыманын ла Нюранын энези, букала сўт тартып бараткан. А кўн дезе каан-айас. Мындый изўде ол бир кўгўн, чымыл ла сайгак деген танмалар тен кўкигилеп ле кыймырагылап чыгатын эмей. Анчада ла уйлар шак ол сайгактардан качып, куйруктарын сан ўрў чычайткылап ийеле, серўн јер бедреп, не аайлу мантажатан эди.

Кару сўт тартып бараткажын, кўрмўстин сайгагы буканын та незинен чагып ийди болбогой, — абралу бука бодоп ло, кўс лў јеткен јер јаар мантаган. Оны канайып та токтодор арга јок. Канайдат, сўттў шадырлар јайылган, бўктўри ачылып, канча јўс литр сўт кара јерге тўгўлген... Эмдиги улус болзо, сўдин онын кайдат, кижиде ле тирў арткан болзо дежер эди. Ол тушта Кару абрадан аңтарылган. Устиле та абра ашкан, та бука тын табарган — јарты јок. Је Кару узак ойлўргў кўксинен ле буттарынан кыймыктанып болбой, эки колтук тайакту јўретен. Усти орто байагы тўгўлген сўт учун канча кире тал-табыш, кериш-чугаан болгонын аайлап айдарга да кўч.

Кару эки колтук тайакту тужында бистин Акјулдагы јайгы турлубыска јаантайын Папайла кожо андайткан, је јажыла Папайдан чик јок јаан, ол ло бир Јарын деп ўбўгўн келген. Карунын шыралап јўргенин кўрўп отурала, мынайда айткан:

— Акыр, мен сего аржаан экелип берейин. Анда бир јерде јажытту суум бар эди. — Онын ол «јажытту суузы» та кайда — мен эмдиге јетире билбезим. Ол тушта керексиген кижиде бар эмес. Јарын ўбўгўн бойынын «ја-

жытту суузы» керегинде оной ары кандый да жараш чөрчөк ошкош куучун айткан: — Кышкыда да тонбос, анайда ла тумантып, буулап жадар суу. Эки жанындагы жарадындагы женедектердин ле балардын ортозынан бу ла ак сөң кыштын бойында чечектер өзүп жадар. А суу изүде жер де тонбой жат. — Жарын өбөгөн тазай берген бажын төжине салактадып, узак сананып отурала, ойто өрө көдүргөн. Же оной ол суу керегинде кем де неме сурабаган да болзо, Жарын бойынын ичиндеги санаазын бойы кайкап, тас бажын жайкап, — база сан ла башка суу — деген. — Бистин бу Алтай — ар жанынан жажытту ла быйанду жер. Ар-бүткенде мөңүн ле жес дейтен темирлер бар. Ол темирлер бойлоры узанып жат. Кандый да куулгазынду устар ошкош — сынык-бычыкты бойлоры ла таап, бириктире тудуп ла кагдап салар...

— Онын андый куулгазын ийдезин кайдан билип ийдигер? — деп, байагы ла база Борбок-Кара сон, каган.

— Мен оны билбес болзом, сен эмес инем, бодоп не калырайтан эдим — деп, Жарын өбөгөн өчөмик көстөриле Борбок-Карага кезе көргөн. — Билерим!.. Керек десе бир мындый учурал болгон: мен сыгынды баалулай аткам. Ол сыгын жүрүп ле калган. Канча жылдар өткөн. Бир катап байагы жажытту суумнан ичип аларга, чала энгир бастыра онын жанына жортуп келзем, бу менин суумнын өзөгинен бир же ле деген сыгын тура жүгүрүп, мынаар калып жадарда, адып ийгем. Сыгын жыгылган. Оны сойып жадала, камчы жанындагы будынын сөөгинен бойымнын мылтыгынын огын таап алдым. А кижинин бойынын мылтыгынын огын танып ийбей! Кажы ла анчы андый. Бүтпей турган болзогор, менин Папай нөкөримнен де сурап уксагар... Эмди ле жартына чыгып турар болзо, бир бе, эки бе жыл кайра, шак ол менин баалу аткан сыгыным ойто катап менин огыма келип учураган эмтир. Ок атанар жанындагы будынын сөөгин сый тийеле, камчы жанындагы будынын сөөгине күчи жетпей, токтоп калган. Бат аңдый!... Же эн кайкамчылу неме бу: байагы менин огым сындыра тийген жердин сөөгин кыска кылтым жес ле мөңүн туй тудуп, жырс ла эттире кагдап койгон. А база, андый болбой! Шыркалу сыгын тынду суудан ичип, ого келип изидинип ле жадып турган болтыр. А суу десе, чындап та, тегин суу эмес. Ар-бүткеннен

бийанду, айдан түшкен мөңүндү!.. Сакып отур, Кару, мен сеге тынду суу экелип берерим.

Жарын өбөгөн бир канча коноктын бажында Метирей нөкөримнин энезине бир тажуур андый суу экелип берген. Кару оны эртен тура, түште ле энирде бир эмештен, кичинегеш агаш чөбчөйгө урала, ичип отуратанын мен канча ла көргөм...

Бистинг энелер же кандый шыра көрбөгөн?

Ак уйдын ак торбогы керегинде куучын бир күн ойто ло катап тынданып чыккан. Онын ойто катап ойгоноры да, байла, жолду. Не дезе, улус чек ле куру. Колхозтын амбарында аштын жыды да жок. Калганчы ла катап колхозчыларга бир килограммнан уй жийтен көк-жажыл жмык үлеген. Бис оны отко эргизип, торт ло чычкандар чылап, кемиргилеп отуратаныс. Эмди керек дезе ол жмык та түгенген. Чай — жанду ла кайнадып койгон суу. Тен эмеш сүтле агартып койгон деерден башка. Оскө не де жок. Канайдар, не болор?.. Оок балдардан болгой, жаан да улустын буттары ла жүстери тижип, чек ле уйадагылай берген.

Торонун тижиги керегинде айдыжатан: «Торо кижини калганчы катап семиртеле, өлүм өрөкөннин колына табыштырып жат...».

— Сенде көс жок по, балдарыс торологылап жат! — деп, уй саачы жети келиннин кажызы ла энеме айткан. — Сен эне эмес, эрлик болбойун!

— Не деп айдатан эдигер — айдыгар. Мен андый алтамды эдип болбозым, көөркийлер! — деп, энемнин көстөри жашталып, бойынын үүре-желелеринин алдына жайнаганду актанган. — Мен — старший доярка, билзегер... Андый немени көргөнчө, көрбөйин, көөркийлер.

— Айса бис эмди сенен сурабазыс, билип ал...

Кайру-Бажына түшкен кышты санангамда, менин эди-каныма соок эмди де кезикте жайылып, бастыра бойым калтыражып ла силкине бередим.

Кышкыда бистинг энелер обоолорды бойлоры ок бузуп, өлөн тартып жат. Ол обоолордын кезигине јут өдүл эмезе жайгыда үлүш өлөн болгон болзо, эмди шык ла тонуп калган. Энелер өлөн тартарга барганда, бойлорыла кожо малта апарып жат. Айрууш тыгынбас болуп тонуп калган өлөндү малтала чаклыштап, кере ле түжине күчүлдөдөр ле токтоктор. Онон түкү ле энирде

чанагына бир кичинек тон «өлөн» салып алган турлу-
зына келер. Мынайып арыган-јобогон једип келзе, изү-
јылу ла тойу-ток курсак та, јайымжып, јадала амырай
берер јымжак төжөк тө ол көөркийлерде јок. Је мынын
ачузына не чыдаар?.. Бистин энелерден өскө, мынды
кыйынга кем чыдажар?!

Өлөнгө барбаган келиндер кере ле түжине кажаган
арчыгылап јат. Қышкыда кажаганның ичи — торт ло
тошту јыгу. Андый кажаганга јаткан ла конго уйлар бе-
лен көдүртип, сооктон улам жүзүн-базын ооруларла
оорыйтаны кайда... Колхозтын уйларын аргадап алар-
га бистин энелер ойто ло катап эки адын чанакка је-
гип, арка барып јат. Аркадан чымалынын уйаларын
бедреп, кардын ортозынан казып, оның кургак күзүри-
мин кажаганга, уйдын јадынына төгүп јат.

Је жүрүмнің јолдорын ла јылдарды не де токтодып
болбос! Бис ол өйлөрдө жүрүм јаантайын ла мынды —
каткы ас, ырыс јок деп бодогоныс. Је андый да болзо,
өлбөскө, жүрүм жүрерге, бойлоры да торо ло шыралу
энелеристинг эдектеринен тудунып, јылдардың кийни-
нен ичкери басканыс. Ичкери базып, кандый да болзо,
өскөнис, чыдаганыс. Јүрүмнің катузын, оның каралу-
јаманын ондобогоныс. Оның да учун, байла, жүрүмди
каргабай, оны кижиге берилген агару сый ла быян деп
бодогоныс.

А бистин Борбок-Қара ол тушта 15—16 јашка је-
дип, кыш ойинде колхозтын уйларын, ол ло энелерис
сааган уйларды, кабырып туратан. Је ле деген кижі,
эр деп чотолгон. Ончо ло колхозчылардый колхозчы!

...Оноң бери көп ой өткөн. Көп суулар аккан. Оның
үстине, јаш тужымның најызына — бу Борбок-Қарага
база катап јолукпаган болзом, бистин ак уйдын тор-
богыла болгон учуралды эске алынбас та эдим.

Билип алыгар, улус, кандый да уур ла уйатту неме
чындыкты качан да јенип болбос! Чын неме — ол јаан-
тайын чын болуп артар. Ол чынды чыгара айдып сал-
зан, жүзин де јарый түжер, жүрегин де јеңилер... Күү-
нинг, өзөгин күйүп ле шыралап турарда, канайып чы-
дажар, канайып оноң јайымдалбас ла арутанбас?!

Билип ал, бойыңнан бойың кайдаар да качып, кай-
даар да јажынып болбозың...

Түн.

Бисти, он бешке жуук уулчактарды ла кызычактарды, эт јизин деп энелерис турадан чадырга алып келгендер.

Отты айландыра јык толо улус. Ыш ла буу. Кайнаткан эттин неден де јараш јыды ичинди ачыдып ла аптап турды. Буунын ла ыштын ортозында улустын јүстери бозорыжат. Очокто јаан кара казан. Кем де оны булгайт, тепшилерге ле аяктарга эт чыгарат...

Менин ичимде менен оскө кандый да ач-коокымай кирип калгандый. Быжып калган ла семис эттин јыдын тынып ийген бойынча, ол јеек торт ло кыйгырып ийди ошкош. Эттин тату буузына талымзырай бердим!.. Чилекейим бодоп ло ажынып, ичи-буурымда кандый да јылан кыймыктана берди!

Ол этти канайып јигеним санаама јакшы кирбейт. Је бу тушта болгон Борбок-Каранын бир кылыгы эмдиге јетире чек ле ундылбайт.

Борбок-Каранын алдына эттү аякты салып берерде, ол оны колынын сыртыла кайра јылдырып, «јибезим!» деерде, ончо улус оп-соп түшкүлеп, бир кезек ойгө айылдын ичи тып ла тым боло берген.

— Јибезим, ас! — деп, Борбок-Қара база катап айдала, бойы чадырдын иргези јаар јада берген. — Мен уй кабырып јадым. Мен айдарым!

— Борбок-Қарам, Борбок-Қарам, балам, — деп, ончолорынан озо онын энези, Қажакай, уулынын јанына јыгылганча барган. — Канайып турун, уулым, адан чылап, эненди, бу мени, эртен ле қарануй јерге апарза, не болорын, балам?!.. Тур кел, уулым, Борбок-Қарам, эттең ји, ажан. Онон башка эненди...

— Борбок-Қарам, Борбок-Қарам, — деп, онын энезинин кийнинен, узун чачтары јыртык тонынын эки јардына јайылып, Қыйгас деп келин ирге јаар база ла атпас эткен. — Борбок-Қара јакшы уул эмей! Иштеңкей уул... Эй, улус, бу Борбок-Қарага эттең јакшы көп салыгар! — Қыйгас кайа көрүп, соок чадырдагы ыштын ла буунын ортозында борорышкан келиндерге та нени де имдеген. — Борбок-Қара талдама эр эмей! Бор-

бок-Кара менин чачымнан сыймап салар күүндү. Мен оны билерим. Ме, Борбок-Кара, менин чачым бу, сыймап сал...

— Борбок-Карам, Борбок-Карам — мында ойто ло онын энезинин, Пашанын энези Тообостын, ол ок Қыйгастын, керек десе көп эрмек айтпас Карунын, Метирей ле Малайттын да энезинин, үндери...

— Мен слерге не деп айткан эдим! — Кенетийин бу түймеенинг ортозында энемнин шыралу табыжы угулды. — Айткам, айткам слерге, кадыттар! — Энем менин колымдагы мүндү ле эттү аякты ушта тартып, арай ла болзо мергедеп ийбей, оттын жанына чача-төгө тургузып койды. — Либе, сал бу аякты! — Энемнин колында бистинг ак уйдынг ак торбогынын эди эмес, та йлан, та өскө кандый бир жеткер деп билдирген болгодый. — Тур ары, турага бар, укта. Сен — база! — деп, сыйным ла мени үйденг чыгара сүрүп турган өйдө иргеденг Борбок-Кара өңдөйип келди.

Бу кышкы чадырда, бу карануй түнде, бу кара керекти эбире жуулгандардын ончолорынын жүректери, байла, шак бу тушта, Борбок-Каранын өңдөйип келгенин ле эттенг алып жигенин көргөн өйдө, жениле түшкенин быжу.

Эмди онын алдында анылап салган бир тепши эт жадыры. Борбок-Кара тегин де соок көстөрин кылангандып, кынынан курч бычагын чыгарып, сөөктү ле жаан эттенг табылу кезип, бойынын бербек ле кыскылтым эриндериле мүнди аяктын кырынан шөлүреде ууртап, ажана берди.

— Борбок-Кара, база мүн керек пе?.. Бу Борбок-Карага мүнненг уругар!

Алдындагы тепшиде жараштыра буулап жаткан эттен Борбок-Кара ол ло бербек сабарларыла база ла алат, кезет, оозы жаар аткарат, кийниненг мүнненг ичип, улуска чала эмеш жарый түшкен көстөриле көрөт.

Кышкы соок чадырда кезек өйгө өлүп калган табыш табынча орныгып, кемнинг де кимирти, оостордын ма-чылдажы, аяк-казаннын калырты ойто тындана берди.

Канду жуу токтогон.

Санаама кирет: мен ол тужында Кайру- Бажындагы

кыштуны ла Акјулдагы јайлуны артырып, бистинг бу кичинегеш городто үренип баштагам.

Бир катап, јаскы каникул тужында, ойто ло уй саачы энеме, Қайру-Бажына јанып, Борбок-Каранын энези Қажакайла кожо арка јаар одындап барганыс.

Бистинг конгур ат түкү качан јок. Эмди чала карый берген боро ат јегүде. Ол куйругын јалкулу булгап, агаштардын ортозыла мыйрындалган јолды өрө күйбүндеде јелип баратты. Јас. Күн јылу... Қайда да күүк эдет.

Борбок-Каранын энези кожондоорын сүүйтен. Анчада ла арка-тууга чыкканда, ол бойын тудунып болбойтон ошкош — тургуза ла сыыладып, кандый да комудалду кожондор баштаар. Эмди Қажакай, шак ла ол агаштын бүринде јынгылдадып отурган күүкле јарыжып эмезе мөрөйлөжип турган чылап, арканы томолта кожондоп баратты:

Аргымак кулды јаш тушта
Суу теренги туштады.
Аданын уулы јаш тушта
Чак-эреме туштады.

Онын бу кожонында эки уулы — Борбок-Қара, Атыр ла бойынын јенил эмес жүрүми керегинде кунук айдылган болор. А күүк дезе бу кожонго база јомөжип, үнин эмеш те сергитпейт. Тенеринин де көги ле бийиги коркуш. Арканын көги былтыргы куу өлөндөрдү көмө басып, күнүн ле сайын койылып турган туш. Јагы өскөн көктинг, чечектердин ле јаскы күннин јыды колыныжып, кижинин өзөк-буурына өдүп тургандый.

Қажакай мен јаар көрүп, кожонын кенете токтодып ийди:

— Кандый јакшы, кандый јайым! — деп, бастыра көксинен улу тынды. — Баш болзын, база јуу-чак болбой, тенеринин көзи бу ла бойы јарык туратан болзо кайдат. — Онон та нени де сананып, кимиректенип, кандый да јаңы кожоннын күүзин баштап жүреле, — Эмди сен јаан јерде үренип јадын, Барыс, — деди. — Јуу токтогон, јадын-жүрүм јаранган — деп, ойто ло улу тынат. — А менин уулдарым, Борбок-Қара ла Атыр, үредүге баргылап болбой салды. Бирүзинин јажы

өдүп калган, экинчизин бойың билерниг — оору кижиги... Кенеп калган. Же канайдар, үредүзин олордың кайдат... Олордың кижиги алып, той эткенниг көрөтөн болзом, онон бу ла тиземе олордың балдарының бирүзин де болзо салып, эркеледип койотон болзом...

Мен ол тушта арай ла јаш, тенек болгом. Калак ла де, канайдайын тенегимди... Кенете та нениг де учун ол түүкү ле качан ундылып калган кышты ла бистинг ак уйдың ак торбогын эске алынып, Кажаккайга айда салганымды бойым да билбей калтырым:

— Слердин санаарга кирет пе, Кажаккай эјебис, ол бир бистинг ак торбоктың эдин јигенис?

Кажаккай дезе кенете атпас эдип, мен јаар чочып калган көстөриле сан ла башка көрди. А мен дезе онон ары каткырып, онон тың калырадым:

— Ол тушта оңчогорды Борбок-Кара канайып коркыткан ла јалындырган эди? О-о, ак торбоктың эди кандый амтанду ла семис болгон эди?!

Бу ла көрөйин дезем, Борбок-Караның энези, Кажаккай, кенетийин канайып та јалпас эдип, кем де јыга согуп ийген чилеп, јаш өлөңгө көңкөрө јада берди. Ол бажын өрө көдүрбей, эки кулагын эки колыла туйтудунып, кандый да алыс тамының түбинде јаткан чылап, үни угулар-угулбас чыкты:

— Баш болзын, балам, Барызым, токто, андый неме айтпа! — Тен аргалу болзо, Кажаккай өрө турбай, эмди ле јерди үйттеп, ол јаар кире конгодый. — Айтпа, Барыс, айтпа!.. Эрмек деп неме узун агаштардың бажыла учуп, өскө кулактарга једетен. Калак, айтпа, айтпа, токто!..

Бир канча өйдин бажында јүзи, сыраңай ла күлчилеп, куп-куу болуп калган Кажаккай байагы көңкөрө јаткан јеринен јүк ле арайдан, эки колыла јерге ууртайанып, өрө өңдөйди. А мен дезе, тьфук! — онон ары каткырып, Кажаккайды шоодып, онон ары сурадым:

— Эрмек канатту ла санаа-сагышту куш эмес, канайып агаштар бажыла учатан? Слер кандый коркунчак кижиги!.. Мынайып тыркырап јүрүп, ол тушта бистинг ак торбокты канайып сойгылаганаар?..

Кажаккай ойто ло эки кулагын туйтудунып, байагы ла јерине база катап көңкөрө јада берди:

кыштуны ла Акјулдагы јайлуны артырып, бистинг бу кичинегеш городто үренип баштагам.

Бир катап, јаскы каникул тужында, ойто ло уй саачы энеме, Кайру-Бажына јанып, Борбок-Каранын энези Кажакайла кожо арка јаар одындап барганыс.

Бистинг конур ат түкү качан јок. Эмди чала карый берген боро ат јегүде. Ол куйругын јалкулу булгап, агаштардын ортозыла мыйрындамган јолды өрө күйбүндеде јелип баратты. Јас. Күн јылу... Кайда да күүк эдет.

Борбок-Каранын энези кожондоорын сүүйтен. Анчада ла арка-тууга чыкканда, ол бойын тудунып болбойтон ошкош — тургуза ла сыыладып, кандый да комудалду кожондор баштаар. Эмди Кажакай, шак ла ол агаштын бүринде јынкылдадып отурган күүкле јарыжып эмезе мөрөйлөжип турган чылап, арканы томолта кожондоп баратты:

Аргымак кулды јаш тушта

Суу терени туштады.

Аданын уулы јаш тушта

Чак-эрсме туштады.

Онын бу кожонгында эки уулы — Борбок-Кара, Атыр ла бойынын јенил эмес јүрүми керегинде кунук айдылган болор. А күүк дезе бу кожонго база јөмөжип, үнин эмеш те сергитпейт. Тенеринин де көги ле бийиги коркуш. Арканын көги былтыргы куу өлөндөрдү көмө базып, күнүн ле сайын койылып турган туш. Јаңы өскөн көктинг, чечектердин ле јаскы күннин јыды колыныжып, кижинин өзөк-буурына өдүп тургандый.

Кажакай мен јаар көрүп, кожонгын кенете токтодып ийди:

— Кандый јакшы, кандый јайым! — деп, бастыра көксинен улу тынды. — Баш болзын, база јуу-чак болбой, тенеринин көзи бу ла бойы јарык туратан болзо кайдат. — Онон та нени де сананып, кими ректенип, кандый да јаңы кожоннын күүзин баштап јүреле, — Эмди сен јаан јерде үренип јадын, Барыс, — деди. — Јуу токтогон, јадын-јүрүм јаранган — деп, ойто ло улу тынат. — А менин уулдарым, Борбок-Кара ла Атыр, үредүге баргылап болбой салды. Бирүзинин јажы

өдүп калган, экинчизин бойыг билеринг — оору кижин...
Кенеп калган. Же канайдар, үредүзин олордын кайдат...
Олордын кижин алып, той эткенин көрөтөн болзом, онон
бу ла тиземе олордын балдарынын бирүзин де болзо
салып, эркеледип койотон болзом...

Мен ол тушта арай-ла жаш, тенек болгом. Калак ла
де, канайдайын тенегимди... Кенете та ненин де учун
ол түкү ле качан ундылып калган кышты ла бистинг ак
уйдын ак торбогын эске алынып, Кажаккайга айда сал-
ганымды бойым да билбей калтырым:

— Слердин санаарга кирет пе, Кажаккай эжебис, ол
бир бистинг ак торбоктын эдин жигенис?

Кажаккай дезе кенете атпас эдип, мен жаар чочып
калган көстөриле саң ла башка көрди. А мен дезе онон
ары каткырып, онон тыг калырадым:

— Ол тушта оңчогорды Борбок-Кара канайып кор-
кыткан ла жалындырган эди? О-о, ак торбоктын эди
кандый амтанду ла семис болгон эди?!

Бу ла көрөйин дезем, Борбок-Каранын энези, Ка-
жаккай, кенетийин канайып та жалпас эдип, кем де жы-
га согуп ийген чилеп, жаш өлөңгө көңкөрө жада берди.
Ол бажын өрө көдүрбей, эки кулагын эки колыла туй
тудунып, кандый да алыс тамынын түбинде жаткан чы-
лап, уни угулар-угулбас чыкты:

— Баш болзын, балам, Барызым, токто, андый неме
айтпа! — Тен аргалу болзо, Кажаккай өрө турбай, эмди
ле жерди үйттеп, ол жаар кире конгодый. — Айтпа, Ба-
рыс, айтпа!.. Эрмек деп неме узун агаштардын бажы-
ла учуп, өскө кулактарга жедетен. Калак, айтпа, айтпа,
токто!..

Бир канча өйдин бажында жүзи, сыранай ла күл
чилеп, куп-куу болуп калган Кажаккай байагы көңкөрө
жаткан жериенг жүк ле арайдан, эки колыла жерге уур
тайанып, өрө өңдөйди. А мен дезе, тыфук! — онон ары
каткырып, Кажаккайды шоодып, онон ары сурадым:

— Эрмек канатту ла санаа-сагышту куш эмес, ка-
найып агаштар бажыла учатан? Слер кандый коркун-
чак кижин!.. Мынайып тыркырап жүрүп, ол тушта бис-
тинг ак торбокты канайып сойгылаганаар?..

Кажаккай ойто ло эки кулагын туй тудунып, байагы
ла жерине база катап көңкөрө жада берди:

— Баш болзын, Барызым, — деп жайнайт. — Айтпа, айтпа... Ол өрө турган күн, бу агаштар — ончозы сенин үниңди тыгдап жат, билип жат. Олор — кулакту ончозы, көстү, тилдү ончозы!

Мынын кийинде Қажакай менен бир де эрмек сурабаган. Ойто оос ачып кожондобогон до, каткырбаган да, је жаңыс күүктер жаска ла бойларынын жайым жүрүмдерине сүүнгилеп, агаштардын бүрлерине жажынгылап, жыңкылдада эткилеп ле каткырыжарын эмеш те токтоткылабайт.

Бис абрага будактардан жык толтыра салып, олорды ары-бери жайылбазын деп, жык ла таңала, тал-табыш жогынан Кайру-Бажындагы турлубыска жанып келгенис. А жас дезе тидим чечектеп ле эбире жажарып жаткан. Жердин ле ак-жарыктын кижжи билбес база та кандый да жаражын мактап, күүктер ойто ло анда-мында үн алыжат.

МЕНИН ТИИИН АНДАГАНЫМДЫ ЛА КАЙРУ-БАЖЫНДАГЫ
БАЗА БИР ҚЫШТЫ ЭСКЕ АЛЫНГАН АЛТЫНЧЫ БАЖАЛЫК

Билбезим, телекей жайалганынан бери та канчанчы катап болбогой, Кайру-Бажынын кайыр кырларына ла элбек жалаңдарына база ла катап баштапкы кар түжүп калды. Эртең тура аяс. Соок теңеринин алдында турган бийик кырлардын ары жанынан жаңы ла көрүнип келген күн бистин турлуны, эбире жайылган ак жалаңдарды бүгүн ле көрүп ийгендий, кайкаганду мызылдайт. А кардын үстиле, торт ло теңериден оодылып түшкен жылдыстар чылап, күннинг чокторы омок жүгүрүжет.

Бу келген күстөң ала, баштапкы кар түшкен кийинде, адамнын эски кырлузыла андаар болуп, мен энемнен жөп алгам. Онын да учун бүгүңги карды көрүп ле ийген бойынча, жүрегим тыныскып, тең тезиникпей барды. Же баштапкы андажым жаан жеткер-түбекле колбулу болор деп, кайдан сезетен эдим! Канайдар оны — жеткер жаантайын жең алдында.

Ол тушта мылтыкта эмдигидий туду жок. Кажы ла кижжи бойы мылтыкту. Же андый да болзо, мылтыкка кижжи атканын укпайтаныс. А эмдиги улустын көп сабазында мылтыктаң болгой, кынду бычак та жок бол-

зо, ол ок бистин Кайруда кемди де кемизи де бычактап эмеze адып ийген деген табыш угулганда, мен кайкап жүредим...

Илмекте турган эски кырлуны алып, бойыма жажыт Пашала кожо чадыр айылдан чыга конгыладыс. Бу ойдо дезде үйде энем жок. Жаан улустан жагыс ла Тудар эмеген арткан. Оскөлөри түкү ле байа сары танда кере-жара жүргүлөп калган. Кемизи де эмди кажаганда, уйлардын жадынын арчып жат. Бозуларга өлөң дө жайгылап тургандары бар. Кезиктери дезде эки атты чанактарга жегип, ойто ло обоо бузарга ла өлөң экелерге барган. А Борбок-Кара бойынын ижинде — уйлар кабырып жүре берген. Айла ол уй кабырып барганда, мылтыкту жүрөтөн. Бир кезикте тийингдер де адып экелер. Анда ок, уйлар кабырып жүрөле, тузактар буулап, каа-жаа койон до, өлтүрүп ийетен.

Бис Пашала кожо бу ла жагыста турган арканы көстөп бастыс. Агаш аразына келеле, көрүп турар болзо, кыш мундар тоолу буттарыла жаңы түшкөн кардын үстиле чарый-терий мантай берген жатты. Ол тушта бистин Кайру-Бажы эмдигизиндий болгон дейзеер бе. Тийингдер де, түлкүлөр де, койондор до, эликтер ле тооргылар, бөрүлөр де көп болгон. А эмди ол ло аркага барзан, ээн, кандый бир тындунын изи учураза, учураар эмеze жүк тийбеген жүм кар жадар. Арка дееристе, айла эмди Кайру-Бажында арка да жок.

Откөн өйлөр керегинде эске алыныш мени бүгүнгү де күндөрдүн алдына тура түшкөн сурактарга экелип, оного ойто ло ол ыраак жылдарга, бойымнын жаш тужыма жединет.

— Сен бүгүн Кайру-Бажына барзан, оны чындап та таныбазын, уул, — деп, Борбок-Кара меге жагыс катап айткан эмес. — Сенен болгой, эр-жына анда иштеп ле журтап жаткан мен де Кайру-Бажын кезикте таныбай турадым. Бат бор-ботко үлгерлер бичигенче, шак ол керегинде бичиир керек... Үлгерди оны кем кычырар? Мен, үлгерлерден болгой, кингелерди де тутпай жадым.

— Не керегинде бичийтен, Борбок-Кара? — Онын шүүлтезин биле-тура өнөтийин сурадым.

— Канайып «не керегинде»?! — Борбок-Кара соок көстөриле кайкаганду көрди. — Кайру-Бажынын ар-

калары керегинде эске алынып турарында, эмди андый арка жок. Азыггы жоон-жоон тыттарды, чибилерди ле мөштөрдү электрокирееде элгей кескилеп койгон. Эмди бар Кайру-Бажына. Бар дейдим, бар... Тийиндеп, азыгдагызы чылап, койондоп ло тооргылап көр!.. Эйе, ада-рын... Бат мыны адарын — деп, ол меге чукуругын көргүсти. — Агажы жок алтайга ан-куш кайдан келер, не турар, а уул?..

«Бичи»... Мен ар-бүткеннин байлыгы ла оны чеберлеери керегинде ас сөс айткам ба? Менин сөзимди кем угар? Онын үстине, мен ас тоолу калыктын алтай тилиле айдып жадым. Оны кандый министр кычырар, кандый ажару эдер? Олор менин алтай тилимле бичилген чаазыннан болгой, улу да калыктардын тилиле бичилгенине ажару салбай жат.

Мен кенетийин Леонид Максимович Леоновтын ар-бүткен ле оны кичеери керегинде бичигендерин эске алындым. Изү, некедүлү ле чындык сөстөр! Ого до ажару эдилбей жат.

Менин Борбок-Карам андый ат-нерелү бичиичиле кожо бир өйдө журтап жатканы керегинде кайдан билетен эди! А Леонид Леонов ар-бүткеннин арузы керегинде статьязыла колбой, үредү министерствонун сөгүп, мынайда жажыды жогынан ла кезем айткан: «Жок, олардо бош бар эмес, олар чиновниктер!..»

— Жер резина эмес, оны чөйө лө элбеде тартып болбозун, уул, — деп, Борбок-Кара нөкөрүм та ненин де учун каткырып ийди. — Кайру-Бажын кудай канайып жайаган — ол оноң жаан ла элбек качан да болбос! А эмди онын агаш-тажын кезип, бир кезикте ол ло жерине таштагылап ийгендер. Уй да кабырар, өлөң дө белетеер жер артаган ла артпаган, нөкөр. Сен писатель. Ол керегинде бичиген болзон, Кайрунын улузы сеге алкыш-бийан айдар.

Мен Борбок-Карага көрүп, оны тындайдым. А бажымда десе ол ло ок Леонид Леоновтын сөстөрү айланыжат:

«Мен агаш өскүрөөчи эмезим, агаш корыыры жанынан меге кандый да аңылу жөн берилбеген. Колымда калам-перо до тудунган ишчи болзом, ар-бүткеннин тирү кеберин тоогон көп тоолу улустын бирүзи. А би-

чиичининг ижи, тыштынан көргөндө, бийик тоомжылу да болзо, же ончо ло немеге күчи једип, тургуза тудуп ийер аргазы јок... Чындап та, капшуун ла өдүрим болот киреелерге удур перонын ийдезиле туружып та болбозын. Ого канайып чыдажарын? Кайдан, бу эки тартыжунын күчтери түнөй эмес — эки башка!

— ...Јер — резина эмес, билип ал — деп, Борбок-Кара база катап айдала, жүрүп калды. А мен дезе Пашала кожо баштапкы катап тийиндегенимди ойто ло катап эске алындым.

Бис јаны јааган ак кардын үстиле мантай берген истен көп истердин ортозыла барып јадыс. Кенете Паша нөкөрим кыйгырып ийди:

— Тийин, тийин!

Өскө агаштардан чала аңыланып, айыл ла ордынча тегерик актын чике ле ортозында өскөн үч чагалдын бирүзинен бирүзине, чындап та, тийин секирип турды. Ол бистин табыжыска токтой түжүп, тыс та этпей, будактардын бирүзине отура түшти. Көстөри кап-кара ла сүмөлү. А бойы тен боп ло болчок.

Менин мылтыгым узун болгон. Кол бажына оны көдүрип, кыймыктатпай тударга ла шыкаарга сүрекей күч. Мен Паша нөкөриме айттым:

— Сен менин алдыма келип тур. А мен дезе мылтыкты сенин ийнинге салала, шыкайын.

Пашада не болзын, туруп берген. Мен онын ийни орто узун кындакту ла уур кырлуумды салып, бирде тынып, бирде тынбай, шыкап турала, күп ле берип ийзем, Паша чочыганына ла коркыганына отура түшти. А мен — мылтыгымды карга ычкынып ийдим. Је ычкынып ийген мылтыгымды да керексибей, тийин јаар көрзөм, ол бир будактан база бирүзине согулып, сан төмөн тоголонып келеделе, чагалдын сыраңай јабызындагы кандый да бир будакка келип токтой түжеле, ойто сан өрө атпаңдап, сала берди.

О, кудай ла де, манзаарыганым тен коркуш! Сананзам, тийин эмди ле кайдаар да уча бергедий. Тийиннин та будына, та өскө јерине балулай атканымды да билбей, капшай ла мылтыкты кардын ортозынан көдүрип, ойто катап октоорго мендедим.

Менин мылтыгым быдыра эмес, а болчок ок салатаң

мылтык. Айдарда озо баштап мылтыктын стволына тары урар, а кийнинен дезе ок салар. Окты узун сүмеле шаап кийдирер. Онон мылтыктын соркозына бестен эмеze капсыл салып, от алыштырар.

Пашаны ойто ло катап алдыма тургузып, мылтыкты ийинине салала, анча-мынча шыкап турала, ырса ла берип ийейин дезем, бу — мылтыгым от алышпады. Чокыткыш келип тийерде, бестен ыралып, ырнду ла «тарс» эдип калды. А тийин дезе бестеннин табыжынан чочыйла, база бир-эки будакка өрөлөп алды.

Бу не болгон, канайткан?.. Бис ала-тарыйын аайлап болбой турдыс. Чындап та, не болгон?.. Мылтык ненин учун от алышпаган?..

Мен эске алынып, кенете «а-а» деп кыйгырып ийдим. Эмди ле сананып турар болзо, тары саларын ундып койгом. Мендеген бойынча, стволго тарыны озо урбай, ырныс ла куу ырлдама окты кийдире сайып ийген эмитирим ине! Кудай ла де! Эмди канайдар?..

Бис Пашала экү шүүжип турала, мындый сүмеге келдис: мылтыктын чокыткыжын кайра тартала, сорконын үйди ажыра бир эмештен тарыны уруп, кийнинен ол ок сорконын үйди тунганда арчыйтан чичкечек эмикле шаап, ийде салар. Тарыны сорко ажыра уруп, уруп, онон атса, байла, ок чыга конор.

Шак онойып эделе, ойто ло катап Пашаны алдыма тургузып, ойто ло катап шыкап, шыкап турала, мылтыктын мажызын базып ийзем, онын табыжы байагызынан эмеш тын угулды. А тийин дезе там чочып, агаштын чек ле бажына чыгып алды.

Байла, тийбеген деп бододыс. Же, карын, октын да чыкканы ыркшы. Акыр, эмди мендебес: озо баштап тары, онын кийнинде ок салар. Жок, сыраңай да мендебес ле ундыбас: озо баштап тары — тарыны стволдын оозына уруп ырдым. Уруп ийдим бе, Паша?.. Уруп ийдим. А эмди дезе ок салар керек. Бот бу ок, көрдин бе, Паша?.. Көрүп ал, салып ырдым. Салып алдыс. Нени де ундыбаганыс, ончозы чын, бойынын ордында. Эмди ырныс ла ырспас керек. Тийинди таштабас. Онын баазын да сананзан, — түкү үч салковой алтан акчаны агашка артырып койоло, айыл дөөн канайып ырнатан? Бодо, үч салковой алтан акча!..

Паша айтты:

— Эмди сен келип тур. Мен адайын.

Мылтык менин де болзо, је мойножып болбодым. Айса Паша нөкөрим менен аткыр? Кем билер оны. Мылтыгымды ого берип, бойым байагы Паша турган јерге келдим. Је нөкөрим менин ийиңме мылтыкты саларга јадарда, кенете эске алынып, ого айттым:

— Паша, тийинге сен тийдирип ийзен...

— Аткан кижии мен болорым — деп, нөкөрим айдат. — Айлыска онойып јарлап барарыс. А теренинги үч салковой алтан акказын тен үлежиң аларыс.

— Андый болзо, јарайт...

Пашанын мылтыгынын табыжы качан ла арка-тууга көчө бербегей деп сакып, кулагымды кызынып, тыныш та тынбай турум. Паша манзаарып, улу тынып, база узак ла болды. Онон ойто ло катап мылтык от алышпай, байагызы ла чылап, јангыс бестени тарс эдиң калды.

Баш ла бол! Бу канайткан? Мылтыгысты тургак тудуп койгон болбой. Ичинде көрмөс кирип калды эмеш пе, кайракан?..

Ок јангыс бестенинги күчине кайдан чыгатын эди. Стволдынги ичинде, јок, онын чурубында тары бар эмес...

Аайына чыгып турар болзо, керек мындый: баштапкыда, тары саларын мен ундып койоло, озо ок, онон ойто тары, үстине база катап ок. Айдарда эмди эки октын ортодо тары! Мылтыктын сүмезин стволго сугуп көрөр болзо, учына јетире барбай, оозынан бир бе, эки бе өлү өрө туруп јат. Эмди канайдар да арга јок. Ол керегинде айла эңирде јангыс Борбок-Карага айдар керек. Бисти аргадазын — стволдон эки окты ла тарыны чыгарзын...

Мылтыкты экелип, не де болбогон чылап, байагы јерине ойто илип койдым. Эки күн кирези эптү ой келиштирип, нени де билбеечи болуп жүргем, је жүрегимде эмеш те амыр јок. Ол торт ло, канча күнге улай уйазына кийдиреле, тыштынан јырс этире бөктөп койгон күчүк чилеп, көксимди тырмап ла кынзып јатты.

Энем өлөң тартып барды. Өскө уй саачылар база иште. Борбок-Кара дезе бүгүн уй кабырып барбаган. Олор эки кижии элижиң-селижиң кабыргылап јат. Уй кабырып барбаган күнде Борбок-Кара мылтыгын жүк-

тенип ийсе, койонго тарткан тузактарын ла чакпыларын көрүп барар эмезе, ыртык та болзо, тоныла бажын туй оронып, болчок турада кере ле түжине уйуктап жадатан.

— Борбок-Кара — деп, бис Пашала экү шымырандыс, — бистин мылтыгыстын ичине ок туруп калган. Сен оны чыгарып болгойын не?..

Бойыс та билбей, суракты чала аланзулу бергенске бистин башчыбыс тен тынзынып чыкты:

— Мен болуп албас неме кайдан келген! Мылтыктын стволынан ок чыгарып албайтан болзом, канайып мен слердин командиреер болорым а, уулдар?!.. Мылтыгаар кайда?

Бис турадан чадыр жаар баргыладыс. Акыр, Борбок-Кара мылтыктан окты канайып чыгарар эмеш — оны көрөгө менин сыйным, Клара, чадырга база кожо келди.

Борбок-Кара менин кырлуумды бербек ле бек сабарларыла кабыра тудуп, озо баштап тегин шиндеп, көрүп турала, онын стволын кындагынан айрыды. Ойиндо стволдын учындагы чуруптын эрешкинин эптү толгоп, база башка айрып, сүмени мылтыктын ичине суга салып, жүзи кызарып келгенче ийдет. Неме болбоды.

— Ка, маска экел — деп, учында жакарды. — Көргилеп туругар, эмди ле чупча согуп ийейин.

Чурубын чупчып койгон кийнинде, стволдын эки учы ачык неме ине. Айдарда Борбок-Кара сүмени стволго кийдирип, маскала сокты ла сокты. Эш неме болбоды.

Ол учуралды эмди де сананзам, жүрегим «борт» эди, оозыма чыга берет. Бу киж, чында та, кудайлу болбой? Чын ла бис кудайдын алдында жүрүп турган болбойс?..

Борбок-Кара мылтыктын сүмезинин учына маскала токтоп турарда, је бодогор, эки октын ортозында жаткан тары изийле, от алышкан болзо... Кудайга баш, та не, та кандый жеткер болор?! Айса болзо, түкү ле не жерде бу жарыктын алдында Борбок-Кара деп киж жок то болордон айабас. Жок, ары ла кедерет — оны сананганча, сананбаза торт.

Бистин башчыбыс окторды стволдон чыгара согуп болбой салала, «Ы-ы! — деди. — Андый болзо, бис өскө арга табарыс — деди. — Борбок-Кара — атту-чуу-

лу анчы Папайдын эн жуук нөкөри! Сени мен деген кийинде, Борбок-Каранын алдына туй туратан буудак жок! — деп, ол мактанат. — Кем сүмелү, кем озолодо шүүп табар — мен стволдон окты эмди канайып чыгарарым а, уулдар?»

Сыйным жылу очоктын сыранай ла жуугында болчойып калган жылынып ла бисти көрүп отурды. А Паша ла мен дезе Борбок-Каранын жанында айланыжадыс. Удабас ла жаан жеткер-болорын, онын бу ла жууктажып келгенин бистинг кемис кайдаг, канайып билет!..

Чадырда Борбок-Кара, Паша ла мен, онон менин жилбиркек ле кичинегеш сыйным. Жок, тирү немедег, бис төртүдөгн өскө, чындап, иргеде бир торбок база туруп жат. Колхозтын торбогы. Ичи оорыган, онын учун белине койдын уужап койгон терезин жабала, жайылбазын деп, үстинен чарыптай тагып койгон. Бистин турлуда, Кайру-Бажында, жаантайын андый — тыг оорый берген болзо, жоон до уйды башка айрып, кезикте уйге кийдирип, анылу азырап ла кичееп жат.

Айдарда чадырда бис бежү: Борбок-Кара, Паша ла мен, сыйным, онон жеерен торбок. Өскө тынду неме жок. Арткан балдар турада, олор бистинг нени кылынарга турганысты билбес. Чындап, бис бежүдөгн өскө чадырда база бир тынду неме бар эмтир. Мен оны канайып ундыгам?.. Ол — очокто күйүп жаткан кып-кызыл от. Бистинг улус отты тынду деп бодоп жат. Кандый бир курсак табылза, эмезе солун кижиге айылдап келзе, онын экелген ажы-тузыла элдег ле озо очоктогы отты күндүлөп турбай. От — тирү. Ол бистинг жаман да болзо курсагысты быжырып ла кайнадып жат, бойы да бисле кожо аш амзайт...

Борбок-Кара бис жаар жылый түшкен сүмелү көстөрилеле кезек ойгө көрүп турала, мылтыктын стволын очокко жөлөп, окторлу учын кызыл чокко көмө сайып койды:

— Корголжын кайда барар ол, эмди ле кайылала, ага бербей!

Жаан да удабады — чадырдын ичи «быжырт» ла эдип калды. Эбиге кып ла кызыл чок ло турундар туш башка чачылышкан жатты.

Мен бир ле көрөйин дезем, бу жагы ла очоктын жанында отурган сыйным жүзин кичинек колдорула туй

тудунып, чалкойто жыгылып калган жатты!.. Та канайда бердим болбогой! Сыйныма чурап барган бойынча, оны тургуза тарттым. Бу өйдө Борбок-Кара ла Паша та кандый кыймык эткенин мен аяруга да албагам... Бил-безим.

Онон база бир билинип келзем, чадырдын ичинде улустын көби тен коркуш. Ончозынан озо ол буунып өлгөн Текемейдин энези, Тудар, көзиме илинди. Бир де неме айтпайт. Алан кайкаган турды. Онын жанында Метирей, Малайт, керек десе оору жаткан Аткыр, Борбок-Каранын да ийнизи — ончолоры мында. Олор үйде мылтыктын табыжы угуларда, чүрчө ле аразына жуула түшкен эмтир. Ончолорынын көстөри бөрү табарган малдын көстөрине түнгей — жаан жеткердин ле түбектин коркып калган куулгазынду отторыла чагылыжат.

Тудар кенете атпас эдип, сыйным ла менин үстиме үкүстегенче келди. Эриндери кыймыктайт. Та нени айдып турган, та не деп кыйгырып ла арбанып турган — угулбайт. Жаңыс ла көстөри чугулду жалтыражып, эриндери кыймыктажат.

Мылтыктын стволы жастыккалы та канча кире ой өткөн — кем де билбес. Бистин ончобыста кут жок.

Же, карын, кенете сыйным кандый да ачу үнле багырып ийген бойынча, мени эмес, а Тудардын мойнынан эки колыла кабыра кучактады. А ол десе, коркыганына эрмек айдып болбой, кату ла кара колдорула сыйнымнын желбер чачту бажын сыймап, төжине там ла жаба тудат. Бажына тумчугыла, эрдиле тийип жыткарат:

— Алдырбас, алдырбас, балам, кызычагым, — деп, бир канча ойдин бажында шымыранат. — Алдырбас... Акыр ла, айла эненг келер... Акыр ла, бис олорды...

Чадырда Тудардын шымырты ла сыйнымнын ыйынан өскө, кандый да табыш жок. Же бу ок өйдө үйден чыгып ла качып та барган кижиге жок. Борбок-Кара да, Паша да, Метирей ле Малайт та, турадан да келген балдар ончозы ла мында. Меге олордын жаңыс ла көстөри көрүнөт.

Бир канча ойдин бажында эместе токунап, чадырдын ичинде чачылган чокторды ла турундарды ойто ордына жууула, көрүп турар болзо, иргедө жыгылып калган торбоктын колтугынан кан кызарып ла сызылып жатты. Торбоктын көзи түкү ле качан кажайа аңданып калтыр.

Је, карын, кудайга баш, сыйным тирү арткан. Ол менин эн кару ла эрке сыйным.

Эй, Клара, сен ол ло кун энем олон тартып жүреле, энирде јанып келерде, не деп айткан, не деп коптонгон эдинг, санаага эмди кирет пе? Сен ол тушта «р» ла «л» букваларды айдып болбой, экилезин «й» дейтен. Тем-дектезе, «јүс-колым јунадым» деген эрмекти, «јүс-койым јунадым» дегенде, улус каткырыжып туратан. «Сенде јүс койдон болгой, јаныс та кой јок» — деп, улус андышканда, сен «јок, бу койдойымды» деп, бойыннын сабарларынды көргүзетен. А улус дезе «Ол кой эмес, а кол» дежип, там ла андышкылап турар...

— Эне — деп, энирде энем эжиктен кирип ле келерде, сыйным удур жүгүрип барган. — Бойбок-Кайа мени мыйтыкла аткан! Ойтүйип бойбой, јеен тойбокты мыйтыктап койгон. Эмди јеен тойбок јок, эне...

Ол тушта мындай неме болгон эмтир. Мылтыктын стволын Борбок-Кара отко сугуп саларда, эки октын ортозында јаткан тары кызыйла, окторды эки башка чыгара тепкен. Олордын бирүзи оттын күли јаар кирип, чадырдын ичине чокторды, турундарды ла күлди туш-башка чачкан. А экинчи ок дезе иргедеги турган торбокко барып тийген.

...Колхозтын јеерен торбогы бистин энелеристин мойындарына куч ле келип түшти. Оны эмди неле төлбөрис?..

Ай, Борбок-Кара, ай, Борбок-Кара.

БИСТИН ЈАЙГЫ ТУРЛУНЫ ЛА БИР КАТАП МЕНИН
БОРБОК-КАРАДАН ОЧ АЛГАНЫМДЫ ЭСКЕ АЛЫНГАН
ЈЕТИНЧИ БАЖАЛЫК

...Бистин јайгы турлу — ол Акјул деп јердин јажыл кырлары ла онын јайа түшкен јажыл өзөктөри.

Кайру-Бажында өркөлөп лө момондоп жүргенчебис, јас там јууктап, тайгалардын кары там кайылып, јер оноң тын эрип, кандык чыгар ой келер. Бис эмди өркөлөри ле момондоры астай берген Кайру-Бажын артырып, түкү Акјул кечерге белетенип јадыс. А бу Акјул деп јерге барарга Кайрунын јаан суузын кечер керек. Анчадала јаскыда, тайгалардын кары-тожы кайылып баштаган ойдө, Кайрунын суузы там көпчип, јаратта-

рынан ажынып ла толкулары казыр аңданыжып ја-
датан.

Бистин кажыбыстын ла курында — котелоктор.
А жүктенгенис тизип койгон ал ла камык чакпылар. Кажы
ла кижин оннон ас чакпылу не баратан эди... Је
ончобыстан ла көп чакпыларлу кижин — Борбок-Қара.
Онын, байла, јирмеден ас качан да болбос. Онын чак-
пыларынын ортозында Папай да өбөгөннөң ал сокко-
ны быжу бар.

Бу улу көчүжибисте бир јаан буудак — ол Қайру-
нын јасла кожо калжуурып јаткан суузын кечери. Ак-
јулга Борбок-Қара јогынан једип аларга биске коркым-
чылу! Не дезе, сууны кечире салынган күр јок Қайру-
ны бис Чанак-Кечү деп јерден барып кечип туратаныс.
Анда суунын бир јарадынан база бирүзине кечире јы-
гып койгон сок јангыс јадык бар. Јаскыда кирип калган
суу бу кемирү-јадыкты ажынып, чакпындалып ла кө-
бүктелип јадатан. Ұлуш јадык — тайкак. Оны кырлаар-
га тийинг ошкош чекчил ле јенилчек болор керек. Бис
оны канайып кечерис...

Борбок-Қара бисти ол јадыктын үстиле јединип ле
јүктенин кечирип турган дейзеер бе? Јок туру. Андый
байрам кайдан келзин. Ол јангыс ла көрүп турар учур-
лу. Борбок-Қаранын көрүп те турганына бис јаан
быйанду.

Бис озо баштап тидинип болгылабай, бой-бойыска
көрүжерис — кем јалтанбас, кем озо кечер? А башчы-
быс дезе оны сезип, ичинде сүмелү күлүмзиренип, бис-
ти ченеп, сонуркак көстөриле кажыбыска ла көрөр.
Онон чыдажып болбой, кандый бир кулузынды эмезе
чырбагалды сындырып, ончолорынын баштарын тендей
тудуп, «кем эн узуйын чыгара тартар, ол озо кечип
јат — деер. — Эн кысказын алган кижин эн учында
кечер».

Эн ле узун агаш та ненин де учун јаантайын ла Ме-
тирейге келижетен.

— Салымын андый — деп, Борбок-Қара көкип чы-
гар. — Ичкери бас, Метирей, јадыкты кырла, кеч. Меге
кара сананып жүрген болзон, Қайрунын суузы јадыктан
сени аңтара тартып алар. Ак санаалу болзон, Акјул
јанына кече конорын.

Қанайтсын база, Метирей үн-табыш јогынан, тизеле-

ри тыркыражып ла калтыражып та туруп болзо, кинчектү жадыкты ончобыстан озо кырлап јат. Оны ээчиде мен барып жадым, а менин кийнимнен — Паша. А Борбок-Кара мендебес. Ол эн учында, биске бойынын «күлүгин көргүзип», бистин жүрегисти јалындырган жадыкты сыр кожонло кечер:

Кадын-Бийдин белтирин
Карайлап кечкен кара-кер.
Кара-кердин белине
Камчы сокпос Шунуты...

Бистин Борбок-Кара бойын алтай јоннын кеп куучынына кирген атту-чуулу Шунуты баатыр кирелү бойдон ошкош. Мындый баатыр коштойыста болгондо, неден бис айайтан эдис! Ол көрүп јат. Кандый бир јеткер боло берзе, ат-нерелү башчыбыс аргадап алатанына иженип жадыс.

Је оноор кечип алган кийнинде, база бир кыйын табылар. Бу сууны ойто таң алдынан бойыс кечип, кажыбыс та Кайру-Бажында артып калган энелериске јанып болбой, кинчектенип ле санааркап жадыс. А Борбок-Кара бисти кечирип саларга качан да јөпсинбес. Ого бистин кажыбыс ла керек. Кандый да болзо, эш-бараан ине. А бойында не болзын — ол «јанар» деген сөсти ундып койгон. Мында канча ла кирелү ойгө, керек болзо, карыыр јажы јеткенче де бу ла мында өркөлөп лө момондоп жүрер...

Эмди бис баштапкы ла күн чакпылар салып жадыс. А бу Акјул деп јер бистин энелеристин уйларынын јайлузы деп, мен айткан јок бедим. Удабас, күүк айдын талортозы киреде, чур-чуманагы јайылыи, колхозтын уйларын айдап алып, энелерис база бери көчөр.

Јылдын ла уй-мал јайлап турган јердин өтөги тен коркушту болор. А өтөккө колунышкан јер јымжак. Андый јерден кандык эрте чыгар ла эрте быжар. Ойно андый јерди казарга да јенил. Је кандыкташтан озо момондорго бистин чакпылар салып баштаганысты эске алынып ийзебис кайткай не?

Бистин башчыбыс бу јерде кайда, не барын ажындыра билип ле айладып отуратан кайракан эмес беде.

— Мен јердин бойыла да куучындажып билерим, уулдар! — деп, биске ол јаныс катап айткан эмес. Мынайда мактанала, ол јерге кыйын јада түжүп, ку-

лактарыла олдоп-солдоп тыгдап та турза табы. Онон бир канча ойдин бажында оро туруп, мынайда айдар: — Эмди меге үзе јарт. Јер шымыранып берди. Түкү ол төгнниң күнет кајузында бир боро момон јуртап јатканы керегинде угуп алдым. Слер, уулдар, ого чакпы салбагар. Мен бойым саларым.

Борбок-Каранын шак онойып озолодо энчилеп алган јери кыйалта јогынан одуга јуугаш болор. Онойдо ок кыйалта јогынан ол јерде момоннын түрткүни. Ол билер, момон бедреп ырада не барзын. Бу ла јанынан өлтүрип албай. Ыраактарына уулдар барзын. А Борбок-Қара — башчы. Бу јер ле момондор — ончозы оныйы!

Бир катап Паша Борбок-Каранын јакылтазын јазап ла туруп угуп алала, «онын» момонына бойынын чакпызын салып койгон.

— Чакпыны мененг озо не салган?! — Башчыбыс Пашага күзүрт эткен. — Менин өлтүрип алатан ак момонды өлтүрген! Берет, менин эрјинелү ле байлу ак момонымды!..

Анчылардын ортозында андый бир куучын јүретен: бастыра айулардын, эликтердин, керек дезе өркөлөрдин, момондордын ла тийингдердин ортозында кар ошкош агы учурап јат. Андый ак өндү анды өлтүрген кижиге ырысту болор. Не дезе, ого аннын эрјинези келишкен. Ол — кудайдын сыйы, тегиндү эмес.

— Момонымды берет!

Паша бойынын чакпызына түшкен ак момонды Борбок-Қарага берерден болгой, ого удуга мынайда аткан:

— Озологон кижиге — от алар. Мен сего ак момоннон болгой, борозын да бербезим!

Шак бу сөстөрдин кийинде, Борбок-Каранын санаазына селт эдип, Папай өбөгөнниң үредүзи кире конгон болор. Пашага ол секиргенче ле барала, онын эки кулагынан ала койып, бойынын јаан оборола јерге јыга басты:

— Э-ке-ке, сен момоннын эрјинезин өлтүрип, качан амтажыган а? — Је Пашанын кулактары сыстажып, тегин де арык ла ак чырайы онон до ары кугара берген болзо, база Борбок-Қара ок чылап, көстөринен јаш ычкынбаска албаданат. А бистин башчыбыс дезе оны там кыйнап, онон ары кезедет: — Эмди менин момонымды өлтүрерин бе, айт, айт?!

Ол кенете кынынан бычагын ушта тартып келерде, Метирей ле мен коркыган бойынча, жүгүргенче барып, Борбок-Караны антара тарттыбыс.

Башчыбыс колдорын Пашанын кулагынан божодып та ийзе, је бут бажына түрген тура жүгүрип, бистинг кажыбыска ла кандый да кайкаганду ла өскө көстөриле көрөт. Мынын алдында бис оны бир де катап мынайып арадагалак болгоныс.

— А-а, слер андый улус па?! — Борбок-Кара бойынын көстөриле бисти тен «јип» турды. — Мен слердин кажыгарга ла ак момонды көргүзерим. Эйе, эмди кожо алар болорым, ийттер, сакыгылап ал!

Бис оноң аяп, чала тескери болорыста, ол ойто ло Пашага чурап барып, ойто ло јерге јыга басты.

— Ме сеге ак момон! — дейле, Пашанын бажына бычагынын сабыла «как, как» этире согот. — Эмди менин момонома чакпы салар болзон, эртен ле Кайрунын суузын төмөн ага берерин, билип ал, најым!

Паша нени де айтпай, Борбок-Каранын бычагынын сабынан бажын корулап, эки колыла анан-мынан јаба тудат. Онын үстинде отурган Борбок-Кара ол ок бычактын сабыла Пашанын колдорына соккылап турарда, ол чыдажып болбой, ыйлап ийди.

— А-а, ыйлабас кижі ыйлап ийдин бе? — деп, башчыбыс маказырайт. — Эмди ол түкү бозорып јаткан кырланда менин көрүп салган момон бар — деп, Борбок-Кара Пашаны божодып ийеле, јартайт. — Ого чакпы салзан... билерин бе, канайдар эмежим а?.. Мен сени кандый бир тытка јангыскандыра јаба таңып койорым. Билип ал, Паша, ол тушта не болор эмеш!

— А не болор? — деп, кайкаганыма чыдажып болбой, ончолорынан озо мен сонуркадым.

— Бооро менин Кайру-Бажына сүүртеп экелген көдөни јок көк бөрүни көргөн бедин? — деп, ол бистен сурады. — Ол көк бөрүнинг үйи эмди Акјулдын аркаларында жүрүп јат. Обөгөнимди кем өлтүрген деп, ол каран-туйукка өч аларга некежип јат. Бистинг конур атты канайып өлтүре туткан эди? — Борбок-Каранын көстөри чындап та каран-туйугынан «коркып», Пашага ла бистинг кажыбыска ла көрөт. — Бат сени тытка буулап койзом, шак ол тижі бөрү түнде келеле, конур атты чылап, кулактарында үзе тарт салар!

— Онын өгөөнин мен өлтүргөн эмезим — деп, кенете Паша актанды. — Папай өбөгөн лө сен бойын өлтүргиледин не. Бат ол бөрүнинг үйи эмди сени истежип жат, Борбок-Кара!

Олордын бу мындый куучыны бистин кажыбыска ла конур атты ла оныла болгон жеткерлү учуралды эске алындырганы быжу. Же андый да болзо, Метирей ле мен жажыт нөкөристин, Пашанын, жалтанбазын кайкап, артык айдар сөс таппай, мынайда айдыштыс:

— Паша, Борбок-Караны бөрү жип койзо, онон бис не болорыс? Ол тушта бис ончобыс башчы жок артып каларыс.

Ол өйлөрдө, байла, Паша бистин ончобыстан санаалу болгон. Ол конур атты туткан бөрү бу Акжүл-дын аркаларыла жүрүп, бистин кемисле де кетежип турган деп, бүтпеген эмитир. Ненин учун дезе, эртезинде кечегизи ошкош керек ойто ло башталган.

Паша өчөш. Ол бойынын турумкай кылыгын ойто көргүсти. Борбок-Каранын кечеги айткан момонына ол ойто ло чакпызын озо салып, оны база өлтүрүп алган. А бистин башчы нөкөристи, кечегизи ок чылап, база да кыйнады. Же бүгүнгү кыйнаш кечегизинен эмеш башка болды. Бис ол күн Борбок-Карадан бир сүрекей солун сөс уктыс. Ол мындый сүмеге та кайдан, та качан үренип алган — билбезис.

— Менин момонымды сен база ла өлтүрүп алдын ба? — деп, Борбок-Кара не де болбогондый сонуркаган.

— Көрбөй турун ба? — Паша жалтаныш жогынан удура сурады. — Же бүгүнгүзи ак эмес. Тегин момон... борө. Онон сенин бойыңа түнөй — боп-борбок...

— А-а, меге түнөй дейдин бе? — деп, Борбок-Кара күлүмзиренген. — Андый болзо, мен сеге Жолонун културный уулдарынын урогын көргүзүп берейин бе?

Метирей ле мен, Паша бойы да кайкай бердис: акыр, эмди не ле болбогой? Борбок-Кара нени көргүскей не?

— А сен Москбаны көргөн бедин, Паша? — деп, Борбок-Кара сүмелү күлүмзиренип, Паша жаар тап эдерде, ол јеринен кыймыктанбай, тым ла бойы турды. — Ке-ке-ке, Паша, мен эмди сеге Москбаны көргүзерим!

— Көргүс! — Паша чала аяап, же кайкаганду ла кату эрмектенди.

Бу ла өйдө Борбок-Кара Пашага сүрекей түрген чурап барган бойынча, ойто ло онын эки кулагынан ала койып, «Көр Москбаны, көр!» деп, арык ла шукак уулчакты жердег өрө көдүрди. Онызы жаан тосток көстөрүн жума салып, бажын ары-бери булгап, буттарыла тепкиленип турала, та канайып та Борбок-Каранын сыраңай ла кору жерине, эки будынын ортозына, тееп ийтитир. Өнөтийин эмес, же болгонбой до тееп ийген болзо, Борбок-Кара Пшанын эки кулагынан ычкынып ийгенин бойы да сеспей калды. Ол, бис сакыбаган жанынан, эки колыла ичинен эмеш төмөн тудунып, чырайы кубулып, бастыра бойы корчойып, көк өлөңгө көңкөрө жада берди.

Мынын ла кийинде Борбок-Кара ла Пшанын ортозында база катап андый тыг тартыжу болгоны санаама кирбейт. Олор карын да жуук ла бирлик нөкөрлөр болуп жүретендер.

Же бу өйдө биске жаныс ла неме жарт эмес болгон — ол «Москбаны көрөдүн бе» деп айдала, кижинин эки кулагынан өрө көдүретенин, ол озо баштап нени де жартабаган. Же оноң бисти там кайкадып, жүрүмннде баштапкы ла катап мынайда айткан:

— По-литика, уулдар!

Бат бу өйдөн ала бистин Борбок-Кара «по-литика» деген сөзин жаантайын керектү де, кереги де жок учуралда айда салар болгон.

Бу та не дегени?! Бис кайкажып, жанду ла бой-бойыска көрүшкенис. Же бир канча өйдүн бажында керектин аайын билип алдыс.

Борбок-Кара момондордын ла өркөлөрдүн терелерин табыштырарга Кайрудан түкү он беристе кирези ыраак Жоло деп журтка түжүптир.

Өзөк ичинде жаткан уулдар нени ле билбей. Бат бистин ат-нерелү башчыбыс өркө-момондордын терелерин госторгко садып, бир эмеш сахар ла кулур алып, ойто Кайру-Бажындагы турлуга жанып жадарда, жолой ого Жолонун уулдары табарышкан. А ол өйлөрдө эки деремненин уулдары тушташкан кийинде, бой-бойлорынын күчин көрүжип, согужар, тон болбозо — күрежер.

Борбок-Кара дезе күрежерннен де, согужарынан да мойножып ийерде, Јолонын сүмелү уулдары онон сураган болуптыр:

— Күрешпес ле согушпас болзон, айса бис сеге Москваны көргүзип берелик. Москваны көрөрүн бе, Борбок-Кара?

— Ол не дегени? — деп, бистин башчыбыс јилбиркеп ле сонуркап, Јолонын уулдарынан сураган.

— Политика! — деп, омок уулдар каткырышкан. — Озолодо јартаарга јарабас! Бат «Москваны көрөдим» деп айт, ол тушта ончозын билип аларын. Ол «политиканы» бойыннын нөкөрлөрине көргүзерин...

Борбок-Каранын јилбүзи там ла кайнап чыккан. Онын көстөринин алдына Пашанын, Метирейдин ле менин чырайым тургуза ла јурала берген. Бу солун ойынды билип алала, барып нөкөрлөргө көргүзер ле үредер деп, бистин башчы мык сананган.

— Кайда ол, Москва, көрөдим! — деп, Борбок-Кара айткан.

Көрзөгөр кандый, шак ол Јоло деген ороондо бистин Борбок-Карадан бөкө уулдар бар эмтир а... Оноор барганча, барбаза торт.

Ай, Борбок-Кара, ай, Борбок-Кара...

Менин санаамнан сенин темир казыгын чат ла чыкпайт. А сенин бойыннын санаанга кирет пе, ол кандый казык болгон эди?

Ол чала төрт кырлу, бажы јалбак ла уур казык болгон. Бистин кемисте де андый казык јок. Бистийи — учап койгон агаш казыктар.

Анчада ла эрте јаскыда, јер јетире эригелек тушта, андый агаш казыктарла момондордын ла өркөлөрдин ичегендерин казатаны биске сүрекей шыралу болгон эмей. Онын да учун чамчаларыстын карындары үлтүрен ле ойылгылап калган јүретени сенин санаанга кирет пе, Борбок-Кара?.. Агаш казыктын үстине көңкөрө јадып алала, айланарын ла айланарын — торт ло ичин оорый берер. Онын үстине чамчанды јыртып жадын. Эмди сананарга да кайкымчылу. Ол тушта, байла, казык эдетен тулку темир биске табылбаган туру.

Агаш казыкла анчада ла кандык казарга куч, кан-

дык ол канчийан неме? Јаш баланын эргегинен де кичинек эмес беди. Је кезикте јаан да болор. Чечеги түжүп, сабалагынын бажы корголјын ок чылап, бороро болчойгон тушта јонди андандыра казып ийер болзон, кажас эдип, кара тобрактын ортозынан чыга конор. Каа-јаа эр кижинин де эргеги кире јааны учурап турар. Је агаш казыкла тойгончо кандык казып јийтени түней ле күч.

Бис штандарыстын кайыш курына эмезе оног макалу — агаш казыктын учын онын темир тилине келиштире тургузала касканыста, ичис те тын оорыбайтан, чамчаларыс та бүдүн артатан. Је курдын темир тегелейинен ол казыктын учы тайкылган кийнинде, ичинди јырта сайып та ийерден маат јок. Агаш казыкла тузаланар тушта база бир арга — ол бистин бөрүктерис. Бөрүкти казыктын учына салып алала кассан, кем јок, ичин оорыбас. Је јангыс ла ойто бөрүк карам. Јыртыла берер. А јангы бөрүкти кайдан алар, кем берер биске?

Борбок-Қара бойынын мокорорын билбес темир казыгыла өркө-момоннын ичегенин де, кандыктарды да бистен чик јок капшай казар. Ого јенил. Бис чилеп арыбай да јат.

— Ох, кандык күүниме тийди. Болор! — деп, бисти күйүндирип ле канайдар эмеш деп ченеп айдала, изүкүннин алдына чарбак кардын төгөп, көк-јажыл өлөңдү јаланга Борбок-Қара чалкойто јада түжетен эмей.

— Кажы, темир казыгынды берзен, Борбок-Қара, кандык казып јийин — деп, ол мынайып јада бергенде, мен оног канча ла катап суранып туратам. А Борбок-Қара кандый-да солун табыш угуп ийген чилеп, јаткан јеринен өңдөс эдип, бүдүк кара көстөриле сеге кайкаганду ајыктаар. Қайкаганду ајыктаар, је кыйалта јоктон мынайда айдар:

— Аларын — ал, Барыс, је јалына меге бир кош-ууш кандык казып беретен турун...

Борбок-Қара бисти кыйнаган да, је јүрүм де јүрерге үреткен. Ол бисти канайып та төгүндеп, канайып та кинчектеп ле каткырып турза, је бис түней ле јалкыбайтаныс. Ого бүдүп ле оны угуп, јаантайын ла кожо јүретенис. Бистин ончобысты оног айрылбас ла ырабас эдип, көскө көрүнбес кандый бир буула колбоп койгондый.

Мен сананзам, жүрүмнүн бүгүнгү айдары жок бийик жедимдери жаңыс ла ойгорлордон ло бийик үредүлү улустан камаанду эмес. Жүрүмнүн төзөлгөзінде борбок-каралардын да салган аңылу таштары ла үредүлери бар. Кем билер, кем жартаар, айса болзо, Борбок-Қарадый тегин жүрүмдү ле иштү улус жок болгон болзо, эмдиги ойдин тенеризине тебилген шил-бетоннон тудулган туралар ла ядерный реакторлор до жок болор эди а?..

Ай, Борбок-Қара, ай, Борбок-Қара... Бир катап Метирей ле мени согуштырганын санаана кирет пе?

Бис бой-бойыстын тумчуктарыстын каны акканча јудруктажып, ол ло Акјулдагы јайлуда јарым түшке јуук ойгө согушканыс. А ол керек кандый, канайда башталганын, байла, сен де ундыбаган болорын, Борбок-Қара?

— Ол бир былтыр күскиде јоткон јыга соккон эки јоон тытты билетен бедин, Барыс? — деп, Борбок-Қара менен сураган.

— Қажыгы?.. А-а, бистин јайлунын эмеш алтыгы јанында бирүзи мынаар, экинчизи оноор болуп, эки јара јыгылган тыттарды айдазын ба?

— Эйе. Шак ла ол — деп, Борбок-Қара јөпсинген. — Билетен эмтирин. Бат анда... — Мен кайдан көрөйин, онын көксинде кандый санаа јажынып јатканын. — Бат анда... шак ла ол эки тыттын алдыла кара момон јолдоп койгон эмтир. Сен Метирей ле Пашага айтпай да, көрүнбей де, ого барып чакпы сал. Қара момон, бойын билерин, салкой јирме акча туруп јат. А оны айдып берген учун, меге база бир кош-ууш кандык казып берерин.

Менин сүүне бергеним јарт. Борбок-Қара јайгы күннин изү чогына ойто ло чарбак кардын төгөп, јажыл өлөнгө чалкойто јатканча, мен онын темир казыгыла ого ууш кандыкты казып береле, чакпы саларга ол эки тытты көстөп жүгүрдим. «Борбок-Қара кандый јакшы нөкөр!» — деп, мен сүүнедим, жүгүредим ле мендейдим.

Бу мындыј керек кайдан тегиндү болотон эди! Борбок-Қара салкой јирме акчаны кемге де, качан да тегиннен-теери сыйлабас эмей. Учында ла көрүп турар болзо, кара момоннын јолы керегинде, меге ок чылап, Метирейге база айдып ла јартап берген эмтир. А јылтыраган килин-кара момон дезе Метирейдин чакпызына түшпей, менин чакпыма келип түшкен.

Метирей көп эрмек айтпас уулчак. Жай ойинде жаантайын ла чамча жок жүрер. Онын учун эди күп ле күренг ле бекем. Мен ого кезикте көргөмдө, сырагай ла жер сүскен бука: көксн ле жүзн жаантайын ла тобракка уймалып калган жүрер. А эки көзи жаан. Ачынган кийинде Метирейдин көстөрнин агына кандый ла чичкечек ле кызыл тамырлар тургуза ла тартылыжа берер.

— Сен менин чакпы салган жериме бойындыын не салган?! — деп, Метирей меге удур басты.

— Жок, сен бойун не салган? — деп, удур сурадым. — Мында кара момон жолдоп турган деп, меге Борбок-Кара айдып ла көргүзип берген.

— Меге де ол айдып берген — деп, Метирей айдат.

— Барыс төгүндөп жат, Метирей, — деп, Борбок-Кара бу ойдө эс ле жогынан тала-тала каткырат. — Барыс, бу сен кандый төгүнчи! Мен сени андый деп качан да бодобогом. Кара момоннын жолун мен Метирейге айдып бербей... Барыс сени төгүндөп жат, Метирей.

Борбок-Кара ого жөмөжип турганын Метирей сезип ийеле, меге үкүс эдип, кирлү колыла жаагыма жарс ла тажып ийди. А мен не тура калатам. Бат бу согуш башталып жат.

Борбок-Кара бу ойдө байагы эки башка жыгылган тыттын жадыгынын бирүзине чыгып, жазап туруп отуруп алала, топшуур согуш турган кайчыларды өткөнип, кирлү алакандарыла кардына араай-араай тажынып, мынайда кайлап баштайт:

— О-о-о-ох, бууй-бууй, буй... Кара букам ла ак букам, о-о-о-ох, кара жерди казып жат, кан төгүжип, сүзүш жат. Калак ла де, сүзүш жат, калак ла де, сүзүш жат, кал-жу бүткөн букаларым... Ай-уй, ай-уй, өч-өч, өч-өч! О-о-о-ох...

А Метирей ле мен согушта. Же ол тушта бис аар-калап күчтү эки букага түней эмес, жүк ле эки пөтүгешке түней болгонус.

... Борбок-Кара, жылдардын өдүп жатканын сен сезип турун ба? Жагыс ла сен эмес, бис те өзүп жадыбыс. Бир жагыс та катап болзо, сенен өч алып көрзө кайткай не, а Борбок-Кара?.. Акыр ла, нажы, эмеш сакып ал. Сеге де «о-о-о-ох, бууй-бууй» бир тужында, байла, болор...

Анчада ла жай օйинде уй саачылардын Акјулдагы турлузына улус кօп келетен. Андый болоры јолду. Эмди бастыра мал тайгада. Бистин турлу ажыра онон ары јуртаган бастыра малчылардын јолы օдүп јат. Олор օзօк тўшкенде, онон ойто турлузына чыкканда, бисти табарып, кезикте коно до берип туратан эмей. А бу табарышта ла конушта бойынын јилбўзи ле шылтагы бар.

Кандый да болзо, уй саачылардын кереги — сўтле колбулу. А сўт — ол аарчы-курут, эјигей-быштак. Онон — аракы. Жай — эн јыргалду օй эмей.

Менин јаш тужымнын օйлօрин бўгўнгизинен артык деп айдар аргам јок. Је андый да болзо, бойынын адагы да болгон ло. Ол кайдан, кандый анылу темдектен кօрўнет?

Бистин јаш тужыстын օйлօринде алтай улус аракыны јангыс жай օйинде амзаар аргалу болгон. Аай-коой аракыдашка удур эмдигизиндий тартыжу болор до аргазы јок. Ненин учун дезе, магазиннин кабак аракызы бистин јерде кайдан келет. Бистин улус јангыс ла сўттин аракызын ичетен. Оны да јангыс жай օйинде, сўт кօп тужында азып ичер ине.

Бир катап бистин Акјулдагы турлубыска Маргылу деп օзօктօ јылкы кабырып турган Јара деп уул конгон. Ол бистин башчыбыс ла нօкօрис Борбок-Карадан чик јок јаан. Айдарда, онон бօкօ дօ болоры јолду. Байла, бистин башчыбыстан јалтанбас та эр болор. Қанайтса да тан алдынан јылкы кабырып, тайгада конуп јат. А Борбок-Кара јўк ле уйлар кабырып турган кижі. Уй кабырары — ол эр кижинин энчизи эмес деп чотолгон. Уйлаган кижі ээн тайгаларда кандый да аалга мօштօрдин алдына от камызып, сок јангысқан конор эмес. Јаан болзо, тўште уйларла кожо јўргей, а тўнде — айылда, улусла кожо...

Ол Јара деп уул чала кылыр кօстў, андый калпык эриндерлў болгоны санаама кирет. А минген адынын јакшызы тен куш. Јылкычы кижинин ады андый болбой. Колхозтын ондор ло јўстօр тоолу јылкызынын ортозынан талдап минер ине. Кандыйы керек — бойын бил, ўредип ал. Јаранын мингени јалмажына камчы соктырбас, андый бийик оборлу, чичкечօк ле јеп-јејигилчек сандарлу сур тай болгон.

Чала бўрўнкий кире берген. Јайгы турлу օтօксип ле

өлөңзип жтанып жатканы эмди де санаама кирет. Жара сур тайынын ээрин алып, оны эртенге жетире армакчылап койорго јединип барадарда, кандый да бир туйук санаа кайдан да кенете једе конуп, бажыма килт ле кирип, тен меемди изидип ийди ошкош: «Борбок-Кара кече мени тегин јерге Метирейле кожо не согуштырган?.. Акыр ла болзын, сакуп ал, Борбок-Кара!» — деп, ичимде мык сананып, кекендим.

Ол ине — эртен тура туруп келер болзо, Јаранын сур тайы буулаган јеринде јок. Божоноло, јүре берген. Уүрлери турган јер јаар, Маргылуны көстөп барбай база. Чын, андый. Боочы ууланган кара јолды өрө армакчынын изи, јылан чылап, мыйрындалып јүре бергени бу јадыры. Жара ис кезип билбес эмес, не јастыра көрөтөн эди. Бу јадыры — сала берген.

Эмди канайдар, Маргылуга кара-јойу Жара канайып једер? Бистинг уй саачы энелеристе артык ат бар эмес, канайдат! Сүтти де букаларла тарткылап јат.

Мынайып ээрин ле токум-кејимин јүктенип алып, Акјулдан Маргылуга жетире Жара јойу барган. Ол јаныс та јойу барган эмес, а канча кирези коркыган ла санааркаган, ат јолой армакчыга оролып, кандый бир јеткер болуп калза? Оны төлөөргө бажыннын кылы да јетпес!.

Онон бери одус јылдан ажа берди. Борбок-Кара, сен ого ачынба. Је ачынар болзон, ачынып та отургайын ла. Бу керекте сен бойын да бурулу. Бу сенин үредүүн эмес беди, Борбок-Кара? Онон Метирей ле менин тумчуктарыстын каны санаага кирет пе, најы? Бисти канайып, ненин учун согуштырган эдин? А бистинг көстөристин алдыста, көпөгөш тобогolor чылап, болчойышкан көкти көрбөгөн бедин, а Борбок-Кара? Көргөн. Көрө-тура согуштырган. Јадыктын үстине чыгала, кайлап ла каткырып отурган кижн кем эди? Сакуп ал, бат удабас сеге «о-о-о-ох, бууй-бууй» быжу ла болор...

От өчүп, улус уйуктагылай берген киреде мен төжөгимнен ап-араайынан туруп, тышкары бойымнын керегиме чыгып јаткан кижн болуп, онон түннин серүүнни жабынган өлөңдөрлө өдүгн јок буттарымла јеп-јенилчегинен «шылыр-шылыр» јүгүрип, Јаранын сур тайынын армакчызын чече тартып, «Уйт!» дезем, бу ине — ол Маргалу баратан јол өрө тепилдеде јеле бербей кайтсын.

База бир канча коноктын бажында сур тайын бийе-

ледип, үйген-ноктозынын жүзүн-башка тегелейлерин ле темирлерин жараштыра шынкырадып, Маргылунын боочызын төмөн Јара түжүп келбей кайда баратан эди. Је бат Јара једип келди. Чакыга түжүп јат. А мен дезе онын јанында.

— Слер билереер бе, Јара — деп, араайынаг шымырандым. — Је јаныс ла кемге де айтпагар...

— Нени? — деп, Јара чала серенип ле сонуркап, таниниг де учун бөрүгин ушта тартып, чала кылыр көзиле мен јаар сакылталу көрөт. Онон та кем де тыг ла күчтү сабарларыла балбара тудуп койгондый, капчык ла јараш эмес жүзинин терин байагы бөрүгиле арчып, катап ла сурады: — Нени мен айтпас учурлу?

Кучкаш оозымнан чыга конуп, уча берген. Эмди оны ойто тудар арга јок. Андый да болзо, мен чала аланып ла карандыра чочып, унчукпай барарымда, Јара нени де сезип, мениг ок јажытту үнимле шымыранды:

— Сен нени айдарга санандын, айт. Чертенип турум, кемге де айтпазым!

— Слер Борбок-Карага айдып ийзегер, ол мени бүгүн ле өлтүрип койор — деп, арга јокто шымырандым.

— Чертенип турум! — деп, Јара там тыгыда сонуркай берди.

— Слердин сур тайдын армакчызын кем чечкенин мен билерим...

— Кем, кем чечкен, айт, экем, — деп, Јара торт ло јалынган ла јайнаган кептү сурады. — Мен тен өлзөм дө өскө кижиге айтпазым! — дейле, Јара бөрүгин ойто кийип, онг колынын ус сабарыла бойынын мойнын чийе тартып, база катап чертенди.

— Сур тайды Борбок-Кара божоткон...

— Мм-мы! — Јаранын кылыр көзинде јалкыннын отторы анаг-мынан чийилиже берди. — Мм-мы! Мен оны — деген бойынча, Јара адынын тискинин бура тартып, уй саап турган чеденнин јаны јаар сурт эдип калды.

Күн ашкалак. Јайгы күн бистин турлунын бадыш јанындагы Јану деп адалган бийик ле јаан тайганын тарбыл агаштарынын баштарына отура түжерге јууктап, уй саагылап јаткан улусты сонуркагандый, кезек ойгө токтой түжүп, мызылдайт. А кажы ла уй саачы бойынын он алтыдан ала он сегиске јеткен уйын түрген

саап, ары ла капшай амыраарга мендеп турган бй. Бистин Борбок-Кара база анда, чеденнин јанында. Ол эне-зине болужып, бозу чыгарып, уйлар ийдирип јат.

Мен Јаранын кийнинен көрүп, байагы ла јеримде, чадыр айылдын јанында, јангыскан турдым. Јылкычы чеденнин јанына једе конуп барган јерде, бу эмес бедн — тал-табыш, кыйгы-кышкы кенетийин кайнап чыкты:

— Эй, Јара, сен јүүле бердин бе?

— Канайып турун, сүт төгүлди!

— Бу эзирик болбос по, улус?

Је Јара уй саачылардын кыйгызын кулак та кырына укпады. Ол көндүрө ле Борбок-Каранын ўстине сур тайыла чурадып барды. А мен дезе коркыганыма бир јудрук болуп тыдынып, је канайдайын, ол ло јеримде көрүп турдым: эмди не ле болбогой! Байла, Борбок-Кара Јарадан качып, эмди ле јүгүретен туру деп санангам. Ол та уйлардын ортозына кирер, та коркыган тийин чилеп, јанындагы агаш өрө карбактанар?..

— Мм-мы! — Јара база катап кыйгырып ийген бойынча, ат ўстинен чылбырыла Борбок-Каранын бажына сокты. — Менин адымды божоткон јылан сен бедн?! — Ол мынайда кыйгырып ла калјуурып, Борбок-Каранын илидилү бажына колындагы ак чылбырыла база катап јыр-јыр берип ийди. — Ат божоткон күлүк, ак чылбырды «јииринде» амтанду ба?

Бистин башчыбыс бажын эки колыла кучактай алып, канайдар да аргазын таппай, ол ло турган јерине чөкпөс эдип, отура түшти. А мен дезе озо баштап «батпазан, ол сеге андый керек! — деп, маказырап турган болгом. — Эмди кандый ошкош, Борбок-Кара?..» Је кенете ичимде та не де «чым» эдип калды. Онон турган јеримнен атпас эдип, Јара ла Борбок-Каранын јанына јүгүргенче келдим:

— Сокпогор, Јара, сокпогор оны! — Јарага мен ыйламырап көрдим. — Сокпогор, мен... мен...

Је Јара мен јаар көзинин кырыла да ајару этпеди.

Чамчазы јок Борбок-Кара јерде курбуйып, бажын эки колыла јаба тудуп, коруланып отурды. Јара онын кызыл-јыланаш сыртыма чылбырыла талайып келип, база бир-эки катап орой тартырып ийеле, сур тайынын оозын бура тартып, деремне түжетен јол јаар анча-

мынча мантадып барадала, адын кенете токтодо тартып, ойто кайа көрүп кыйгырат:

— Ак чылбыр чоокыр бажына тийерде, амтанду ба, Борбок-Кара?!. База катап менле мееркежер болзон... — Жара оной ары айдар сөзүн таппай, «Мм-мы!» — дейле, өзөкти төмөн учурта берди. А Борбок-Кара кыныс та эдип унчукпай, табынча бажын өрө көдүрүп, там ла ырап бараткан жылкычынын кийнинен мөлтүреген толо жашту, же кылыш ошкош кыйгак көстөриле көрүп отурды.

Жаранын ак чылбырынын казыр истери бистин башчыбыстын ла нөкөристин жылагаш сыртында кыскалым-көк жыландар болуп, кырлайыжып ла чийилип артыканын мен жастыра албадым.

БОРБОК-КАРА БОЛЬНИЦАДА ЭМДЕНИП ТУРАР ТУШТА ОНЫЛА БОЛГОН БИР КАТКЫМЧЫЛУ ЛА КУНУКЧЫЛДУ УЧУРАЛ КЕРЕГИНДЕ СЕГИЗИНЧИ БАЖАЛЫК

«Салам чачту, чанкыр кирбиктү» — менин жалакай докторым Ольга Петровна эмес болзо, бу бажалыкта айдылатан бир эмештен каткымчылу ла бир сананзан, кунукчылду учуралды көрөр лө ого бойым туружардан болгой, айса болзо, кулак та кырына укпас эдим.

Сеге кандый бир жуук та таныш кижини база бир кижини тооп ло оныла куучындажып турган болзо, байагы таныш эмес кижиге сен бойун да жалакай күүндү болорун. Керек десе онын једикпес-тутакту кылыктарын да ажаруга албазын. Ол нөкөрдүн одырган оды да жарык ла жаркынду, айткан сөзи де бийик учурлу деп билдирип турар.

Борбок-Кара жаантайын ла менин јаткан алтынчы палатама келип ле куучындажып, мени каткыртып ла кунуктырып отуратанына Ольга Петровна калганчы өйлөрдө темилип, оныла жалакай эзендешип, каа-јаа ого жүзүн-базын эм өлөндөр лө өскө дө немелер керегинде сурактар да берип туратан.

— Алтай улус кылбыштын жалбырагын балуга не салып јат, Борбок-Кара?

— Кылбыштын жалбырагы балудагы корондорды чыгара тартып јат — деп, ол бүдүмжилү айдат. — Оной балуга вата чылап жапшынбас, тагышкынды чечерге јенил.

— А чейненин тазылын не ичип јат?

— Бис оны көчөгө салып јадыс. Јаман неме јок — деп, Борбок-Кара бу тазылдын эм болгон учурын, байла, билбес болбой — јартабас. — Јыды јараш... А слер эттү мўнге капыстаны не салып јадыгар? — Шак ла бу мындый эмезе бого јуугаш сурактардан ла каруулардан улам, Ольга Петровна ла менин нөкөримнин ортодо бир эмештен јылу айалга төзөлгөн. Учы-учында менин јалакай эмчим кокурлаган ајас Борбок-Караны «Тибеттин докторы» деп чололоп ло байлап алган.

— Јакшылар ба, «Тибеттин докторы»?

Борбок-Кара бу кокурды ондоп, Ольга Петровнанын јалакайына табынча багынып ла оны билип, удур карууны мынайда јандырап:

— Мен слерди көрүп, калганчы өйлөрдө јап-јараш ла јангы ат сананып таптым...

— Је мен «Салам чачту, чанкыр кирбиктү» дегенине јангы-јангы ла темилип јүрүм — деп, Ольга Петровна күлүмзиренип, апагаш тиштерин Борбок-Карага көргүзет. — Эмди слер јангы ат адап ийзегер, чоло аттардын ортозына азып, кижн бойынын чулу да ады-јолын таппай калар болбой.

Борбок-Карала куучындажып ла оны тындап, мен чындап та кайкап јүредим. Ол айдайын деген шүүлтезин ол ло тарый чыгара, учына јетире божотпой, кенете чек өскө шүүлтеге көчөр эмезе сакубаган сурак та берип ийер. Шак эмди де Ольга Петровнага јангы ат адайтан кижн бойынын шүүлтезин јүс сегизен градуска булгай согуп ийди ошкош:

— Бу слердин тиштеригердин агын, Ольга Петровна! Менийи андый апагаш болгон болзо, койчы эмес, база врач болор эдим.

Онын бу сөстөрине јиит келин акту күүнннен каткырып, кичинегеш колпладыла көстөринин јыкпыктарын чебер арчып божойло, нөкөримнен сурады:

— Је, «Тибеттин докторы», меге кандый чоло ат сананып таптыгар?.. Айдыгар, сонуркап јадым.

— Бу јаткан Барыс — деп, ол озо баштап мен јаар кекиди, — слердин чачыгарды саламга түнгейлеп јат. Ол неге де јарабас...

— Оны мен сананып тапкан эмезим, а...

— Кем де айткан болзо, келишпей јат! — деп, Бор-

бок-Карам мени токтодып, колыла жаньп ийди. — Же-же, сеге салам чачту болзын, а мен дезе бүгүңги күннең ары Ольга Петровнаңы жаньс ла «Алтын-Чач — Золотой волос» деп байлап жадым. Угуп ал, чололоп эмес, а байлап жадым.

Алтынчы палатада болгон мындый туштажулардың бирүзинде мениң нөкөрим Ольга Петровнага комудады:

— Јүзүн-башка таблеткаларын ла уколдордың јыды эди-каныма шингип калды ошкош, Алтын-Чач. Сананзам, тайгалардың, салкындардың, чечектердин ле өлөңдөрдиг де јыдын ундып бараткан ошкожым.

— Слер нени айдарга турганыгарды оңдобой калдым — деп, Ольга Петровна нөкөримди шинжүлү көрди. — Айса, больницага эки конбой жадып дегениниң бирүзи, јаныксаштын оорузыла оорып жадыгар ба?

— Төмөн көргөн кийнинде, кезик арада өрө көрүп болбойдым, өрө көргөн кийнинде, ойто төмөн көрүп болбойдым — деп, ол оноң ары айдынып ла комудап отурала, азийгы ок чылап, кенетийин Ольга Петровнага, мен сананзам, сан тескери сурак берип ийди ошкош: — Бу кижиниң сөөк-тайагында тиш бар ба, Алтын-Чач? —

Эмчи келин мыны Борбок-Караның база бир кокуры деп бодойло, каткырат. А нөкөрим дезе келинниң каткызын керекке албай, оноң ары бойының сан башка сурагына сакыбаган јартамал берди:

— Мениң сөөктөримниң үйелеринде, анчада ла мынаар мойнымда ла сыртымда, кандый да көскө көрүнбес күчүгештер киргилеп калган ошкош. Тирү кижини курч тиштериле тен кемиргилеп турар ине. Бир кезиктерде сөөк-тайактарым онтошкылап ла сысташкылап, оноң оны да ассынып, торт ло кыйгырыжып та ийгилейт...

Андый болор учурлу деп, мен најымның куучының угуп јадала санандым. Же бодогор, Борбок-Кара чылап, түкү ле јаштан ала бүгүңге јетире кем онойып соокко тоңды эмеш? Мен оны оңдобозом, өскө кем оңдойтон эди. Борбок-Кара чылап, эрте јаштан ала эмдиге јетире кем иштеди эмеш?.. Эмди сананзам, оны јамандап фельетон бичиирдинг ордына — орден ого берер керек! Ол бежен јашка једип калган. Же бу өйдин ле јылдардың туркунына ол жаньс та катап болзо курортко барбаган. Мынаар бу јанында ла јаткан Белокурихада да

болбогон ине. А ого бастыра орооннын эл-јоны келип ле эмденип јат. Менин нөкөрим больницанын да эжигин баштапкы катап алтаганы бу. Арткан јүрүмн турлуларда ла тууларда, ээрдин үстинде ле кандый бир јалбак моштин алдында өткөн. Алтайдын туулары — онын айлы ла јүрегинин өнгүреези болуп калганы, байла, чын.

— Мени бери тен албан-күчле ийгилеген — деп, Борбок-Кара айдат. — Совхозтын ветераны («ветеран» деп ол малдын ветеринарный врачын јастыра адап јат) ол бир койлор бастыгыжарда, сенле кожо биригип алып, арай ла болзо мени судка бербеген. Јыман бойынын машиназыла тартып экелеле, бого артырып салды, Барыс.

Кандый бир эш-кереги јок јодүл тийген эмезе соокко тоноло, үдүреген болзо, Борбок-Кара бери не келзин. Ольга Петровнанын адаганыла, «Тибеттин докторы» Қайру-Бажынын ла Акјулдын јебрен кырларында өскөн кандый бир өлөннин тазылын эмезе јалбырак-бүрин кайнадып ла ичип, түкү ле качан јазылып, эмди ойто койлорын кабырып, нени де сананбай, јайым ла ырысту јортуп јүрер эди.

Ольга Петровна оны угуп отурала, байла, койчыга ла менин нөкөриме сүрекей килеген:

— Менин слерге болужар аргам бар, — ол төп үниле тоомјылу айдала, та ненин де учун ойто кокурлап, апагаш тиштерин көргүзип, каткырып ийди. — Слерге кыйалтазы јогынан массаж керек, «Тибеттин докторы». Радикулитке ле остеохандрозко массаж јаан болужын јетирип јат. Тегин массаж эмес, а суулу ваннага јатыргызала эдетен массаж... Мен слерди эмдеп турган врачла куучындажарым, а ол, мен бодозом, мойношпос.

Ольга Петровнаны угуп отурала, Борбок-Кара кенете каткырып ийди:

— Айдарда мазаж... Айдарда, үй кижн чилеп, мен сыймадагам ба, «Алтын Чач»? — Је Ольга Петровнанын каруузын сақыбай, онон ары јинт келиннин тиштерин ойто ло кайкады. — Бу слердин тиштеригер кандык ошкош кандый апаган, «Алтын Чач»?

— Көстөригер менин тиштериме тийип турган болзо, слер эмди де јүс јаш јажайтан эмтиригер — дейле, Ольга Петровна омок каткырып, бисти экүден экүге артырып, сала берди.

— По-литика! — деп, Борбок-Каранын кутузы кай-

нап, јаштан бери сүүген ле темигип калган сөзин јиит келиннин кийнинен ойто ло айда салды.

Бир күн өткөн...

Эртен турагы ажаныштын кийнинде, јаан да удабаган, менин палатама Ольга Петровна жүгүргенче келди:

— Не јадыгар, туругар! — деп мендедет. — Јангыс ла каткыардан башка, өскө канайдат. Нөкөригер мас-сажтан мойножып јат. Барып көрүгер, болужыгар.

Барып көрөр болзо, чындап та, каткымчылу ла кунукчылду керек башталып јаткан эмтир. Башталбаган, јангы ла башталып јаткан. А онон ары не болгонына јангыс ла бойы көргөн кижы бүдер. Онын үстине, керектин чын болгонындый каткымчылу этире кижы тен айдып та болбос. Мындый учурал кандый бир оогош уулчакла болор эмезе кандый бир шоодылганду ла кокурлу кинодо...

Бистин Борбок-Кара массаж эдетен кыпка кирип келгежин, оны јип-јиит, былтыр ба, быжыл ба онынчы классты божоткон кыс уткыган. Көстөри, менин нөкөримнин кийнинде куучындаганыла болзо, чап-чанкыр ла ару, ару. Торт ло Ары-Кем деп јерде Борбок-Кара койлоп жүреле көргөн көличек ошкош. А чырайы база андый: апагаш ла ап-ару. Тен јаш бала ине, баш болзын! Кыймыгы, базыды — анда-мында, торт ло ак јалангын үстиле учуп жүрген көбөлөктин бе, айса кандый бир эрке кушкаштын ба бойы. Бала дейдим, бала... Эмезе кудай јеринен бу јангы ла түшкен јаш кар.

Је бат «кучкажак» эмезе «көбөлөгөш» Борбок-Карага, адазы ба, аказы ба кирелү эр кижиге, бир де эмеш кызарбай, эс ле јогынан мынайда аткан:

— Уштыныгар...

Менин нөкөрим эмеш алаңзып турала, канайтсын база, көгүс бойына јетире уштынган. А байагы кызычак дезе бойынын катузын көргүзип, онон ары јакарган:

— Слер не? Ваннага штанду кирерге бе? Уштыныгар! Ой өдүп јат, суу сооп јат!

Баш ла бол! Борбок-Кара уштынардан болгой, больница берген чамчазын ла јажыл куртказын ойто кийип, эжиктен чыгарга јадарда, байагы «көбөлөгөш» онын јолын туй алган:

— Уштыныгар, слерле мында ойноп турган кижы јок! Кайдан!.. Борбок-Кара мойножып, шык ла тура бер-

ген. А онон арыгызы тен «Репка — чалкайак» деген орус чөрчөктөгизи ошкош боло берген.

Борбок-Караны эмдеп турган врачка «көбөлөгөш» жүгүргөн. А врач дезе Ольга Петровна, Ольга Петровна дезе меге, мен дезе — Борбок-Карага.

— Олордо мазаж эдетен эр кижин жок по? — деп, бурулу кижин мен чилеп, Борбок-Кара чала ачынып, меге тўлт этти. — Барып көр, анда жаш бала, кызычак отуры... Уятты кайдаар эдетен, а? Мен эм үстине эр болгон адымды жылытпагам!

Же сананыгар, мен Борбок-Карага нени айдарым? Не болзо, ол болзын — нөкөримди төгүндөп ийдим:

— Канайдарын, өскө арга жок. Меге де ол бала массаж эткен.

— Бис эки башка улус — деп, Борбок-Кара айдат. — Сенде уят жок, сен городской, оруссып калган... А мен алтай кижин. Алтай эр! Билип жадын ба, сен?!..

— Кандый сен «алтай эр»? — деп, мен онон ары сүмелендим. — Сен, Борбок-Кара, суудагы тал... тыркырап жадын! Сени массажист бала төжөккө жат деди бе, айса ваннага кир, эмдеейин деди бе? — Борбок-Кара сөс айдарга жеткелекте, онон ары база ла чагып ийдим: — Ольга Петровнанын алдына жалканчып жадып, массажтын бойын кече сурап алдын не. Эмди не улусты чөрчөктөп жадын!

— Меге андый по-литика жарабай жат — деп, нөкөрим мен жаар сананганду ла соок көрди. Онон кенете сонуркады: — Чып ла чын, сени база ол кызычак сыймаган ба?

— Сыймаган!.. Сыймап турган деп сеге кем айтты?

— Же айса мазаж... Ол мазажтын кийнинде бели-бурдунун сызы токтоды ба, жакшы болдын ба?

Мынайып жадып, Борбок-Кара нөкөримди сөскө кийдирип, онын сураганыла, массаж эдетен кыпка кожо бардым.

Бистин Борбок-Кара кызынып-кыпчынып жадып уштырган. Ваннага барып кирген. А массажтын эдип баштаган кийинде, баш ла болзын, өскө чак башталган эмес бе ди! Жок, чып ла чын, жер үстинде кандый ла кижин бүдүп жат. Же мен ле бу мындый учуралга мынын алдында качан да туштабагам...

Борбок-Кара ваннага барып јаткан ла јерде, байагы «көбөлөгөш» шлангты колго алып, электротоктын розетказын иштедип, нөкөримнин сыртын куустыра сууны бир эмештен, табынча аттыртып, массажты эдип баштап ла ийерде, бу јаан эмес кып арай ла болзо жарылып ла оодылып, туш-башка чачыла бербеди.

Борбок-Кара суу ваннанын ичине ары-бери андана согуп, торт ло неме-эш аайы јогынанг каткырып баштады. Ваннадан суу чачылып јат, Борбок-Кара каткырып ла јат, каткырып ла јат... А «көбөлөгөш» коркыган бойынча, электротоктын ижин тургуза ла токтодып, массаж та этпей барган болзо, је нөкөримнин каткызы торт ло бу кичинек кыпка толуп ла тондо-лып, кайдаар да учат. Айла ол азыйда качан да мынайып тын каткырбайтан. Азыйгы каткызы чала сүмелү ле јымжак болгон эмей: «Ке-ке-ке, а, Паша, сен качан момоннын эрјинезин өлтүрип амтажыган а?». Је бүгүнгги каткы Борбок-Қарадыйы эмес: «Ха-ха-ха... Го-го-го... Хо-хо-хо...»

Нөкөрим каткырып-каткырып, торт ло арыйла, эмеш тымып, тыныш алынып, көңкөрө јада берерде, «көбөлөгөш» токты ойто ло иштедип, Борбок-Каранын сыртына массажтын суузын аттыртып ла ийерде, ол ваннадан кенетийип тур чыккан бойынча, массажист баланы арай ла јыга табарбай, эжик јаар јүгүрди. Онын кийиминин јанында отурган мени де ајаруга албай, керек дезе кийимин де кийерин ундып, эжикти ача тарткан бойынча, коридорго чыга конды. Оны ээчиде мен... Мени ээчиде, байагы «көбөлөгөш»... А коридордо улус...

Борбок-Кара олордын тал-табыжын угуп ийген бойынча, ойто јана болуп, массажтын кыбына кире конгон. Кире конгон бойынча, капшай ла кийинип баштаганы јарт. Је эмди дезе кенетийин өскө каткы башталды. Мендей-шиндей кийинип јаткан Борбок-Караны көрүп, бистин «көбөлөгөш» каткырып баштады:

— Хи-хи-хи... Ох! Слердий кижии меге качан да учурабаган... Хи-хи-хи. Слер нерва... хи-хи-хи... Слер нервагарды озо баштап эмдедигер, онон бери... Хи-хи-хи... бери келигер.

Кыс каткырып јат. А Борбок-Қарада үн де јок. Јагыс ла мендеп, штанынын сырканчактарын аайлаш-

тырып болбой, бирүзине кийип, оного ойто бирүзине кийип шыралайт. А «көбөлөгөш» каткызын чек ле токтодып болбойт.

Борбок-Кара жүк арайдаг кийинип алала, эжиктег чыгар алдында, каткырып отурган «көбөлөгөжине» тарынып калган көстөриле таи этире көрүп, кенете тилин чыгарып, оны өткөндү:

— Чи-чи-чи... Чыйкылдап ла ал! — Оног мени аяруга алып, — Сен база жакшы! — деп, өчөп лө кату айтты. — Каткырыжып жадыгар! Бат судка берзем, «чи-чи-чи» болор!.. Мен кычыкайлу кижн.

Мынын ла кийинде бистинг Борбок-Караны массаж эдетен кыпка ойто катап кем де апарып болбогону жарт. Же эн ле кунукчылду неме — ол, менин Борбок-Карам, бистерди ого каткырган ла өчөгөн болор деп узак бүтпей жүргени. А онын мынайып меге ачынган — меге де ачу! Массаж, чын ла, керектү ле сүрекей тузалу неме деп мен ого канайып жартаарым?

Борбок-Карага «массаж эткенинен» бери бир канча коноктор өткөн кийинде, байагы кыпка нөкөрмиди жүк ле арайдаг экелип, суулу ваннада массаж эттирип жаткан кандый да кижини көргүзүп, бойымды ла «Салам чачту, чанкыр кирбиктүни» актаарга келишкен.

Ай, Борбок-Кара, ай, Борбок-Кара... Эмди база катап больницага эмденерге келзен, кыйалтазы жогынан шак ла андый массаж сура. Мен айдып турум — ол сесе болужар!

БОРБОК-КАРА ПАПАЙ ОБӨГӨННӨН БОРУ БОЛУП УЛЫЫРГА
УРЕНГЕНИН, ПАПАЙ ЛА ЯРЫН ОБӨГӨНДӨР КАНДЫЙ
НАЖЫЛАР БОЛГОНДОРЫН ЛА БИР КЕЗЕК ОСКО ДО
ЖИЛБУЛУ УЧУРАЛДАРДЫ ЭСКЕ АЛЫНГАН ТОГУЗЫНЧЫ
БАЖАЛЫК

Бөрүлөр, бөрүлөр, бөрүлөр... Бөрүлөр андаары, олоорло кетежери ле жуулажары бистинг жердин эки аңчызынын, анчада ла Папай ла Ярын өбөгөндөрдүн ады-жолдорула колбулу. Ол жылдарда кем-кем бөрү өлтүргөн деп табыш угулган болзо, быжу, кыйалта жогынан олоордын бирүзи Папай эмезе Ярын өбөгөн.

Бөрүлөр, бөрүлөр, бөрүлөр...

Жок, менин бу бичигим сыранай жайым эп-аргала

барып јаткан тушта, онын бажалыктары, керек дезе кезик арада мындагы ады-јолдоры адалган геройлор-дын да бой-бойлорынын ортозында андый ла бек чиймү ле күрмелји јок болордо, јаны куучынымды ненин учун бөрүлерден баштайтам? Јок, мен оны бөрүлерден баштабай, шак ла ол «өскө дө јилбүлү учуралдардан» ла түндештирүлерден баштазам кайдар?.. «Өскө дө јилбүлү учуралдардын» бирүзи билереер бе не?.. Поэзия!.. Айла кемнин поэзиязынан дезе, кычыраачылар торт ло кайкажар болбой! Шотландиянын улу поэди Роберт Бернстен баштаарга келижип јат.

Кайру-Бажынын ач бөрүлеринин, онын үстине, эки карган өбөгөндөрдин — Папай ла Јарыннын, база Роберт Бернстин поэзиязынын ортолорында кандый андый күр болотон а?.. Чын, поэзия ла бөрүлердин ортозында, байла, колбу јок. Је јерле јердин ортозында айдыжы јок колбу бар. А андый колбу бар болгон кийнинде, поэзия — ол јаантайын јердин үни ле өгн болуп јат. Онон ары — улустын куучын-эрмектеринин тургузылган үйелеринде ле кеендик кебинде, анчадала олордын кокурларында, мен бодозом, бир түнгей төзөлгө, тирү тилдин јаражы ла јердин бойынын аңылу јыды бары быжу. Онызына бу менин айдарга сананган да учурал керечи болор деп, иженип турум. Онын үстине, поэзия анчадала сүүшле, јалакайла колбулу болуп турган кийнинде, олордын өгдөри де, үндери де айдыжы јоктон түнгей. А сүүштин тили, онын кылыктары, анчада ла сүмеленгени түби јоктон түнгей ле бир тазылду, бир тизүлү:

- Торын, Торын, эжик ач...
- Токулдаткан кем анда?
- Мен эмей, капшай ач!
- «Мен эмей» деп кем анда?
- Кайтыг, Торын, таныбас?
- Таныбадым, јана бас!
- Торын, Торын, мен — Папай...
- Папай да болзон, ачпазым!
- Ачпазан да, јанбазым!
- А Јарын түнде јан келзе?
- Јарын јанбас, не дезе...
- Ненин учун «не дезе»?..
- Јарын эмди тайгада.
- Тайгада кижии јанбас па?
- Јанбас. Мен дезе јанында!

- Жарын келзе, капшай кач...
- Качарым, Торын, жангыс ла ач!
- Ачып ийзем?..
- Ачып ийзен!

Торын — Жарыннын үйи. А Папай десе — Жарыннын нөкөри. Торын ла Папайдын ортозында шак мындый удур-тедир сөстөжү болгоны та чын, та төгүн — онызын мен билбесим. Айса болзо, мыны Кайрунын кандый бир кутус уулдарынын бирүзи сананып тапкан болор бо? Андый да болордон маат жок. Же бистин жердин улузы Папай өбөгөннин жортуп келеткенин ыраактан ла көрүп ийгенде, чала күлүмзиренгилеп, бой-бойлорына шымыраныжатан: «Торын, Торын, эжик ач», клеедири. Онон шак бу сөстөргө кемизи де кыйалтазы жогынан мындый суракла каруу жандырат: «А Жарын келзе, канайттан?»

Айса болзо, Торын ла Папайдын ортозында шак андый жөптөжү чындап та болгон а? Же болгон до болзо, байла, омор: Папай, Торын, Жарын түкү жаш туужында... Акту бойымнын кулактарымла омордын ортодо өткөн бу эрмекти мен укпагам. Мен жангыс ла оморды бистин жердин улузы туйкайын шоодып, кыйкырышкылап туратанын көп катап уккам. Мен көрүп жүреримде, Папай ла Жарын да өбөгөндөр, Торын да эжебис — ончолоры карган өрөкөндөр болгондор. Онын үстине Папай ла Жарын өбөгөндөр — эн жуук, ортолорынан суу да өдө акпас деп айткадый нөкөрлөр болгон. Кыжы-жайы кожо андагылаар. Эки-жангыс уй-малына өлгөн дө белетезе, жангыс жерде кожо чабар, кожо обоолоор...

Бастыра ла балдар жангыс тилле ыйлагылап жат. Кара да бала болзын, ак та чырайлу бала болзын — бир де башказы жок. Онойдо ок жандаган жандары, жанжыгулары ла куучындашкан тилдери де башка калыктардын поэзиялары, кожондоры ла кокурлары, комудалдары да, сүүнчилери де жангыс сысту ла жангыс ырысту болотоны сүрекей кайкамчылу. Же бодогор, английский тил ле бистин алтай тил — ол чек ыраак ла башка, жер ле тенгери ошкош эмес бедн. Же бу ок өйдө бу тилдерле чүмделген поэзияларда кандый да текши күү, сус, кокурлу-каткы ла кеендиктин онон до өскө текши салтары сезилет.

Ак-жарыктын үстинде английский тилге бичиген Роберт Бернс деп поэт бар, ондо «Финдлей» деген аттуу чуулу үлгөр бар деп, ол ыраак ыйлордө бистин Кайруда кем билген?.. Папай ла Торыннан болгой, бу ла меге күнүн сайын келип турган Борбок-Кара, эжикте турган јирменчи чактын учында јуртап јаткан киж, Бернс керегинде эмдиге јетире укпаган ла билбес.

Роберт Бернстин «Финдлейин» алтай тилге бир канча јыл мынан кайра бистин ат-нерелү, је кородолду, јеткерден улам сүрекеј эрте јада калган поэт Лазарь Кокышев көчүреле, «Адалар түжелет» деген үлгерлик јуунтызында кепке баскан. Айдарда, улу шотландецтин бу үлгери алтай јашөскүримнин, анчада ла ончо эл-јоннын ортозында элбек јарлу, је «Торын, Торын, эжик ач» деген үлгерди, Јарыннын јаш үйи ле Папайдын түндеги эмегин, байла, бистин Кайрунын јаан јаштуларынан ла меге кураа улузынан өскө, кем де билбес ле укпаган.

Мен бойымнын јаш тужымды, Папайдын, Јарыннын, Борбок-Каранын ла өскөлөринин де салымын эске алынып, поэзиянын кайкамчылу салтары керегинде сананып јатканчам, кыбыма ойто ло Борбок-Кара, кире конуп келди.

Мен онын кирип келгенине та ненин де учун сүрекеј сүүнип, јастыгымнан өңдөс эдип, удуга Лазарь Кокышевтин көчүргениле «Финдлейдин» баштапкы төртјолдыгын кычырдым:

- Орой түнде кем анда?
- Мен эмей! — деди Финдлей.
- Уйуктап јадыс, јан ары!
- Јанбазым! — деди Финдлей...

Борбок-Кара омок күлүмзиренет. Эки јаагын эбире борбойгон кату ла кара сагалын бойынын кыскачак сабарларыла сыймай тудуп, меге ајдат:

— Э-э, најы, Папай өбөгөн лө Торыннын түндеги куучынын ундып койтырын а? Андый эмес, а бат мындыј болгон. — Онон ары мени «түзедип», Борбок-Кара бойы кычырды:

- Торын, Торын, эжик ач.
- Токулдаткам кем анда?
- Мен эмей, капшай ач!
- «Мен эмей» деп, кем анда?

- Торын, Торын, мен — Папай...
- Папай да болзон, ачпазым!
- Ачпазанг да, жанбазым!

Онон ары Борбок-Қарага мен Роберт Бернс ле онын օскօ дօ җлгерлери керегинде куучындаарымда, ол бҗтпеди:

— Андый болор аргазы јок — деди. — Биндлей эмес, а «Торын, Торын». Акту јҗрегимнен айдып ја-
дым — бу бистин јердин, Кайрунын, җлгери! — Онон сананып отурала, кенете мен јаар кօрҗп, «а-а» деп уза-
да чօйди. — Ол бир, јуунын кийнинде, бистин јерге
инострандар келип јҗргени санаанга кирет пе? Ол бир
таштагы јуруктарды карточкага согуп турарда...

Борбок-Қара нени айдарга турганын мен ажындыра сезип те ийген болзом, је ого јօмօжип, удура сурадым:

— Је-је, келгилеп јҗрген. Санаама кирип јат. Је јонон не болды?

— По-литика! — деп, ол он колынын ус сабарын օрօ кօдҗрип, мен јаар сҗмелҗ кօрди. — Сеспей турун ба? Бистин «Торын, Торынды» шак ол англичан Роберт угуп алала, Биндлей эдип алганы быжу, најым! — Бор-
бок-Қара ус сабарын ойто мен јаар уулап, катап ла кыйгырды: — Јаңы по-литика, уул! — деп, бойынын бажына ол ок ус сабарыла чоқыдат: — Мееме јаңы по-литика кирди, уул! Билеринг бе? — деп, ол, та кем-
нен де јалтанып ла јажырып турган чылап, җнин чик јок јабызадып, шымыранат. — Сен ол Робертке пись-
мо чий, Барыс, а мен кол салып берейин... Бистин «То-
рын, Торын» — ол ло бойы артар учурлу де. Оны Бинд-
лей деп не адайтан?

Албаты-јоннын օзօк-буурына јуук ла чындык по-
эзияда андый бир аңылу ап ла кайкал болор. Онын җс-
тине, шак ондый поэзиянын тօрօли кандый бир ээн тай-
гада турган мօштин алдындагы одучак та эмезе айда-
ры јок кеен орооннын бийик культуралу ла једимдҗ улу
ла јаан калыгы да болор аргалу...

Бистин Борбок-Қара азыйда «Торын, Торын, эжик ач. Торын, Торын, эжик ач» деп кими ректенип ле ко-
жондоп јҗрерин бир кезикте чек ле токтотпойтон. Онын
да учун бир катап мындый неме болгон...

Кайру-Бажында база ла кыш. Кочкор айдын корон соокторынын ойи. Шак ол кун бистинг башчыбыстын ла нокористин кун-санаазы сурекей бийик ле омок. Не десе, ол кун энгирде уйларын айдап, турлуга жанарда, бойыла кожо Борбок-Кара бир койон јуктенип келген. А тузакка кандый бир ан илинген кийинде, кем сунбейтен эди? Је бат, менин нокорим сунгенине «Торын, Торын, эжик ач? Торын, Торын, эжик ач» деп кими ректенгенче ол ло бир Кайру-Бажындагы болчок турага кирип келгежин, темир печкенин јанында Папай обогон отурган. Борбок-Кара обогонди коруп ийген бойынча, кожонгын токтодып, койонын да ычкынып ийген. А Папай обогон јерге «ток» эдип кел тункен тон койонго коруп, бир козин сыкыйта јумуп, ананмынан агарышкан сагалду эгиле кокурлу кекип, «Ке-ке-ке, Борбок-Кара, — деп, каткырып ийген. — А не токтоп калдын? Кожондо, кожондо, Борбок-Кара, мен угайын, ке-ке-ке».

Бойынын кыскаш ошкош сабарларыла база ла кулагын чойотон туру деп, Борбок-Каранын коркый бергени јарт. А Папай десе ол кун сурекей јымжак ла јалакай болгон.

— Је ойто катап кожондоп ий, Борбок-Кара, — деп сураган. — Менин јит чагымды јандырып кел. Кандый дедин? — деп, обогон суракту ла кокурлу косторин ойто ло имдей салган. — Акыр, кандый эди? — «Торын, Торын, эжик ач...» Корзон, менде эмди андый ун де јок ине, Борбок-Кара, ке-ке-ке...

Борбок-Кара онон ары кыгыс та эдип оос ачпаста, Папай сакып чокойло, эрмегин окортип, мынайда сураган:

— Ке-ке-ке, Борбок-Кара, сенин тулку ошкош уккур болор кунинг бар ба? Мен сени уредип салайын.

— Тулку ошкош уккур болзом, уйуктап болбозым — деп, Борбок-Кара мойношкон. — Тунде борулер улышса, кижии уйуктап болбос, тур келер.

— А койон ошкош југурук болор кунинг бар ба, Борбок-Кара?

— Бар — деп, бистинг башчыбыс ла нокорис суне берген. — Ол тушта мен койондорды јаба једип, тузактабай ла тудуп алар эдим.

— Бат мен сеге чана экелип берерим, Борбок-Ка-

ра, — деп, та ненин де учун Папай өбөгөн бистин нөкөристи көкиткен. — Туулардан тууларга канатту куш-тый шунуп жүрерин. Тузактар ла чакпылар саларга жеңил болор. А бөрү болуп улып үренер күүнүн бар ба?

— Бөрү болуп улып ийзем, уйларым үркийле, туш-башка мантажа бербей — деп, Борбок-Кара мойношкон. — Бөрү болор күүним жок.

— Жастырып жадын — деп, Папай айткан. — Сен билерин бе, Борбок-Кара, — деп, анчы өбөгөн оңон ары сураган. — Сен билерин бе, эмди не ай?

— Кочкор...

— Же бат анчадала кочкор айда анчы кижин бөрү болуп улып билер учурлу.

Бу Папай өбөгөн нени айдарга турган болотон? Же Борбок-Кара алаңзып ла сананып турганча, өбөгөн оңон ары ол ло жалакай үниле жартаган:

— Кочкор ай — бөрүлөр манга кирген, Борбок-Кара, — деп, Папай өбөгөн озо баштап топ куучындап баштайла, кенетийин карган да болзо, көстөринде кандый да от жалт эдип, учында торт ло каткырып ий жада калган. — Эмди бөрүлөр бойлорынын тилдериле база ла шак онойып «Торын, Торын, эжик ач. Торын, Торын, эжик ач» деп кожондошкылап, бой-бойлорын бедрешкилеп ле үүрзегилеп жат. Бат мен сени, иит анчыны, бөрүлөрдүн тилиле «Торын, Торын, эжик ач» деп кожондодып үредер күүним бар. Кочкор айда, бөрүлөр үүрзежип турган өйдө, бой-бойлорынын табыжына удур келгилеп жат. Бөрү болуп улыырга үренип алзан, Борбок-Кара, удур келген бөрүни окло уткып турарын. А бөрү атсан, бойун билерин, колхозтон кой алып, сой жиirin, Борбок-Кара...

— А-а — деп, бистин нөкөрис кенете санаа алынды. — Уреткер мени, мен улыйтам! — деп, Борбок-Кара бут алдында жаткан койонын да ундып, Папай өбөгөнгө жууктай басты. — Мен улыйтам...

— Ке-ке-ке, мен билбей — деп, өбөгөн жымжак күлүмзиренип, ол күлүмүзизин ажыра кандый да сүмезин жажырат.

Бу мынын кийинде Папай өбөгөн Борбок-Караны каа-жаа бойыла кожо ээчидип алып турар болгон.

Кийинде оңдоп ло билип турар болзо, Папай өбөгөн карыганы сайын үни там тунгаксып, азыйдагызы

чылап, бөрүни өткөнип, чөйө лө узада тартып улып болбой жүретен эмитир. А кочкор айда, бөрүлөр мантап баштаган тушта, бистин башчыбысты кожо алып, бөрү болуп улыдып, мантап келгенин чечен огыла жыга адып туратан.

Ол ло Акжүлдагы жайгы турлуда момондоп жүреле, бис бир катап сүрекей тын коркыган эдибис. Торт ло куйка-бажыс жымырагылап, баштарыстын түктери өрө көдүрилиже берген!

Эңир койылып, жердин үсти текши бозорыжа берген. Бис — Метирей, Паша ла мен конуп ла жадып турган чадырыстын жанына жууктагылап келзебис, кенетийин кандый да сан башка табыш угулды. Ончолорыс бир кижидий токтой түшкүледис. Бу не?.. Бойбойыска көрүжип, тын-тырс жогынан кезек ойгө тура калдыс: ичкери де, кайра да базар арга жок!

Ончолорыбыстан озо Паша айтты:

— Бөрү улып жат, уулдар!

— Бистин чадырдын ичинде! — деп, Метирей кошты.

— Байла, бистин момондорыстын эдин жип алала, эмди... — Мен оной ары айдар сөзимди таппай калдым. Не дезе, бөрү там тыгыда ла там узада тартып улайт.

Бир ле билинип келзебис, ончолорыс бу ла жаныста турган чагал өрө атпактангылап жаткан эмитирис. Бис ол тушта чын эткенис: кайра болуп жүгүрүшкен болзобыс, бөрү бисти түней ле жаба једип алар эди. Карын, чагал өрө чыкканыс јакшы.

— Ке! — деп, бу јаны ла бөрү улып жаткан чадырдан бистин најыбыс ла башчыбыс Борбок-Қара чыга конуп келди. — Кандый эмитир а, уулдар? Штандарыгар толуп калган болбой, уулдар, — деп каткырат. — По-литика! Агаш өрө чыкканыгар јакшы.

Борбок-Қаранын улып билерин бис мынайып бир катап бойыс укканыс. Тен бөрүнинг ле бойы. Эди-канын жымырт эдижип, озо баштап соой түжеле, оной ойто буттарынан ала бажына јетире изип чыгар.

...Бүгүн Борбок-Қарадан мен сурап жадырым:

— Бөрү не айда төрөп жат?

— Ийтле ле түңей неме ине. Кочкордо мантаар, апельдин учында төрөөр.

— А тижн бөрү ле иркегинин изин канайып ылгаштырып јат?

— Бат кандый по-литика сени сонуркадып јат — деп, Борбок-Кара тен сүүне берди. — Эй, уул, Барыс, — оноң ары айдат. — Бу сен писатель мен дееринде, эмдиге јетире кайткан, ајарынбас — деп, ойто мени бурулайт. — Кандый ла тындунын иркеги јаан ла јараш болор јанду. Эликке көр, анга көр — онын кураны кандый јараш. А сыгын... јаныс мүүстери не аайлу: неме онын! Керек дезе куш та, темдектезе, чайды ал. Онын иркектери тен кара килиң ошкош. Канат-јундары күн алдына кылбыражып ла јалтыражып турбайтан бе. А тижилери андый өчөмик, боро немелер...

Мен оноң тижн ле иркек бөрүлердин изин ылгаштырары керегинде сураарымда, нөкөрим та канайда берди болбогой. Чокум кару бербей, түкү ле күн тескери жүрүп калды.

— Бу тышкары баскылап жүрген такааларды да ајарзан, најы, — деп, Борбок-Кара бойынын шүүлтезин оноң ары улалтат. — Пөтүктерди көр: кандый јалаа, кандый обор, кандый чек ле седең. Пөтүк ошкош кеен такааны сен көрүп жүрдин бе?... Бөрүлердин де иркеги јаан ла анылу.

— Је онын изинен канайып ылгаштырар?

— А ылгаштырып ийбей! Анчадала јаны јааган јукачак, кырмак карга баскан изинен тургуза ла танылар: иркек бөрүнинг изи уур билдирер. Оноң чала јаан ла тегерик болор. А тижизиндийи — андый чичкечек, шуйпук ла јенилчек болор ине. Анчынын көзи оны аайлап ла ийер...

Ол, байла, чын. Ол бөрүлер көп јылдарда бистин јердин анчылары јаны төрөгөн бөрүнинг уяларын табар дежи, сары таннын алдында, анчадала кырмак кар түшкен күн, ис кезип турус дежи, арка-тууны айланып ла керигилеп жүретен эмей.

— Кижн де бол, өскө дө тынду бол — балазына качан да кару — деп, Борбок-Кара куучындады. — Бөрү төрөгөн кийнинде, күчүктерин азыраарга болуп, торт ло ач-амырын јылыйтып ийер. Сүрекей эртечил болор.

Онын изин таң алдыла кезер керек. Ол кандый бир бойынан жабыс тындуны тудуп јийле, бу тужында этти анайда ла болчокко ажырып јат. Ойто уйазына келип, балдарына кузуп берер, — Борбок-Кара мынайда куучындап ла эске алынып отурала, кенете бойынын шүүлтезиле база ла өскө јаратка көчө берди. — Јок, бу кижиден ле јаман ла казыр танма бар эмеш пе? Бөрү база јүректү. Ол база јүрерге јат. Јүрүмдү! А бис онын изии кезип, уйазын чачып, балдарын кырып јадыс. Мен шак ол Папай өбөгөнгө коштонып, бөрүлерди өткөнип улыган ла онын уйаларын коскорышкан учун, эмди олордын кинчеги једип, байла, оорып, шыралап јүргеним бу...

Бис унчугушпай бардыс. Байла, кажыбыстың ла бажыста кандый да өскө санаа... Бөрүнинг ле кижининг кинчек-түбеги... Мында бойынын кандый да колбузы да, чик јок башказы да бары быжу. Айса, ол өйдинг кинчек-түбеги болотон бо?..

Тымыкты ойто Борбок-Кара бузуп ийдн:

— Эртен тура тижи бөрүнинг изи јаткан болзо, аңчы онын кийнинен истешпей, кайдан келген — кайра изиле барып јат. Ол канайтса да уйазынан чыккан ине. Уйазын табарга тескери изиле барар керек.

— А ол тушта — деп, мен эске алындым, — ол тушта бистинг Кайру-Бажындагы кыштуга Папай келип турарда, сен «Торын, Торын, эжик ач. Торын, Торын, эжик ач» деп кожондогончо, болчок турага кире конуп турарында...

— О-о! — деп, Борбок-Кара сүүне берди. Та неин де эске алынып ийген ошкош. — Ол тушта саң башка по-литика болгонын сен ундып койгон бо?

— Је ол өйлөрдө «политикалар» көп болгон — деп, мен айттым. — Сен кажызы керегинде айдып турганын мен кайдан билетем.

А Јарын өбөгөн ло Папайды ундып койдың ба?... Ба-таазын, бу јүрүм база бай ла! Кандый каткымчылу ла сакыбаган учуралдар болуп јат а?..

Эске алыныштын машиназынын моторлоры ойто ло кыймыктажып, бажымдагы айлаткыштын кандый да жаңы јолына кирип, ыраак јорукла јүрүп калды...

Таннын сомы кайда да кажайып, ыраакта ла келип
јаткан киреде, Кайру-Бажынын кўнчыгыш јанындагы
калын кара аркалу кырларда кандый да бөрү улып
ийген. Мыны уккан бойынча, Папай өбөгөннин үргүлөп
калгандый көстөри јалт эдип, эки колыла оозын каас-
пактай тудуп, удур улыган.

— Бөрү ыраак тужында эм үстине ол сеспес, Бор-
бок-Кара, — деп, кожо эчидип барган јинт болушчы-
зына айткан. — Мени өткөнип, эмди сен улы.

Борбок-Кара кочкор айдын соогын көксине тарты-
нып, бир оос улыла, үредүчизи јаар сакылталу көргөн.

— Кем јок, ке-ке-ке, Борбок-Кара, — деп, Папай
араайынан, тын табыш этпеске шыйкынада каткыр-
ган. — Темиге берерин, улы ла... Бат анайып. База ла,
база ла эмеш узада тартырып, учы јаар чала тунгаксы
дып, чичкерте тарт...

Онон Папай бойы, онон ойто Борбок-Кара — эли-
жип-селижип улыгылап туруп, ичкери базып, бир агаш
ажыра јапшынып ла јажынып, кезикте кандый бир тө-
нөшкө, эмезе јыгылып калган тытка чыгып, эбире ајык-
тангылап, бир эмештен баргылап ла јаткан...

А байагы улыган бөрү олорго бойынын үниле ка-
руу берип, база јууктап келеткени билдирет. Онын
јууктап келеткенин сезип, эмди Папай Борбок-Караны
токтодып, өскө эп-аргала улып баштады:

— Көрүп ал — деп шымыранат. — Үрен...

Өбөгөн некей тонынын уштугыла оозын туй тудуп,
кандый да тунгак ла алыс улыйт, — мынайып улыза,
јууктап келеткен бөрү кижинин үнин бачым ондобос.

Келип јаткан бөрү кайда да, бу ла јуугында. Эмди
јангыс ла көс албас керек. Удабас ла ак кардын орто-
зынан, кандый бир јыраанын эмезе агаштын ары јаны-
нан борос эдип чыга конор.

Папай тымый түшти. Улыбайт. Мылтыгын беленге
тудуп, ичкери көрүп, сакый берди. А келип јаткан бөрү-
де база табыш јок.

Туулар тым. Эбире јангыс ла кар ла агаштар.

Келип јаткан бөрүге удур улып ла кетежип, тегери
де өрө көргөн кижі јок. Эмди ле ајарып турар болзо,
јер түкү ле качан текши јарып калтыр. Је кўн чыгарга
јетире эмди де узак.

Кенете бу ла јанында бөрү кандый да кыскачак ла

жуулгылап алган. Торт каруулчыктар. Байла, ар-бүткенде бойынын кандый да тили ле кижиге билдирбес аңылу ла жажытту жаңы бар болордон маат жок. Кезикте мен онойып сананадым.

Бай-Тыт... Сезип туругар ба, Борбок-Каранын бисте экелген де јери аңылу. Бу, алтай улустың айдыжыла болзо, агару јер ине. Бистин башчыбыс оны та биле тура өнөтийин эткен, та канайып та келижип калган. Айса оны ары јанынан кандый да тарманын ийде-күчи бери экелди эмеш пе?

Сүүш — ол, байла, сүрекей тату ла ачу сус болор. Оны жаңыскан көдүрип ле алып жүрерге күч. Је бу ок өйдө ол бийик сыстың жажыдын өскө улустың алдына ачатаны, байла, оноң күч.

Бойынын ыраак амадузы ла баштапкы сүүжи керегинде эрмекти Борбок-Кара кайкамчылу сурактаң баштаган эди:

— Слер не деп бодогылап туругар, уулдар, мен бойымды бүгүннен ары Борбок-Кара эмес, а Максым деп аданзам, кайткай не?

— Максым?! Бу не деген сөс? — Мен чала бүдүнбей, озо баштап Борбок-Карага, оноң эбиреде турган нөкөрлөрime көрдим.

— А ол бир армиядан Оймон јаар јанып барадала, бистин турлуга токтогон ло конгон јан-јараш, јалтырашкан кызыл сопокту солдатты ундыгылап койдыгар ба? — деп, бистен удуга сурады. Оноң кажыбыска ла иженчилү ле сакылталу көрөт. Бис нени айдарын билбей тура каларыста, ол оноң ары јартады: — Бат ол солдаттың ады Максым болгон. Ох, кандый јараш бийелеген эди ол, Оймоннын солдады...

— Максым — Оймоннын кижизинин ады — деп, Борбок-Каранын ийнизи Аткыр база эрмекке киришти. — Ондый ат бистин јерде жок.

Сыныла бистин ончобыстан јабыс, јаштаң ала оорыйла, коркойо кенеп калган ийнизине башчыбыс кыйгас ла кыјраң көрди.

— Ох! — деп, улу тынып, ойто ло ончолорыска суракту ла сакылталу көрөт. — Эй, уулдар, ондогылабай турган болзогор, мен слерге бойымнын улу жажыдымды ачайын...

— Ол кандый андый улу жажыт? — деп, ончобыстан
озо Паша сонуркады.

...Бис Бай-Тыттын жанына келип турарыста, кайда
да анда, күнбадыш талада, өткөн канду жуу токтоп
калган тужы болгон. Бу жаңы ла, быжыл жаскыда, ток-
тогон. Фронттон жанган солдаттарды бис баштап ла кө-
рүп, ологорго жаңы ла темигип турган тужыс.

Эйе, шак ол жуу токтогону керегинде сүүнчилү та-
быш угулган ойдон бери бистин Акжулдагы жайлуга тө-
жинде ордендери ле медальдары жалтырашкан солдат-
тар, каа-жаа да болзо, же келип туратан. Олордын кели-
жиле кожо улустын кожоңы да көптөгөн, азыйда ичпес
аракыны да ичип, каткырыжары ла жүзүн-базын куу-
чын-кубуйлары ла кокурлажары да тынгыган. Чындап
та, эбире турган телекей кандый да элкем, улустын чы-
райлары чик жок жарык ла каткылу, сындары бийик ле
жеңил болуп билдиретен. А Оймоннын солдады бистин
турлуга канайып түшкен дезе, ол жол кыскартып, жери-
журтына капшай жедерге, тракла барбай, тайгалап жан-
ган. Онын үстине, ол ойлөрдө бистин тууларда бүгүнгү-
зиндий болгон эмес. Машиналар сүрекей ас. А тайгалап
барза, фронттон жаңы жанып бараткан солдатка кем-кем
бойынын адын да берер, жолой турган малчылар күндү-
леп ле тойо-кана азырап та салар. Же бис онызын ол
тушта кайдан билип туру деер. Эмди сананып, эмди
ондоп турбай...

Же бат ол тушта баштапкы сүүжинин улу жажыдын
ачарга, Борбок-Кара бисти, Мухаммед деген улу кудайы-
на бүдүп, Мекка городты көстөгөн мусульман жанду
кижи чилеп, Бай-Тыттын жанына экелгени менин көстө-
риме эмди де иле көрүнөт. Чынын айдар болзо, бистин
кемис те бу ак-жарыктын алдында Саудовский Аравия
деп жер ле анда Мекка город бар, а ол городто Кааба
деген храм турганын кайдан билген ле уккан дейзигер.
Жер үстинде журтаган улус, айса болзо, ончолоры жаңыс
ла алтай тилле куучындажып турган деп бодогоныстан
маат жок. Кайдан анда мусульман, кайдан анда христи-
ан ла өскө дө религия — ол бистин түш те жеристе жок.

Бай-Тыттын жанында жажытту куучын онон ары
көндүгөт.

— А Максым деп не аданарга турган, Борбок-Кара? — Эмдиге бир де эрмек айтпаган Метирейдин жаан көстөри торт ло жалбак мандайына чыга конды.

— Максым... Ол менин кулагыма жараш угулып жат — деп, Борбок-Кара жартайт. — Онон ол Максым кызыл сопокторун кыйа-теие тееп, тозын-тобыракты буркурада бийелеп турарда, үстиги фермадан келген Чомый деген кыстын эки көзи, тен кўннинг алдына салып койгон эки кичинегеш тош чылап, мызылдап, мөлтиреп ле кайылып турган жок беди.

— Кажы, ол бир бозу кабырып турган Чомый ба? — деп, оны качан да көрбөгөн лө билбес кижичилеп, мен катап чокумдадым.

— Өскө Чомый боо кайдан келди деп! — Борбок-Кара та ненин де учун мен жаар кыжыран көрди. — Билип ал, жер үстинде өскө андый Чомый жок! Шак ла ол, өрөги фермада бозулар кабырып турган Чомый, Каратай өбөгөннинг кызы керегинде айдадым. — Шак бу өйдө Борбок-Каранын бойынын да көстөри жаскы кўннинг алдында жаткан тожычактар чылап, тен суркура жып турды. — Эх, ол Чомый үстиги фермада эмес, а бозуларды бистин фермада кабырып турган болзо кайдат...

Жай ойинде Акжул өзөктө колхозтын саар уйларынын эки турлузы болгон. Ол тушта оны эки ферма дежетен. Бистин ферманын улузын ла ижин менин энем башкарган. А ол Чомый деп баланын иштеп турган фермазын сыранай ла эр кижичи ошкош узун сынду, жаан оборлу Шурбала деп үй кижичи башкарып турган. Шурбала дезде Чомыйдын та эжези, та таайы.

— Ол Чомыйдын Чергий деп сыйны база бар. — Кенетийин Паша эске алынарда, бистин башчыбыс ла најыбыс тен жуутпады да, колыла жагып ийди.

— Мен слерге Чергий керегинде эмес, а Чомыйдын көстөри керегинде айдадым, — Борбок-Кара кандый да жымжак ле эрке үниле шымыранды. — Чомыйдын көстөрине бир-бирүгер лаптап көрдигер бе?.. Тен жааштын кийиндеги ап-ару бороңот ине, ол Чомый көөркийдин көстөри. Бороңодымды сени — деп, Борбок-Кара айда салганын бойы да сеспей калды.

— Жок, сеге Максым деп ат жарабас! — Метирей жөп-синбей салды.

— Максым деп ат сеге түнгей эмес — деп, Метирейге жөмөжип, онын ийнизи Аткыр кожуп ийди. — Сен менин акам болзон, онойдо ло арт. Сен өскө кемге де эмес, а Борбок-Карага түнгей. Бис сеге де, сенин жараш адынга да темигип калганыс...

— Фи, Максым — ол не дегени?! — деп, сананып турала, мен база нөкөрлөриме жөмөштим. — Борбок-Кара ла бойын артсан, ол артык.

Бистин куучыныстын ууламжызын Аткыр өскөртип ийди.

— Жок, уулдар, онын сыйны, Чергий, бат жараш кыс! — дейле, Аткыр кулактарын талбайтып, бойынын борортым көстөриле ончобыска тоолой көрди. — Чергий...

Je бистин башчыбыс ийнизинин айдарга сананган шүүлтезин буза согуп ийди:

— Мен база катап айдып жадым, уулдар — деди. — Мен элден ле озо онын эжези Чомый керегинде сананып жадым. — Онон бойынын ок сабарларыла көксине түртүрүп, арай ла болзо, кыйгырып ийбеди. — Бу мында... бу мында тен күйүп жат, уулдар. Э-э-х, оны слер ондогон болзогор!

— Борбок-Кара, ондый болзо — деп, мен оозымды ачып ла ийеримде, ол туткуланып, кыжыран үниле кыйгырып ийди:

— Билип ал, мен эмди Борбок-Кара эмезим, а Максым!

— А сен Максым деп аданзан, ол Оймондо жерлү солдат чылап, кызыл сопокты кайдан алатан? — Бу ла тарыйын Метирей сонуркады...

— Кызыл сопокты?! — деп, Борбок-Кара чала сананып, бойынын өдүгү жок жылагаш буттарына түнзүс эдип, быжу ла туйуксына берди ошкош. — Кызыл сопок дедин бе? — Ол кайкап калган көстөрүн Метирейге көдүрди. — Кызыл сопок... — Анда-мында илидинин ийнизи арткан, жаан, кара ла тазада кайчылап койгон бажын Борбок-Кара ойто салактадып, база катап «кызыл сопок» деп айдала, көнкөрө көргөн бойы узак туруп калды. Бир канча ойдин бажында кандый да санаала кожо сертес эдип, бүрүнкий чырайы кенете кубула түш-

ти. — Кызыл сопок кайда барар ол! — деп тынзынып, биске омок ло сүмелү көстөриле көрди. — Эй, уулдар, мен удабас катап ла Жоло деген алтайга түжүп, өркө-момондордын терелерин табыштыарым... По-литика!

— А кандый политика? — деп, аказынанг Аткыр сурады. — Мен энеме айдып ийерим...

— Энеме? Ол тушта мен сени тумалап койорым, коркок! — деп, Борбок-Кара кенеп калган ийнизин кезетти.

Бистинг бир-бирүбис онын ийнизи Аткырды «коркок» деп андышкан болзо, Борбок-Карадан једижер эди. Ол ийнизининг атаанын алып, сенинг бойыңды да коркок эдип койордон маат јок.

— А Жоло деп алтайга барзан? — деп, үзүлип калган шүүлтени Паша ойто орныктырды.

— Госторгко терелер садарым. Ол терелердинг акчазыла бойыма кызыл сопок садып аларым — деп, башчыбыс бисти кайкадып ийди. — Жолонунг лакпазында кызыл сопок јок боязо, онон ары барып јадым. А биле-реер бе, кайдаар барарым а?

— Онон ары кайдаар?

— Жоло деп алтайдан ары кандый алтай бар?

Борбок-Кара көп лө неме билер кижиге болуп тынзынып, ойто ло катап «по-литика, уулдар!» деп, сүүген сөзиле кожо сүмелү күлүмзиренип ийди.

— Онон ары мен Кенги деп алтайга једерим! Бат анда не керек — ончозы бар. Мен Кенгиге барала, јангыс ла кызыл сопок эмес, керек дезе ондый ок кылбырап турар кызыл чамча да садып аларым. Көргүлөп ле туругар...

Бис онынг бу сөстөрине бүдүп ле кайкажып, оосторысты јаан ачкылап, нени де айдып болбой турдыс. Билерис, башчыбыста өркө-момоннынг терелери көп. А бот кызыл сопокты ла кызыл чамчаны канайып табатанын чат ла кайкадыс. Кызыл чамча ла кызыл сопок... Јок, база санг ла башка. Ол тушта бис Борбок-Караны бойыс та таныбас болбойыс а?

— Бат ол тушта сен чып ла чын Максымнынг бойы болорын — деп, Паша јөпсинип, ончобыстанг озо айтты.

— А анда, ол сенинг айдып турган Кенги деп алтайда, јуу болуп турган ба? — деп, мен сонуркадым. Ненинг учун дезе, бистинг санаабысла болзо, андый јараш кийимди јангыс ла јуу болуп турган јерден алар ла та-

бар аргалу. Онон башка эмди фронттог каа-јаа жангылап турган солдаттар фуражканы, бултактууш штандарды кайдан алып туру деп...

Борбок-Кара үч те тўжинде көрбөгөн кандый бир туйук жышта азып турала, ойто таныш жолго чыга конгон кижидий, озогы ла бойы жайым ла токуналу кеберин тартынат.

— Бир керек жарталган — деп, улу тынып ийди. — Эмди база бир жажыт бар, уулдар.

Бис тен тынгылабай да, онын нени аударын сакыгылай бердис.

— Баштапкыда, слер бистинг бу куучынды кемге де айтпагар — деп жакарды. — Жажыт! Бат, уулдар, андый политика болзын. А эмди «айтпазыс, чертенип турус» деп сөс берлегер.

— Чертенип турус!

— Эмди, экинчиде — деп, бистинг Борбок-Кара ус сабарын Паша жаар уулады. — Бүгүн сен менле кожо ўстиги фермага барарын, билип ал! А мен дезе дояркалар жаткан айылдын бери жанында артып каларым. А сен дезе Чомыйды таап, ого мынайда айт: «Сени Максым сакып жат. Кожо барак». Же жаньс ла кем де көрбөзін. Анчадала шак ол Шурбала деп эјези сезип ийбезин. Билдинг бе?

— Ол Чергий деп сыйны ажыра Чомыйды алдырза кайдар? — деп, Метирей сўме берди.

— Жарабас — деп, башчыбыс јобин бербей салды. — Мында башка политика бар, Метирей. Чергий Шурбалага айдып ийзе...

Аткыр аказын туйуктаар деп сананды. ошкош:

— Же сен эм ўстине Максым эмезинг, а Борбок-Кара инен.

— Мен эмди Максым! Божогоны ла ол! — деп, Борбок-Кара ийнизине күзүрт этти. — Талбак кулагын ўзе тартырдын меге...

Бистинг Паша нөкөрис баштапкы катап Чомыйды Борбок-Карага та канайып чыгарып ла экелип берген болбогой — онызын билбезим. Же Чомый бистинг башчыбыска удур кыйалта јогынан чыгып туратанын кийнинде канча ла көргөнис.

Бис учы-учында Борбок-Карала кожо ўстиги фермага канча ла катап барып туратаныс. Кезикте мындый

ти. — Кызыл сопок кайда барар ол! — деп тынзынып, биске омок ло сүмелү көстөриле көрди. — Эй, уулдар, мен удабас катап ла Јоло деген алтайга түжүп, өркө-момондордын терелерин табыштыарым... По-литика!

— А кандый политика? — деп, аказынан Аткыр сурады. — Мен энеме айдып ийерим...

— Энеме? Ол тушта мен сени тумалап койорым, коркок! — деп, Борбок-Кара кенеп калган ийнизин кезетти.

Бистин бир-бирүбис онын ийнизи Аткырды «коркок» деп аңдышкан болзо, Борбок-Карадан једижер эди. Ол ийнизинин атаанын алып, сенин бойыңды да коркок эдип койордон маат јок.

— А Јоло деп алтайга барзан? — деп, үзүлип калган шүүлтени Паша ойто орныктырды.

— Госторгко терелер садарым. Ол терелердин акча-зыла бойыма кызыл сопок садып аларым — деп, башчыбыс бисти кайкадып ийди. — Јолонун лакпазында кызыл сопок јок боязо, оноң ары барып јадым. А биле-реер бе, кайдаар барарым а?

— Оноң ары кайдаар?

— Јоло деп алтайдан ары кандый алтай бар?

Борбок-Кара көп лө неме билер кижі болуп тынзынып, ойто ло катап «по-литика, уулдар!» деп, сүүген сөзиле кожо сүмелү күлүмзиренип ийди.

— Оноң ары мен Кени деп алтайга једерим! Бат анда не керек — ончозы бар. Мен Кениге барала, јангыс ла кызыл сопок эмес, керек дезе ондый ок кылбырап турар кызыл чамча да садып аларым. Көргүлөп ле туругар...

Бис онын бу сөстөрине бүдүп ле кайкажып, оосторысты јаан ачылап, нени де айдып болбой турдыс. Билерис, башчыбыста өркө-момоннын терелери көп. А бот кызыл сопокты ла кызыл чамчаны канайып табатанын чат ла кайкадыс. Кызыл чамча ла кызыл сопок... Јок, база сан ла башка. Ол тушта бис Борбок-Караны бойыс та таныбас болбойыс а?

— Бат ол тушта сен чып ла чын Максимнын бойы болорын — деп, Паша јөпсинип, ончобыстан озо айтты.

— А анда, ол сенин айдып турган Кени деп алтайда, јуу болуп турган ба? — деп, мен сонуркадым. Ненин учун дезе, бистин санаабысла болзо, андый јараш кийимди јангыс ла јуу болуп турган јерден алар ла та-

бар аргалу. Онон башка эмди фронттон каа-жаа жангылап турган солдаттар фуражканы, бултактууш штандарды кайдан алып туру деп...

Борбок-Кара үч те тўжинде көрбөгөн кандый бир туйук жышта азып турала, ойто таныш жолго чыга конгон кижидий, озогы ла бойы жайым ла токуналу кеберин тартынат.

— Бир керек јарталган — деп, улу тынып ийди. — Эмди база бир јажыт бар, уулдар.

Бис тен тынгылабай да, онын нени айдарын сакыгылай бердис.

— Баштапкыда, слер бистинг бу куучынды кемге де айтпагар — деп јакарды. — Јажыт! Бат, уулдар, андый по-литика болзын. А эмди «айтпазыс, чертенип турус» деп сөс берлегер.

— Чертенип турус!

— Эмди, экинчиде — деп, бистинг Борбок-Кара ус сабарын Паша јаар уулады. — Бүгүн сен менле кожо ўстиги фермага барарын, билип ал! А мен дезе дояркалар јаткан айылдын бери јанында артып каларым. А сен дезе Чомыйды таап, ого мынайда айт: «Сени Максым сакып јат. Кожо барак». Је жангыс ла кем де көрбөзин. Анчадала шак ол Шурбала деп эјези сезип ийбезин. Билдинг бе?

— Ол Чергий деп сыйны ажыра Чомыйды алдырза кайдар? — деп, Метирей сўме берди.

— Јарабас — деп, башчыбыс јобин бербей салды. — Мында башка по-литика бар, Метирей. Чергий Шурбалага айдып ийзе...

Аткыр аказын туйуктаар деп сананды, ошкош:

— Је сен эм ўстине Максым эмезин, а Борбок-Кара инен.

— Мен эмди Максым! Божогоны ла ол! — деп, Борбок-Кара ийнинине күзүрт этти. — Талбак кулагын ўзе тарттырдын меге...

Бистинг Паша нөкөрис баштапкы катап Чомыйды Борбок-Карага та канайып чыгарып ла экелип берген болбогой — онызын билбезим. Је Чомый бистинг башчыбыска удура кыйалта јогынан чыгып туратанын кийнинде канча ла көргөнис.

Бис учы-учында Борбок-Карала кожо ўстиги фермага канча ла катап барып туратаныс. Кезикте мындый

да кайкал болуп туратан эмей: Чомый айылдардын эмеш алтыгы жанындагы койу чет агаштардын ортозына бистен озо бойы келип, сакып та алатан. Бис онын мында жажынып турганын сеспей, көндүрө өдүп жатканыста, ол кандый бир тыттын ары жанынан кенете чыга конуп, жобош үниле табыш эдип ийер:

— Эй, Максымдар, мен мында. — Жаан кара көлөткөзи жаркынду айдын алдына элбес эделе, ойто агаш ажыра жылыып калар.

Борбок-Кара Чомыйдын үниле кожо токтой түжүп, биске кандый да манзаарган үниле кыйалтазы жогынан мынайда жакарар:

— Өлөңдөги чычкандар чылап, өдүк жок буттарыңла көп шылырашкылабай, эмди жангыла мынан!

Бистин барар күүнис жок. Чала алаатып ла алаңзып турзабыс, Борбок-Каранын үни байагызынан катуугулар:

— Баргыла дедим не, оноң башка!

Канайдар база, командир — ол жаантайын командир. Онын сөзинен чыгарга жарабас. Бис күүн-күч жогынан кайра болорыс. Же бир катап бистин эн санаалубыс — Паша айтты:

— Эй, уулдар, агаштар ажыра араай жажынып бара-ла, тындайлыктар. Олор, Чомый ла Борбок-Кара, анда нени эткилеп турган а?

Түндеги уурчылар чылап, эмеш те табыш жогынан ойто кайра бурылып, ол экүнинг жергелей отурган жерсү жадыктын сыранай ла жуугындагы бир төс байбак жыраа ажыра жаткылап алдыс.

— Жүс бозунын ортозында эн жараш бозуум сен — деп, Борбок-Каранын изү шымырты угулды. — Ап-ару сүдим менин... жип-жымжагаш каймагым менин.

— Бу кандый бозу ла сүт керегинде айдып жат? — деп, Метирей кайкап, бистен сурады. — Айса, Чомый ого каймак ла сүт экелип берди эмеш пе?

— Э-эх, сен тенек — деп, Паша билееркеди. — Онойып ол Чомыйды эркеледип жат, укпай туруң ба?

Оноң ойто ло Борбок-Каранын үни:

— Эн жаан кузуктын эн амтанду эмили сен, Чомый. — Онын шак бу сөстөринин кийнинде бис чыдажып болбой, «тыйт-тыйт» этире каткырыжып ийгенисти бойыс та билбей калдыс.

Борбок-Кара ла Чомый отурган јеринен тура жүгүрдилер.

— Баргыла мынан! — деп, башчыбыс кыйгырды. — Акыр, сакып алыгар, эртен мен слерге берерим.

Бис карануйда шылыражып, ээчий-деечий баргылап јадала, ичис болбой, ойто кайра бурылдыс. А не, угарга солун. Борбок-Каранын шымырты кулактарыстын кырларын ойто ло изидип ийди:

— Сен билеринг бе? — деп, ол кыстан сурайт.

— Нени мен билетем, Максым?

— Көрүп ле тур — деп, Борбок-Кара бүдүмжилү айдат, — мен удабас сеге кып-кызыл чамчалу келерим!

— А сен оны кайдан алатан? — Чомый кайкай берди.

— Керек болзо, мен сеге де андый чамча экелип берерим! — деп, Борбок-Кара тынзынып чыкты. — Табатан ла алатан јерди мен билерим, көөркий...

Јок, бис ол тушта база тенек ле болгоныс. Шак ла бу тушта байагы јыраанын кийнинен баштарыс содос эдип, билериске мактаныжып, бир үнле кыйгырыжып ийдис:

— Борбок-Кара оны Кеңи деп алтайдан барып экелер, Чомый!

Бистинг башчыбыс ла нөкөрис чындап та тын ачына берди ошкош. Ол коркос эдип, бисти согорго јерден та нени де кармай аларга јадарда, керек коомой болорын сезип, кайа да көрбөй, алтыгы турлудагы айлысты көс-төп, сыр жүгүрүккө жүрүп калдыс.

...Борбок-Кара ла Чомыйдын баштапкы сүүжин шак мында артырып койолыктар. Мынан ары айдатан ла јартайтан база да тегиндү эмес керек бар.

Кайру-Бажында ла Акјулда иштегилеген уй саачылардын жүк ле бирүзинин жүзинө ле көзине ол өйлөрдө, јуу токтогон кийнинде, бир јаан ырыстын чагылып түшкенин канайып айтпас? Ол ырыс — кечегин күнге јетире ырызы јок жүрген Тудар эмегеннин, буунып өлгөн Текемейдин энезинин, ырызы. А бир кижинин ырызы кезик арада кандый бир өскө кижиге түбектү шыра да экелип јат.

Тудар эмегеннин, Текемейден өскө, эки уулы ла өбөгөни јууга барган эмтир. Ол дезе эмдиге јетире сок

жаныскан бойы болгон ине. Мында иштеп тургандардын ортозында бу эмегеннен жаан жаштузы жок. Жүстөрүнүн чырыштары көп, чала ондый сур, өдүни ле жалакай көс-төрлү Тудар эмегенге ончолоры ла килеп ле болушкы-лап туратандар. Ол чала мындагы уй саачылардын ончолорынын энези аайлу. Он колынын карызы ту-жынан түкү ле азыйдан бери тыртыя куруп калганы-нан ла жаан жашту болгонынан улам эмегенге уур иш-тер эттирбеске кичеенгилейтендер: өлөн ого чаптырбас, букала сүт тартырбас. А кыш ойинде бу эмеенди өлөн дө тартарга энем ийбейтен. А Текемейле болгон жеткер учун улус оны та ненин де учун кыйыктабай, там киле-гилеп ле карузыгылап туратандар.

— Эјебис үйде отуруп, бор-тер иш этсин — деп, ме-нин энем айтканда, арткан келиндер удурлашпайтан.

— Бистин балдардын бажы болуп, оморды көрүп отурганы жакшы.

А Тудар эмеген бисле кожо үйге артып калганда, кыш болзо, шак ол Кайру-Бажындагы болчок туранын сок жагыс көзнөк аайлу немезинин чике ле алдына отуруп алып, кере ле түжине көктөнөр. А нени көктөп турган дезде, бистин энелеристин жыртык тондорын ла өдүктөрүн жамаар. Бистин де майчык ла жыртык өдүк-теристин ле тондорыстын жыртыктарына жүстер тоолу жамачыны ол салган болор.

Түш көзине жүк ле өчөмик жарып турган кичинегеш көзнөктин алдына отуруп алала, кандый да алыс ла кунукчылду үниле кими ректенип, кожондоп отурар:

Айланып эткен алтын күүк
Эм жайгыда эткей не?
Амыр жүрүп, уулдарым
Айлына эзен жангай не?..

Мынайып отурала, кенетийин мыжылдап, нени де айтпай, сок жагыскан ыйлап-ыйлап алар. А бис, тенек немелер, онын ыйын кайкажып, бу ок өйдө эмегенге кандый да жакшы көрүнөргө албаданарыс:

— Эјебис, оок терип экелек пе?

— Печкеге от салып ийзе кайдар, эјебис?

Эмеген ыйын чүрчеде ле токтодып, биске килемжилү ле терен сананганду көрөр:

— Же, оттон салып ийигер, балдар, мен чай азып ийейин.

Оокты тереле, келзебис, Тудар эмеген байагы ла јеринде мыжылдап, көстөринин јажын јыртык тонынын јенгиле арчып, чай азарга өрө турар.

— Эјебис јаантайын ла ыйлап јат — деп, мен энеме канча ла катап айткам.

— Ыйлазын. Слер ого чаптык этпегер — деп, энем айтканда, ол ажыра кандый түбек јажынып јатканын мен оңдобойтом.

Бу кийинде чыдап келеле, угуп ла билип турар болзо, ол өйлөрдө Тудардын јаан уулы ла өбөгөни фронтто өлгөни керегинде јеткерлү јетирү болгон эмтир. Биске оны айдышпаган. А Токтон деп уулынан бир де сурујок. Је карын көгөөн јайдын бир јакшынак күнинде бистин Акјулдагы турлуга бу эмегеннин шак ол Токтон деп уулы кенете ле јанып келгени јакшы:

Ол, экүнинг туштажын мен эмдиге ундыбагам. Токтон сыңар колду бурылган. Уулын көрүп ийген бойынча, энези сүрекей тын манзаарып, онон ичкери тап эдип јүреле, ойто токтой түшкен:

— Бу кайткан, балам?! — деп кыйгырып, эки ле көс тура калган. — Бу сен тирү турун не?! — деген бойынча, уулынын төжине кенете көңкөрө барып түшкен. А өскө уй саачылар канайдар да аргаларын тапкылабай, ончолоры ол экүге көргүлөп, тура калгандар.

База кандый да бир элестин бажында Тудар эмеген өөш тартынып, көстөринин јажын чырышту ла кату алакандарыла арчып, чала ырада туруп, уулынын бу дынан ала бажына јетире кыска өйгө көрүп турала, кенете ачу-корон кыйгырып, та ненин де учун оны бурулап баштаган:

— Сен тирү жүрген турун не? А мен сени база... Тирү мен деп не бичибес, је не бичибес! Сенин тирү жүргенинди билген болзом — дейле, бу карган эмеген онон ары торт ло кижии кайкаар сөстөр айда салды. — Тирү жүргенинди билген болзом, Текемей де уулым тирү артар эди... Калак, калак, кайран балам, Текемей, Текемей... Кайттым деер, кайттым деер!..

Канайып ол тирү артатан? Ненин учун бүгүн Тудар онойып айткан ла комудаган?..

Онон Токтоннын энези бирде уулына, бирде оп-соп түшкүлөп, эбире тургулаган уй саачыларга көрүп, ойто ло ыйлап, уулына чурап барган:

— Баш ла бол, көрзөгөр, улус, мен мындый бала чыгаргам ба, мындый уул чыдаткам ба?! Колын кайда, балам?! — деп, Токтоннын төжинен бажын ойто көдүрип, эненин жүрегинен мынайда айдырган. — Коокымай ийттер тирүге жип салган... Бөрүлердин жеринде жүреле келдин бе, уулым?..

Алтай улус азыйда кандый бир жаан жеткерлү оору-га алдырган кату өйлөрдө жаңы чыккан жаш балазын Эрликтин элчилери болгон көрмөстөр апарбазын деп, ого өнөтийин ле жаман ат адайтан. Шак мынан улам Тудар эмеген жаан уулы ла өбөгөннн жууда өлгөнине, а Токтоннон кандый да суру жок болгонына туйуксынып, кенете кылыгы кубулган.

— Азыйда өскө балдарыма сүрекей эркетен болгом — деп, айткан дежет. — Онын учун өскө кааннын жерине барып, ончолоры өлгилеп калды. Бу уулым, Текемей, тирү артсын. Мен ого өнөтийин кату болорым. — Тудар эмегеннин бу мынайда сананганы ла айтканы керегинде Токтон жанып келген кийинде, улус қайкажып, бой-бойлоры ортодо жажытту куучындашкылайтан.

А ол тушта, санаама јарт кирет, Токтон энезине удур нени де айдып болбой, бурулу неме чилеп, жаңыс ла түнзүйип калган турган. Фуражказын уштып, сок жаңыс сол колынын колтугына кыстанып, кайра тарап салган кап-кара чачтары түндүктен түшкен јайгы күннин чогына суркуражып турган эди. А сыртында дезе жаан эмес сары таарычак. Онын сопокторы Оймоннын солдаындый кызыл эмес, а кара болгон. Је шак ол Максим ошкош јажыл галифелү. Гимнастерказынын он јени куру. Токтоннын төжиндеги медальдар Максимдийинен чик. јок көп. А бистин јердин солдады турганда, ондый болбой!.. Гимнастерказынын куулы топчылары да медальдарла кбжо јалтыражып турганын көрөргө солун ла јараш болгон.

— Је канайдар база, тирү де јанганын јакшы, балам, — деп, бир канча өйдин бажында энези эрмегин ойто кубултып айткан. — Меге темир айрууш берген болзо, ол немистердин ичтерин јара сайгылап та ийзем, макам канбас!.. Өрө өт, балам, отур...

Бистин энелерис Тудар ыйлаарда, кожо ыйлажып, ол каткырза, кожо каткырып, Токтонды сүрекей јылу ла эркетен уткыгандар.

— Адаң ла аканды јигилеп койгон — деп, бир канча ойдин бажында Тудар уулына айдып, ойто ло ыйлап ийди. — Кара бичиги бу — деп, ол кайдаар да барбай, койнынан уужалып калган эки тилбек чаазыңды чыгарып, Токтонго берди. А Токтон дезе энезинин колынан чаазындарды алып, ыйлабай да, канайтпай да, јайа тартып кычырбай да, галифезинин карманына сугуп алды.

Јүрүм кандый да кунукчылду ла кату болзо, је сүүнчиде бойының јенүзи база бар. Оны кем де токтодып болбос. Тудар эмегеннин Токтоны јанып келер күн Акјулдагы јайгы турлуда алтай кожон ойто ло тынданып, канаталып ла кайкалап чыккан: солдат тирү! Оны канайып уткыбас, ого канайып сүүнбес:

Чапкан өлөг чалынду,
Чактаң арткан јыргалду.
Јууган өлөг јажанду,
Јуудан арткан јыргалду.

Акјулдагы турлуда үч айыл болгон. Бистин энелерис эки-үч биледен бөлингилеп, башка-башка јаткандар. Је ол күн ончолоры јаныс јаан айылга јуулыжып, таң атканча јыргагандар. Кем ыйлаган, кем каткырган ла кожондогон. Бойлорының өбөгөндөри эмезе карындаштары, бу Тудар эмегеннин Токтоны чылап, келбегендерине каран-туйук комудап, көп лө сабада кижинин өзөк-бууры јимиреер сөстөрлү кожондордын күүлери узак јылдарды өткүрө эмди де менин бу јаткан палатама једип келет:

Јашкан кары јок болзо,
Јаш өлөңдөр не оңор?
Јарман чагы јок болзо,
Јаш карындаш не өлөр?

Је Тудар эмегеннин уулы Токтон, ол Оймоннын солдады чылап, уй саачы келиндерле кожо таң атканча чадыр айылдың тобрак-тоозынын буркурадып, жалтырашкан сопокторыла бийелебеген ле көөрөп, јүзүн-башка куучын да јайбаган болзо, је ол керегинде эртегизинен ары түңей ле саң башка эрмек баштала берген эмес беди. Ол та ненин учун андый. Је, байла, улус кажы ла јуучылдан кандый бир ат-нерелү кезер-

дин жалтанбас ла багынбас кеберин көрөргө амадаган болор...

— Токтоннын он буды — бойынын буды эмес — деп, кемизи де кемге де жаан кайкал ачкан. — Эмдиги эремеде кижн тен нени ле угар...

— Канайып «бойындык эмес»? — Кыялта жогынан мындык сурак болор.

Мен оны канча ла катап угуп, учын-учында бу чөрчөк кебеделдү эрмекке торт ло шайый бергем.

— Онын он будын үзе адып ийерде, ордына немистин будын кондырып берген дежет!

— Көк жарамас, мыны кижн угат эмес пе?!

— Же андый дежет... Ол жуу болгон жерде өлгөн кижини тиргизип те ийер дохтырлар бар ине!

Бистин улус база сан ла башка. Чындап та, андый куулгазын билетен врачтар болгон болзо, бистин ороон өткөн жуунын туркунына 20 миллион кижини не жылыйткай эди?.. Ондый болгон болзо, бу бистин Кайрудан жетен эрден болгой, жети де эр өлбөс, төрөл жерине ончозы эзен-амыр жангылаар эди. Же бу ок өйдө Тудар эмегеннин Токтоныла колбулу көөрөм там көйлөп чыккан:

— Ол Тудардын уулынын кудайы база жаан ла...

— Кудай деп тен тегин-тегин айдып турбай. Сөстнн теми. А керектин аайы мындык болгон деп уккам. Токтоннын будын бойынын кандый да жаан огыла үзе аткан немисти бистин жуучылдар тудуп алган эмтир. Тудуп алала, онын бойынан сурагандар: «Туулу Алтайдан келген жалтанбас солдат Токтон учун өч алып, бис сени өлтүрүп салаак па айса ого сен, немис, бойыннын будыннын бирүзин бередин бе?..» Немис те болзо, түней ле кижн ине. Жүрөргө жат. Ол ол жого кирген немис айткан: «Кызыл черүчилер, слер мени өлтүрбегер. Онын ордына менин кажы будым керек — кезип алыгар...» Бат кандый болгон! А бистин дохтырлар десе ол немистин будын Токтонго кондырылап берген дежет.

Мыны угуп сананганда, бир ле болгон Токтоннын он колынын ордына кол до кондырып берер керек болгон. Же ол тушта та ненин де учун Токтоннын колы керегинде кандый да эрмек болбогон...

Мындый көөрөм куучындардын кийнинде бис Токтонго кайкамчылу көстөрлө көрөр болгонус. Кажыбыс ла оное пени де сурап угар күүндү жүргенис, байла, быжу. Онын да учун бир күн бис — Паша, Аткыр ла мен Токтоннын чике ле алдына тура түштис. А Токтон десе ол ло ок галифелү ле гимнастеркалу. Анчадала биске онын гимнастерказын эбире тарткан жап-жалбак кайыш куры сүрекей жарап туратан.

Солдат биске кайкаганду көрүп, кыскачак ла атырак кара чачын сок жаңыс колынын сабарларыла кайра сыймап, кенете каткырып ийди:

— Не болды, а уулчактар?

— Сен сура — деп, Паша мени билдирбезинен ичкери ийдет. А бу өйдө Аткыр мени озолоп ийди:

— Токтон, мени жууга алар ба?

Солдат онын алдында турган бели коркок уулчакка кандый да сонуркак көстөриле көрди. Аткырдыг эки кулагы талбайып, колдоры арай ла болзо жерге тийиптийбей салактап, солдатка алдынан өрө сакылталу көрөт. Токтон кезек өйгө сананып турала, каткырып ийди:

— Эмди жуу токтоп калган. Сени кандый жууга алатан, а?

— А солдатка оны алар ба? — деп, Паша тууразынан сонуркады.

— Солдатка?! — деп, Токтон бажын ары-бери жайкап, бирде Пашага, ойто Аткырга көрөт. — Солдатка... Байла, алар болбой... Жок, алар! — деп, кенете бүдүмжилү айтты.

— А слер — деп, Аткыр бис экүге тынзынып көрди, — а слер нени айткан эдигер?.. Мен жааназам, белим түзеле берер десеер? — Ол Токтонго ижемжилү көрди. — Бат ол тушта мен слер ошкош жалбак курлу солдат болорым!

— Слердин бир будаар бойоордыйы эмес, немистийи дежет, чын ба? — деп, эмди мен сурадым.

Токтон, кенете көстөри там тостойып, тала-тала каткырып ийеле, сок жаңыс колыла жанду ла жагып, коштой турган чадырга кире берди.

Мен эмдиге жетире билбезим, андый санг башка көөрөм та неден улам башталган ла табылган болбой. Бу,

байла, кижинин качан да онбос ло өлбөс ижемчизиле, кандый да болзо, уурды јенер деген ич ийделе колбулу болгонында аланзу јок. Кайру ла онын улузы керектү өйдө кокурлап ла көөрөп тө билер, иженип ле иштеп те билер. Је шак ла ол јуунунг өйинде јүзүн-башка кеп куучындар ас болгон беди?.. Кышкы энир-кирип, улус ончозы турага јуулган кийинде, канайып та аштап ла арып-чылап калган болзо, је кандый бир јилбилү эрмек кайдан да чыга конуп ла келетен эмей...

Бис ол тушта айдын түннин айас тегеризинде согушкылаган күн билдирлү Кызыл-Ат ла түн билдирлү Кара-Ат керегинде кайкамчылу куучынды сонуркап угатанис. Айла олордын согушкылаганын окылу көргөн кижиге јок. Байла, база ла Кайрунын бир јараш көөрмдөрининг бирүзи...

Кара-Ат ла Кызыл-Ат бой-бойларына чурап ла барган. Тебижип, туйгактары бой-бойларына тийижер болзо, түннин тегеризин кечире от-јалкын чөйилип, бийиктенг кышкы тайгалардын сыртына ла карлу јаландарга чедиргендер «шыр-р» эдип келип түшкүлөп турар дежет. Кара-Аттын каны — кара, Кызыл-Аттын каны — кызыл өңдү. Олор тиштешкилеп ле тебишкилеп, бой-бойларынын јал-куйруктарынан јыга тартышкылап турар болзо, оосторынан ла тумчуктарынын үйттеринен көбүктөр шуурып, булуттар анайда ла болчоктонгылап, чыга конгылап јадар. База узак ла согушкан, талары јуукка јетире.

— Је учы-учында кажызы јенди не?

— Кызыл-Ат эркидип ийген, Кара-Ат дезе ол ло тегериден шунуп түжеле, јердинг јети кадына бадаларда, тен туулар селес эткилеп, бийик сүмерлердинг сүүри баштары арай ла болзо туш-башка чачылгылай бербеген!..

— Чын ла андый болгон болзо, јакшы эмитир — деп, бу ла Токтоннын энези Тудар эмеген тулундарын сыймай тудатан эди. — Андый болзо, бистинг Кызыл Черү ол Јарманнын кара јутпазын, ичинде ийт өлгөн монусты, быжу ла јенетен эмитир.

Јуунунг токтоорын улус кажы ла күн сакыганы јарт. Је, мен бодозом, ончозынан ла тын сакыган ки-

жи — Токтоннын энези. Сакыган... А, сакыбаган болзо, кайдан билер, шак ол јакшынак јайгы кўндердин бирўзинде онын уулы кенете јанып та келбес эди.

Токтон ондый кўрўбўс, кўп эрмек айтпас, кандый да туйук ла јобош кижии. Чындап та, ол сан башка кижии болгон. Јок, «болгон» эмес. Ол эмди де эзен-амыр. Ол ло тўрўл Кайруда јуртап, бала-барказын азырап јадыры.

Токтоннын јанып келгени менин санаамнан чек ле чыкпайт. Сўўнчилер кўнўн ле сайын болуп турган эмес. Улу-јаан ырысты ла сўўнчини ундырга да кўч.

Уй саачы келиндердин баштарына алтай аракы чыккылап, бой-бойларынын шыра-тўбектерин чыгара айдыжып, ыйлажып ла ойто кокурлажып, кожондогылап турарда, Токтон олордын тал-табыжын керекке албай, тым отурган. Тегерик јаактарына ла кўгўлтирим эриндерине билдирер-билдирбес кўлўмјизи јайылып, эки кўзи јобош суркурап, нени сананат не? Алтай јанла кўн аайынча айланып келген чўўчўйди сыңар колыла ўн-табыш јогынан алып, кажы бир тоомјылу кижиге амзап та бербей, бойы ла јык берип ийеле, ойто ло кызарып јаткан отту очокко кўрўп, узун санааларынын учына чыкпайтан ошкош. Токтон улуска удур кўрўринен не јалтанган? Эмди бодозом, байла, бу кўп шыра кўргўн келиндердин јўстерине кўргўнчў, кўрбўйин деген туру. Оскў улустын тўбегин кўргўнчў, кўзин јумуп алала, јўрзе торт... Айла эзирбези де тын кўлўк болгодый. Кажы ла келин бойынын туурамын ого амзап, алтай јанла оны уткыр кўўндў:

— Кажы, Токтон, мыны ууртап сал.

— Ак сўттен тамган алтай аш эмей, Токтон, мыны база тудуп ийзен.

— Бу сен тен нени-нени айтсан, Токтон?

— Кандый јўрўп келдин, бис угалык, куучында.

Токтон уур тынып, бажын ўрў кўдўрип, бу не улус деген чилеп, ончолорын тоолой кўрўп отурала, учында айткан:

— Слерге мен нени айдарым? Сталинградтан ала тўкў Польшага јетире окоптор кастым...

— А бу тўжинде јалтырашкан орден-медальдарды окоптор каскан учун берген бе?

Токтон сыңар колыла жаңып ийген:

— Арткан өйлөрдү госпитальдарда өткүрдүм. Бу
ла... Алтай кижиси... Жок, мынан ла баргалы, алтай ки-
жиге жолукпадым.

Онон ойто ло чөбчөй, ойто ло алтай кожоннын
ээлгир жаңылгазы:

Ак сүмердин бажында
Алтын чечек өс жаткай.
Алтын сынду Алтайда
Ай жаркыны чагылгай...

Көп үндердин ортозынан анчада ла шак ол узун
кара чачту ла түс тумчукту Кыйгастын ла Борбок-Ка-
ра ла Аткырдын энези, чала андый жабызак сынду,
боп-болчок, толу балтырлалу ла ондый ок болчок чы-
райлу Жажакайдын үни аңылангылап туратан.

Көк сүмердин бажында -
Күмүш чечек күн көргөй.
Күнүн ле бистин Алтайга
Күн эбирип, жарыгай.

...Борбок-Каранын баштапкы сүүжиле колбой, мен
Оймон ажып жанган Максимди де, бистин энелерисле
кожо уй сааган Тудар эмегеннин уулын, Токтонды, да
эске алынып, сүрекей көп сөстөр кородып, эмегимди
чөйп койдым ошкош. Же олор керегинде менин айтпас
ла ундып салар аргам жок. Ненин учун десе, ол эки
солдат фронттон жанду ла жаңгылап келген эмес. Олор
онон ары төрөл жоннын ортозына артып, кажызы ла
бойынын жүрүмин жаңыдан төзөгөн. Кыскарта айтса,
жүрүм жүрген ле жүрүмдерин эмдиге улалтканча. Бат
шак мында база бир жажыт бар.

Салымнын жолдору качан да суй болбойтон... Оны
бис ундыбас учурлу...

ОРУС ПОЭТ ИВАН ЕРОШИННИН ПОЭЗИЯЗЫ КЕРЕГИНДЕ
ЛЕ МЕНИН НӨКӨРИМ БОРБОК-КАРАНЫН БАШТАПКЫ
СУУЖИН ОНОН АРЫ ЭСКЕ АЛЫНГАН ОН БИРИНЧИ
БАЖАЛЫК

Кижинин күүниле, өзөк-тыныла колбулу эмдиге же-
тире ачылбаган жаңыртулар бу телекейде көп арткан
ба?.. Кезикте сананзам, кижинин өзөгине баштапкы

күкүрттин торгузы чылап томулган эн бийик ле өңзү-
рөө сус — сүүш ле жебрэндиктин эски кожоңы.

Бойыстын жаш тужысты, Борбок-Каранын баштап-
кы сүүжин эске алынып жадала, өскө улусты сонуркат-
кадый тыг ла кайкал мында жок деп билип калдым.
Борбок-Каранын баштапкы сүүжиндий сүүш мынын
алдында жаңыс ла болгон эмес, а ол керегинде менен
чик жок озо өскө литераторлор көргүзип ле бичип кой-
гон. Же темдектезе, Иван Ерошиннин Алтай керегин-
де үлгерлерин алалык.

Жирменчи ле одузынчы жылдарда Сибирьде журтаган
ла иштеген бу сан башка жайалталу орус поэти бис-
тин орооннын көп саба кычыраачылары эмди билгиле-
бес те, ундыгылап та койгон болордон маат жок. Же
бу ок өйдө онын өскө поэттерге эмеш те түңей эмес по-
эзиясы бойынын кайкамчылу арузын эмдиге жетире жы-
лытпаган.

Түкү 1935 жылда улу француз бичинчи Ромэн Рол-
лан «Алтайдын кожондоры» деген үлгерлик жуунтыла
таныжып, онын авторына Сибирь жаар мындый сөстөр-
лү самара ийген:

«...Бис бу кожондордын жаңыс ла ару тыныжын ла
өдүни ийдезин кайкаган эмезис, онойдо ок олоордо ай-
дылган ла салынган сан башка солун күүн-сезимди кай-
кадыс. Мен эм үстине көп эмес, жүк ле бир кезек үлгерлер-
ди билерим — эн кыскачак деген он кирелү үлгерлер.
Темдектезе, «Мен булутка түңей», «Куу баш», кыс-
тар көрөргө күүнзеген, же жаңы чамча бедреп таппай
турган жинт керегинде ле бир канча өскөлөрү де. Са-
барлардын кеберин жерлик адаруларла түңейлегени
кайкамчылу. А кижинин үнинин изүзи — «сары жал-
быш», ар-бүткенди жураган кеберлер, темдектезе, ча-
лынга бастырган бүрлер ле онын до өскөлөрү кижини
сүрекей жилбиркедип ле кайкадып жат. Шак мындый
кеберлер Кытайдын ла Япониянын поэзиясын эске
алындырат. Же бу ок өйдө мындый кеберлерди Күнба-
дыштын эн ус ла курч сезимдү деген поэтери табар ла
айдар аргалу.» Улу романист онын ары Иван Еро-
шинниң үлгерлериле француз кычыраачыларды таныш-
тырар аргалар ла ондый амадузы бары керегинде би-
чиген.

Je бат, эмди мен санандым: айса болзо, Иван Ерошин бистин Борбок-Кара керегинде, онын ак-жарыкта барын ажындыра сезип ле шак бу јиниттин баштапкы сүүжи керегинде бичиген болор бо? Айла онын үлгерлеринин бирүзинин ады да бистин башчыбыстын ла нөкөристин амадузына кыйыжы јоктон келижип јат:

ЈАҢЫ ЧАМЧА

Көрзөгөр, менин бу чамчам
Көрөри јок јыртылды.
Оны чачып ийеле,
Јаңызын табатаң мен болзом,
Јаражын кийетен ол болзом!
Эски чадыр эледи,
Эмди јагыдан не тутпас?..
Эски жүрүм чириди,
Эркиндүзин не таппас!..

Je јаңыс ла башка немези — Иван Ерошиннинг он јети јашту геройынын ады-јолы Түрген болгон, а менин дезе — Борбок-Кара.

Јүрүм — ол жүрүм. Ол качан да кирези булгалып ла изин ары-бери чарыптап турза, је бойынын јаан ла текши айлаткыжынан чыга конуп болбос. Јүрүмнинг јайкалган кабайы текши ле јаңыс. Шак ол менин качан да јолукпаган ла көрбөгөн Түрген деп уул Суу-Тал деген өзөктө кандый да бир сыргалјыны санап, тын кунуккан ла тын кыйналган. А менин нөкөрим Борбок-Кара дезе үстиги фермада бозулар кабырган Чомыйды сүүп, јал-јүрегине амыр бербес јалбышка алдырган.

Түргеннинг сүүжи керегинде менен чпк јок озо жүрген ле иштеген ол ок орус поэтта база бир үлгер бар, Борбок-Каранын күүнинин күрмелјизине, мен бодозом, бу үлгер база келижип јат:

Кыстарды көрөр күүним бар,
Суу-Тал деп јердин кыстарын!
Олорло канайып таныжар,
Сөстөрдиг кандыйын айдайын?..
Јаңы сопогым кийип аларым,
Je јаңы чамча менде јок,
Адым Түрген деп айдарым, —
Он јети јаш менде јок...
Je база пени айдарым?

Ай, Борбок-Кара, Борбок-Кара — улу жуунын ла бу турган јирменчи чактын јака јеринин јаш кулды!

Бойынын ол баштапкы сүүжинин кинчегиндий кинчекти менин нөкөрим бу жүрүмде, байла, качан да көрбөгөн болор. Ол соокко до тонгон, аштаган да, көпти көргөн лө көпти өдүп чыккан. Папай өбөгөннүн тазыл ошкош кату ла бырчыт сабарлары кулактарын ачыда чөйип, кыйнаарда да, эки кичинегеш көзинен бир чарак јаш тамыспаган бу баатыр бойынын баштапкы сүүжи учун кыйналып ла ыйлап, јерге көңкөрө јада түжүп, Акјулдын кадып калган кўски өлөгин тиштериле жула тартып, ачуурканганын мен бойым көргөм...

Кенетийин Чомый Борбок-Карага удур чек ле чыкпас боло берген. Та не болгон, та канайткан — мынын јажыдын билерге кўч. Бистин кажыбыс ла Борбок-Карага килеп, ол учун не аайлу шыралаганыс! Је бистин бу кыйыныс кемге керек?

— Максым сени сакуп јат, Чомый, — деп, азийгы ла ээжи аайынча, ончобыстан озо Паша барган. Је кыс оны көрбөөчи ле укпаачы болуп, эјезинин чадырына кире конгон. Паша, сакуган, сакуган — Чомый эжик ачып, бир де чыкпаган.

— Максым сени сакуп јат — деп, эртезинде үстиги фермага мен јеткем. Чомый мени көрүп ийген бойынча, уй саап турган чеденнин јайынан Шурбала эјезинин айылы јаар жүгүрип јадарда, не болзо, ол болзын деп, мен онын бажын корый алдым.

Эмди бис удур-тедир көрүшкен туруп јадыс. Чомый меге бийиктен чала электеген кептү ле кызыран кўлүмјизиле эриндеринин јамакайларын сан башка тыртыйтып көрөт. Јыланаш буттарында энирдин чалынына өткөн үлүш өлөндөр лө јалбырактар јапшынгылап калган.

Бир ле кезек элеске мен ого нени де айдып болбой, татаалжып ла аланжып турала, кенете јык ла төгүндөп ийдим:

— Максым бүгүн кызыл чамчалу ла кызыл сопокту келер, Чомый, — дедим. — Сен ого удур чыгарын ба? Максымды таныбазын, Чомый. Торт кылбырап турар кызыл јалбыш!

Ба-таазын!.. Тен сакыбагам да деерде. Ол озо баштап тилин оозынанг кызас этире чыгарып, мени өткөнип, оноң жамакайынын кырыла билдирер-билдирбестег күлүмзиренип турала, кенете эки колыла мени чалкойто ийде салып ийеле, чадыр жаар жүгүрө берди. Жок, жүгүрип барадала, кандый да бир элеске токтой түжүп, кайа көрди:

— Борбок-Караны (уктыгар ба, Максим эмес, Борбок-Кара) эмди бери келбезин деп айт!

— Ол түней ле келер, Чомый.

— Борбок-Карага айт: мен ого сүт те эмезим, бозу да эмезим... Бери бир де катап келбезин! Оноң башка... — Же ол эрмегин учына жетирбей, эжезинин чадырын көстөп, эки таманы кызандап, жүрө берди.

Канайдайын база, мен ойто нөкөрлөриме бурылдым.

— Же керек кандый болды? — Борбок-Кара өчүп калган жобош үниле сурады. А мен ого нени айдарым?.. Чомыйга жыга ийттирткенимди айтпаганым жарт. Оноң өскөзін — кандый болгон, анайда ла куучындап бердим.

— А сеге тилин көргүспеди бе? — деп, кенетийин Паша сонуркады. Же мен онын сурагына каруу берердинг кажы ла жанында Борбок-Кара ойто чокумдады:

— Айдарда, чек келбезин деди бе?

— Эйе...

— Мени Максим деди бе, айса Борбок-Кара деди бе?

— Борбок-Кара деген... Оноң мен бозу да, сүт те эмезим деген.

Бат кандый, бу Борбок-Кара кенете канайып туру?! Бойы сураган, а мен каруу бербейтем бе?

— Андый болзо, сеге ме — дейле, ол менин жаагыма тажып ийди. — Чомый мени Максим деген деп айт, айт! — дейле, Борбок-Кара менин кулагымды чөйөт. — Көрсөн, кандый төгүнчи болуп жат.

Бистин башчыбыс мени эмеш ноолоп ло кинчектеп турала, ойто божодып, көстөринин көгөлтирим агы Метирей жаар аңдана сокты:

— Эртен сен барарын, белетенип ал! А эмди жангыла! — дейле, бүрүнкий аркада бойы жаныскан артып калды.

Канайдар база. Бистинг кажыбыс ла уур ўшкўрип, калганчы катап башчыбыска килемжилў кўрўп, алтыгы ферманы кўстўп, јўргўлеп калдыс.

Ол тўнди Борбок-Кара кайда ўткўргенин, оныла не болгонын бис билбезис. А эртезинде, элчи болуп Метирей Чомыйга барар кўннинг энгиринде, керек ўскў јанынанг андана сокты. Ажындыра јўптўшкўн ээжини Борбок-Кара бойы бусты.

— Керектинг аайы меге јарт, уулдар — деп, ол јобош ўниле эрмектенди. — Сен, Метирей, бўгўн Чомыйга барбазын... Меге эмди кандый да элчи-мўлчи керек јок!

Бис аланг кайкажып, озо баштап башчыбыска, ононг бой-бойлорыска суракту кўрўжип, унчугушпай турдыс. Је Борбок-Кара бисти там кайкадып, ононг ары мынайда јакыды:

— Ончогор јылу кийинип алыгар. Бис Чомыйды узак сакыырыс. А ононг ары нени эдетенин — мен јолой айдарым.

Бор-ботко јылу кийимдеристи кийинип, ончобыс ўстиги ферманы кўстўп, бозом энгирде борондоткылап ийдис. Турлуга једип-јетпей јўреле, кандый да јоон тыттын-јанына токтой тўштис. Борбок-Кара бисти ононг тын кайкатты. Та качан белетеген болбогой — кажыбыска ла бир јоон будактан берип, бисти шингжўлў кўрўт:

— Белен болыгар, нўкўрлўр!

— Бу мыны кайдатан?!

— По-литика, уулдар!

— Айса, мыныла Чомыйды соготоныс па?

— Јок, Чомыйды эмес! — Борбок-Каранын ўни кату ла кыјыранг угулды. — По-литика ўскў, уулдар. Кемле јуулажатанын ононг кўрўрўўр. Је јангыс ла узак сакыыр керек.

Бистинг јилбўлерис там тынгыгылап, каран-туйукка кандый да јажытту согушты сезип, ўстиги ферманынг эмеш бери јанындагы чет агаштынг ортозына јеттис. Мынанг Чомыйдынг эјези јаткан айылга јаан ла болзо јирме кулаш. Кўстўристи Шурбаланынг чадырынанг сылт этирбей, мында тымый тўштис. Узак та сакыырга келишпеди.

О-о, баш болзын! Ол тушта бис — Паша, Метирей ле мен сүүштин жолдорунда мындый сакыбаган чиймү бар деп билген бедис... Сүүш кижиге жаңыс ла наҗылык күүндү эмес, садынчан да болотон эмтир! Лок, ондый болзо, сүүшке де бүдүш жок!..

Аткыр бисле кожо бери келерге албаданарда, Борбок-Кара оны албаган:

— Сен жүгүрип ле согужып болбозын — деген.

Же карын, Аткардын кожо келбегени жакшы. Онон башка аказынын ыйын ла кинчектенгенин көрөргө ого күч болор эди.

Карануйда Шурбаланын чадырынын эжиги ачыларда, айылдын ичиндеги жарык оттын жалбыжы озо ло баштап үйден чыккан кижинин сомын кандый да бир элеске иле жарыдып ийди. Оны бис жастыра албадыс. Кыймыгынан ла танып ийбей база.

— Борбок-Кара, Чомый! — деп, Паша тынгытту шымыранарда, башчыбыс оны јудругыла кезедип, јерге жаба басты.

— Чомый бүгүн сеге келерге сананган ошкош — деп, Метирей кожуп ийди.

— Максым мында деп кыйгырып ийейин бе? — деп, мен өңдөс эдеримде, Борбок-Кара јиткемнен көң-көрө ийтти.

— Тым! Будактар кайда, белетенгилеп алыгар — деп, ол жакарды.

А бу өйдө Чомыйдын јенилчек сомы бозорып, азыйда Борбок-Карала кожо туштажып туратан јерсү јадык јаар барбай, бистин үстиги јаныстагы јоон-јоон тыттардын ортозын көстөп жүгүрди. Тыныш та тынбай ајыктап ла јадыс. Акыр, ол кайда барып јаткан, канайдар ла эмеш?

Ба! Кемнин де көлөткөзи карарып, Чомыйга удур басты. Тыттын ары јанынан чыга конгон кижини бис тургуза ла танып ийдис. Сынар колыла Чомыйды бойына кабыра туткан эрдин ады — Токтон, Тудар эјебистин фронтовик уулы.

Токтон Чомыйды кучактай аларда, кыс мойношпой, ого јапшына берерде, бу ла коштойыста јаткан Борбок-Кара чыдажып болбой, «Ы-ых!» — деп онтоп, тиштерин быјырадып, јерди тырмап ла јудруктап турды.

А бис, тенек уулчактар, бу җаңы тушташоноң ары кан дый болорына җилбиркеп, җердин ӧлӧңдӧрин тыдырада җулуп, керек дезе тиштериле де ӱзе согуп, ачузына ары-бери тоолонуп җаткан башчыбысты да кезек ӧйгӧ ундып ийдис.

Сӱӱштин сӧстӧри де, җалбыжы да башка-башка болотон деп, бис ол тушта кандый да ыраак, җаңы сезӱле, баштап ла сескен болорыс.

Ай шак ла ол Токтон ло Чомый тургулаган җоон ло узун тыттардын чике ле ӱстинде җалтырап, бис ок чылап, олорды бийик тенериден сонуркап аҗыктаган. Токтоннын сӱӱжи бистин Борбок-Каранын сӱӱжинен чик җок башка болды. Сыңар колыла ол Чомыйдын сыртынан кабыра тудуп, оны бойына җууктада тартып, бийик фуражкалу җаан бажын табынча җабыс энчейтип, эрдиле кыстын эрдине җапшына берген. Байла, бу җерде мындый сӱӱш азыйда болбогон. Онын да учун эбире турган ағаштар ла Акҗулдын кӱски тенеризинде сарҗу чылап кайкалаган ай Токтоннын сӱрекей кайкамчылу ла җараш сӧстӧрин узак-узак тындагылап, эмеш те кыймык этпей тургандар.

Чып ла чын, бис бу ла җууктарда Борбок-Каранын мындый ок туштажузын кӧргӧн лӧ керек дезе тындаган да болзобыс, җе онын оозынан мындый сӧстӧрди бир де катап укпаганыс:

— Чомый, сен чып ла чын, кижинин балазы эмениң — деп, Токтон шымыранат.

— Айса, айса мен кемнин балазы? — деп, Чомыйдын тыныжы чыгып-чыкпай, бажын ӧрӧ кӧдӱрип, солдатка кӧрӧт.

— Сен бу бистин ӱстисте турган апагаш айдын балазы — деп, Токтон тегерик җӱзин тенериге тӧгӧп, уур бажын кайра канкайтат. — Јок, Чомый, јок, сен... сен кӱннин балазы болорын ба? Сенен кӱнле җытанат.

«Кандый сан башка, бу кӱнде җыт база бар ба?» — Качан да укпаган сӧстӧрди угуп, бис бу ӧйдӧ бой-бойлорысты да ундып койдыс ошкожыс.

— А сенин кӧстӧрин... — деп, Токтонго алдынан ӧрӧ кӧрӱп, онын мойнын эки колыла орой тудуп, Чомый удурла шымыранат, — а сенин кӧстӧринде тӱндеги отын җалбыжы элбендейт...

Бу ла тушта Борбок-Кара бисти сакыбаган јанынан чочыдып ийди.

— Ы-ых — деп, табышту ла уур онтоды. — Јүрегин эмди ле ўзе тартып ийген болзом!

Бис Борбок-Каранын барын јангы ла эске алынып, оноң сурадыс:

— Кажызынын јүрегин — солдаттыйын ба, айса Чомыйдыйын ба?

— Ы-ых! — деген бойынча, нөкөрис бажын ары-бери болчондодо јайкап, чалын тўже берген чыкту јерде көңкөрө тўшкен јатты. — Ы-ых!

А бу өйдө солдаттын ўни бисти оноң ары сонуркадып, нөкөристи там кинчектейт:

— Чомый, көөркийим, — деп, ол айдат, — мен Алтайда удаан болбогом. Сенен меге Алтайдын јараш өлөңдөрилe, онын арудаң ару карынын тыныжыла јытанат.

Борбок-Кара мыны угуп, тудунып ла чыдажып болбоды:

— Будактарыңды алгыла! — деп јакарды. — Эмди ле экилезинин улдамазын кандырып ийектер!

Бис озо баштап чала таи эткилеп јүреле, ойто јерге јабызай јаткылай бердис.

— Је! — деп, башчыбыс некелтелү ўниле кату ла кезем шымыранды. — Мен турзам ла, слер база, бир уула...

— Борбок-Кара, — деп, Паша шымыранды, — а ол солдатта наган бар болзо?..

Тургуза ла бис оп-соп тўшкўлеп, нени де эске алынылап, өңдөйип келгилеген бойыбыс јерге ойто ло јалпас эткиледис. Пашанын бу сөстөри, байла, бисти сeрендирип ийгени быжу.

— Борбок-Кара, — деп, эмди Метирей шымыранды, — Токтон — солдат. Көрзөң, ай алдында јуучыл медальдары јалтыражып туру.

Энчигип болбодым:

— Медальдарды ол немистерди өлтүрген учун алган — дедим. — Ол тын јуулашкан. Кижн өлтүрип бибер, а бис...

— Бисти Токтон бого ло кыра адып койзо, энелерис не болор? — деп, Паша менин шўўлтемди оноң ары уалатты.

Je онои бу ла өйдө ончолорыстын жүректерис кенете оосторыска јетире чыга конды ошкош. Сагыбаган јанынан ол јоон-јоон тыттардын ортозынан Токтоннын үни кўзүрт эдип калды:

— А ну, марш! Шылырашпай, баргыла, онон башка...
Канайдат, ончозынан озо Метирей, онон Паша ла мен тура жүгүрдис. Бистин камааныска Борбок-Кара база тур чыгып, сан төмөн, јыраалардын ортозы јаар элбес эдип калды. Ол анча-мынча жүгүрип барала, кенете токтой түшти. Бис база тура түштис. Башчыбыс табышту мыжылдап, кайа көрөт. Кенете онын будына кем де тееп ийген чилеп, јерге жыгылып, «Кайтым не мен, кайтым, кайтым! — деп, Борбок-Кара калактай берди. Ол эки колыла төжин жыжып, ары-бери анданат. Ойто ло тиштерин чакырадып, бойынын көксине «күч-күч» этире бойы јудруктайт. — Кайтым не мен, уулдар, кайтым! Мен ол Чомыйды «Сен күннин балазы» деп не эркелетпедим деер, не эркелетпедим!.. Чомый, Чомый — күннин балазы...».

...Онон јаан да узак өй өтпөгөн — Акјулдагы јайгы турлуны эбире турган бийик туулар ла соок тынышту күски тенери ойто ло уй саачылардын кожондорына тондолып ла јынҗырай берген. Бу јуунын кийинде, байла, эн ле баштапкы тойлордын бирүзи болор. Ол күн Акјулда аттар да, улус та сүрекей көп болгон. Токтоннын тойын көрөргө лө ого болужарга улус бистин турлуга деремнеден, Кайрунын бойынан, бери јуулган. А Чомый ол күн кандый јараш болгон эди! Ого та кайдан да түлкүнин бычкактарынан эткен бөрүк экелип кийдирген. Кайдан азийгыдый өдүк јок болгон дейзин, — булгайрыдан эткен јап-јаны өдүктү. Тоны да јаны ла јараш. Чомыйды Чомый деп тен таныбазын!

Токтон ло Чомыйдын тойынын алкышту кожондорынын јанылгазы менин кулагымда эмди де тирү эбелет:

Кайра чыккан өзөктө
Кайрудый јараш өзөк јок,
Калык-јоннын ортодо
Сенин эжигдий көөркий јок.

Кижиге јаны качкан баланы, эмди Токтоннын үйи, Чомыйды, улус мынайып алкагылап ла мактагылап, ого

кожон учурлагылап турарда, бистин Борбок-Кара Ак-
жулда жок болгон. Ол, байла, бу жыргалды көргөнчө көр-
бөйин, укканча укпайын деген болор. Бойынын момон-
дорынын ла өркөлөринин терелерин табыштырарга
бистин ат-нерелү башчыбыс та Жоло деп алтайга, айса
онон ырада — Кенги деп жердин госторгына жүре берген
болор.

А кожон десе кайдан капшай токтойтон эди. Ол тан
атканча чөйилген:

Алты үйелү чакыда
Аргымак турзын качан да.
Алты өзөктү айлына
Албаты жуулзын качан да...

Бистин алтай жон айдыжатан: «Телекейдин булуды
текши түнөй болбойтон, телекейдин санаазы текши
түнөй болбойтон». Же ондый да болзо, түнөй салымдар
учурап жат. Бу ар-бүткенде, бу бистин тынып турган
кейде кижинин салымыла колбулу, эмдиге жетире кан-
дый да наука ачып ла жартап болбогон жажыт ла илби-
зин, байла, быжу ла бар. Же бойоор до бодозогор, Бор-
бок-Каранын сүүжи канайып башталарын ла божоорын
ол ок Иван Ерошин түкү ле не жерде сезип ле билип,
оны Түргеннин салымы ажыра көргүзип койгон. Бойы-
нын Борбок-Кара ок ошкош база он жети жашту герой-
ынын баштапкы сүүжи канайып божогон?.. Бу бир үл-
герди кычырып көрзөгөр. Поэт мында, айса болзо,
бистин Борбок-Кара керегинде, онын жүрегинин адынан
бичиген а?

ЭЖЕР КАСТАР

Кандый куштар учулайт?
Эжер кастар барып жат,
Экилези боп-боро...
Катап кийининен көрөдим,
Кайдарга ологго көрөдим?..

Эңмек ташту ажуда
Эки боро ол кастар
Элес эдип жоглды.
Карап кийининен көрөдим,
Кайдарга ологго көрөдим?..

Түбектү мен түймөйдим:
Түнде эжимди жылыткам,
Кереги жок ол кысты
Кейтин, калас не сүүгем?

Ай, Борбок-Кара, ол тушта бу ак-жарыктын үстинде сенин баштапкы сүүжининг кандый болорун түкү ле качан ырымдап ла айдып койгон поэт бар деп билбеген. Билген болзон, кем билер, сен Чомыйды сүтке ле каймакка, оного ары бозуга түңейлебей, шак ол Токтон чылап, «Сен — күүнүнг балазы» деп эркедедер эдин. Айса болзо, баштапкы сүүжининг жолдору эмеш башка да болордон айабас...

Бат андый болгон. Узун жайдын изүү күндерининг чокторына табынча саргара каткан өлөңдөр лө чечектер чилеп, Борбок-Каранын баштапкы сүүжи сүрекей кыйналып өлгөнүн ле өчкөнүн мен канча-канча жылдардын бажында эмди жаңы ла ондодым ошкош.

МЕНИН ТААЙЛАРЫМ ФРОНТТОҢ ЖАНГАНДАРЫН ЛА ЖУУМНИНГ ЖАҢЫ БУРЫЛЧЫКТАРЫН ЭСКЕ АЛЫНГАН ОН ЭКИНЧИ БАЖАЛЫК

Мен бойымнын жүрүмүнүн агынына темилип калгам. Ол жаантайын ла мындай болор деп бодоп, кандый да өскө кубулталар ла бурылчыктар керегинде эмеш те сананбагам. Же бир катап сакыбаган жанынан жүрүм меге азыйдагызынан чик жок өскө чырайыла айланып, кайкамчылу көстөрилө көрди. Фронттоң менин эки таайым эзен-амыр эбиргилеп келгилебеген болзо, жүрүм меге, айса, бойынын бу жаңы чырайын көргүспөс те эди. Оного, незин жажыар, менин шак бу эске алынганым керегинде бичик те кайдан база келетен эди.

Мен үч таайлу кижин — энемнин үч карындажы. Жуу өйинде мен олоордун кажызын да көрбөгөм. А жуудан озо кандый жүрүм болгон, олоор нени эткен ле кайда иштегилеген — мен база билбесим. Же жуунун жылдарында ла анчада ла онын кийинде таайларымнын жанары сүрекей жаан сакылта болгон.

1946 жыл. Мен үчинчи класстын үренчиги. А энем десе ол ло Кайру-Бажындагы кышкы турлуда. Мен деремнеде, энемнин жаан эжезинин айлына жүрүп, школго үренип тургам. Же мыны үредү деп айдарга келишпес. Не десе, мен көп сабада Кайру-Бажындагы энеме жанала, оного ойто он — жирме күн кирези школго түшпей, койгонго ло эликке тузактар тартып, эртен турадан энирге жетире тууларды туулап, сындарды сындап жүрөтөм.

Бир күн Кайру-Бажына сүрекей сүүнчилү ле бистин кулагыска солун табыш угулып келди:

— Өзөктө Тадай жанып келген!

Энем ийнизи жанып келгени керегинде табышты угуп ийген бойынча, оны көрбөй дө жадып, ыйлай согуп ийди. Онон капшай ла боро атты чанактап, өзөк түжерже шыйдынды.

— Мен кожо баратам, эне! Таайымды көрөтөм.

— А сыйнынла кожо кем артатан?.. Жок, үйде, арт. Таайын, байла, бери келер эмес пе?

— Жок, энем, мени кожо алыгар!

Ол, Токтоннын энези Тудар эмеген, база жакшы ла өрөкөн. Ол эмес болзо, мен кайдан энемле кожо деремне түжетен эдим. Ол тушта өзөк түшпеген болзом, Борбок-Караны ла өскөлөрүн де күйүндиретен сый да меге жедишпес эди.

— Же кызынды мен көрүп отургайм — деп, Тудар эмеген айткан. — Бала таайын барып көрзин, кожо апар...

Кыш. Кайру ичи сүрекей салкындаак јер. Эмди менде өзөккө јетире кийип барар онду тон до јок. Менин кийип турган тоным жагыс ла јамачылардан туруп јат. Оны кийеле, чанакка отурзан, өткүре согуп ийер. Је андый да болзо, тонымнын үстине кандый да березент катанчы кийип, ак шуурганга көмүлип, энемле кожо өзөкти төмөн шунудып ийдис.

Тадай таайым Чодыйт эјемде токтогон эмтир. Энем ого колын берип, эзендешкен бойынча, ойто ло ыйлай согуп ийди.

Мен дезе фронтовик таайымды көрүп, тын да сүүнбедим. Кижиле оморкоор неме јок. Је андый да болзо, кезилип калган кирлү ле кату колымды берип, база эзендештим. Таайым менин бүдүмимди, көрөри јок көп јамачылу тонымды көрүп, та ненин де учун, энем чилеп ок, ыйлап ийди. А бу ок өйдө Темитей, Чодыйт эјемнин уулчагы (ол менен эки јашка кичинек), меге удур јүгүрүп келди:

— Көр, таайым меге нени экелген! — Колтуктай кийип алган узун буулу полевой сумканы көргүзүп, мактанып турды. — Көр, кандый көп кыптарлу! Мен ого тетраттар ла кншкелер саларым...

Мен Темитейдин јараш сумказына күйүндим,

таайыма көрөдүм. Же онын жажыл гимнастерказынын төжинде бир де медаль, керек дезе кандый бир значок то жок — куру. Жаңыс ла куулы топчылары жалтыражат. Фашисттерле де тын согушпаган болгодый. Колдору да, буттары да бүдүн. Ол тушта мен кайдан билетен эдим — Тадай таайым бастыра жуунын туркунына Ыраак Күнчыгыштагы гранда турган деп. А бот таайымнын кийип келген шинели черүдөн келген өскө солдаттардыйынан чик жок башка өңдү. Олордыйы боро, а Тадай таайымдыйы сыранай ла суунын балары ошкош — жажыл өңдү.

Чодыйт эжемнин Темитейи менен ырабай, жанымда айланыжат. Ол баштапкы класста үренип жат.

— А сен школго не келбей турган? — деп, фронттон келген таайымнын көзине мени уялатат. — Школдо жакшы. Көр, менде кандый книшке бар! Журалгандарын ачып көрзөн...

Онын книгазын мен не көрөтөн эдим. Школго барбай да турган болзом, мен тегиндү эр эмезим! Темитейле куучындажардын ордына, кенете мактанып ийер күүним келди:

— А мен таайыма койоннын эдин тайгадан экелгем! — Мынайып айда саларымды сакыган чылап, энем таарынан, чындап та, менин тузагыма түшкен койоннын эдин чыгарып, Чодыйт эжеме табыштырды.

— О, сен аңчы эр турун не! — деп, таайым кайкады. — Акыр, эт экелген жеениме нени берейин — деп, ол ойто ло катап меге удур көрүп, күлүмзиренип отурала, курчанып алган кайыш курун чечип, — Ме — деди.

Баш ла бол! Бого кижн канайып бүдет!.. Мен ичкери базып, аларынан жалтанып, Темитей жаар көрдүм.

— Мындый жараш, мындый баалу немени — деп, энем киришти, — канайып турун, бойын эдин...

«Таайым эмди курун бербейтен эмтир» деп, мен коркый бердим. Же бу ла өйдө Темитей жүгүргенче барып, таайымнын колынан курды алала, меге экелип берди:

— Сенде кур болор, а менде — сумка!

Чодыйт та эжем, энем де база катап кур керегинде эрмек айдышпады.

— Же жаңыс ла мындый болзын — деп, таайым эрмектенди, — сен эмди школго ойто үренип башта. Уренер керек...

Онын бу сѳстѳрине энем де, мен де каруу бербедис.

Бу ла болгон. Кѳрѳп турар болзо, менин Тадай таайым черѳден озо педучилищеде ѳренген кижѳ болуптыр. Онын учун јуунын кийнинде, јурт школдордо ѳредѳчилер једишпей турарда, таайымды удабай ла бистин Кайрунын баштамы ѳредѳлѳ школынын директоры эдип салгандар. Эмди мен онын айлына јадып, чайды сахарлу ла калашту ичип, кыш ортозында ѳчинчи класста ѳренерин онон ары улалттым. Је андый да болзо, ѳзѳгимде јаантайын ла бир эреен, бир энчикпес сыс артып калды. Кайру-Бажынын тайгаларында ла аралдарында буулагылап салган тузактарым калашту ла сахарлу чайдан ийделѳ эмтир. Олор мени јаантайын ла бойына тартып, торт ло «кел ле кел» деп каран-туйукка кыйгырыжып ла сакугылап тургандый. Бир сананзам, буулаган тузактарымнын кажызында ла Алтайдын бастыра андары — койондоры, тѳлкѳлери, эликтери, тооргылары, керек десе бѳрѳлери де тѳжѳп калгандый.

Мен кажы ла амыраар кѳнде Кайру-Бажына једе конуп барадым. Је андый да болзо, таайымнын албаныла ѳчинчи классты божодорго келишкен.

Бу ѳредѳчи таайымнын келгениле колбулу бир учурал керегинде айтпас аргам јок.

1946 јыл. Јажыл јастын кѳѳрѳп турган ѳйи — май ай. Бир катап менин ѳредѳчи таайымла кожо бистин отурган класска бир сѳрекеј солун кижѳ келди. Озо ло баштап бистин кажыбысты ла ол келген кижѳнин сыны кайкаткан. Мындыј узун орусты, байла, бистин Кайру мынын алдында качан да кѳрбѳгѳн болор. Онын сыын бис ол тушта он метр деп бодогон болорыс. Кийнинде, таайымнын айтканыла болзо, јѳк ле эки метр сынду кижѳ болуптыр. Ойndo бойы орус эмес — поляк. Јѳзи онын кичинек. А кѳстѳри чанкыр ла кандый да кадалгак, ѳдѳни ле ѳдѳрим. Бис ол тушта чанкыр кѳстѳрдин јаражын ла јалакайын ондобойтоныс. Чанкыр кѳстѳрди соок тенгериге тѳней кѳрѳтѳнис. Онон чанкыр да болуп билдирбей, чала боро болуп кѳрѳнетен. Мыныла колбой база бир сан башка неме — ончо ло кѳстѳр бистин алтай кѳстѳрдий болбогонын тын кайкажатаныс. Ончо улустын кѳстѳри бистийиндий болор керек! А бу кижѳнин кѳстѳри кандый да терен оронын

түбинен чыга конуп келеткендй. Жаан ла ачык көстөр ненин де учун өскө лө ыраак деп билдиретен. Бис, туулардын балдары, ол өйлөрдө Европанын көстөрине жетире темиккелек болгонус.

Таайымла кожо бистин класска келген кижинин эрмегин бис кайдан ондойлык база. Бистин кажыбыс ла орус тилди сөзликтен үренип, «Сын — уулы, сын — уулы» эмезе «сыр — быштак, сыр — быштак» деп жаны-жаны ла аайлап баштаганус.

Бистин школго келген кулаш ошкош узун ла чичке буттарлу кижини аймононын инспекторы деп бодогон эмейис. Онон ло көрүп турар болзо, ол кандый да жамылу-инспектор эмес, а жүк ле кинорежиссёр ло оператор болуптыр. Ол Кайруга келген баштапкы кинооператордын эмезе кинорежиссердын ады-жолун мен ундып койгом. Же өбөкөзи эмдиге санаамнан чыкпайт — Минорский болгон эди.

Бистин Кайрунын үстиги жанында, ыраагы үч ле беристе кирезиде Таа-Жы-Кышту деп өзөктин боочызы бар. Оны бис жакшы билерис. Анда жерге жатыргыза бүткен жалбак-жалбак таштарда жүзүн-башка андардын ла куштардын журуктары. Бис оморды көрүп, кайкажып туратанус. Жебрен журуктар. Оны качан, кем жураган?.. Чынын айдар болзо, мындый сурак бистин алдыска ол өйлөрдө кайдан келетен эди.

Шак ла ол журуктарга озо баштап таайым ла бистин солун айылчыбыс баргылап жүргендер. Омор онон келген кийинде, таайым бисти, Кайрунын баштамы үредүлү школынын балдарын, байагы кижиле кожо ээчидип, Таа-Жы-Кыштунын боочысындагы журуктарлу таштарга экелдилер.

Экелген керек мындый: Минорский бисти бойынын кандый да шыркурап турар аппарата ла «карточкага» согор. А эмди билип жүрер болзо, фотокарточкага эмес, а «Сибирдин экраны» деген киножурналга соккон эмтир.

Бисти ойногылап эмезе кой кабыргылап жүрген балдар эдип, ол ончобысты агаштар ла таштар ажыра туш башка тургускылап салды. А жаныс Темитейди, менин бөлөмди, Чодыйт эжемнин уулын, байагы журуктардын жанына артырды.

Јуруктар эмди азыйдагызынан чик јок башка — јарт ла чокум көрүнгилеп турар. Минорский кажы ла јурукты ўстинен көмүрле карарта будып, јаньрта јазаган. Онын учун кажы ла агнын, бөрүнинг ле ирбистинг кыймыгы иле билдирет. Куштардын да учулап бараткан канаттаары тирү ле ыраак талбыгылайт.

Темитей бу солун јуруктарды ончобыстан озо тапкан ла көрүп ийген кижии болуп, колын јангып туруп, кыйгырар учурлу. А бистер дезе туш-башка јерлерден чыга конгылап, јүгүрүшкилеп келеле, Темитейдин «тапкан» јуруктарын кайкажатар, оны эбире јуулыжатар улус болгоныс.

А Минорский ненин учун Темитейди талдап ла көстөп алган?.. Керек онын бөрүгиле қолбулу. Бистин кемисте де андый бөрүк јок. Менин бөлөмнин бөрүги шүлүзиндердин бычкактарынан алтайлап эткен. Јараш бөрүк. Алтайлап көктөгөн мындый бөрүк, байла, кийинде кино до көрбөчилерди сонуркадар деп, режиссердин сананганы быжу.

Је бат аппарат белен. Узун сынду ла сүрүк тонду кижии тизе бажына отура түжүп, јабызак ла арык Темитейге аппаратадын уулап, бош колыла јаньйт:

— Кыйгыр, колынга јангы!..

А менин бөлөм уйалчан уулчак болгон. Кыйгырыпта, колдорыла да јангып, бажынан бөрүгин де уштып болбой, онойдо ло кызарып ла эпјоксынып тура калды.

— Кыйгырзан, Темитей, колдорынга јаньзан — деп, Таадай таайым режиссерго болужат. Керек дезе јурукту таштын јанына јүгүргенче келип, мынайып-мынайып эт деп, бойы да «артист» боло берди. Је Темитейдин кижиринен ўн чек ле чыкпайт. Мынайып кинчектенип турала, ол сакубаган јанынан ыйлап ийеле, јурукту таштан туура јүгүрди. Оператор до, таайым да оны ойто таштын јанына экелип, бисти кычырып кыйгырзын деп, чат ла мекелеп ле сүмелеп болбой салдылар... Эмди канайдар?

— Андый болзо, бөрүгинди меге бер — деп, Минорский Темитейдин шүлүзин бычкак бөрүгин уштып, менин бажыма кийдирип, менин јыртык бөрүгимди бөлөмө берерде, оны Темитей албай, јурукту таштан ырада мергедеп ийди.

Јуруктарды тапкан кижиге эмди мен. Мен эмди тос «артист»! Мен кыйгырап, ончо балдарды жуур учурлу. А менде не болзун, «көк темирди кызытса, сынарын билбес, көк тенекти көкитсе, өлөрүн билбес» дегеннин бирүзи, колдорумла жанып, аай-коой жогунан кыйгырып, бөрүгимди ушта тартып, журукту ташты эбуре жүгүрүп турдым. А Минорскийдин аппарады торт кандый да куулгазын адару ба, айса кандый бир жылан ба чылап, шыркырап, шыркырап турат. Ол бойы кезикте отура түжөт, жада берет. Онон бери, мен жаар келгилеп жаткан балдарга удур жүгүрүп, ойто тескеерлеп, согуп ла жат, согуп ла жат. Аппараттын көзи бийик күнгө жалтырап, шыркыраарын база да токтотпойт. Мен эмди отура түжүп, балдарга тапкан журуктарымды көргүзүп, таштын үстүлө сабарларымды жылдырып, кажы ла журукка токтой түжөдүм. А Минорский бисти «шыркырадарын» эмдиге ле токтотпойт...

Мынын кийинде Новосибирсктен келген кинооператор арткан балдарды деремне жаар жандыргылап, мени ле база эки уулчакты артырып алды. А мен дезе Теми-тей бөлөмнүн шүлүзүн бычкагы бөрүгүн кийип, бистин туулардан журукту таштар бедреп, онон ары жүрүп калдым.

Бис ол күн Таа-жы-Кышту деген өзөктин ичине түжүп, онын жалаңдарындагы турган таш кижинин жанына келип, журукка база да көп катап соктырганыс. А эниргери, ойто айылдарыска жанар бажыста, бу узун сынду кижиге бисти там кайкатканы ла сүүндиргени санаамнан эмдиге чыкпайт. Ол бистин кажыбыска ла чаазын акча, кып-кызыл одус салковойдон берген! Мындый жараш ла мындый кызыл акчаны бистен болгой, энелерис те ол өйлөрдө колына тутпаган эмезе каа-жаа ла туткан болордон маат жок. Эмди сананзам, бу менин баштапкы гонорарым болгон.

Онон бери көп катап жастар келип, өлөндөр өзүп, ойто жоголды. Онон бери өзөгүмле от болуп өртөп, өйлөр өттү. Онон бери тайганын ап-ару аржаны болуп, өзөгүмле өйлөр өдүп, болгон шыралардын ла өрттин ачу ла куйуксу когун канча ла катап арутай жунды.

Бис ончобыс (сананбайын да дезем, онойып сананарга келижет) бутенеринин алдында ажындыра берилген салымнын кандый да аалга темдегинин алдында жүрүп

ядыс. Же канайдар, канайдар! Канайып өдөр, канайып ойто эске алынбас? Кижинин санаазы кижинин бойынан чик жок күчтү ле кезик өйдө сеге качан да килебес — ончозын ойто ойгозып ла тындандырып ийер.

О, Темитей, Темитей, Темитей! Өскө келген жастарды, Алтайдын апагаш кыштарын, алтынла үрүстелген күстөрүн, айран-чегенле, сүтле жытанган жайларын көрбөс болуп калдың. Сен ол түбек болуп турар жыл жүк ле жирме беш жашту болгон...

Кайра жылдарды катап санангамда, мен бу ак-жарыкта кандый узак жүрүп, узун жолдор өдүп жадым! Жуу токтогон, кату, казыр жылдар өткөн. Бис энелеристин ле таайларыстын болужыла оной ары үренип, кажыбыс ла бойынын жолыла барып, бойынын амадузына жеткен. Сен, бөлөм, сен, Темитей, Москванын бойына менен озо жеткен. Анда Тимирязевтин адыла адалган журтхозакадемияны божодып, төрөл жерине, төрөл Алтайга инженер болуп, омок күүндү, седең башту, жараш ла жиит эр болуп бурылган.

Сен ол жыл түбек болуп турарда, Көк-Суу деп жерде иштеген. Менин айлыма келип туратан. Менин эн жаан уулымды кучактай алып, эркеледип, потолокко жетире сан өрө кол бажына чачып, тиштерин агарып, каткырып туратанынды мен канайып ундыдырым?.. Удабас ла айылду болорго санаган. Же ол амадуун... жок, көп амадууларына жедип болбодың, Темитей... Темитей, Темитей, бөлөм менин, нөкөрим менин, жиит эр ле Алтай туулардын база бир көгүстү ле жакшынак уулы!

Амыраар күн. Сен бу келген жажыл жаска, жанында турган жараш кыска көрүп, байла, сүүнгөн. Амадууна, келер өйдө өдөтөн жолдорунга, бойыннын жиит ийдене, жүрүмге, байла, тын иженген. Онын учун жасла кожо ак көбүги ангданып, көөрөп лө көпчип жаткан Көк-Сууга сен эжинерге кирген. Жүрүмди учы жок узун, узун учук ошкош деп бодогон...

О, Темитей, Темитей! Соок ло аар-калап күчтү, казыр суу сенин буды-колынды тургуза ла кура тарткан. Көбүктелген толкулардын ортозынан сенин бажын эки ле катап карас эдип көрүнеле, жоголып калган... А кыс дезе жаратты жакалай жүгүргөн, кыйгырган. Кыстын кыйгызын, онын жайнаганын суу ондобос ло укпас, сүүген жүрекке килерин билбес деп, ол кайдан билзин!

Сен эмдиге ле јетире ол ло бойын јирме беш јашту артып калдын... Сен менен јук ле эки јаш кичинек болгон. А мен, кара чачым анан-мынан кажайып, јылдардын југин јуктенип, јылдардын јолдорыла ичкери базадым. Ол түкү бозорып турган боочыга чыгадым. Онон ары база јангы ажу көрүнөт. Онын бажына чыгып болгойум не?.. Эмезе ол түкү бурылчыкты көстөйдим. Ол бурылчыктын ары јанында база бир бурылчык кайдаар да бургай согот. Ол кайдаар јүткиген? Амадуум оны ээчип јүгүрөт...

Темитей! Кенете менин бажыма сан башка санаа кире конуп, алдыма алаңзулу бир суракты тургузып ийди... Темитей, сен ол тушта, айса болзо, ойноп салтан рольды калас ойнобогон а? Айса болзо, мен өскө роль ойногон болорым ба? Өскө кижинин бөрүгин бажыма канайып ол тушта бадыргам?.. Экранда элес эдип артып калатан кыймыгынды, эки колло јангыганынды, онон тирү кыйгынды, каткынды, сонуркаган көстөринди канайып, калак, мен айрыгам?!.. Ойноп салатан рольды сен не ойнободын, Темитей?

О, Темитей, өйлөрдин өдүжин!.. Ол Минорский деп кинорежиссер ло оператор эмди кайда јүрөт не, эмди нени согот не?.. Мен оны суруладым, бедреп таппадым, Темитей... Јуунын кийниндеги ол торо јылдарды, Кайру деген бистин јуртысты, ташта јуралган аңдарды ла аттарды, ирбистерди ле ийттерди, онон бисти, алтай уулчактарды ла кызычактарды, эзен јүргөн болзо, режиссер эмди эске алынат не?..

Уўле-конок кижиде јок деп, кезикте айдыжат. Мен оны кайкайдым, кезикте кижинин салымы ажындыра айдылган ла берилген деп, сананып ла бүдүп те јүрөргө келижет. Менин онойып сананбас аргам јок. Кем, канайып ончозын меге јартап ла айдып берер?

Је бодогор, бу ла менин бөлөм Темитейдин адазы база јирме беш јаштуда сууга түжүп, божогон. Ол черүге барган. Анда сууга алдырып, база уулы ок чылап, эр-јажына јирме беш јашту артып калган. Бу не, кудайдын каргыжы ба, айса салымнын ажындыра берген кинчеги ле кыйыны ба?..

...Мен кижинин салымы керегинде сананып, бойымнын алдыма тура берген сурактарга каруу берип бол-

бой јатсам, палатама ойто ло Борбок-Қара кирип келди.

— Менин «курортожым» божоп јат — деп, ол каткырат. — Эмдениш јеткен. Мынайып «курортоп» јүрзе, койлорды кем кабыратан?!

Мен унчукпазымда, ол каткызын токтодып ийди. Сагалын сыймайт, кōзиме карайт:

— Не болгон а? Айса, ооруун ойто тынып турган ба? Бистин «Алтын-Чач» келип јүрди бе?

— Борбок-Қара, — деп, мен ѓгдѓс эттим, — ол Таа-јы-Қыштунын боочызындагы јурукту таштарга сен бу јууктарда барып јүрдин бе?

— Сен сан башка кижии! — деп, Борбок-Қара кайкайт. — Јадып алала, тен нени ле сананатан турун не...

— Је ондый да болзо, барып јүрдин бе?

— Ха, мен ого не баратам, уул?! — деп, удурасурап, бербек сабарларыла та ненин де учун кара сагалын тырмай согот. — Ого барала, мен нени кѓрѓтѓм? Сен билерин бе, эмди анда ол јуруктар јок деп?

— Канайып јок? Кайда барган? — деп, Борбок-Қаранын кѓзине кадай кѓрдим. А ол меге сѓмелѓ ајыктайт. Кѓстѓринин ичинен меге кандый да ѓскѓ кижии, экинчи Борбок-Қара, ченегендѓ кѓрѓт.

— Балдар ол јуруктарды ташла ѓрей соккылап койгон, уул...

— Кандый балдар, кемнин балдары?

— Канайып «кандый балдар»? — деп, Борбок-Қара менин сурагымды ѓгдобой турган чылап, ойто бойымнан сурайла, онѓн ары јартады: — Бистин балдар ооткон. Керек дезе олор ол ло јуруктардын ѓстине долотоло бойлорынын ады-јолдорын бичигилеп койгон. Керек дезе мындый да бичиктер бар: «Маша + Иван = сѓѓш...». Бѓтпей турган болзон, барып кѓр...

Эмдиги балдар, эмдиги ѓйе... А бис бойыстын ѓйисте ол ло јуруктарды не барып оотпогоныс? Бу ненин учун андый?... Мен Борбок-Қарага база катап бир де эрмек айтпазымда, ол оны-мыны куучындап, анча-мынча отурала, онѓн база тал-табыш јогынан ѓрѓ туруп, јѓрѓп калды.

Бу мен, чындап та, кандый узак јѓрѓп јадым! Адазын барып, бу мен ѓскѓ ѓйдин кижизи болбогойым!

Је бодогор: ѓредѓчи болгон таайым эмди койчы болуп јат. Энемнин јажы јаандап, тѓн де тѓшпес, тѓш те

болбос тала жаар мөңкүлик амыралтага жүрүп калды. Темитей бөлөм лө нөкөримнинг өлгөнүнөн бери он жылдыктар өттү. Ненин учун Темитей ол тушта киноэкранга чыгарынан мойношкон? Бистин Кайру журттын үстиги жанындагы, Таа-Жы-Кыштуунун боочысындагы таштагы жебрен журуктарды жаңы үйенингу улугу оодып ла үрөп койгон Маша+Иван=сүүш дегени, байла, бистин балдарга жебрен журуктардан артык ла керее деп билдиретен болор. Же омордын бу бичижин, кандый бир кинорежиссердон болгой, тегин фотограф та керекке болдоп, байла, качан да журукка сокпос. А бистин ол баштапкы режиссер, Кайруга 1946 жылда келип жүрген чанкыр көстөрлү, эки метр сынду жалакай кижжи — Минорский эзен жүрет не?

...Меге бу бажалыкты бичириге жеңил эмес. Эбиррилип, эске кирип келген ончо ло учуралдарды канайып айдар? Бойыннын жуук төрөөндөринди жамандап та болбозын, мактап та болбозын. Же андый да болзо, жүрүм кандый жолдорло өткөн — чынынча айдарга кичеенип жадым.

Менин Кипий таайым — энемнин энг кичинек ийнизи, Тадай таайымнан чик жок кийинде черүден жанган. А бу өйдө мен үрөнбей тургам... Школды таштап ийгем. Бу ак-жарыктын алдында школ деп агару жер бары керегинде түкү ле качан ундып койгом. А школды мен ненин учун таштагам?.. Мен үчинчи класстын кийинде, ол ло Тадай таайым жанган жылдын жазында, Кайру-Бажына жанала, ойто катап деремнеге түшпес деп мык ла сананып алдым. Ненин учун дезе, ол өйлөрдө мени эки сүүжим чек ле бойынан божотпогон. Баштапкы сүүжим — ол мылтыктан жүктенип алып, арка-тууларды керий басып жүрери. Кужур, тус кетеп, элик адатаны кайда? Онон күс келзе, баштапкы карла кожо тийиндеп баратанынан жибүлү не бар?..

— Школго түш — деп, таайым меге канча ла катап келип туратан. Кезикте албан-шыкаанла деремнеге алып та келгенде, мен эки де конбой, ойто Кайру-Бажы өрө качып, жана беретем. Бу мындый кылыгым учун энемнен меге көп лө жедишкен эди.

— А үрөнбеген кижжи не болор? — деп, Тадай таайыма мен жангыс катап айткан ла сураган эмезим... Уч-

учында ол колыла — жаңып ийген: кийинде бойынды бойын бурулаарын. Не үренбедим не деп, бойын кыйналарын. Ол тушта орой болор.

— Кыйналбазым. Мен жыду школдо отурбай, тайгада жылкы мал кабырып жүрерим!

Менин экинчи сүүжим — аттар болгон. Якшынак атка минеле, канатту куштый шунуп жүреринен артык не бар?..

Кезикте энеме онын эң кичинек ийнизи письмо ийер. Ол Германиянын бойында, Берлин деген городто туруп жат. Онын кезик письмолорыла кожо фотокарточкалар келетен эди. Кипий таайым — шофер.

Фотокарточкалардан меге ару кийимдү, ак чамчалула керек дезе мойнында кандый да өлө-чоокыр «мойнчолу», кара костюмду кижиге көрүп отуратан. А база бир катап ийген фотожуругында таайым машиназынын канадына буттарын жерге салактадып, военный кийимдү отурган. Машиназынын жааны тен коркуш! Мен онын машиназынын көлөсөлөрүн тоолоп туратан эдим. Менин таайым он көлөсөлү машинада иштеп жат! Мынайып айдых, Борбок-Карага да, Метирей ле Пашага да канча катап мактанбадым эмеш! Сыранай ла ол «он көлөсөлү» машинада мен бойым шофер болуп турган чылап.

Жуу-чак токтоп то калган болзо, же ой түнөй ле кату. Курсак коомой. Колхозчылар отурбгыты ла жмыхты эмдигенче ле жигенче. А бистин жер бийик ле соок. Керек дезе картошко до якшы бүтпес.

Энемде жаңыс ла үч карындаш эмес. Онойдо ок өзөктө онын эжелери ле сыйындары база бар. Менин таайларым письмо бичигенде, та ненин де учун озо ло баштап өзөктө жаткан Чодыйт эжеме, Темитейдин энезине, ийстен. Чодыйт эжем ол ойлөрдө кой фермазынын заведующийи болгон. Ол письмолордо энем кандый жатканы керегинде сураган жер учураар. А менин сыйным ла мен керегинде бир де катап айдылбас. Же каа-жаада энемнин бойына письмо келгенде, бистин адысты чокум адабай, жаңыс ла «балдарын кандый жүргүлеери?» деп сурап салар. Бистин адыс письмодо болбойтон учун, таайларыма мен эмештен ачынып жүрөтөм.

Ой түнөй ле кату. Шак ол Германияда турган Кипий таайым бир катап посылка ийгени санаама кирет. Посылканын бойын меге база кем көргүзөтөн эди. Ол

өзөктөги эжелерге келген. Ийген неме — кийим деп ук-кам. Энем онон та нени алганын мен эмдиге жетире бил-безим, је меге једишкен неме — чамча. Андый кылбыр-кай ак көбөннөн эткен чамча. Мен ол чамчаны узак кийген эдим. Чамчаны Кипий таайым меге Германиядан өнөтийин ийген эмес. Эмди сананзам, ол меге, байла, арга јокто једишкен болгодый.

Бир катап энем Кайру-Бажындагы кыштудан өзөк түшкен. Ол өзөк түшкенде, как-куру база барбайтан. Тадай таайыма быштак сыгала апарар эмеze эјегей, менин тузагыма тооргы ба, элик пе түшкен болзо, кый-алтазы јогынан эт апарар. Өзөктө улус одынга јетпей јат. Онын учун энем чанагына толтыра будактар салып, оны чарый-терий тагып, бойыла кожо деремне апарар. Мындый јорукташтардын бирүзинде энем деремнеден бурылып, меге шак ла ол кылбыркай чамчаны экел-гең эди.

— Таайыннын посылка ийген таарынан көктөгөн чамча — деп, энем айткан. А-меге чамчаны неден көк-төгөнү не керек? Бүдүн ле болзо, болотон. Мен ол чам-чаны кийип, кезилип калган кап-кара ла кату колдо-рымнын алакандарыла оны эрке сыймап, таайым бары јакшы деп сүүнип туратам.

Јылдарды ээчий јылдар өдөт. Мен эмди таң алды-нан бойым билинер эр болуп, чыдап барадырым. Кол-хозчы!.. Јай ойинде јылкы мал кабырып јадым. Аттар-дын кандыйы керек — менийи. Мен јангыс ла јылкычы эмезим. Мен эмдиктер де үредип билер эр!

— Бөрүнинг балазы да бөрү — деп, ол өйлөрдө улус мен керегинде айдышканда, канайып тынзынатан эдим. Бу сөстөр ажыра улус адам керегинде айдыжып јат. Менин адам база јылкычы болгон. Ол эмдик аттар ми-нерин сүүйтен. Мен бастыра јүрегимнен адама түңей, ол ошкөш эмдикчил ле јалтанбас, бөкө болорго амада-гам, је эм үстине јылкыларды мен јаан улусла кожо кабырып јадым. Кезик јылкычыларды јай ойинде өлөн ижине түжүргилеп јат. Бат ол өлөнгө түшкен јылкычы-нын ордына мен кедери чыгып, јүк ле јай ойинде кабы-рып тургам. База бир-эки јылдан бойым таң алдынан јылкы аларым. Кыжы-јайы кабырарым. Бат ол тушта мендий јүгүрүк ле јараш атка минген бир де кижн Кайруда јок болор. Эмеш сакуп алыгар, көрөрөр!..

База ла ойто кўс. Школдо ўредў башталып калган. Мен бир катап деремне тўшкем. Та кандый керекке келгеним — санаама кирбейт. Је Чодыйт эјемнинг туразынын јанынан тан атту ѳдўп јатсам, Темитей чыгара јўгўрип келди:

— Кипий таайым јанып келген, Барыс — деди. — Сени тўшсин дийт. — Је бу ла ѳйдѳ Темитейди ээчиде турадан Чодыйт эјем чыгып келди. Эмди менин барар аргам јок. Тўжер керек. Ох, эмди ойто ло ол бир шко, деп чак керегинде куучын башталар.

Кипий таайым Тадай таайымнан чик јок узун сынду деп билдирди. Менин јыртык штанымды орошкындайла, конгылтакка кийип алган алтай ѳдўгимди ол кандый да кайкаганду, керек дезе чала јескинип кўрди ошкош. А бойы дезе военный кийимдў эмес, ак чамчалу, кара костюмду отурды.

Мен кирип келеле, эжиктин јаагына јапшына бердим. Та кандый да ујатту боло берди. Бастыра бойым јымырап ла изип чыктым.

— Ичкери бас, таайыга кол берип, эзендеш — деп, эјем ајдат. Мен тидинип болбой, ол ло јеримде турдым. А Темитей дезе менин колымнан тартат. Онойткон јерде таайым ѳрѳ туруп, бойы менин јаныма базып келди:

— Је энен кандый јўрў? — деп, ол сурайт. Менин бойымды кандый јўрўн деп сурабады. Энем керегинде сурап божойло, айтты: — Мени келген деп айдып бар. Энен эртен келзин...

Бат ол ине. Онон ары таайым сурады:

— Сен канча класста ўренип турган?

— Мен ўренбей тургам...

— Онызы коомой эмтир — деп, бажын јайкады. — А Темитей сенен кичинек, быјыл тўртинчиде, эзенде дезе беш класска кѳчѳр...

— А мен јылкычы! — дедим. — Иштенип јадым...

— Сен јылкычы эмес, а јалкучы болбойын — деп, таайым элек кептў катқырарда, мен ого ачынып, эжиктен чыга конуп, адыма минеле, ѳзѳкти ѳрѳ учуртып ийдим.

Мынайып менин база бир јылым ѳтти. Былтыр орой кўске јетире јылкы кабырып, бодрныш база болгон ло. Карайлап турар аттардан талдап минери јакшы,

жай ойинде тайгаларла жайым жортуп, жылкылардын шыгырада киштешкенин угары база да жакшы. Же тундерде жылкылар уркизе, кандый бир кулунды бору тутуп ийзе, оны канайып толор? Менин кабырган жылкыдан эки кулунды бору жиген учун, былтыр энемнин тегин де ас иш жалынан туткулап алгандар. Же менин кууниме ле журегиме эн ле тын тийгени — ол сооктор. Орой кускиде кандый бир мостин алдына оттон салып алып, онын жанына конорго женил эмес. Отко толоронип, толжинди изидип жатсан, сыртын тонор. Сыртынды изидип жатсан, ойто бажын ла толжин тонор. А тайга жерде кар эрте тукуп жат. Салкын, жут, жашкан болор. А кийип журген кийимди не онду неме деер?... Жалмажыннын алдында журтык токум ла кежим, бажында — кату ээр. Удабас ла кыш келер. Ол тушта не болорым?..

Эмди 1949 жылдын кузи туруп жат. Баштапкы сентябрь жууктап келеткен. Бир кун Акжолдагы бистин жайлуга таг эртен тура Кипий таайым келди. Ол эмди туку Жолодо иштеп жат. Журт Советтин председатели.

Келеле, энемле оны-мыны куучындажып, чайлап отурала, улай ла кылчас эдип, мен жаар коруп салат.

Кууну ле тайганын баш ашкан узун олордоринин ле журааларынын ортозыла журтышка менин кийип алган штанымнын эки тизеги ле толмолги тужы туура-туура журтылгылап калган. Койу жураалардын ортозыла олдор болзон, олордын бурлери, кандый бир тудакан ийттер чилеп, кижинин кийимине ле кадалгылап божобос. Мен штанымнын журтыктарынан кызарыжып келген эдимди жажырып, таайымнан уйалып отурдым. Уйалзан да, же кайда барарын? Оско кийим бар болзо, солып алар эдин. Ол журтыктарды канайып та алкандарынла жаба тутсан, кажы бир жерден эдин тунай ле кызас эдер.

Таайым чайлап божойло, уйге кийдирип келген кара сумказын кодорып, онон солдаттын сары галифе-зин ле ондый ок сары гимнастерка чыгарып, чала кату унине жакарды:

— Ме, эмди ле тышкары чык, мыны кий!

Канайдар база — чыктым. Айылды эбире турган тыттардын ортозына барала, байагы кийимдерди кийип, ойто келдим. Будун. Жылу. Бир де жамачы жок. Жагыс ла штанынын ол бир эки жанындагы бултагы кан-

дый да эп јок калпыйып ла түрүлип, эки јодомо јетире шымала берди.

Кирип келеримде, Кипий таайым мен јаар кандый да сан башка көрүп, оноң күлүмзиренип ийди:

— Је, уул, малдаш јеткен бе?

Мен оның бу сурапын ондободым. Ого не деп каруу беретен?

— Уренип баратан ба, балам? — деп, кенетийин энем мени кайкадып ийди. Кандый үредү?.. Мен үчинчи классты божодоло, төртинчиге бир де күн үренбеген кижинем. Оноң бери түкү эки жыл өткөн. Мен эмди он үч јашту. Карган өбөгөнди, мени, эмди кем, кандый школ алатан?

— Городто малчылардын балдарына јаңы школ ачылып јаткан — деп, таайым јартады. — Ого барып үренетен бе?... Уренетен болзон, чык, меге учкаш...

Мынайып мен Кипий таайымның куўниле эки жылдын бажында школдын бозогозын ойто кайра алтдым. Је областьтын јаңы ачылган национальный орто үредүлү школынын эжигин ачардан озо, мен таайыма учкажып алып, Кайруга, оноң аймактын төс јери — Ондойго келдим. Эмди менин Тадай таайым мында, аймактын орто үредүлү школында иштеп јат. Ол меге база бир болужын јетирди. Мени, јүк ле үч класс божоткон кижини, төрт классты бастыра «төрт» лө «беш» темдектерге божоткон деп, тегерик печатьту бичик-табель экелип берди.

Јуунын ойинде сүрекей көп балдар үренгилебей, сондогылап калган. Оның учун партиянын Горно-Алтайский обкомы ла облисполком сондогон балдарды үредер деп, областьтын төс јерине орто үредүлү национальный школды ла оның интернадын төзөгөн эмтир.

Баш ла бол! Бу городко једип келер болзо, мында балдардын көбин тен кижини кайкаар. Ончобыс ла түней: кирлүлерис те, кийимдеристин де јыртыктары коркуш. Бис тен чымалылар. Келген бойынча ол өйлөрдөггн балкашту ла кичинек городты тургуза ла јык толтырып ийдис ошкош.

Озо баштап бисти мылчага јунган. Баш болзын, ол самын деген неменин ачузын не деп айдар! Анчадала көзине кирзе, чыдажып болбой, тен ыйлап та ийерин.

Уйдег кийип келген кийимдеристи ончозын кандый да изү печкеге сугуп, тере тондорыс тержеге чонгончо каарган эди. Жок, ол өйлөрдү эмди сананарга да, айдарга да уятту.

Мылчадан чыккан кийинде, бистин кажыбыска ла жангы чамча, костюм, ботинкалар берген. Бой-бойысты эмди танышпай да турадыс. А столовый деген немези кандый дейзеер! И-та-тай, ол бир капуста деп немезинин жыдын! Жангыс ла онызы жок болгон, оны бербейтен болзо кайдар! А бу бир помидор деген немени — адазы айтсын. Оны канайып жигилеп жат? Тыштынан көрзөн, жаражы да, кызылы да коркуш. А ичинде ийт өлүп калгандый — жытузы-ын!.. Мен озо баштап тагманы яблоко деген немези бу ла туру деп бодогон эмес бедим. Ала ла кой, чайнап ла ий... Тьфук! Оозымда быйт ла эткен, онын суулу сабы жүзүмө ле бастыра бойыма туй чачыла берди...

Ўредү башталган. Мен бежинчи «а» класста. Канайдар, эки ле көс отуруп жадым. Тил билбес. Онон эки жыл бичик деген немени колго тутпаган кижин болзын. Устине бу ла келген ўредүчи — орус, бу ла келгени — орус. Олор та нени айдып турган — бир де сөс меге жарт эмес. А тышкары — алтын күс. Кандый да жылу ла кунукчылду салкын. Эх, эмди ле жана берген болзом! Анда, Акјулдын өзөк-жиктеринде, жылкылардын ару ла узада чөйип киштегени. Кузук эмди быжып калган. Удабас ла кар түжер. Тийиндерге өн кирер. Улус тийиндегилеп барар. Олордын ортозында мен болбозым. «А ўренбеген кижин не болор? Орус тилди билбес кижин — мен канайып ўренерим?.. Жана берер эдим, же таайларым ла энем не деп айдыжар? Кайдалык, не деп айтса, онойып айдышкай! А жанарга акчаны кайдан аларым, жолго неле төлөп жедерим?».

Жок, мен база тирү ле, кутус ла болгом! Айса уялбас болгом бо? Же, байла, кижин кижин болойын деп чырмайган кийинде, бир кезикте не ле болор, нени ле эдер. Керек дезе уяадын да ычкынып ийетен болгодый...

Бир катап ботаниканын урогында сан башка учурал болды. Ботаниканын ўредүчизин андый жалакай ла карган өбөгөн болгон. Ол класска кирип келеле, ары-

бери жайканып туруп, куучындаар ла куучындаар. Бистин кезигис оны чек ле керекке алып укпас — журагылап, письмо бичигилеп эмезе кандый бир солун бичик кычыргылап отургылаар. Бу ўредўчи класстын журналын ачып, балдардан кечеги урокты сураганда, ѳскѳ ўредўчилер чилеп, сўмеленбей, алфавит аайынча, бажынан ала учына жетире улай-телей сурайтан. Же бир катап, кудай ла де, ол менин ѳбѳкѳмди адап ийди! А мен бу школго келгели алтай тилдин ле литературанын урок-торынан ѳскѳзине бир де каруу бербегем, онойдо ок бир де учебник ачып кычырбайтам. Не кычырар? Тўнгей ле ондоор эмезин. Же бат ботаниканын ўредўчизи менин адымды адап ийерде, бастыра бойым тырлажып ла жымырай бердим.

Бистин бежинчи «а» класста ончо ло ўренчиктер мен ошкош эмес. Олордын кезиги тилди билер, жакшы ўренгилеп жат. Анчадала бу городты эбире турган оок-теек журттардан келген балдар, анчадала кызычактар — ол Апасова, ол Кыстаева, Суразаковалар ла Манышев-валар ўредўчи кандый ла суракты берзе, тургуза ла колдорын кѳдўргилеп, «Менен, менен сурагар!» дежил кыйгырышкылап турар. А бу кижини сурабайтан ла болзо деп, бажын партанын алдына арай ла сугуп ийбей отуруп жат.

Мен доского чыкпазымда, баштапкы парталарда отуруп турган озочыл кыстар айдыжат:

— Сен доского чык. Нени де болзо, куучында. А бис чын этире кѳчўрип берерис. Уйалба, чык, айт ла!..

Не болзо, ол болзын — мен доского чыктым. Эмди балдарга канайып тийиндегенимди, эликтер тузакта-ганым ла колхозтын жылкызын кабырганым керегин-де куучындап жадым. Олор тындагылап жат, сурактар бергилейт, каткырыжат. А ўредўчи дезе бирде меге кѳрѳт; бирде класска. Ол, байла, нени де сезип жат. Же биске жай берип, ѳнѳтийин ле угуп, бойы да кўлўмзи-денип турала, мени токтодып ийди:

— Же эмди кем кѳчўрип берер?

— Мен, мен — деген кыйгылар ла колдор баштап-кы парталардан кѳдўрилди. Онон та Апасова, та Кы-стаева, та Суразаковалар ла Манышевбалардын кеми-зи де бойынын билеринче, ўредўчиге куучындап берер-де, ол мен жаар кѳрўп, мынайда айтты:

— Урокты јакшы билетен эмтиринг, молодец!.. Је орус тилле айтпаган учун «беш» эмес, а «төрт» тургузып јадым. Дневнигинди экел. А мынан ары орустап айдарга темик...

Мен кызара бердим. Је андый да болзо, «төртти» тургустырып алдым. Мынайып менин үредүүм эки жылдын бажында ойто катап орныккан эди. Бу өйдөн ала мен кышкыда интернатка жадын, школдо үренер болдым, јай келгенде, экзамендер божогон кийинде, јериме јанып, ойто ло уй саачы энеме болужып, өлөн чаап ла обоолоп турар эр боло бердим. Жылдын ла јайгыда мынайып келип турала, бир ле көрөйин дезем, бистинги бригадада тен сан башка кыс жүрди. Бу кем болотон?.. Көк јарамас, бу азыйда ол ло бир јыртык жүкпелү жүретен, сүрекей арык, эки ле көс болгон Чергий эмтир ине! Шак ла ол Борбок-Кара сүүген Чомыйдын сыйны. Кандый түрген чыдаган, чек ле өскө кижиди?! А мен бойым кандый? Јок, мен де азыйгы бойым эмезим!.. Көрсөгөр, бу Чергийдинг чачтарынын каразын ла узунун. А буттары толу ла түс. Эки кабагы туйук — торт ло күр болуп биригижип калган. Јок, күр эмес — солонгы! Мен онын мындыйын канайып көрбөй жүргем? Бүгүн Чергийди көрүп ийген бойынча, жүрегим кенете типилдеп ле изип чыкты.

— О, Чергий, сенин јаражынды! — Мен ачыгынча айда салдым. — Сендий кысты мен керек дезе городто до көрбөгөм...

Чергий бугул тарткан уулчактардын волокушказына өлөн салып турган. Менин сөстөриме ол баштап тарый ајару этпей, жукачак чанкыр арчуулын көзине түжүрө тартып, түрген-түрген иштейт. Өлөннин оодыктарын жууйт. Меге бир де катап бажын өрө көдүрбеди.

— Је, Чергий, бир јаныс катап ол чолмон кептү көстөрингле мен јаар кылчас этсен — деп, база катап андыштым.

— Сен кижини өчөбө! — Чергий кату эрмектенип, баштапкы ла катап мен јаар чике көрди. Көстөри кандый да күрөң ле јаан. Кирбиктери узун ла бүрүнкий. Мынайып ол мен јаар бир ле элеске ајыктап турала, чек ле өлтүрө чагып, ойто төмөн бөкөйди. — Городто үренип турган кижиди болуп, сен меге көп мактанба!

Чергий меге ол тушта, ол күн, чындап та, сүрекей

кеберкек деп көрүнгөн. Ол мени калас жамандап жат. Мен мактанбаган ла ошкош эдим. Онын сөстөрүнө ачынып, кызара да берген болзом, же тура калбадым:

— Меге ачынба, Чергий. Чындап та сен меге жарап жадын, Чергий.

— Көрзөң, городтын кыстарыла сертежиپ амтажып калган — деп, кыс оозынын учыла билдирер-билдирбестен күлүмзиренип, бажын өрө көдүрди. — Жаңы көрүп ийдин бе, алдында канайып ажару этпеген?

— Алдында сен мындый болбогон — деп, мен агынча айттым. А Чергий мени база жаңы көрүп ийгендей, чала ченегендү ле сертешкен кеберлү көрөт. Мындый көстөрдүн алдына меге узак унчукпай турарга эпжок болгон. — Бүгүн энирде экү туштажып ийзебис, кайткай не, а, Чергий? — дедим.

— А туштажала, кайда баратаныс?

— Серүүн кейле тынып, аркала экүден экү ле басып жүрерис. — Түкү ле качан тепселип калган эски сөстөрдү айтканымды бойым да сеспей калдым.

— Серүүн кейди сен городто тын — деп, ол каткырат. — «Серүүн кейле...» Меге серүүн кей жетпей турган деп, сеге кем айтты?

— Сенин тилин тен автомат эмтир, Чергий, — деп, арга жокто каткырдым.

Кыс адыркай берди. Онон база бир эмеш ойгө нени де сананып, көнкөрө көрүп турала, бажын база ла өрө көдүрүп унчукты:

— Сен култырный! Сен мени өчөп жадын.

Жок, кижинин салымы чындап та кайкамчылу! Ол ло күн энирде мен бир кайкамчылу солун уктым: энем та нени де сезип ийген эмтир.

— Сен ол Чергийле андыжатанынды токтот — деп, меге күлүмзиренип, энем онон ары жартайт: — Сен укпаган ба, удабас Аткыр ла Чергийдин тойы болор.

— Канайып?! — Мен чала бүтпей, удура сурадым. — Чергий — ол Чомыйдын сыйны ине.

— А сыйны болзо, ондо не?

— Онын эезин, Чомыйды, Аткырдын агазы Борбок-Кара аларга сананган жок беди?

— Келишпей калган — деп, энем жөпсинет. — Кажакый эмди кара сагалду Карамайдын кичинек кызын келин эдип аларга жат.

Лок, жүрүмниң жолдоры жүс айры деп, байла, тегиндү айдылган эмес. Чергийге энем ле мениң ортомдо өткөн куучынды кем айдатан эди. Ол ло жайгыда Чергий меге бир катап бойы айткан:

— Бат, сен таш городко үренип барбайтан болзон, айса мен сананып көрөр эдим.

Онын шак бу сөстөрүн сананып (кийинде бис база да бир канча тушташканыс), мен ого учурлап, бир үлгер бичиген эдим:

Лас катап ла мениң алдыма
Жүзинде ыйлу жүгүрип келди.
Бойыла кожо мениң жаныма
Бозу кабырган кысты экелди.

Жылаңаш буттары чалынга өдүп,
Өлөң, чечек жапшырган турат.
Көстөри жашталып, кенете өксөп,
Көксиме үлүш жүзин жапшырат.

— Таш городтон нени тапкан?! —
Тазырак көстөри жайнулу жашталат. —
Турлуга мени канайып таштайтан? —
Туйук санаазын жажырбай ачат.

— А меге не?.. Уренер керек —
Алаңзыш жоктон кату айткам. —
Айса көксимде өскө жүрек! —
Ачунын үстине ачу кошком.

...Бозу кабырган кыска килебей,
Бойымнан чебер ийде салгам.
Онын кыйынду коронын билбей,
Ойто ло городко жүрүп калгам.

Лас катап ла мениң алдыма
Жүзинде ыйлу жүгүрип келди,
Ыраак ла ундылган кыстың адынан
«Ырысту ба, сен?» — деп, өчөп
сурады.

БОРБОК-КАРАНЫҢ ИИНИЗИ АТКЫРДЫҢ ЭКИ УИЕЛҮ
ТОЙЫН ЛА ОЛОРДЫҢ ТААЙЫ УРМАТ ОБОГОННИҢ
КӨӨРӨМДӨРИН ЭСКЕ АЛЫНГАН ОН УЧИНЧИ БАЖАЛЫК

Кажы ла кижини жүрүм бойынын табыла кыйнаар.
Жүрүм кижини бойынын аалга жолдорына божодып,
керек дезе оны, канайдар эмеш деп, өнөтийин ле өчөп

лө каткырып та турган кебеделдү. Је бу ла бистинг ат-ту-чуулу башчыбыс ла нөкөрис Борбок-Каранын ла онын ийнизи Аткырдын да баштапкы сүүштеринде ар-јанынан деп айткадый көп катап чарыпталган сан башка кайкал бар. Аткырдын сүүжи — оны аказындыйынан чик јок тын ла чик јок јаан ујатка салган. Аткырдын сүүжи ле онын той эткенин сананзан, Борбок-Карадыйы тен не де эмес. Бастыра-текши ујат ла, тал-табыш та болбогон деп айдарга келижер.

Чындап та айтпаза, ол сүүш дегени не? Ол кандый андый сан башка күүн?.. Шак ол јеткерлү ле сүрекеј тату сыс сенин јүрегине келип табарган кийнинде, билдинбей јада калганынды бойын да сеспезин. Сен та отко түжерге барып јаткан, та талайды тайыс деп бодойло, оны јойу кечерге умзанатан — нени де билбей каларын.

Аткырдын баштапкы сүүжи, анчадала онын той эткени керегинде куучындазам, байла, меге улус бүтпес болор. Төгүндеп јат деп, байла, айдыжар. А мен бу бичигимде керек кандый болгон — онын коолынан чыкпаска кичеенип јадым.

Аткыр боп-боро, көстөрлү, тап-талбак кулактарлу уулчак болгон. Калганчы өйлөрдө, оорузы ондолгон кийнинде, тайактан тудунып алып, каа-јаа бисле кожо до жүгүрип туратан. Је көп лө сабада Борбок-Кара оны кожо ээчитпеске кичеенер. Ол бистинг чыдубыска кайдан чыдажатан эди. Јолой арып ла бистен артып калар. А кожо алган кийнинде оны жагыскаандыра таштаарга јарабас. Ол јаш тужында тын ла кинчектенген. Кажакай, Борбок-Кара ла Аткырдын энези, оору уулынын белине јаантайын ла изү јенезек салып, брусниктин јалбырактарын ла база та кандый да тазылдар қайнаткан јылу сууга бөсти чыктап, тангып ла изүлеп јадатанын мен канча ла көргөм. Аткырды сөөктинг туберкулезыла оорып турган дежетен. Эмди шак ол Аткырдын бутка туруп басканын ла бу өйгө јетире эзен-амыр жүргенин сананзам, кижининг тыны база бек ле деп кайкайдым.

Кажакайдын кичү уулы Аткыр шоорчы танма болгон эди. Ол төжөгине јадып алала, јаантайын ла шоортартар. Онон бир кезикте бойынын шоорынын күүзин тындап, та нени де узак сананып јадала, боро көстөри-

нин жаштары сызылып, үн-табыш жогынан ыйлап турар. Аткыр комус та соготон. Күүктөн баштайла, Алтайдын жүзүн-башка куштарынын кожоңын шак ол шоорыла, комузыла өткөнгөндө, бис сүрекей кайкажып ла жылбиркеп угатаныс. Эмезе кандый бир кожончы кижинин үнин жазым жогынан түп ле түнөй эдип өткөнөр.

Je онын жүрегине сүүштин кинчеги кирген кийинде, күнүн ле шак ол кара сагалду Карамайдын кичү кызы Чергий иштеп турган үстиги фермага барып, айылга кирбей, оны эбире базып ла айланып, шоорын чек ле оозынан түжүрбес. Je бойы оос ачып, кандый бир сөс айтпас. Шоорлоп-шоорлоп божойло, ойто • комузын комудадып баштаар. Бу та не шоорлоп ло комустан турган — ала тарый оны ондогон до кизи жок. Онон ло көрүп ле сезип турар болзо, Аткыр бойынын шоорынын ла комузынын жүзүн-башка сысту кожондорун шак ла ол Чергийге, кара сагалду Карамай өбөгөннүн Чергийине учурлап турган болуптыр.

Тын сүүген жиит байагы бойлу балага эрмек айдардан болгой, керек десе кезикте удур да көрүп болбойтон дегени, байла, чын. Онон кысты комустан жайнулу тилиле сөстөйтөн — Аткырдын тапканы эмес. Түкү жебреннен бери алтай жииттер бойларынын сүүгендеринин жүрөктерин комустан күүзиле бактырып туратаны керегинде, байла, Аткыр угуп жүрөтөн ошкош. Je онын тапканы — комустан коо күүзине шоордын кожоңын кошконы...

— Сен ол Карамайдын кичү кызын жарадып турган болзон, бодоп ло комургайла үрдүрбей, онын бойына агы-чегинче не айтпас? — деп, уулынын кыйынын көрүп чыдашпай, бир күн Кажакай Аткырга айткан. — Шоорлоп ло жадын, шоорлоп ло жадын... Мыны кем ондойтон?

Кажакай уулынын жүреги андый жымжакдеп кайдан билзин. Болужайын деп сананган туру. Je керек мынайып сан башка болуп, айлана согорун ол билбеген ине.

— Кижини канайып сөстөөр, эне? — деп, Аткыр айда салган бойынча эки көзинин жажын төгүп, кенете күнүреде ыйлап ийген дежет. Бу та чын, айса, байа ла база Кайрунын каткызы. Je, байла, чын да бо-

лордон маат жок. Не десе, Аткырдын бу сүүжинин жолдору ошон ары теренжип, кижини там кайкадар эп-аргага жеткен.

Уулынын түндү-түштү ач-амыры азып, шыралап турганын Кажакай көрүп чыдашпай, ого болужар деген эмтир. Энези озогы улустын ченеп койгон жолыла барар деп шүүнип алган. А озогы жииттер кысты канайып сөстөгөн?..

Озогыда мындый болгон: алтай уулдар алар кижини көрүп жүрүс дежи, эрине адын ээртегилеп, эптү-жакшы кийингилеп, түкү өскө журттарга барып жат. Кандый бир кысты жарадып көрзө, онын үстине, байагы баланы иштенкей, көкчил ле ус, база та кандый да жакшы кылыктуу деп, көрүш-таныштарынан эмесе төрөгөндөри ажыра угуп ла жартап алза, «Шак ла ол баланы меге сөстөп беригер — деп, кандый бир тоомжулу ла чечен тилдү кижини айбылап жат. — Ол балага менин көзим тийди...» Ошон ары айылду-журтту болорго, кыс көрүп жүргөн эр байагы баланын жаңыс ла жакшы кылыгынан, иштенкейинен өскө, онын угу-төзүн, не улус болгонуна база жартап жат. Бат мынын кийинде уулдын төрөгөндөри онын талдаганын жарадып, база кыймыктажа бербей кайда баратан эди. А кижини алатан уул — эмди жаңыс ла сакып жат. Бала сөскө кирип, «је» деген кийинде, керектин божогоны ла ол.

Алтайдын шак мындый озогы жанжыгузы каа-жаа учуралдарда эмди де ундылгалак. Жок. Кенетийин ойгоно чарчап та келзе, табы.

— Шоорложынды токтот! — деп, Кажакай уулын көмөлөгөн. — Улус каткырыжып жат.

— Айса канайдайын, энем? — деп, Аткыр сурактуу көргөн. — Айдып берзеер, кижини канайып сөстөөр?

— «Кижини канайып сөстөөр» деп, меге комудабай, ол Урмат таайыннан барып ук — деп, Кажакай айткан. — Ол бир органы таап ла ийер болбой...

Аткырдын бу таайы, Кажакайдын аказы, бистин Кайруда база бир кайкамчылу кижини. Мындый улус кажы ла жерде болор, же түнөй ле ас. Урматтый кижини жүс кижинин ортозында бир катап учураза, учураар, же көп лө сабада, байла, учурабас та болор.

Урмат өбөгөннүн кейи де өткүрө, куучынчызы да башка. Тен айткан сөзүндө жик жок дежетен эмей. Эр-

мек-сөзи анайда ла суу чылап төгүлип ле урулып оту-
рар. Анча кирелү сости та кайдан табатан, та кайдан
алатан?.. Онын да учун бежен јашка јетире он үч киж
алганы чын да болуп айабас.

— Менин баштапкы үйим туку Даурияда — деп,
Урмат өбөгөн айдатан. — Черүде жүреле, алгам. Јараш
келин, орус келин.

— А оны не таштап ийгенеер?

— Мен оны таштабагам — деп, өбөгөн эске алы-
нар. — Мен оны не таштайтам?! Оны ой таштаган...
Өскө јер јаар мени аткарып ийгендер.

— А экинчи үйигер кайда?

— Совет Союзта городтор ло журттар ас деп сего
кем айтты? — деп, ол удур сураар. — Экинчи үйим
анда. Ады — Аксюша.

«Анда» дегени та кайда, «Аксюша» дегени та кем?
Оны билер ле кижі јок. Је Урматтын Кызыл Черүде
болгоны — чын. Ол бистин Қайрудан Кызыл Черүге
элден озо атанган улустын бирүзи. Бу мындый кай-
камчылу керек түкү јирменчи јылдардын учында бол-
гон. А кайкамчылу болбой! Мынын алдында алтай ки-
жини черүге алган эмес.

— Мен кавалерияда, Семен Будённыйдын черүзин-
де болгом, уулдар! — деп, Урмат өбөгөннинг куучында-
ры башталатан. Мен оны көп катап угуп жүргем. —
Айла ол, атту-чуулу Семен Буденный, орус кижі эмес,
алтай кижі! — деп, көөрөм солдат бисти онон ары
там кайкадатан эди. — Алтай болгонынын үстине, ба-
за ла мен ошкош, кара майман сөоктү болбос бедн.
Бис Семенле кожо тен эки карындаш болуп жүргенис...
Эх, кайран өйлөр, кайран өйлөр! Кандый героический
уулдар ла јылдар болгон! — деп, Урмат кайкап, сары
көстөриле биске көрүп, төбөзинен тазап жүрген бажын
ары-бери јайкап, үстиги эрдиндеги сагалын сыймай
тудар.

— Буденный канайып алтай кижі болотон? — деп,
кем-кем чала алаңзый берзе, Аткырдын таайы оны кө-
мөлип ийер. — Сен жуулашкан ба айса мен бе? Семен
Буденныйдын кавалериясында сен болгон бо айса
мен бе?

Урматтын кайкамчылу көөрөмин угарга турган

улус байагы аланзыган кижинин кандый бир јеринен билдирбезинен чымчып эмезе ныкып, токтодып койотон. Аткырдын таайында не болзын, айдып ла јат, төгүп ле јат.

— Билбес болзон, эмди ле јартап берейин — деп, өбөгөн бойынын бүдүмјизинен качан да јана болбос. — Је бат, ол Семен Буденный деген калапту командир түкү Кадын ичинин кара маймандарынан чыккан. Оны кайдан билерим дезе, база ла угуп алыгар. Мен озо, јиит чагымда, јемжик болгом. Кадын ичине канча ла катап бар туратам. Семен Буденный јаш тужында баштак эмес, а сүрекей шулмус уулчак болгон деп, меге Кадын ичинин улузы айдышкан. Онын шулмузы незинде? — деп, очокты эбире отурган улусты Урмат өбөгөн сары көстөриле саптай көрүп, бир канча ой өтсө, бойынын сурагына мындый каруу јандырат: — Ол менин карындажым, Семен Буденный, тирүден тирү болгон ине. Је бодогор: чакыда эмдик ат туруп јат. А Семен дезе ол тушта јудрукча ла уулчак. Көрүп ле турзагар, ол кенете ле жүгүргенче барып, аттын алдынан өдө конор. Эмдик ат! Байагы ат кыймык эдерге јеткелекте, онын ок алдыла Семен ойто бери, кечире жүгүрип јат. Бат кандый а?! Тен кизи эмес, а ок! Айдарда, алтай јон «аш — кылгада, бала — јашта танылу» деп, бир де тегин айтпаган.

— Је эки карындаш — Буденный ла Урмат бой-бойлорыла туштажып, нени-нени куучындашкан ба, айса...

— А бойынын карындажыла куучындашпаста, ол база кемле куучындажар деп! — Обөгөн, мындый сурак болорын сакып отурган чылап, тургуза ла тынзынып ла сүүнип чыгатын эмей. — Озо ло баштап мындый болгон, — Урмат ойто ло бойынын «Буденныйла кожо өткүрген јуучыл јылдарын сананып», ол ло сары көстөриле ончобыска ченеген кептү көрөр. Ончо улус оны јилбүлү тындагылап отургандарына бүдүп, баштап алган шүүлтезине онон ары јол ачар. — Ак манјыттарла мен тын јуулашкам. Олорды јаба једип, ат үстинен мойындарын үлдүлө бүрте чаап туратанымды Буденный канча ла көргөн. Бат онын учун бир катап бистин Семен доклад эткен. Бу керек тышкары, карагайлардын ортозында болгоны санаама јарт кирет. Оны эбире, је бойоор до бодозогор, кал черү тен кара

ла бајырт. Ол докладтап, докладтап, от-јалбышту сѳ-
тѳриле бисти, јалтанбас кавалеристтерди, јангы тартыш-
ка тукурып божойло, колын кенете чике ле мен јаар
уулап, шак мынайда јакарды: «Шак ол турган болчок
кара бѳдѳмдѳ кавалерист бери, мен јаар, келзин!».

Арткан черѳчилер эки башка јарылып, меге јол
бергилеп јат. Канайдайын, јол ачык. Мен кавалерий-
ский алтамла, чоп-чокум, чыт-мат базып ла бар. Эмди
бистин ортобыста мындый куучын ѳдѳп јат: «Сен, мын-
дый јалтанбас јуучыл, Алтайдын кажы ѳзѳгиненг
келдин?»

Мен айдып јадым: «Урсул ичинде Кайру јурттан,
нѳкѳр командир.» Онон ары бистин эрмек там ла те-
ренжип, там ла улалат. А эбире турган кара јыштый
кал черѳ угуп ла тыгдап турбай, кажы барар база.
«Сенин сѳѳгин не, кавалерист?» — деп, Семен Буден-
ный сурады. Командир сурап турганда, канайдайын
база, мен военный ѳнле чот ло бер: «Мен — кара май-
мандардан, нѳкѳр командир!»

— Кудай ла де, мынайып ла айдарымда, та не боло
берди болбогой, тѳгѳн эмес, чып ла чын! — деп, Урмат,
крестѳ кижѳ чилеп, кенете чертенип ийди. — Тѳгѳн
эмес, кал черѳ кѳрѳп турган, эр бойыма теп бѳткѳлегер,
улус!.. Је бат сѳѳгимди ле угуп алган кийнинде, Семен
карындажым, Буденный бойы, ол доклад айткан би-
йик трибуннын текпиштерин тѳмѳн тѳжѳре јѳгѳрди. Тѳ-
жѳп келеле, бу мени эки кѳчтѳ колыла кучактай алды.
Кучактай алды, онон ары бастыра черѳге мынайда јар-
лады: «Бѳгѳнги кѳнненг ала билгилеп јѳрѳгер, нѳкѳр ка-
валеристтер, бу менин јанымда турган алтай эр — ме-
ге каны јангыс карындаш кижѳ болор. Менин сѳѳгим
база кара майман, мен бойым база алтай кижѳ!..».
Бат кандый болгон. Онон ло бери бис Семен Буденный-
ла кожо эки карындаштардан да эптѳ јѳрѳп, кайралы
јоктон јуулажып, гражданский јууда ак манјыттардын
анказын аскырып, берижин база тын ла бергенис...
Бат!

Аткырдын таайы бат андый кижѳ болгон. Кийнинде
угуп јѳрер болзо, Урмат јирменчи јылдардын учында,
чындап та анда, Байкал кѳлдин јуугында, кавалерия-
да јѳрген эмтир. А бу Ада-Тѳрѳл учун Улу јуу тужында
мынаар Кемерово городто таш кѳмѳр казар шахтада
иштеген.

...Аткыр шоорлоп ло комуштап, чат учында чөкөгөн. Сүүштин абы жүрегин күнүн ле сайып кемирип турганда, кажы баратан эди, энезинин сөзүн угуп, бир күн шак ла ол Урмат деген таайына келген эмтир.

— Меге кижн сөстөп беригер, таайым, — деп, бозогоны алтап кирген ле бойынча, ол таайына айткан.

— Чо! — деп, Урмат та ненин де учун чочый берген. Онон ол ло үкүннн көзи ошкош сары көстөрнн чинбей, жеени јаар ширтеп отурала, мынайда айткан: — Айдарда, кижн аларга турган болзон, эмди жазылган, өлбөзнг. Акыр, кемди аларга турган, уул?

Аткыр ала-тарый Чергийдин адын да адап болбой, жүреги мында ла сыстажа берген. Манзаарган бойынча, таайынан сураган:

— Мени кижн сөстөөргө үретсегер, таайым.

— Аларга турган кижнн орус ла, айса алтай ба? — Урмат өбөгөн сонуркайла, онон ары Аткырдын сөзүн тындабай да, сакуыбай да, — а не, үредер болзо, үредер! — деп жөпсинген. Же бу ла тарый ол жеенинен сураган: — Акыр, уул, сен озо баштап бойнн кандый бир алтам эттнн бе айса көндүре ле меге келгенин бу ба? Канайып сөстөднн көс салган баланы?

— Шоорлогом...

— Эйт, «шоорлогом»!.. Шоорлоп неме болбос, уул. Советтнн кыстарын шоорло сөстөбөйтөн.

— Айса, таайым, канайып сөстөйтөн? Мен угарга келдим.

— Келиндер сөстөөринде жүзүн ле башка мететтер бар ине, уул, — деп, Урмат сагалын сыймай согуп, кангазына танкы азып, бир канча сананып, от јаар көрүп отура қалган. Аткыр дезе сакуып чыдабай, оны мендедиц, байагы ла сок жаңыс сурагын ойто катап айткан:

— Же, таайым, бир быяанаар јетирип, канайып кижн сөстөйтөн — айдып берзегер.

— Бери ук — дейле, Урмат өбөгөн токуналу куучындап баштаган. — Жеениме айтпас мететти мен јерге көмөтөм бө?... Же бери жууктай отур, жазап тында. Сен орус кижн аларга турган болзон, озо ло баштап огородына ајару сал. Онон байагы сыргалјынын адын сура. Ады-јолын билип, огородын, чочколорын көрүп алзан, јарай түшкени кийнинде, ујадынды јылыйтып,

мынайда жык ла туда бер: «Ја пас юлюблю» де. Божогоны ла ол. Онон ары: кижы сѳстѳп јѳрген кийнинде карманын куру эмес, качан да болзо, какту болзын. Келинге куру барарга сыранай јарабас! Керектѳ айалгада уруп та ийер, ичип те ийер...

— А мен мынаар лакпага барып келейин бе, таайым? — деп, Аткары бут бажына тур чыккан.

— Отур, отур, оңон до баргайын! — Урмат бой-
ынын јеенин токтоткон. — Сыраңай ла төс неме — ол
карманыннын какту жүргени. Карманын калын деп,
байагы көөркийге билдиртип ий. Келин чала каткы-
рып, чырай-жүзи жарый түжүп, сеге чай-чуй ууарга
јатса, керектин жаранып жүргени ол. Сен чай ичерге
мендебе. Кайда бир сугуп алган ачу немелү шилин
бар болзо, столго оны озо тургус. Кампет-сампедин бар
беди — коштой оны сал. Карманын жука да болзо, ка-
лын ла деп билдирт: «База барып келейин бе? Не ке-
рек, көөркий?» де... Бай болорго албадан. Нени де ка-
рамдаба! Билип ал, кийнинде ончозы сенийн болор: ол
чочколор, ол огород...

— Је, таайым, мен алтай балага күүним салгам.

— Хм-хм — деп, Урмат өбөгөн какрынып, жуунак ла капчык бажын сан өрө каңкайтып, түнүк өрө кан- зазынын ыжын божодот. — А мынынды алтай деп, ки- рип келген бойынча не айтпас неме, уул?.. Андый бол- зо, алтай келиндерге айдатан агылуу мететтер база да бар.

— Менин аларга турган кижги келин эмес — деп, Аткай жартайт. — Азында бир де катап кижиге барбаган кыс бала, таайым.

— О, көдөк, айдарда, эмдик немен туру не! Мен сени бойыма кире бодоп, келиндер сөстөйтөн мететтерле мееркежиپ отурбай. — Урмат кангазын күйүп жаткан туруннын учына «как, как» этире согуп, кенетийин улу тынган. — Таң эдин жи, жееним, кайран жаш тужым кайда, кайда!.. Кемди көстөп алган, уул? А мен сени мынаар Арамайды аларга туру дезем.

— Арамайды кайдайын, таайым, — деп, Аткары мойношкон. — Слер билбейтен бедеер, ол сураc балалу ине!

— А балада нениң јаманы бар! — деп, Урмат атыл-лана берген. — Мен көрүп жүрзем, сеге жарайтан көөр-кий шак ла ол Арамай, јылкычы Јараның сыйны. Ба-

ла келтегейинен эрмек айтпа, уул. Бала сенин бажыңа баспас!

— Же мен, таайым, Чергийди сөстөп болбой жадым. Чергий көөркийди...

— Ы-ы, Чергийди? Кажы, мынаар менин нөкөрүм Карамай өбөгөннүн кичү кызын ба?.. Же-же. Андый болзо, жаш кыстарга анчадала эрке ле жапсык болор керек. — Урмат санаа алынып, Аткалды оңон ары үрөткен: — Шоор ойногонун — ол жакшы. Кыстын жүрегин кайылта ойноор керек.

— Кайылбай турган жүректи канайдайын мен оны, таайым. Кайылбай турган учун келдим не слерге.

— Акыр, жееним, сен ого атту бардын ба айса онойдо ло жойу жалпайта бердин де?

— Бистин ферма омордыйынан ыраак эмес. — жойу ла бардым...

— «Жойу»... Ол неге де жарабас! — Урмат тур чыгала, ойто отура түшти. — «Жойу...» Жойу жүрүп, жаш кыстын жүрегин кем, качан бактырганын угуп жүрдин а? Бойлу баланын айлына буды-колы жерге тийип-тийбей, карайлап ла бийелеп турар атту барза, артык. Сен, жееним, эмди жылкы кабырып турган инен.

— Же жылкы да кабырып турган болзом, түңей ле жойу баргам — деп, Аткары мыжылдайт. — Айса атту баратан ба?

— Бат, жастыран анда, жееним. Атту барар керек. Акыр, шак ол кара сагалду Карамайдын кызы болзо, онын жүрегин кайылтар сөсти мен табайын.

— Же, таайым, же айтсагар, мен угарга турум.

— Бат, угуп ал. Жааннын сөзүн жанчыкка сал — деп, Урмат жеенин үредет. — Алтай келиндердин жүрегине аңылу ап салар ине, уул. Ук. Бери отур. Же бат карайлаган атту чакызына жеде кон. Түш. Эзендеш. Сөөгүн сура. Бойындыйын айт.

— Же мен Чергийдин сөөгүн билерим не, таайым...

— Эйт, эрмекке кириште! — Урмат атыланып, Аткарга кылас этти. — Озо угуп ла билип алар керек. Айса, билер болзон, бери не келген а?

— Же угуп отурум.

— Бат андый топ болор керек. Оңон ары ук... Сөс көптөдип, сөөгүн сура, Бойындыйын айт. Эзендешип, суна салган колынды онын колынан узак ойгө божот-

по. Алаканыннын жымжагын, көөркий, деп, чала жыл-маарта айдып, күлүмзиренип, көзине көзінге карап ий. Көзбөрдин чоктузын — чолмон эмтир де. Онон ары, онон ары, бат шак ла онойдо. Буттарынын түргенин салкынга түнейле. «Белегим бу» — дейле, кыс чын ла жарап турган болзо, ак-белеңир жүстүктөн алып бер. «Сенин белегин кайда, көөркий?» — деп, удура сура. Ол бойлу балада калта жүрү бе, айса чумчук арчыйтан плат-салат жүрү бе — сурагы да жогынан ала кой. Бойынын калтазын беги, пладын беги сеге бербей, тап эдип блаашса, үйден чыга кон. Оя кийининен чыкса, чала куйбуртып, мынаар агааш аразы эмезе кандый бир кижи көрбөс өскө жер жаар жүгүр... Онон ары, онон ары-гызы бойы жартала берер неме не, жееним...

— Жок, таайым, — деп, Аткары улу тынат. — Мен онойып болбозым.

— Же андый болзо, ары бар. Меге жарт — деп, Урмат колыла жангып ийди. — Сеге шак ла ол Арамай...

— Жок, таайым, мен Арамайды албазым! — Аткары торт ло ыйлап ийгедий турды.

— Бар дейдим, бар! — Урмат чадырап чыкты. — Айттым ине, болуп албас болзон, бойым да сөстөп бергейим...

— Кудай-ай, таайым, бу чын эмеш пе?! — Аткарынын тегин де талбак кулактары там талбайып, боро көстөри сүүнчилү суркуражат.

— Канайып, «чын эмеш пе!».. Чын! Мен тен мокотпосты мокоткон, болжошпосты болжогон бойым бу отурым. Сагы, сөстөп берерим!

— Айса, лакпага јелдиртип бар келейин бе, таайым?

— Бат, ол јакшы. Эмди лакпага баратан ойдин сыраңай ла бойы. А кыс беги, келин беги — сенин болор. Мык санан. Ол сенин колында ла койнында, жееним. Карып та калган болзом, менин мететтерим эмди де бар. Билдин бе?

Аткары таайына бүдүп ле сүүнип, тышкары чыга конгон бойынча, адына минип, качан да таштабай, кожо алып жүретен комургайын алып, коолодо шоорлоп, Кайру журттын өзөгүн төмөн, магазин көстөп, јортуп ийди.

...1954 жыл ошкош эди. Август ай. Меге удабас ла сегизинчи класска үренерге ойто ло город атанар керек.

жайнадар ла жайнадар. Тегин де эт-кан жок, арык ла оору-бычыкту уулы төрт ло саргара күйерге једе берген.

— Көстөрине көрзөм, андый ла тын сүүнчи билдир-бейт — деп, Кажакай кыстын эрмек айдарын анча-мынча сакуп турала, кажайып жүрген бажын жайкап, улу тынган. — Айса, мынаар Урмат акабыстын көөрө-мине калас бүдүп жүрүм эмеш пе? Јарт неменин јартын айдар керек, Чергий.

Бу керек эртен тура, бозулар јангы ла кабыруга чык-кан кийинде болгон. А бу киреде тайга јердин узун ла алангыштарлу өлөңдөрн качан да болзо чалынду ине. Чергий Аткырдын энезинин јанында узун јикпелү тур-ган. Јикпезинин эдеги айландыра карарып, чалынга өдүп калган.

Чергий тилдү кыс. Јүрегинде ле бажында кандый санаа — агы-чегинен ле Аткырдын энезине айткан эмтир.

— Ончозы култырный болгылап калган. Бу Кайруда кижиге барар уул жок ине, былар, — деп, кунукчылду каткырган. — Ончолоры үренгилеп, тегери өрө учуныга берер күүндү.

— Мен билип турбай, көстөринде сүүнчи јогын — деп, Кажакай айдала, бир ле болгон керектин учына чыгар деп сананган. — Айдарда, култырныйын таппай салала, менин уулыма барар болуп, јөнсинген болорын ба?

— Јөпсиндим, былар, — деп, Чергий удур көрүп, улу тынган. — Културныйын сакуп жүреле, кижиге онойдо ло карып калар болор деп туйуксынадым, былар — дейле, каткырып ийген. Онон база эмеш турала, өчөгөн кептү эрмектенген. — Мында бирүзи келип, мени апара-там деген... Эмдиге ле суру жок.

— Је эмди канайдатан? — деп, Кажакай сураган. — Тойго белетенетен бе, айса токтодып салатан ба? Сен меге јартын айт...

Чергий каруу јандырбай, көңкөрө көрүп, јыланаш буттарыла јерди чийип, кандый бир өлөңди ле чечекти сабарларынын ортозына кыстап, јула тартып турарда, Кажакай онон ары мынайда айткан:

— Јаан уулым Борбок-Кара черүде. А мынызы Ат-кыр керегинде айдадым, сени санап, кара бууры кайы-лып барадыры.

— Канайдар — деп, Чергий катап ла ұлу тынган, — белетенип турган болзоор, белетенгейеер ле...

Бу туштажунун кийинде, байла, узак та болбогон — бир јакшынак ла ајас кўски кўндердин бирўзинде Аткырдын энези јадып турган чадырдын тўнўгине улус чыгып, бўри тўжўп те калган болзо, ак кайынгнан кондыргылап ийди.

Эртен Аткырдын тойы болор. А мындый јыргал кўнўн сайын болуп турган эмес. Улус тўймегилеп, ончолоры Аткырдын тойына болушкылайт. Аракы азып турганы бар. Кўчў согуп, тўндў-тўштў шакпырап тургандарын не дейзеер. Јўрўм кўнўн кўнге, јайдан јайга јаранып баштаган. Эмди тойды эмеш јазап эдер керек. Аткырдын тойына јаныс кой эмес, ўч кой сойор дешкен. Кезик улус кудаалап, кезиктери кедери кой экелерге баргылаган. Кыскарта айтса, јердег јангы ла ўзўп келген чечек чилеп, той башталарынын баштапкы сўўнчизи бойынын «чечегин» кўргўзип ийген. А онон ары не болор?... Је эм ўстине Қажакайдын чадырынын јанына улус таштардан очоктор эткилеп, јерди траншей ошкош этире темир кўректерле каскылап, ого от салгылап, кара казандарды тургускылап турды.

Ол кўн Аткыр чанкыр талыймадан кўктўгўн јап-јангы чамчалу, кандый да калын бўстўн эткен јангы штанду ары-бери базып, улуска болужып, олордын шакпыртына кирижип, анда-мында баскындап ла турды. Бўгўнгизиндий јенил ле сўўнчилў, байла, ол качан да болбогон болор. Каткы эмес — каткы, куучын эмес — куучын. Талбак кулактарынын уккурлары да коркуш — ончо эрмекке кирижип, нени де айдып ла керек дезе јакарып та турат. Боро кўстўрининг омогы ла чоктузы да тен башка — кўрбўсти кўрўп, сеспести сезип ийет.

— О, Кадыргаттын боочызын тўмўн таң аттарга минген ўч кижи тўжўп јат! — деп, Аткыр ончозынан озо јарлап, чадырдын кўнчыгыш јаны јаар баштанып, он колынын алаканын мандайына таңдактай тудат. А сол колы дезе, кенек кижи учун, арай ла болзо јерге тийбей, салактап турды.

— Бўрўктерин ле чачактарын кўрзўм, бу бистинг ле јердин улузы эмес — деп, Аткыр јартайт. — Оймон ичининг улузынын бўрўктери ондый бийик ле узун чачактарлу болотон эди.

Аткырдын көргүскөн боочы јаар көрзөбис, чындапта, солун улус жорткылап келеттилер. Чын, бистин жердин улузы эмес — аттары да өскө, кеп-сүрлери де башка.

— Менин тойымнын жары түкү Оймон ичине једип калган турбай — деп, Аткир тынзынат. — Тойго улус көп јуулза, јакшы...

— Јеенимнин тойына келзин деп, јер-айакты эбиреде јар эткен эр мен турум! — деп, Урмат өбөгөн мактанат. — Бу кызыл сопокту бийечи Максим эмес пе?.. Бат макалу — тойына бийе тееп берер, јееним. Мен тил ийгем ого! Келзин дегем, өнөтийин алдыргам!

Јеткилеп келер болзо бу — бирүзи ол черүден јанып барадала, бистин бу ла Акјулдагы јайлубыска конуп ла бийелеп тураачы Максим эмтир. Урмат өбөгөн оны чын таныган.

— Таайыннын көзи кандый эмтир! — деп, Урмат мактанып, Аткирдын ийине карсак колдорыла јулкуй салат. — Кавалериянын көстөри шак андый болотон — јыга танып салтырым а?!

Келгендердин экүзи дезе кандый да үй улус. Айла Максим ол јанганынын кийинде, ойто до бир канча катап бери келип туратан. Токтоннын тойына туружып, не аайлу бийелеген эди!

— Мен алатан баланы сен ала согуп, озолоп ийдин а, уул! — деп, Токтонго кокурлаган ајас Чергийдин эјези Чомый керегинде онын айтканын мен бойым уккам. — Бис — фронтовиктер! Мен сеге өөркөбөй јадым, Токтон. Јаңыс ла јакшы јурта, ырысту бол.

Бүгүн Максимнинг бийечи буттарында өскө сопок. Кызыл сопогы элеген ошкош. Эмди каразын кийип алган. Түңей ле јалтырап, күски күнгө мызылдап турды. А оныла кожо келген эки келиннин алтай бөрүктеринин килин кыптарынын үстине јүзүн-базын учуктарла кулја салып, кееркедип койгон.

Солун улус чакыга јеткилеп ле келерде, озо баштап той эдип јаткан кижи — Аткир оморды уткый басты. Қол берип, јакшы сурап, мынайда айтты:

— Тойлу күнде келгенигер јакшы, айылчылар. Јаан боочылар ажып, јаан суулар кечип, ыраак јерден келген улус, тойыма турушкылагар.

— А-а, тойды сен эдип јаткан ба, уул?! — деп сурап

ла кайкап, Максим Аткырга үстинен төмөн аҗыктайт. — Же карын.. — ол база та нени де айдарга жүреле, каткырынып, Аткырга ойто ло үстинен төмөн көрөт. Кара-көк диагональдан көктөгөн галифелү, ондый ок китель-дү. А бөрүги дезе — быыраш кураанның терезинен эткен кара кубанка.

— Тойды мен башкарып јадым, баланы мен сөскө кийдиргем! — деп, Урмат айылчыларга мактанат. — Ыраак жерден келген улусты жаңы айлыңа башта, апар, чайлат, јесеним, — деп, ол Аткырды јакарат.

Јаңы айылда казан азып, тойго болушкылап турган келиндер тургуза ла айылчылардын алдына көчөлү аяктар тургускылап, күндүлей бердилер. Олор той-дын көчөзинен ичип, аракыдан амзап, чайлагылап ала-ла, өрө туруп чыктылар.

— Бу не мендеш! — деп, Аткырдын энези кайкайт. — Бүгүн мында конгылай берзегер. Деремнеде керектери-гер бар болзо, эртен де бүдүрип албай. Максым, сен бийечи кижиге, артып калзан кайдар? — деп, Кажакай жыпшык, је јаалак кестөриле таныш кижиге көрөт. — Менин уулымнын тойын көдүрижи-п, бир ле болгон, бийе те-еп берген болзон, бис сеге кур курчаар эдис.

— Артып кал, Максым, тойго јараш кыстар келер! — деп, Урмат өбөгөн каткырат. — Керек болзо, мен сеге бирүзин сөстөп тө бергейим, а!

— Бис мендеп жүрген улус эдис — деп, эки келин-нин бирүзи эрмекке киришти. — Же, Максим, ой өдүп јат, јортолы...

Айылчылар ончо улусла эптү-јакшы эзендежи-п, тү-нүгинде ак кайын кылбыраган чадырдан чыгып, чакы-дагы аттары јаар бастылар. Олордын јолын узадып, Урмат, Аткыр ла онын энези Кажакай чакыга јетире бардылар.

— Же јакшы болзын, уул, — деп, Максим адына ми-нер алдында Аткырга колын берди. — Тойыңа туруш-пады деп өөркөбө...

Айылчылар атангылай берди. Бистин улус тойго бе-летенерин онон ары көндүктирет. Сууга барып јатканы бар, суу экелип тургандары бар. Айдарда ла той — ижи көп неме эмей.

Оймоннын улузы атанганынан бери база көп лө ой

өткөн. Онойткон жерде үстиги боочыдан ажып, Төгөрик деп жерден ол бир Борбок-Каранын бажына чылбырла согуп тураачы Жара деп жылкычы једе конуп келди. Ол ат үстинен түшпей жадып, Урмат өбөгөннөн сурайт:

— Бу Чергийди Аткыр алып, той эдип јат дежерде, айдарда, коп туру не. Аткыр өскө кижн алып јаткан ба, Урмат?

— Канайып «өскө кижн»? — деп, өбөгөн удур сурады. — Бала белен! Качырып койгон. Отуратан айылда отурып јат. А кудалар дезе төрөгөндөрине түкү не жерде жүргүлөп калган.

— Канайып «отуратан айылда» болотон! — деп, Жара кайкайт. — Чергийди Оймоннын кызыл сопокту солдады апарып јаткан — мен оморды јолдо көрдим.

— Бу — деп, Урматтын сары көстөри уйазынан арай ла чыга конбой, Жарага көрөт, — бу сен база нени табазын а, уул? Сең меге бүгүн...

— Чергийер эмди Оймон боочызын ажып, Ак-Кобыга једип бараткан болбой — деп, Жара каткырат. — Бүтпей турган болзогор, отургыскан айылдан оны барып көрүгер.

— Бу коокымай көрмөс нени айдат! — деп, Кажакай эбире турган улуска көрөт. — Баш болзын, бу чын эмеш пе?!..

— Сен мени өчөп — дейле, Аткыр бөкөс эдип, жерден таш алып, Жараны јастыра сокты. — Сен... сен, — онон ары ол сөс айдып болбой, бирде ат үстинде отурган Жарага, онон ойто энезине ле таайына ары-бери буландайт.

Урмат өбөгөн кайкабас бойы оп-соп түжүп, узун ла чала койкок буттарыла селес-селес этире базып, Жаранын јанына келди:

— Канайып, чын эмеш пе, уул? — деп, ол алдынан өрө канкайат.

— Бүткүлөбей турган болзогор, ол отургыскан айылдан Чергийди барып көрлөгөр — деп, айдала, Жара суртайын јырс камчылап, өзөкти төмөн сундурта берди.

— Буунадым! — деп, ачу-корөн кыйгырып ийген бойынча, Аткыр арал јаар тап эдип јадарда, Урмат онын колынан ала койды:

— Акыр, јееним, мендебе — деди. — Озо барып көрөр керек, Јара шоктоп турган болбозын.

Мынын кийнинде Урмат өбөгөн Чергийди барып көрөр деп, сан өрө чапкан. Узак эмес, јаан да саат ой өтпөгөн, ол ойто бурылды. Онын келерин сакыгылап турган улус керектин аайын Урмат өбөгөннин бүдүжинен ле таныгылап ийгендер. Мында жуулган улуска ол удур көрүп болбой, бажын салактады, аттан да түшпей тура калды. Той эдерге белетенген Атырга көрөр дө эмес — тен кара ла јер.

— Мылтык берлегер! — деп, ол кенете кыйгырган. — Мен эмди ле барып, ол Оймоннын ийдин адып салайын...

Чындап та, эмди канайдар? Баш ла бол, бу јаан уят ине! Кажакайдын уулдарын кандый кудай каргаган? Олор экилези јаныс кижинин балазына санаа салгылап, бийик салымнын ажындыра көргүскен белгезин бускулап ийди эмеш пе?..

Урмат өбөгөн эмеш токунап алала, Атырды ла Кажакайды айылга алдынан башка апарып, санаа алындыргылап, јаан куучын өткүрген. Өскө улус олорго киришпеген де болзо, је керектин аайы кенетийин канайда айлана сокконы кийнинде түңей ле јартала берген.

— Ол Оймоннын кызыл сопокту монгузын! — деп, Урмат чуугат. — Акыр, ол меге туштажар.

— Кыр ажыра јудругаарды түүнбегер! — деп, Кажакай туткуланат. — Бастыра керекти үреген ле чакка салган кижилер. Слер — өскө кем де эмес!

— Је-је — деп, өбөгөн колын јанып, көстөри курчып чыкты. — Мындый ойдө јана болбос керек, Кажакай, — деп, ол озо баштан сыйнына баштанды. — Мындый ойдө, өчөшкөннин очинде дейле, көсти јык ла јумуп ийеле, јаныс ла ичкери болор керек, јееним, — деп, ойто Атырга бурылат. — Мен бу керектин аайына чыгарым.

— Бу күрүмдер, менин эки уулым, кара сагалду Карамайдын эки кызынан нени көргүлеген! — деп, Кажакай токтодынып болбой, Атырды арай ла согуп ийбей турды. — Кижилер мындый ырызы јок немелер азырап, шыраалаар туру. Онон учында келип уятка түжер. Карын, бирүзинин солдаттап сала бергени јакшы...

Карамайдын кыстары Кажакайдын эки уулын јектегилеп ле тогүндегилеп те койзо, је Борбок-Каранын

да, Аткырдын да жүрүмдери бу бойынча токтой түшкү-
лебеди. Олордын салымдары бойлорына келишкен үлү-
ни жүктенгилеп алып, жүрүмнүн кайкалду жолдорула
эмдиге ле баргылап жат.

— Керек тон ло коомой эмес, жееним, — деп, Урмат
ойто ло эрмектенди. — Тойды түнөй ле эдер керек, Ат-
кыр... А сен нени сананып турун, Кажакай? — деп, ол,
торт ло өчөп турган чылап, сыйнынан сурады.

— Баланы божодып ийеле, эмди нени бодоп ло ка-
лырап туругар?! — деп, сыйны токтой түжүп, Урматка
чуулду көрөт. — База нени таап келдигер, башкызы ас
болгон, жетпеген туру!

— Бериги кижинин ойгорун ондобой жадып, сен бо-
доп ло мондолбо! — Урмат өбөгөн тура калбады. —
Кайруда Карамайдын кыстарынан өскө кыс жок деп,
сеге кем айтты?..

Аткырдын энези чала серенип, же түнөй ле токтоды-
нып болбой, онон ары арбанып, сууны бир сабаттан
база бирүзине урат эмезе суску ала койот, кандый бир
айакты арча согот:

— Бу да төгүндөп, бойоорды ла бисти кара жоннын
алдына уятка түжүргөнеер жетпеди бе?.. «Мен сөстөп
ийдим, мен жөптөп ийдим»... Жагыс ла мен, мен, мен...
Кайда ол, жөпкө кийдирип, жеенигерге экелип берген ба-
лагар?!

Кажакайдын мынайып ла сураарын сакыган чылап,
Урмат бу ла тушта жык ла салган:

— Мен бир уула жеениме эки бала сөстөгөм — деп,
канзазынын ыжын там тыңыда буркурадып, не де бол-
богон чылап, кенете озогы ла омок бойы каткырып
ийди. — Бирүзи запаста сакып жат, сыйным...

— И-та-татай! — деп, Кажакай токтой түшти. — Же
ле деген, бежен жаштан ажып калган өбөгөннүн айдып
отурган сөзин! Оозым ла бар деп...

— Мен мында Арамай керегинде айттым не, жееним,
сеге.

— Жок, мен Арамайды албазым! — деп, мыжылдап
отурган Аткыр бут бажына тур чыгып, ойто ло: —
Буунадым! — дейле, эжик жаар тап эдерде, таайы онын
колынаң ала койгон.

— Бууныжыгла сен мени коркытпа, најым! — деп,
кату айдат. — Озо баштап мени, карган кавалеристти,

тындап ук. Элден озо бис бүгүн уяттан айрылар арга бедреер учурлу, билдин бе? Арамайды алала, эр жажына журта деп, сени албадап турган кижн жок.

— Арамай менен жаан! — деп, Аткаыр жартаарга умзанды.

— Сен бу менднй, таайыгднй, бол, жееннм, — деп, Урмат уннн сүмелү жабызатты. — Бери ук... Журтап болбозон, тей өдүп, тал-табыш сыныккан кнйннде, жандырып нй. Жараганынан таап, жангдан тойды баштап нй... Биске уяттан айрылар керек, сыйным, — деп, ол ойтто Кажаканй жаар баштанып, сары көстөрнле суракту ла жаннаганду көрдн. — Арамай сукас балалу, мойношпос. Ого база бойынын уйадыннан жанымданаар арга керек.

— Кнжннн карган бала алган деп, Канрунын бастыра уулдары уятка салар — деп, Аткаыр мыжылдап, бнрде таайына, бнрде энезнне көрөт. Олор экү база бой-бойлорына көрүжнп, унчуккылабаста, Аткаыр онон ары эрмектендн: — Тен темдек эднп тойлоордон башка...

— Же бат, онызы жакшы! — Урмат сүүннп, жееннне жууктаы басты. — Бат таайыгднй бол! — Онон ол Аткаырды колынан ала койып, бойына жууктада тартып, чырышту жыкпыктарыла нмдей салды. — Бери ук. Ол Арамай сүрекей нштекей. Сен кыстардыг жаражына ла жажына көрбөй, жадынына көр, жееннм. Арамайды алзан, бу турган эненнннн экн колы эмеш амыраар. Ол уй саар, көкчн де кыс. Унчукпас ла төп. Ару жүрернн, жылу-жакшы кнйнмдү, бүдүн болорын. Бат меннн метеднмдн угарга турган болзон — бу! Менн сеге кнлебей туру деп пе, жееннм...

Мынаып Аткаырдын тойы экн үйсен турган. Сырангай ла космос кууп учкан ракета аайлу — сүүштын баштапкы үйезн күе берерде, экннчнзн нштеп баштаган деп айдарга келнжер.

Жок, чындап та, бу не? Салымнын кыйышканы ба айса жүрүмннн сыйы ба? Оны, байла, канднй да ойгор меге жартан болбос. Жүрүм бойынын аалга жолдорыла барып жат. Онын улу жажыттары качан да түгенбес.

Мен төрөл Канрунын улузынын салымдары керенннде сананып жадала, бойымда күлүмзнреннп нйднм: бнстнн башчыбыс ла нөкөрсн Борбок-Каранын ннннзн

да, Аткырдын да жүрүмдери бу бойынча токтой түшкү-
лебеди. Олордын салымдары бойлорына келишкен үлү-
ни жүктенгилеп алып, жүрүмнүн кайкалду жолдорыла
эмдиге ле баргылап жат.

— Керек тон ло коомой эмес, жееним, — деп, Урмат
ойто ло эрмектенди. — Тойды түнөй ле эдер керек, Ат-
кыр... А сен нени сананып туруң, Кажакай? — деп, ол,
торт ло өчөп турган чылап, сыйнынан сурады.

— Баланы божодып ийеле, эмди нени бодоп ло ка-
лырап туругар?! — деп, сыйны токтой түжүп, Урматка
чуулду көрөт. — База нени таап келдигер, башкызы ас
болгон, жетпеген туру!

— Бериги кижинин ойгорын ондөбөй жадып, сен бо-
доп ло мондолбо! — Урмат өбөгөн тура калбады. —
Кайруда Карамайдын кыстарынан өскө кыс жок деп,
сеге кем айтты?..

Аткырдын энези чала серенип, же түнөй ле токтоды-
нып болбой, онон ары арбанып, сууны бир сабаттан
база бирүзине урат эмезе суску ала койот, кандый бир
айакты арча согот:

— Бу да төгүндөп, бойоорды ла бисти кара жоннын
алдына уятка түжүргенеер жетпеди бе?.. «Мен сөстөп
ийдим, мен жөптөп ийдим»... Жаңыс ла мен, мен, мен...
Кайда ол, жөпкө кийдирип, жеенигерге экелип берген ба-
лагар?!

Кажакайдын мынайып ла сураарын сакыган чылап,
Урмат бу ла тушта жык ла салган:

— Мен бир уула жеениме эки бала сөстөгөм — деп,
канзазынын ыжын там тыгыда буркурадып, не де бол-
богон чылап, кенете озогы ла омок бойы каткырып
ийди. — Бирүзи запаста сакып жат, сыйным...

— И-та-татай! — деп, Кажакай токтой түшти. — Же
ле деген, бежен жаштан ажып калган өбөгөннүн айдып
отурган сөзүн! Оозым ла бар деп...

— Мен мында Арамай керегинде айттым не, жееним,
сеге.

— Жок, мен Арамайды албазым! — деп, мыжылдап
отурган Аткыр бут бажына тур чыгып, ойто ло: —
Буунадым! — дейле, эжик жаар тап эдерде, таайы онын
колынан ала койгон.

— Бууныжыла сен мени коркытпа, најым! — деп,
кату айдат. — Озо баштап мени, карган кавалеристти,

тындап ук. Элден озо бис бүгүн уяттан айрылар арга бедреер учурлу, билдин бе? Арамайды алала, эр жажына журта деп, сени албадап турган кижн жок.

— Арамай менен жаан! — деп, Аткыр жартаарга умзанды.

— Сен бу мендий, таайындый, бол, жееним, — деп, Урмат үнин сүмелү жабызатты. — Бери ук... Журтап болбозон, той өдүп, тал-табыш сыныккан кийинде, жандырып ий. Жараганынан таап, жаныдан тойды баштап ий... Биске уяттан айрылар керек, сыйным, — деп, ол ойто Кажакай жаар баштанып, сары көстөриле суракту ла жайнаганду көрди. — Арамай сукас балалу, мойношлос. Ого база бойынын уяадынан жайымданар арга керек.

— Кижини карган бала алган деп, Кайрунын бастыра уулдары уятка салар — деп, Аткыр мыжылдап, бирде таайына, бирде энезине көрөт. Олор экү база бой-бойларына көрүжип, унчуккылабаста, Аткыр онон ары эрмектенди: — Тен темдек эдип тойлоордон башка...

— Же бат, онызы жакшы! — Урмат сүүнип, жеенине жууктай басты. — Бат таайындый бол! — Онон ол Аткырды колынан ала койып, бойына жууктада тартып, чырышту жыкпыктарыла имдей салды. — Бери ук. Ол Арамай сүрекей иштегкей. Сен кыстардын жаражына ла жажына көрбөй, жадынына көр, жееним. Арамайды алзан, бу турган эненнинг эки колы эмеш амыраар. Ол уй саар, көкчи де кыс. Унчукпас ла төп. Ару жүрерин, жылу-жакшы кийимдү, бүдүн болорын. Бат менин метедимди угарга турган болзон — бу! Мени сеге килебей туру деп пе, жееним...

Мынайып Аткырдын тойы эки үйеден турган. Сыранай ла космос кууп учкан ракета аайлу — сүүштин баштапкы үйези күйе берерде, экинчизи иштеп баштаган деп айдарга келижер.

Жок, чындап та, бу не? Салымнын кыйышканы ба айса жүрүмнинг сыйы ба? Оны, байла, кандый да ойгор меге жартап болбос. Жүрүм бойынын аалга жолдорула барып жат. Онын улу жажыттары качан да түгенбес.

Мен төрөл Кайрунын улузынын салымдары керегинде сананып жадала, бойымда күлүмзиренип ийдим: бистин башчыбыс ла нөкөрис Борбок-Каранын ийнизи

да, Аткарыдын да жүрүмдери бу бойынча токтой түшкү-
лебеди. Олордын салымдары бойлорына келишкен үлү-
ни жүктенгилеп алып, жүрүмнинг кайкалду жолдорыла
эмдиге ле баргылап жат.

— Керек тон ло коомой эмес, жееним, — деп, Урмат
ойто ло эрмектенди: — Тойды түней ле эдер керек, Ат-
кыр... А сен нени сананып туруң, Кажакай? — деп, ол,
торт ло өчөп турган чылап, сыйнынан сурады.

— Баланы божодып ийеле, эмди нени бодоп ло ка-
лырап туругар?! — деп, сыйны токтой түжүп, Урматка
чуулду көрөт. — База нени таап келдигер, башкызы ас
болгон, жетпеген туру!

— Бериги кижинин ойгорын ондобой жадып, сен бо-
доп ло монголбо! — Урмат өбөгөн тура калбады. —
Кайруда Карамайдын кыстарынан өскө кыс жок деп,
сеге кем айтты?..

Аткарыдын энези чала серенип, же түней ле токтоды-
нып болбой, онон ары арбанып, сууны бир сабаттан
база бирүзине урат эмезе суску ала койот, кандый бир
айакты арча согот:

— Бу да төгүндеп, бойоорды ла бисти кара жоннын
алдына уйатка түжүргенер жетпеди бе?.. «Мен сөстөп
ийдим, мен жөптөп ийдим»... Жаңыс ла мен, мен, мен...
Кайда ол, жөпкө кийдирип, жеенигерге экелип берген ба-
лагар?!

Кажакайдын мынайып ла сураарын сакыган чылап,
Урмат бу ла тушта жук ла салган:

— Мен бир уула жеениме эки бала сөстөгөм — деп,
канзазынын ыжын там тыныда буркурадып, не де бол-
богон чылап, кенете озогы ла омок бойы каткырып
ийди. — Бирүзи запаста сакып жат, сыйным...

— И-та-татай! — деп, Кажакай токтой түшти. — Же
ле деген, бежен жаштан ажып калган өбөгөннинг айдып
отурган сөзин! Оозым ла бар деп...

— Мен мында Арамай керегинде айттым не, жееним,
сеге.

— Жок, мен Арамайды албазым! — деп, мыжылдап
отурган Аткары бут бажына тур чыгып, ойто ло: —
Буунадым! — дейле, эжик жаар тап эдерде, таайы онын
колынаң ала койгон.

— Бууныжыңла сен мени коркытпа, нажым! — деп,
кату айдат. — Озо баштап мени, карган кавалеристти,

тындап ук. Элден озо бис бүгүн уйаттан айрылар арга бедреер учурлу, билдинг бе? Арамайды алала, эр жажына журта деп, сени албадап турган кижн жок.

— Арамай менен жаан! — деп, Аткары жартаарга умзанды.

— Сен бу мендий, таайындый, бол, жееним, — деп, Урмат үннн сүмелү жабызатты. — Бери ук... Журтап болбозон, той өдүп, тал-табыш сыныккан кийинде, жандырып ий. Жараганынан таап, жагыдан тойды баштап ий... Биске уйаттан айрылар керек, сыйным, — деп, ол ойто Кажаккай жаар баштанып, сары көстөриле суракту ла жайнаганду көрди. — Арамай сукас балалу, мойношпос. Ого база бойынын уйадынан жайымданар арга керек.

— Кижини карган бала алган деп, Кайрунын бастыра уулдары уйатка салар — деп, Аткары мыжылдап, бирде таайына, бирде энезине көрөт. Олор экү база бой-бойларына көрүжип, унчуккылабаста, Аткары онон ары эрмектенди: — Тен темдек эдип тойлоордон башка...

— Же бат, онызы жакшы! — Урмат сүйүнип, жеенине жууктай басты. — Бат таайындый бол! — Онон ол Аткарыды колынан ала койып, бойына жууктада тартып, чырышту жыкпыктарыла имдей салды. — Бери ук. Ол Арамай сүрекей иштенкей. Сен кыстардын жаражына ла жажына көрбөй, жадынына көр, жееним. Арамайды алзап, бу турган энегннн эки колы эмеш амыраар. Ол уй саар. көкчи де кыс. Унчукпас ла төп. Ару жүрерин, жылу-жакшы кийимдү, бүдүн болорын. Бат меннн метедимди угарга турган болзон — бу! Мени сего килебей туру деп пе, жееним...

Мынайып Аткарыдын тойы эки үйсен турган. Сыранай ла космос кууп учкан ракета аайлу — сүйүштин баштапкы үйези күйе берерде, экинчизи иштеп баштаган деп айдарга келижер.

Жок, чындап та, бу не? Салымнын кыйышканы ба айса жүрүмннн сыйы ба? Оны, байла, кандый да ойгор меге жартап болбос. Жүрүм бойынын аалга жолдорыла барып жат. Онын улу жажыттары качан да түгенбес.

Мен төрөл Кайрунын улузынын салымдары керегинде сананып жадала, бойымда күлүмзиренип ийдим: бистин башчыбыс ла нөкөрис Борбок-Каранын ийнизи

да, Аткырдын да жүрүмдери бу бойынча токтой түшкү-
лебеди. Олордын салымдары бойлорына келишкен үлү-
ни жүктенгилеп алып, жүрүмнүн кайкалду жолдорула
эмдиге ле баргылап жат.

— Керек тон ло коомой эмес, жееним, — деп, Урмат
ойто ло эрмектенди: — Тойды түңей ле эдер керек, Ат-
кыр... А сен нени сананып туруң, Кажакай? — деп, ол,
торт ло өчөп турган чылап, сыйнынан сурады.

— Баланы божодып пйеле, эмди нени бодоп ло ка-
лырап туругар?! — деп, сыйны токтой түжүп, Урматка
чуулду көрөт. — База нени таап келдигер, башкызы ас
болгон, жетпеген туру!

— Бериги кижинин ойгорын ондөбөй жадып, сен бо-
доп ло мондолбо! — Урмат өбөгөн тура калбады. —
Кайруда Карамайдын кыстарынан өскө кыс жок деп,
сеге кем айтты?..

Аткырдын энези чала серенип, же түңей ле токтоды-
нып болбой, оноң ары арбанып, сууны бир сабаттан
база бирүзине урат эмезе суску ала койот, кандый бир
айакты арча согот:

— Бу да төгүндеп, бойоорды ла бисти кара жоннын
алдына уятка түжүргенеер жетпеди бе?.. «Мен сөстөп
ийдим, мен жөнтөп ийдим»... Жаңыс ла мен, мен, мен...
Кайда ол, жөпкө кийдирип, жеенигерге экелип берген ба-
лагар?!

Кажакайдын мынайып ла сураарын сакыган чылап,
Урмат бу ла тушта жык ла салган:

— Мен бир уула жеениме эки бала сөстөгөм — деп,
канзазынын ыжын там тыңыда буркурадып, не де бол-
богон чылап, кенете озогы ла омок бойы каткырып
ийди. — Бирүзи запаста сакып жат, сыйным...

— И-та-татай! — деп, Кажакай токтой түшти. — Же
ле деген, бежен жаштан ажып калган өбөгөннүн айдып
отурган сөзин! Оозым ла бар деп...

— Мен мында Арамай керегинде айттым не, жееним,
сеге.

— Жок, мен Арамайды албазым! — деп, мыжылдап
отурган Аткыр бут бажына тур чыгып, ойто ло: —
Буунадым! — дейле, эжик жаар тап эдерде, таайы онын
колынаң ала койгон.

— Бууныжыңла сен мени коркытпа, нажым! — деп,
кату айдат. — Озо баштап мени, карган кавалеристти,

да, Аткаырдын да жүрүмдери бу бойынча токтой түшкү-
лебеди. Олордын салымдары бойлорына келишкен үлү-
ни жүктенгилеп алып, жүрүмнүн кайкалду жолдорыла
эмдиге ле баргылап жат.

— Керек тон ло коомой эмес, жееним, — деп, Урмат
ойто ло эрмектенди: — Тойды түнгей ле эдер керек, Ат-
кыр... А сен нени сананып турун, Кажакай? — деп, ол,
торт ло өчөп турган чылап, сыйнынан сурады.

— Баланы божодып ийеле, эмди нени бодоп ло ка-
лырап туругар?! — деп, сыйны токтой түжүп, Урматка
чуулду көрөт. — База нени таап келдигер, башкызы ас
болгон, жетпеген туру!

— Бериги кижинин ойгорын оңдобой жадып, сен бо-
доп ло мондолбо! — Урмат өбөгөн тура калбады. —
Кайруда Карамайдын кыстарынан өскө кыс жок деп,
сеге кем айтты?..

Аткаырдын энези чала серенип, же түнгей ле токтоды-
нын болбой, онон ары арбанып, сууны бир сабаттан
база бирүзине урат эмезе суску ала койот, кандый бир
айакты арча согот:

— Бу да төгүндөп, бойоорды ла бисти кара жоннын
алдына уятка түжүргенер жетпеди бе?.. «Мен сөстөп
ийдим, мен жөптөп ийдим»... Жаңыс ла мен, мен, мен...
Кайда ол, жөпкө кийдирип, жеенигерге экелип берген ба-
лагар?!

Кажакайдын мынайып ла сураарын сакыган чылап,
Урмат бу ла тушта жык ла салган:

— Мен бир уула жеениме эки бала сөстөгөм — деп,
канзазынын ыжын там тыгыда буркурадып, не де бол-
богон чылап, кенете озогы ла омок бойы каткырып
ийди. — Бирүзи запаста сакып жат, сыйным...

— И-та-татай! — деп, Кажакай токтой түшти. — Же
ле деген, бежен жаштан ажып калган өбөгөннүн айдып
отурган сөзин! Оозым ла бар деп...

— Мен мында Арамай керегинде айттым не, жееним,
сеге.

— Жок, мен Арамайды албазым! — деп, мыжылдап
отурган Аткаыр бут бажына тур чыгып, ойто ло: —
Буунадым! — дейле, эжик жаар тап эдерде, таайы онын
колынан ала койгон.

— Бууныжынла сен мени коркытпа, иаям! — деп,
кату айдат. — Озо баштап мени, карган кавалеристти,

тындап ук. Элден озо бис бүгүн уяттан айрылар арга бедреер учурлу, билдин бе? Арамайды алала, эр жажына журта деп, сени албадап турган кижн жок.

— Арамай менен жаан! — деп, Аткаыр жартаарга умзанды.

— Сен бу мендий, таайындый, бол, жееним, — деп, Урмат унин сүмелү жабызатты. — Бери ук... Журтап болбозон, той өдүп, тал-табыш сыныккан кийинде, жандырып ий. Жараганынан таап, жагыдан тойды баштап ий... Биске уяттан айрылар керек, сыйным, — деп, ол ойто Кажаккай жаар баштанып, сары көстөриле суракту ла жайнаганду көрди. — Арамай сурас балалу, мойношпос. Ого база бойынын уяадыннан жайымданар арга керек.

— Кижини карган бала алган деп, Кайрунын бастыра уулдары уятка салар — деп, Аткаыр мыжылдап, бирде таайына, бирде энезине көрөт. Олор экү база бой-бойлорына көрүжип, унчуккылабаста, Аткаыр онон ары эрмектенди: — Тен темдек эдип тойлоордон башка...

— Же бат, онызы жакшы! — Урмат сүүнип, жеенине жууктай басты. — Бат таайындый бол! — Онон ол Аткаырды колынан ала койып, бойына жууктада тартып, чырышту жыкпыктарыла имдей салды. — Бери ук. Ол Арамай сүрекей иштенкей. Сен кыстардын жаражына ла жажына көрбөй, жадынына көр, жееним. Арамайды алзан, бу турган энегнин эки колы эмеш амыраар. Ол уй саар, көкчи де кыс. Унчукпас ла топ. Ару жүрерин, жылу-жакшы кийимдү, бүдүн болорын. Бат менин метедимди угарга турган болзон — бу! Мени сеге килебей туру деп пе, жееним...

Мынайып Аткаырдын тойы эки үйеден турган. Сырангай ла космос кууп учкан ракета аайлу — сүүштин баштапкы үйези күйе берерде, экинчизи иштеп баштаган деп айдарга келижер.

Жок, чындап та, бу не? Салымнын кыйышканы ба айса жүрүмнин сыйы ба? Оны, байла, кандый да ойгор меге жартап болбос. Жүрүм бойынын аалга жолдөрыла барып жат. Онын улу жажыттары качан да түгенбес.

Мен төрөл Кайрунын улузынын салымдары керегинде сананып жадала, бойымда күлүмзиренип ийдим: бистин башчыбыс ла нөкөрис Борбок-Каранын ийнизи

да, Аткырдын да жүрүмдери бу бойынча токтой түшкү-
лебеди. Олордын салымдары бойлорына келишкен үлү-
ни жүктенгилеп алып, жүрүмнүн кайкалду жолдорыла
эмдиге ле баргылап жат.

— Керек тон ло коомой эмес, жееним, — деп, Урмат
ойто ло эрмектенди: — Тойды түңей ле эдер керек, Ат-
кыр... А сен нени сананып турун, Кажакай? — деп, ол,
торт ло өчөп турган чылап, сыйнынан сурады.

— Баланы божодып ийеле, эмди нени бодоп ло ка-
лырап туругар?! — деп, сыйны токтой түжүп, Урматка
чуулду көрөт. — База нени таап келдигер, башкызы ас
болгон, жетпеген туру!

— Бериги кижинин ойгорын ондөбой жадып, сен бо-
доп ло мондолбо! — Урмат өбөгөн тура калбады. —
Кайруда Карамайдын кыстарынан өскө кыс жок деп,
сеге кем айтты?..

Аткырдын энези чала серенип, же түңей ле токтоды-
нып болбой, оноң ары арбанып, сууны бир сабаттан
база бирүзине урат эмезе суску ала койот, кандый бир
айакты арча согот:

— Бу да төгүндеп, бойоорды ла бисти кара жоннын
алдына уятка түжүргенеер жетпеди бе?.. «Мен сөстөп
ийдим, мен жөптөп ийдим»... Жаңыс ла мен, мен, мен...
Кайда ол, жөпкө кийдирип, жеенигерге экелип берген ба-
лагар?!

Кажакайдын мынайып ла сураарын сакыган чылап,
Урмат бу ла тушта жык ла салган:

— Мен бир уула жеениме эки бала сөстөгөм — деп,
канзазынын ыжын там тыңыда буркурадып, не де бол-
богон чылап, кенете озогы ла омок бойы каткырып
ийди. — Бирүзи запаста сакып жат, сыйным...

— И-та-татай! — деп, Кажакай токтой түшти. — Же
ле деген, бежен жаштан ажып калган өбөгөннүн айдып
отурган сөзин! Оозым ла бар деп...

— Мен мында Арамай керегинде айттым не, жееним,
сеге.

— Жок, мен Арамайды албазым! — деп, мыжылдап
отурган Аткыр бут бажына тур чыгып, ойто ло: —
Буунадым! — дейле, эжик жаар тап эдерде, таайы онын
колынаң ала койгон.

— Бууныжыңла сен мени коркытпа, нажым! — деп,
кату айдат. — Озо баштап мени, карган кавалеристти,

тындап ук. Элден озо бис бүгүн уяттан айрылар арга бедреер учурлу, билдин бе? Арамайды алала, эр жажына журта деп, сени албадап турган кижин жок.

— Арамай менен жаан! — деп, Аткары жартаарга умзанды.

— Сен бу мендий, таайындый, бол, жееним, — деп, Урмат унин сүмелү жабызатты. — Бери ук... Журтап болбозон, той өдүп, тал-табыш сыныккан кийинде, жандырып ий. Жараганынан таап, жагыдан тойды баштап ий... Биске уяттан айрылар керек, сыйным, — деп, ол ойто Кажаккай жаар баштанып, сары көстөриле сурактуула жайпаганду көрдү. — Арамай сурас балалу, мойношпос. Ого база бойынын уядынан жайымданар арга керек.

— Кижини карган бала алган деп, Кайрунын бастыра уулдары уятка салар — деп, Аткары мыжылдап, бирде таайына, бирде энезине көрөт. Олор экү база бой-бойлорына көрүжүп, уңчуккылабаста, Аткары оного ары эрмектенди: — Тен темдек эдип тойлоордон башка...

— Же бат, онызы жакшы! — Урмат сүүнүп, жеенине жууктай басты. — Бат таайындый бол! — Оного ол Аткарыды колынан ала койуп, бойына жууктада тартып, чырыштуу жыкпактарына имдей салды. — Бери ук. Ол Арамай сүрекей иштеңкей. Сен кыстардын жаражына ла жажына көрбөй, жадынына көр, жееним. Арамайды алзан, бу турган энеңнин эки колу эмеш амыраар. Ол уй саар, көкчү де кыс. Уңчукпас ла топ. Ару жүрөң, жылу-жакшы кийимдү, бүдүн болорун. Бат менинг метедимди угарга турган болзон — бу! Мени сече килебей туру деп пе, жееним...

Мынайып Аткарыдын тойы эки үйдөн турган. Сыраңгай ла космос кууп учкан ракета аайлу — сүүштин баштапкы үйези күйе берерде, экинчиси иштеп баштаган деп айдарга келижер.

Жок, чындап та, бу не? Салымнын кыйышканы ба айса жүрүмнүн сыйы ба? Оны, байла, кандый да ойгор меге жартап болбос. Жүрүм бойынын аалга жолдорыла барып жат. Онын улу жажыттары качан да түгөнбөс.

Мен төрөл Кайрунын улузынын салымдары керегинде сананып жадала, бойымда күлүмзиренип ийдим: бистин башчыбыс ла нөкөрис Борбок-Каранын ийиниз

Аткыр бир канча жылдардын бажында шак ла ол жылкычы Ларанын тоомжылу күйүзи болуп каларын ажындадыра сескен болзо, ак чылбыр Борбок-Каранын тазада кайчылап койгон илидилү ле чоокыр бажына, жыланаш сыртына келип тийбестенг де маат жок. Онын канду изи бу менин де бажыма ла сыртыма артып калар аргалу болгон. Же оны эмди канайдар, болгон керек болуп ла калган...

Онон бери көп жылдар өттү. Аткары ол ло Арамайла кожо эмдиге журтаганча. Кижиге де барган кыстары бар, кижиге де алатан уулдары бар. Олордын сүүштери ле салымдары кандый жолдорло баргай не?

Эй, улу жүрүм, сен меге жартап берген болзон: сүүш дегени, чындап та, ол не, ол кандый ийде, кандый жажыт?...

АЙЛЫМДА БОЛГОН УЙКУЗЫ ЖОК ЛО ТҮЙМЕЕНДҮ
БИР ТҮН КЕРЕГИНДЕ ОН ТӨРТТІНЧИ БАЖАЛЫК

Акту бойымнын жүрүмимле колбулу бу сүрекей коркымчылу ла түймеендү бир түн керегинде айдарга меге жеңил эмес.

Ооруп, больницага жатканымнан бери бир айга жеде берген. Калганчы өйлөрдө су-кадыгым тен жетире. Же эди-каным эм үстине тынгыгалак. Же андый да болзо, меге больницадан чыгарга керек болгон. Албаданып, суранып туруп чыктым. Онын шылтагы жаан. Чынын айтканым, үйүм бу ла күндөрдө балдар табатан турага баратан. Бис эки уулду. Учунчиси кыс болор бо деп иженгенис. Бу өйдө бистин кажыбыс ла, байла, келер өйдө турабыстын ичиле тидиреде жүгүрөтөн, каткыратан, кандый бир жылбулу сөзиле, кыймыгыла бисти сүүндиретен кызыбысты көргөн болор. Онын желбер кара чачын ла бажындагы жеңилчек ле апагаш бантигин көргөн болор.

Ланып келеле, эртезинде ле үйүмди балдар табатан турага жетирип, та ненин де учун кыйалтазы жогынан кыс болор деп сакып, торт ло чыдашпай турдым. Бу сакылтала кожо бойымнын да жүрегим сыстап, керек десе бастыра бойым да ооруп турадым.

— Же керектер кандый, мени неле сүүндиреригер? — деп, эмчи-эжеге телефон соктым.

— Эм үстине эрте...

Телефонды күүн-күч югынан салып, туура базардын кажы ла жанында, ойто шыгырт этти. Ала койзом, үйимнин таныш үни угулды:

— Сен анда бастыра тондордын, өскө дө кийимдердин топчыларын тургуза ла чеч...

— Ненин учун, не болгон? — деп, удур сурадым.

— Озогы улуста андый жанжыгу бар — деп, үйим жартайт. — Балага жолды анайып ачатан дежет.

Мыны уккан кийинде мен үйимнин тондорунун ла өскө дө кептеринин топчыларынан болгой, бойымнын галстуктарымнын да чиймүлөрүн чечкилеп, база ла сакып жадым. Канайдар база, кижин кезикте неге ле бүдүп жат. Бала чыгарыла колбулу керек онын ары кандый да түргөн болды. Же оны шак ол тондордын ла өскө дө кийимдердин топчыларын ла чиймүлөрүн чечкенимнен камаанду деп, айдып та болбозым, бүтпей де жадым.

— Же керектер анда кандый? — деп, эмчи-эжеден түште суразам, «Мен слерди уткып турум! — деген үн сүүнчилү угулды. — Уул чыккан! Уч килограмм эки жүс грамм. Уткып турум!..»

Ойто ло катап уул. Учунчи уул, же түнөй ле менин балам. Мен эмди үч эрдин адазы! Капшай ла жүзүн-башка варениелерлү банкаларды ла яблоколорды, шоколад-конфетти сумкага салып, үйиме жүгүрдим.

Эр кижин — ол эр кижин. Үйде жангыскан артып калзан, нени эдерин, кандый иштер бүдүрерин канайып та ондобой турарын. Жаан уулым — Москвада, үредүзин улалтарга атана берген. А ортон уулым дезе эмди, күски каникулдардын өйинде, деремнедеги төрөөндөриске жүрүп калган. Айдарда, мен сок жангыскам.

Жетиретен немелерди эмчи-эжеге табыштырып, айла энирде үйим бойунун су-кадыгы ла менин үйде бүдүретен иштерим керегинде жакылта бичик ийзе, оны ойто келип алар, же озо телефондоп ийер болуп эрмектежи алдым. Сыным да, санаам да женил — ончозы жакшы өдө берген...

Кечеги бойынча болгон өкпөөриштердин кийинде эмди токунап, шык ла уйуктап калтырым. Ойгонып келзем, энир. Күн ажып, күски бүрүнкий койылып калтыр, Тура жүгүрип келген бойынча капшай ла телефоннын

трубказын ала койып, керектү тоолорды айландырып ийдим.

Баш ла бол! Бу мындый јетирү угарым деп, мен бу јангы ла санангам ба? Эмчи-эје менин ады-јолымды јартап алала, айткан сөстөрүн уккан бойынча, телефоннын тутказын ычкынып ийдим. Јок, ол эрмек айткан эмес, а кулагыма мылтыкла јырс ла берип ийди ошкош! Бастыра бойым јымырап ла шыңырап, онон ойто нени де ондобой, шык ла туна бердим. Не де угулбайт, не де көрүнбейт!

Та канча кире өй өткөн — бир ле билинии келзем, туранын ичи, алкы-бараан, эбире турган телекей — ончолоры жемирилип ле айланыжып тургандый. Мен орында отурум. Байла, сакубаган јеткер керегинде уккан бойынча, эмди сананзам, ол ло јериме отура түшкен болгодыйым. Эбире көрзөм, турамнын стенелери кандый да өткүре көрүнип турар бозом болуп билдирди. Бу бозом айланып, шуулап, кайдаар да чөнгүп ле учуп барадыры!.. Буттарым да, колдорым да кыймыкташпайт — тын јок! Не де сезилбейт ле билдирбейт. Кенетийин бозомнын ортозында кандый да табыш угулат: «кынк-кынк-кынк», — ыраак јерде кандый да бала ыйлап туру деп бододым. Онон ойто «би-би-ип би-ип»...

Мыны угуп ийеле, кайдан да эди-каныма тын киирип, бастыра бойым калтыражып ла јымыражып, онон ойто изип чыктым. Је табыш токтобойт. Сыктап јат, болушка кычырып јат. Кенете кандый да бир элесте сезип ийдим: бу јанымдагы јабыс столдын үстиндеги телефоннын тутказы бойынын ордына салынбаста, ол эдискилеп турган эмтир. Тургуза ла оны ордына салып, катап ла бүрүнкийге бүркеди, база бир эмеш отурдым.

Эмди сананзам, ол тушта менин меемде бе, айса тынымнын теренинде бе кандый бир чичкечек учугаш үзүлө берген эмезе бажымда кандый да кыбычак кенетийин јара тееп ийген болордон маат јок...

«Менле не болгон?» — сананадым, сананадым, је чек ле бойымды бойым кыймыктадып болбой отурум. Кенетийин ыраактан, сүрекей ыраактан байагы эмчи-эјенин каргышту ла јеткерлү үни катап ла тынданып ла угулып келди: «Бу слер бе? — деп, менин ады-јолымды сурайт. — Слердин уулчагар јангы ла өлүп калды, а эмегенеер... эмегенеер уур айалгада...»

Не болгон?! Байа ла ончозы јакшы болордо, канайткан?.. Эмди канайдайын, нени эдейин?! Је јанымда кем де јок. Меге кем болужар, кем эрмек айдар?.. Эбире туйук ла карануй, карануй, карануй...

Кижн тунде оромло јангыскан барып јатканда, кенете кандый бир јаман табыш, кыйгы угулганда, тургуза ла токтой тужуп, та ненин де учун ол табышты ойто тындап, кандый да болуш јетирерге оноор југурер. Мен эмди, байла, шак андый айалгада. Тур чыгарымда, јужиме удурa кем де карануйда јаркынду отло јарыдып ийди ошкош. Эки колымнын алакадарыла јужимди туй тудуп, отура тустим. Бу не, кандый мындый от, не јаркын?.. Айса колотко бо?.. Јок, бу от то, колотко до эмес. Кенетийин алдымда — таныш кижинин јалакай чырайы. Бу... бу Ольга Петровнанын — мени эмдеген врачтын кеберн. Чын, Ольга Петровна — «Салам чачту, чанкыр кирбикту!» Јангыс ла ол менин тубегиме болужар. Јангыс ла ол меге удурa келер. Јангыс ла ол бастыра врачтарды билер...

Санаам јалт этти.

Мен орр туруп, электроотты куйдурп, Ольга Петровнанын телефонынын номерлерин тоолоп ийдим. Ол уйде эмтир. Ол менин окпдорп ле тын манзаарып калган унимди угуп, ончозын јартап алала, «Саковыар» деп кыскарта айдала, телефонды салып койды.

Эмди менин турамнын ичи јарык. Ончо кыптардын отторы куйуп јат. Је андый да болзо, байагы баштапкы бозомнын колоткози эмдиге ле ырабагандый. Сынымды уурладып ла бастыра бойымды кара јабынчыла туй јаааи турды. Кенете не де чынырып ийерде, мен чочыганыма атпас эдип, орр ондойдим. Не чынырып јат?.. Чек ле ондоп болбой турдым. Онон коройин дезем, бу ла менин јанымдагы јабызак столдо јаткан телефоннын аппаратады канайып та, кара киске чилеп, кубулып, керек дезе косторлу де неме чилеп, мен јаар корот. Киске ок чылап, кыймыктанып ла узада-узада маарап турды. Баш ла бол, мен онын тутказын алардын ордына, кенетийин јана чарчадым. Орыннын устине кайа коруп, андана соктым. Је ол бойынын сан башка мааражын чек ле токтотпойт ло успейт. Угуп чыдашпай, эки кулагымды јаба туттым. Не де болбойт... Эмди меге байагы ла эмчи-эјенин уни ойто ло угулып келди:

«Бу слер бе? — деп, ойто ло менин ады-жолымды чокумдайт. — Слердин уулыгар бу жаңы ла олуп калды, а эмегенигер... эмегенигер — уур айалгада...»

Канча кире ой өткөнин мен билбезим. Ойто ло табыш жок. Ын-шын. Тура жүгүргөн бойынча, бежинчи каттын мыйрыңдалган текпиштерин төмөн калыр-тилир жүгүрүп, тышкары чыгып келзем, кандый да машина менин алдыма кап-тура токтой түшти.

— Слер кайдаар? — деп, машинадаң чыга конуп, Ольга Петровна менин жолымды туй алды. — Төгүн! — деди. — Токунагар. Слерди төгүндегилеп ийген. Ончозы — жакшы!..

Мен кайкап ла Ольга Петровнаны таныбай турган кижичилеп, ого көрүп, нени де айдып болбой турдым.

— Эмди орой, — Ольга Петровна айдат. — Мен...

— Мен оройтып калгам ба?!

— Жок, айылга киригер, мен ончозын жартап берерим.

Мен кенетийин Ольга Петровнага кыйгырдым:

— Слер ончолорыгар андый! Не төгүн, неден мен оройтып калгам?

— Ой... ой орой — деп, Ольга Петровна жартайт. — Слерди эмди оноор кем де божотпос. Токунагар, мен ончозын жартап берерим.

Бис ойто туранын бежинчи кадына чыгып, үйге кирдис. Менин эмчим үйге кирип, «у-ф-п» деп улу тынып, меге ол ло чанкыр көстөриле аяктап, каткырып ийди:

— Слерди база бир уулду болгоныгарла уткып турум! — деп, бойынын апагаш колын сунат. Мен онын колынан тутпай, алаатып калган турзам, Ольга Петровна жартайт: — Слер токунагар, эмчи-эже өскө кижиле болгон керекти булгаштырып, слерге жастыра айткан.

Мен база ла бүтпей жадым. А Ольга Петровна десе менин айалгамды ондоп, куучындап ла жартап турды. Ол озо баштап ординатурага телефондогон эмтир. А мен врачтардын андый телефонын билбезим. Мен жаңыс ла дежурный болуп турган эмчи-эженин телефонын билерим. Керек десе Ольга Петровна балдар табар турага барып, үйиме де туштажып, телефонды оной база каттап согордо, мен онын тутказын көдүрбегем. Бу мынайып куучындап турганча, телефон ойто ло шыгырай берди. Мен ол жаар атпас эдип жадала, кенете коркып, ойто ло токтой түштим.

— А не токой бердигер? — деп, Ольга Петровна айдат. — Телефоннын тутказын алыгар, үйигер согуп јат. Мен соксын деп айткам.

Татаалжып ла эренистелип турганчам, Ольга Петровна жүгүргенче барып, телефоннын тутказын өрө көдүрди:

— Бу — мен, Ольга Петровна — деп јартайта. — Эйе, мында. Бүтпей јат. Онын учун телефонды албай туру. Је бери баскар, бүтпей турган болзогор, үйигерле куучындашкар. Ончозы јакшы, не де болбогон — деп, врач келин мен јаар телефоннын тутказын уулайт.

Мен үйимнин үнин угуп ийеле, та ненин де учун ачынып, ого удур кыйгырдым:

— Бу мындый не?! — дедим. — Кандый андый кокур!.. Мен... мен слердин ончогорго...

— Токтогор эмди ле! Канайып туругар? — деп, Ольга Петровнанын көстөри јаанап, мени арбайт. — Токунагар! База катап айдып турум — өскө кем де эмес, эмчи-эје ончозын булгаштырган... Кофе бар ба? — деп кенетийин сурайт. — Кажы, мен кофе кайнадып ийейин. Тудуныгар, а эртен бис ол эмчи-эјенин аайына чыгарыс...

Сакыбаган бу мындый согултанын кийинде, тан атканча мен көс јумуп болбодым. Бир сананзам, ойто ло телефон шыгырап тургандый эмезе кем де эжик токулдадып ийгендий. Бажыма јуурканды оронуп, канайып та көстөримди јумуп, уйуктайын дезем, неме болбос. Та меемде, та кайда да не де элбендеп тургандый. Ол өни јок көлөткө көзнөктөрдү үзүгү јогынан токулдадып, турага эмди ле кире конорго тургандый. Ары-бери ангданып, уйуктаар деп албаданып, бу ла туу-јырап бараатсам, кенетийин ол ло бир үн ойто угулып келер: «Слердин уулыгар өлүп калды, не јадыгар!.. Слердин эмеенеер уур аайлгада...»

Мен ойто ло өндөс эдедим. Не де јок, ээн. Јагыс ла түннин тагдагына көзнөктөр борорыжат. Отторды күйдүрүп, базадым, базадым, базадым...

Тагнын адып, түштин болуп та калганын сеспей калтырым. Кенетийин телефон шыгырт этти. Мен чочып, атпас эттим. Онон санаа алынып, онын тутказын ала койзом, «Јап-јакшынак тагла бис сени уткып турубыс! — деп, үйимнин үни угулат. — Бис јакшы кон-

дыбыс. Уулын бу менин колымда. Ол сеге эзен айдып жат! — деп, үйүм каткырат. — Сен коркыба, бистин баатырысты малтала да төбөлөзө, өлбөс!.. Кемге түнөй дедин бе?.. Кемге түнөй болор ол — сеге түнөй! Баштеренди кийип алган, бу ла уктап жадыры...

Кийинде жартап турар болзо, ол күн эртен тура уйымди телефон соксын деп айткан ла сураган кижиге — Ольга Петровна эмтир. Же бат, эмди ончо түймөөн кийинисте. Уйым ле уулым жангылап келди. Олорды көрүп, мен токунап, керек десе бу ла менин журтаган кичинекей городто Ольга Петровнанын да барын ундып койтырым.

Бир күн бистин телефон база ла шынырт этти. Мен ала койгон бойынча, тургуза ла Ольга Петровнанын үнин танып, «А-а, «Салам чачту, чанкыр кирбиктү», жакшылар, жакшылар! — деп кокурладым. — Же керектер кандый? Айылдап келигер...»

Менин врачымнын үни жылу ла жалакай, озогы ла сүүнчилү ле омок бойы угулат:

— А уулыгарды кем деп ададыгар?

— Онын ады — Темир — деп кыйгырдым. — Ненин учун Темир деп адагам?.. Онызын жартап болбозым.

Бат, мынайып мен база бир уулду болдым. Менин бу эн кичү уулым энем жада калган жыл чыккан. Жаантайын ла энем керегинде сананып ла онын жогына кородоп, энеме кереес эдип, сүүштин ле эрикчелдин бир үүр үлгерлерин бичигем. Онын бирүзинде кичү уулымнын адыла колбулу мындай бир үлгер бар:

Эне, бу жарыкта кабайлар жайкалат,
Катап ла жагыдан чуулар көктөлөт.
Туулар агарат. Талайлар чайкалат.
Телкемдер жажарып, көк өлгөн өзөт.

Эне, Темир деп бир ийним болгон,
Телекей жаражын көрбөй божогон.
Түндөрдө «Темир, Темир!» деп
улааргам,
Түштерде бедреп, мен оны таппагам...

Эне, бүгүнгү таңды жагыдан
кайкайдым,
Эмди база бир уулду болдым.
Темирдин учун жүрүм жүрзүн деп,
Уулымды Темир деп адап салдым...

Айса болзо, менин бу бичигимди качан бир «салам чачту, чанкыр кирбиктү» Ольга Петровна — жакшы-нак врач ла жалакай жүректү келин кычырып, уулымды ненин учун онойып адаганымды ондогоныла коштой, ол түймеендү ле уйкузы жок тунди ойто катап эске алынар?..

БАЗА КАТАП ПАПАИ ОБОГОННИНГ ОРУС КАЛАЖЫН
ЭСКЕ АЛЫНГАН ЛА БОРБОК-КАРАНЫН ЧЕРУДЕН
ЖАНГАНЫ КЕРЕГИНДЕ ОН БЕЖИНЧИ БАЖАЛЫК

Менин квартирамнын эжигиндеги күзүнчек улай-телей, канча-канча катап шыгырай берди. Бу ойдө мен төриндеги кыптагы төжөктө жаткам. Калганчы ойлөрдө болгон өкпөориштен ле түймееннен улам, камалгам чыгып, чала сырынгытып турган тужым болгон. Ле эжиктин шыныражынан ла мен билип ийдим — бу бистин кижжи эмес. Кандый да өскө кижжи келгени жарт. Онойткон жерде үнинен ле танып ийдим: Борбок-Кара келиптир. Ол үйимле эзендежип, мени сурайт.

— Бери, бери өт, Борбок-Кара — деп, төжөктөн өрө өндөйин, кыйгырдым.

Мен больницадан чыгарымда, Борбок-Кара анда артып калган болгон. Кижини оору бир ле тапса, бир ле базалаза, чек айрылбай барар. Сан башка. Борбок-Каранын бели-будынын остеохондрозы эмеш ондолып, эртен-бүгүн ле, онын бойынын айтканыла, «курорттон» чыгарга жазанып турарда, мында ок больницада, аппендициди кыймыктай берген. Бир ле болгон, байла, Борбок-Караны учына жетире эмденип алзын деген неме аайлу. Ого операция эткен учун менен бир неде-ле кирези кийнимде чыкканы бу.

Эмди Борбок-Кара бу менин жанымда отуру.

— Чырайын там чыгып калтыр, уул, — дейт. — Көстөрининг кадалгагын!.. А мен жазылдым. Кабырып турган койлорымнын алкыжы жеткен болбой — деп каткырат. — Мени олор сакып жат, капшай келзин деп...

Борбок-Каранын жүзүн ле башка куучынын тындап жадала, санандым: кижиден ле жаан кайкал бу жер үстинде, байла, жок болор. Ол жүзүн ле башка үзүк санаалардан, болгон ло керек десе болотон керектерден, ойдөң лө онын үйелеринен база та кандый да өскө дө «жамачылардан» туруп жат. Ле Борбок-Караны да алза-

гар, кезикте онон санаалу ла төп кижн жок. А база бир тындап отурзан, мындый укумал база табылбас!..

Менин јаткан кыптагы төжөктин јанына эмегеним јабызак стол тургузып, солун айылчынын алдына аштус экелип салды. Графинге кабак аракы уруп, Борбок-Карага туттургузарда, ол кайкаганду көрди. Бу көргөн көзинин ары јанында ол ло бир сүмелү көлөткө база көрүнип келди. Чып ла чын, бир кезикте мен ого көргөмдө, та ненин де учун Борбок-Каранын көстөри ажыра экинчи Борбок-Кара көрүнип тургандый. Ол экинчи Борбок-Кара бу отурганынан сүмелү ле санаалу. Јаңыс та сүмелү ле санаалу эмес, кижини чала чымчый алар, өчөп лө каарып ийер күүндү.

— Јок, көөркий, аракынды ары эт — деп, Борбок-Кара графинди тен колына да албады. — Кижинин нөкөри оорып јадарда, онын јанына отурала, уялбай канайып аракыдайт.

— Бис база бир уулду болгоныс — дезем, Борбок-Кара бис экүге кайкаганду көрүп, — бат, политика! — деп кыйгырды. — Бат «карыыр јөбинде кам болот» дегени чилеп... Је андый болзо — дейле, ол графинди колго тутты. — Андый болзо, алайын, урайын, амзайын! Бу јаан шылтакту политика болуп јат.

Ол аракыны чөбчөйгө уруп, јүк ле амзайла, столго ойто тургузып, улу тынды:

— Уч уулду мен дедин бе?.. А менде балдар жок.

— Слердин Аткырдын балдары канчу? — деп, мен сурадым.

— Аткырдыйы айылга толо... А менде жок...

Бу ла тушта мен Борбок-Каранын черүден јанганы, онон ойто ло катап ол бир Папай өбөгөннин орус калажын эске алындым. Эске алынган бойынча, Кайрунын эски јолдорын эбирип, јүре бертирим.

Борбок-Кара черүге канайып атанганын, оны кемдер, канайып уйдешкендерин мен билбезим: ол тушта мен-городто үренип турган болгом. Је онын черүден јанганы менин санаама бу жаңы ла кире конды. Канча јылдардын бажында ойто ло катап келди.

Ол черүден јанып, бу бистин городко јолой табарган эди. А мен бу өйдө је ле деген эр — тогузынчы ба, онынчы ба класста болорым. Орой күс. Қандый да соок ло салкынду күн. Интернаттын общежитиезинде бой-

ым жадып турган кыпта отурзам, менле кожо үренгилеп турган уулдарга баштадып, кенете Борбок-Кара кирип келди. Мен тура жүгүрүп, онын колынан ала койып, сакыбаган туштажуга сүүнө бердим. Эмди кайдан азыйгы Борбок-Кара дейзин. Оны тен таныбазын.

Кийин алган боро шинели онын сынын чик жок уздып ийгендий билдирет. Кирзовый, же жап-жаңы сопокту. А бажында дезе кара кыйулу бийик фуражка. Жаңыс ла куры меге жарабады — калын кеденнег эткен боро кур.

Ол өйлөрдө келген кижиге бойынын альбомун көргүзөтөн жаңжыгу болгон. Бистин интернатта жадып турган балдар ончолоры ла альбомдорлу. Керек дезе бистин ортобыста бойлорыстын фотографтарыс та бар. Андый фотографтардын бирүзи эмди шак ол Кайруда ветеринарный врач болуп турган Жыман деген уул...

Бис альбом көрүп, Кайрунын улузы, андагы жадын-жүрүм керегинде куучындажып, коштой отурдыс. Мен бу өйдө галстук кийип туратам. Альбомнын страницаларынын бирүзинен менин галстукту фотожуругымды Борбок-Кара көрүп ийеле, мен жаар бажын кайкаганду көдүрүп, узак аяктайт. Онон менин бойымды ла эбире турган уулдарды кайкадып, кенете солдат мынайда кыйгырды:

— Ба, качан коммунист болуп калган, Барыс?

Та не деп ого ол тушта жартаган болбогойым, санаама эмди жарт кирбейт. Галстук кийген кажы ла кижини Борбок-Кара, байла, партиянын члени деп бодоп жүрөтөн ошкош. Ол мындый каткымчылу шүүлтезин эмди та кубулткан, та озогы ла бойы арткан — сонуркабадым...

Онон бис Борбок-Карала кожо Пашага жолугарга бардыс. Бистин бу нөкөрис ол өйлөрдө база городто, же жаңыс ла педучилищеде үренип турган туш.

— Бат Пашала сени бириктирип алала, мен слерден бир жаан политика угатам — деп, бистин городтын балкашту агаш тротуарыла барып жадала, Борбок-Кара улу тынып, терен сананып, төп айтты. — Ай, жүрүм, жүрүм — кандый уур политика!..

— Кандый «политика»? — деп, мен тургуза ла сонуркадым. — Айса мен аайына жаңыска да чыгып ийерим а?..

— Жок, оны өмөлөжип шүүжер керек — деп, Борбок-Кара мени ченеп, соок көстөриле көрүп турала, кенете чырайын жымжадып, бажын жайкап, каткырып ийди. — Сен сеспей де жадын. Жаан, сүрекей жаан ла жажытту по-литика, Барыс! Оны Пашала кожо шүүжер керек.

Паша, база ла мен чилеп, Борбок-Караны сүйүңчилү уткыды. Эмди бис Пашанын альбомун көрүп жадыс. Фотожуруктарда онын галстукту отурганы учурабады. Же андый да болзо, Борбок-Караны бу альбом өскө жанынан кайкатты:.

— Сенде кыстар көп эмтир, Паша, — деп, ол Пашанын колтугына араайын түрттүрөт. — Жалан ла кыстар... хм-хм. Көрсөн кандый, бу бир кыска сен тен чагана чылап, жапшынып калтырың ине, уул?! — Пашанын альбомынын калганчы страницазын жаап, — Бу жуугында чайный бар болзо, кожо барып, чайлап алаактар — деп, Борбок-Кара айдарда, бис тен сүүне бердис.

— Сен Кайруга барзан, кыстар сени блаажар болбой, Борбок-Кара, — деп, Паша каткырат. — Сен тен ол бир Оймоннын кызыл сопокту солдады ошкош эмтирин!

— Жок, уулдар, менин по-литика өскө! — деп, Борбок-Кара сүмелү күлүмзиренет. — Же озо чайныйды тапкылагар, оной айдарым.

Бис бу ла педучилищенин одожындагы, жол кечире турган кичинегеш чайныйга кирип, эки стаканнан чай ла эки болчоктон пирожок алдыс. Борбок-Кара акчаны төлөп, жаныска отуруп, катап ла биске көрөт.

— Мындый неме — деп эрмектенди. — Слер сангар...

Паша ла мен күлүмзиренип, Борбок-Каранын эмди айдарга жазанган «по-литиказын» сакый бердис.

— Эмди мени сок жаңыс по-литика кыйнап жат — деп, бистин солдат нөкөрис эрмектенди. Бүдүжи онын топ лө сананганду. Кандый да жаан керек ого амыр бербей турганы иле билдирет. — Же бу сурак бис ле үчүнүн ортобыста артсын — деп, ол ажындыра жакыйт. — Керек мындый, уулдар: бистин Кайруда эме-зе Жолодо орус калаш быжыр билер кыс эмезе келин бар ба? Слер шүүжип көрөлө, меге айдаар, уулдар.

...Ак-жарыктын үстинде кандый кижн жок деп айдар? Бу Борбок-Караны да алзагар, ол алдынан бүткүл телекей. Оны бастыра жанынан ондоорго ло билерге күч. Кезикте сананзам, ол жаскы ла күски күндерге түнөй — бирде кара-бүрүңкий, терен кунукта ла ачынышта жүргендий. Онон удабас — ойто айаза түжүп, торт ло булуттардын ары жанынан жаңы ла ойылып чыккан күн чилеп, бастыра бойы жарып ла жалтырап, каткырып ла көөрөп, айтпасты айдып, сурабасты сурап, бериги кижини кайкадып ийер.

Көрсөгөр, бу отуру. Жаңы ла бойында бир де бала жогына туйуксынгандый кебеделдү болгон. Онон ажанып, менин үйимле куучындажып отурала, кенете жарый түшти. Көстөринде кандый да омок сүмө бар. Айса ол ыраак өйлөрдн, Папай өбөгөннннн орус калажыла колбулу учуралды эске алынганымды сезип ийди эмеш пе?

— Мен сенен эмди бир мындый по-литика сурап угар күүним бар — деп, ол менин эске алыныжымды үзе согуп ийди. — Солун по-литика, уул...

— Же, сакып жадым...

— Кижн бастыра ла немени бажыла сананып турган деп, улус кайдан билген? — Ол чайнанып, мен жаар ченегендү көрөт. — Айса бажыла эмес, кандый бир өскө жериле, темдектезе, буттарыла сананып турган а? — деп, табышту ла тала-тала каткырада, бала ойгоно берер болор деп, үйим коркып, капшай ла өрө турды.

— Меезин алып койгон эмезе бажын кестирип койгон кижини сен көрдин бе? — деп, мен каткырдым. — Ол бистин Кайрудагы Токтонды да сананзан, ундып койдын ба? — Мынайып ла айтсам, Борбок-Карам торт ло кара жер боло берди. Мен нени де сананбай, онын эски шырказына тийип ийгенимди сезип, эпжоксына бердим.

Борбок-Кара — ол Борбок-Кара. Билбес жанынан бистин жердин солдады Токтоннын адыла кожо онын баштапкы сүүжин де ойгозып ийген болзом, же ол бир кезек өйгө сананып ла мыжылдап отурала, бойынын бүгүңги «по-литиказын» онон ары улалтты:

— Сенин шүүлтенде чын шүүлте бар болуп айабас, — ол аланзулу айдып, онон ары сурады. — Буды-

ла деп, мен шоктоп айткан болойын. Айса болзо, кижн јүрегиле сананып јат, а? — Ус сабарын ненин де учун сан өрө көдүрип, — Јүрүм — ол јаан по-литика, билип јүр! — деп, јенүлү каткырат. — Јүрегин кезип койзо, кижн база јүрүп болбос!

Бу мындый санаа ого кайдан, ненин учун келди не? Байла, оныла кожо эмденген улустын ортодо мындый куучын болгон туру.

— Јүрек ле баш — бой-бойлорын тын сүүшкен улус ошкош — деп, мен каткырдым. — Олорго бой-бойы јогынан јүрерге күч. Тыныжы да, тындары да олордын бойлорынан камаанду.

Борбок-Кара бу шүүлтемди база тескери ондоды. Мен онын озогы сүүжи — шак ол эмди Токтоннын үйи Чомый ла Борбок-Каранын бойы керегинде айткан деп бододы.

— Менин эмди јуртап јаткан үйим Чомыйдан кирелү келин эмес! — деп, кезе айтты. — Чомый ол не андый?! Јаңыс јыл сайын балдар чыгарарын билер, а менин үйим чилеп, эмдиге јетире орустап калаш та быжырып билбес!

...Бис ол тушта, Борбок-Кара черүден јанып барадарда, шак ла ол кичинегеш чайныйда отурала, онын сурагын сүрекей кайкап, каткырыжып ийген эдис.

— Орус калашты јаңыс Папай өбөгөн јиир болгон бо? — деп, нөкөрис та ненин де учуп ачына берген. — Слер билересер бе, уулдар? Мен черүде јүрүп, ышту курутты тен ундып, јаңыс ла орус калаш јиир болуп, темиге бергем. Менин үйим орустап калаш быжыар кижн болзын. Бат, уулдар, андый по-литикалу јанып јадым. Менин үйим калашты орустап быжыратан кижн болзо, Папай өбөгөнди күндүлөп, оос тудар ла өч тө алар эдим.

Паша ла мен сананып јадыс. Борбок-Кара мендетпей, сакуп, — «База бир стаканнаң чай ла бир пирожоктон алып ийейин бе, уулдар?» — деп сурайт.

— Бистин Кайруда андый кыс та, андый келин де јок болгодый — деп, мен айттым. — Санаама андый ла кижн кирбейт, Борбок-Кара.

— Айса андый кысты түкү Туйактудан барып көрзө, кайткай не? — деп, озогы башчыбыс сурайт. А Туй-

акту дезде-түкү озодон ло бери орусту-алтайлу колы-
ныжып калган журт болгон. Бистин најыбыстын мынай-
ып сананары да жолду...

— Акыр, чындап та, Кайруда ла Жолодо андый кем
бар? — деп, Паша терең сананып, улу тынат.

— Слер меге нөкөр болзогор, сананыгар, уулдар, бу
менин жангы по-литикам болор!

— А-а — деп, Паша кенете кемди де эске алынып,
ўнин узада чөйди — Жангыс ла сен жаратпас болорын,
Борбок-Кара.

— Не жаратпайтам! — Солдат нөкөрис сертес эт-
ти. — Айт, кем бу? Кажы жерде ол?

— Жолодо — деп, Паша айтты. — Же жангыс ла сенен
жажы жаан. Онон кыс эмес, а крестү ўй кижи.

— Тилде сөөк бар эмес, айт, мен угарга турум —
деп, Борбок-Кара тезиникпей барды.

— Дора — деп, Паша жартайт. — Онын ады-жолы
Дора...

— А-а-а — деп, бистин нөкөрис эске алынып, ўнин
база ла узада чөйип, Пашага көрөт. — Ол бир осемна-
тор болуп туратан келин бе? Эйе, ол чын крестү.

— Дора эмди Беспаскырдагы пунктта иштеп жат —
деп, Паша онон ары жартады. — Жылкы мал ўрендеп
жат. Же жангыс ла, Борбок-Кара, ол сенен жаан жашту.

— Жажынын жааны — ол өскө по-литика — деп, че-
рүден келген нөкөрис өрө турды. — Мен канказына
жангыскаи жүрерим, а, уулдар? — деп улу тынып, биске
суракту көрди. Онон кокурлаган айдас, он колын фу-
ражказынын чыткыдына жууктада салып, солдат туру-
жыла түзединип, — Сүүш — ол тегиндү керек эмес —
деди. — По-литика, уулдар. Айла сан башка по-литика!..

Бу керек беженинчи жылдардын ортозында болгон.
Онон жаан да узак өй өтпөгөн — бир ле угуп турзабыс,
Борбок-Кара ол ло жанып барган бойынча, Пашанын
айдып бергениле, шак ла ол Дора деп келинди сөстөп,
той эдип, Кайру ла Жолонь кайкадып ла жыргадып ийген
эмтир.

Ол тушта мындый солунды угуп, байла, Папай өбө-
гөннин орустап быжырган калажынын жараш жыды нө-
көристин сагыжына эр жажына артып калган туру деп,
Паша ла меге жангыс ла сананып каларга келишкен.

...Эмди Борбок-Кара бу, менин айлымда ла менин алдымда отурды. Ай, Борбок-Кара, Борбок-Кара, сени ле кожо быжыл сакыбаган жанынан больницада жатпаган болзом, төрөл Кайрунын көп тоолу улузын, өлгөндөрдү ле тирүүлөрдү, бойыстын жаш тужысты шак мынайып эске де алынбас болорым...

Бис ончолорыс: сен де, Борбок-Кара, ийнин Аткыр да, Паша ла Метирей де, мен де адаларыстын эркелерин де көрбөй, бир жагыс та катап болзо, олордын үндеринин жаңылгаларын да уккулабай, кажыбыс ла бойыска келишкен жолдорло базып, башка-башка салымду улус болуп, өскилеп ле чыдагылап калдыс. Эмди бис — бойыс адалар! Алтай төрдин ле журттын ээлери. Паша — ветеринарный врач, Метирей — строитель, Аткыр ла сен совхозтын ишчилери. Же жагыс ла комудалду неме — эмди сенин энен, Кажакай да, Пашанын да, менин де энелерис жок. Онойдо ок мени эмдеген, эмденип аларга сеге де болушкан Ольга Петровнага, «салам чачту, чанкыр кирбиктүгө», та незиле де түней Кыйгас деп те келин, онон до өскөлөри божогылап калды.

Бис адаларыс жокко өскөнис. А олор дезе өбөгөндөрин көрбөй, жагыс ла бисти чыдаткылап, бутка тургускылап, салымнын эн күч некелтелерин бүдүргилеп, айдары жок уур, же кайкамчылу жүрүмдерин жүрүп койдылар.

Эй, бистин кажыбыс ла бу чанкыр Алтайдын — чанкырын, бу агару ла ак Алтайдын — агын, бу жажыл Алтайдын — жажылын, онын бастыра жүзүн будуктарынын көрүп жүргөн тужыста, слерди ундып болбозыс, ундыбаганыс, кайран энелер, шыраны женген алтай энелер!..

Бистин Кайру кичинек журт. Ол Союзтын да, телекейдин де картазында темдектелбеген. Жок!.. Же бу кичинегеш алтай журттаг канду жууга барып, ойто кайра келгилебеген ондор тоолу эрлердин кажызы ла бистин ле бистин энелеристин, эжелеристин, сыйындарыстын ла карындаштарыстын жүректеринин түбинде мөнкүлик сыс, шырка ла сорбу болуп артып калган.

Борбок-Кара бу отуры. Ол мени аяктайт, та нени де ичинде сананат. А мен дезе ого көрүп жадала, кенете сурадым:

— Бир нөкөримнин үлгөрүн кычырып берейин, угарын ба, Борбок-Кара?

— Үлгер?! — Ол меге кезе көрди. — Сенин сананганын жаңыс ол. Оны угуп алып кайдатан!..

Же мен айылчымды укладым. Шак бу өйдө меге нөкөр поэттинг бу кыскачак жолдыктарын та сенин де учун чыгара айдып саларга керек болгон:

Меге сок жаңыс күлүмүн жетпей жат,¹

Менин сүүгөн,

Мени сүүгөн

Адам айлына келбей жат.

Жирме миллион күлүмүмүн,

Жирме миллион күрмели-эзсенди

Өткөн жуу коктой өртөгөн,

Оч-каразы адамды өлтүргөн.

Ол менин бу кычырган үлгердин шүүлтезине эмеш те аяру этпеди.

Мен ого көрүп, унчукпай жаттым. А Борбок-Кара дезде жапарга жолдын биледин садып алганы керегинде куучындап ла сүүнип отурала, ол ло бир кичинегеш кара көстөрүнүн ичиндеги кандый да экинчи кижинин көстөриле мени лапту аяктап, кенетийин мынайда айтты:

— Сенин көстөрүн кандый кадалгак, уул! Ооруунг ондолбой турган кижин болбой сенин...

А мен бу өйдө бойымнын оорыганымды да ундып койгон тужым болгон. Ончозы кийинимде, ончозы өткөн. Керек дезде менин очогым ла менин одым база бир уул балага байып калган...

— Жок, сенин чырайыңа көрөргө жалтамчылу — деп, ол ошон ары куучындайт. Же канайдар оны, Борбок-Караны, бу ла өйдө ол эрмегин чек өскөртүп, сакубаган жанынан энемди эске алынды: — Сенин энең жакшы кижин болгон. Акыр, былтыр май айда божогон беди? — деп чокумдайт. — Кедери койдо жүрүп, укпай калгам, өрөкөннүн сөөгүн жуушпагам...

Борбок-Каранын бу сөстөрүн угуп, ойто кандый да килемжилү ле жалакай боло бердим.

— Же жакшы болзын, Барыс, — деп, ол өрө туруп, бойынын калын ла көп торсокторлу алаканын меге берди. — Кем билер, айса болзо, ойто көрүшпезис...

¹ Г. Кондаковтун үлгери.

А мен оныла јакшылажып тура, мынайда айдарга санангам: удабас оруум јазылза, кыйалта јоктон Кайру, оног ары Кайру да бажына јетире барарым. Айса болзо, јаш тужыста өркөлөгөн лө момондогон, бозулар ла уйлар кабырган өзөктөрлө, јаландарла кожо јорторыс. Таг эдин ји, ол Пашаны, Метирейди ле сенин ийнинг Аткырды кожо айдып алган болзобыс!.. Јок, јолугужарыс, Борбок-Кара. Сен ойто ло бистин башчыбыс ла нөкөрис болорын.

Је ол менин кандый да јарык ла јалакай күүнимди кенетийин өчүре базып, торт ло јылан чылап, эт-јүрегимди ачыда чагып ийди. Јок, ол тонг ло өнөтийин шоктоды эмеш пе?.. Айса болзо, бойы да билбей калган болор бо?..

— Је јакшы болзын — деп, база катап айтты. Оног эжикке јууктап јүреле, шак ла ол илидилердин кызыл сорбылары тегерик-тегерик танмалар чылап, эки бе үч пе јерде кызарып арткан јаан кара бажын меге бурып, ийини ажыра бойынын чичкечек көстөриле кылчас көрүп, — Је канайдар база — деди. — Байла, сенин де сөөгинди јуужарга келип болбос турум... Кижн база ла укпай калар ине. — Ол эттен јарындарын јайкай салып, эжиктен чыгала, јүрүп калды.

Ай, Борбок-Кара, Борбок-Кара... Сени кижн канайдар, мынын кийнинде сен керегинде не деп сананар?!.

Сен меге онойып айтпаган болзон, айса мен бу бичикти бичибес те эдим. Менин бу бичигимди сен түңей ле кычырбазын. Оны мен билерим...

Ай, Борбок-Кара, ай, Борбок-Кара...

1979 — Кой јыл

Горно-Алтайск — Белокуриха — Горно-Алтайск

ЭЭЛУ ТУУЛАР

(ПОВЕСТЬ)

I

— Кымыс, менин балам оорып калган, баш болзын, барып көрзөн.

— Кымыс, бу сенде јөдүлдин эми бар эмеш пе?

— Кымыс, бу менин жалудыгым оорыыр болды, канайып эмдесе, јакшы не?

— Кымыс, мен оорып јадым, справка берер арган бар беи?

— Бу бистин «каткычы» ишке эмдиге келбеген бе, улус?

— Мынан ары мени «каткычы» деп айтпас болзогор, слердин жалудыгарды мен эмдеп берер эдим. Ха-ха-ха!..

— Кымыс, бүгүн бойынын ооружыла келдим оорып калтыр, сен оны барып көргөн болзон кайдар а. Бистин уйдаа табылып јаткан баштапкы јеен бала эди.

— Ончозы ла ары јанынан укталып келетен турбай. Эштен эмеген карыыр јажында бойынын ончо билерине Кымыс јеенин үредип койгон ине.

— А мында, көк јарамас, ненин јаманы бар! Бис ончобус көк тенгеринин, Алтай-кудайдын алдында жүрүп јадыс... Эр јажына билгенин алтыгы ороон дөөн апарганча, ак-јарыкка артырып койзо, артык эмей...

«Бистин Куулгынын улузы кандый јалакай — деп, Кымыс сананып, казылып калган мыйрык-тейрик јолды өрө, ак-боро адына минип, араайынан јортуп барадат»

Кадалгак боочынын јантарузыла јайылып барган тыттардын ла каа-јаа карарышкан чибилердин ортозында өскөн бийик алаңуштарга ла арканын койу өлөнгине ајарып, бойынын јери ле онын улузы керегинде ойто ло сананат. — Бу Куулгы јуртта чыккан ла өскөн балдар ончозы ла мында артатан болзо, јүрүм де, јай да мынан чик јок јакшы ла сүүнчилү болор эди. Бистин кыстар ла уулдар чыдагылап алала, неге сүрдүртип, кайдаар баргылайт не?.. Баргылабагар, калак, үренги-лебегер деп, јакарар јан да, арга да јок. А бот үренгилеп алза, кайра келбес туру. Кезиги Туулу Алтайдан чек жүргүлей берет. Алма-Атадан, Ташкенттен бери, керек дезе, түкү түндүк те талада алтай јииттер ас эмес дежет»...

Кымыс бүгүн сок јаныскан. Онын санаазы болчок бажын изидип, адару чылап, кымылдажып турды. Кымыс ол керегинде тегиндү сананып бараткан эмес. Ненин учун дезе, бойынын јуртындагы јашөскүримнин кереги — эмди онын ач-амырын аскыратан ээлү жүк болуп калган. Јалан ижинин бригадиринен алашколдын директоры ла комсомолдын райкомынын качызына јетире Кымысла колбулу. Сабырт ла этсе, телефонды ого согор. Јаскыда кой до төрөөри башталза, ыраактагы турлуларга јииттер ийери јанынан да сурак тура берзе, — кажы ла учуралда Кымысты алдыргылаар. Шүүжер, талдаар, улус табар керек. Школго одын белетеери керегинде эрмек болотон болзо, онын директоры ойто ло Кымыска элчи, тил ийер. А јас келзе, јурттын ичин арутаары керегинде түймөп, бу ла көрзөн, Кымыс ойто ло анда-мында секирген, шанжган, каткырган, согулган-кагылган жүрөп. Канайып та болбозын, комсомолдын качызы!

Өзөк-јиктердин өлөңи јаарзып, јай јаны да башталып јаткан болзо, а Кымыстын јуукта ла садын алган чанкыр джинсизинин өңи чала өчө берген. Отулар эмес. Јаантайын јолдо ло јорукта, анда-мында киришкен жүрөп болбозын ба. Онын тегерик ле эрке чырайы да салкынга ла тотко күрөре берген. Узун кара чачы, кандый да төнөзөк чилеп, азийда арчуулдын алдында јажынып ла кокпойып калган жүрөтөн эди. Эмди ол чачтын кылдарын бириктире тудар кыстууштарды да керексиз болгон. Узун чачын кап-кара кегега эдил

өрөлө, озогы кыстардын жаңыла сыртына түжүрө салып алган. Калын чачты жаңыс жерге бириктире болчоктоп алганынан кејегелей түжүрүп алза, жуунак та, жеңил де неме ошкош. Эмди онын кејегези узада чөйилип, ак-боро аттын сыртына анаң-мынаң тийип, кычыкайлап барадат. Кымыстын бу ла кејегезин ајыктап турала, Мөңкүш деп уул: «Тен чымыл үркидерге макалу эмитир — деген, — торт ло аттын куйругы!»

Эмди экинчи жыл болды. Кымыстын ак-борозын ла көргүлөп ийзе, койчылар ла жылкычылар сүүнгилей берер. Андый болбой. Ыраак јерлерде өскө эмчи бар эмес. Кымыс ла турлуга једип келзе, сурабас эм мында суралар, комудабаган комудал мында айдылар.

Ак-боро боочыны өрө эмеш те мендеш јогынан барып јатты. Ол бажын чымылдан јажырып, ары-бери булгайт. Је бу ок аразында јолдын эки јанында өскөн өлөннөн јула тартып, табылу чайнанып барадат. Кичү изү айдын тымык ла чаңкыр тенеризинин алдында — эбире ээн ле телкем! Жаңыс ла Кымыстын адының чайнанганы угулат.

Акыр, ол тушта кандый болгон эди. Эйе, бир катап Кымыс бойына үүре-јеле болгон Мара деп кыстан сураган:

— Сен хакас тилди эмди јакшы билер болбойын?

— Хакас тилле канайып калаш сурап јиирин билерим ле — деп, Мара каткырган.

— Андый болзо, сен хакас театрда канайып рольдорды ойноп турган?

— Орустап ойноп јадым.

— Андый болзо, сен јеринге келип, не иштебей турган?

— Билбес неме чилеп... Сен билеринг ине, бистинг аймакта театр јок деп... Ох, Кымыс, меге анда кандый кунукчылду дейзинг!

Андаый болордон маат јок. Чын, байла, мындый үредү божоткон балдарга бойының јеринде иштеерге келишпей турган болор... А озор анда, өскө јерде, өскө улустын ортозында канайып жүргүлейт не? Бу Куулгының үстинде јаштаң ала чалыган јаркынду күн јогынан, јаан ла тирү, сыранай ла ирбистинг көстөри ошкош жылдыстар јогынан озорго, байла, түңей ле жеңил

эмес болор. Мындый санаалардын кийнинде, Кымыс та ненинг де учун улу тынып ийди. Онон база бир эмеш јортуп барадала, Алтай керегинде бир орус кожонды чойо тартырып ийгенин бойы да билбей калды:

Синева, синева,
Где найти мне слова,
Чтобы вам описать синеву?...
Свой маршрут выбирай,
Приезжай на Алтай
Повидать синеву наяву...

Бу кожонды кем чумдегенин ол билбес. Радиодон ло тындап, кожондоп турала, уренип алган. «Синева» — Алтайдын чанкыры керегинде бу орус кожонды ончолоры сууп јат. Шак ла эмди оны орус та, алтай да кижии кожондоорго куунзейт. «Солун тарый согоно тату» деп, јаны неме — ол качан да болзо јаны ла јилбулу. Је тракторист Монкуштиийиле болзо, ончозынан артык кожон... Шак ла ол Монкуште кандый да эреен бар. Ол Куулгынын клубына јаныс ла Кымыстын учун келип туру эмеш пе? Баштапкы рядка отурып ла алар. Кымыстын кожонгы тугенгенче, сырагај да кыймыктанбас. А бир кезикте улус колдорын кожон аайынча ажындыра ла чабынгылап, «Кымыс, эмди биске «Ладаны» кожондоп бер» деп кыйгырыжар. Куулгынын улузынын куузы канып турган болзо, јаш балдар чылап, «Ладаны» да уккулап отурлагај ла. Кымыс мойношпос:

...Для меня твой смех награда, Лада!..

Кымыстын ла кожондоорын угуп аларга келген чилеп, кожондош божозо ло, ол бир Монкуш деп уул клубтан чыгала, сырагај ла јаш балалу келиндер чилеп, тургуза ла јана берер.

Куулгыда јашоскурим ас эмес. Онын комсомолдорынын организациязы да јан. Је уулдар ла кыстар Куулгыда мынан да коп болор эди... А оморды, агын суудый јииттерди, канайып токтодотон эдин? Ары болгон кийнинде, оны кандый да «буунты» тудуп болбос ине. Бат онын да учун јуртта иштеер улус једишпей јат. Кичинек изу айдын ортозынан ары, олгон ижи кидим баштала берген кийнинде, болушка кайдан ла улус алдыарга, кычыарга ла сураарга келижип јат. Шак ла бу ойдо Аба обогонго онын черуде турган јее-

ни Эрден, Мөңкүштин агазы, жылдын ла сайын келип жат. Мөңкүш — тракторист, а Эрден дезде — офицер, Ыраак Күнчыгышта. Аба өбөгөннүн көргүскөн письмозыла болзо, Эрден быжыл кижин алган, үйиле кожо келер. Аайын угуп көргөндө, журт улустын сөзиле болзо, татар каат дежет. Айла Эрденнүн жажы жаан болгодый... Эрден кижин албай база узак ла жүргөн. Же канайдар оны... База бир эмеш сакыган, ажару эткен болзо кайдар... Эх, Эрден, Эрден! Менин бу шымыртым сеге угулат па, једет пе, Эрден?.. Эр де болзон, санаан эки болды ба, Эрден?

Јоон-јоон тыттар өскөн боочынын артына Кымыс чыгып келди. Мынаар ла көрөйин дезде, ары јанындагы агаштардын ортозынан элбес эдип, јеерен ат терлеген бурлаган чыга конды. Койчы Кертешев Камылды Кымысты көргөн лө бойынча, эзен-јакшы да сурабай, кыйгырып ийди:

— Кандый јакшы, баш ла бол! Қарын, сени кандый кудай бери ийди? Қапшай, капшай, Кымыс, менде, јорт, чап!

— Канайткан, не болгон, Камылды?

— Капшай менде, чап деп айдып турум ине! Ончозын јартаар өй јок, көөркий. Чылбыр кайда, камчыла адынды, чап! Менде, көөркий, анда... Анда өлүп јат! Сок јаныскан ине...

— Кем анда өлүп јат?!

— Кем деп база... Менин балдарымнын энези. Капшай дейдим, јортсон ичкери! Тарынчак оорыган. Тан ажыра кыйналган, эмди де кинчектенип јат.

Камылдынын минип алган јеерен ады токтодынып болбой, чалып, ары-бери бажын булгај согуп, куйругын шыйманып, кезикте буттын бажына тур чыгып, уур ла түргөн тыныжына тумчугынын үйттери тастайып, кара сууга түшкен турды. Камылды адынын оозын бура тартып, јатыра барган агашту ла актарлу јалбанды төмөн кыйкай мантатты. Ол барып јадала, кайа көрүп, база ла кыйгырат. А јүс деген неменин кызылы тен тынчу тегеридеги ай.

— Сени удур келзин деп, кудай болушкан болбой. Сондобо, Кымызым, камчыла адынды!

Ары-бери жүргөн улустын аттарынын ла жүзүн-башка малдын туйгактарына ойык-чийик болуп калган

орук јол тыттарды ла јаан-јаан таштарды эбирип, өзөкти төмөн тыйрындап, мантап ла барадат. Жебрен чактарга өскөн кангыл тыттар ла анда-мында көгөришкен мөштөр, бу неге де мендеген улусты кайкагандый, тым тургулайт. Кымыстын ак-борө ады Камылдынын јеерен адынан сондобоско, эки кулагын чала кайра салып ийеле, удурә соккон салкынга куйругын јайылтып, ма-нын тындыдып ийді.

Јаан да узак болбоды — кайда да анда, кобынын ичинде, ийттердин шан-ман табыжы угулып, ағаштардын узун баштарына ла ыраактагы куугарышкан кайаларга јанылгазы торгулана берди. Онон база бир канча өйдин бажында бир кара ла бир сары ийт ағаштардын ары јанынан чыга конгылап, аттардын будыколына арай ла илинбей торсуктагылап, онон кенете јалканчыгылап, ары-бери айлана соккылайт.

— Сыйт дейдим, јелбер көрмөстөр! — Камылды ийтерин арбайт.

Кымыс чылбырынын учыла адын база бир тарый камчылап, бойы үзени бажына јенгил көдүрилип, там ла там мендейт.

Азый калган обоо чылап, борорып калган чадыр айылдын јанындагы сок јангас куу чакыга једе конуп, Камылды адынан түже секирди. Ол бойынын ужалып калган кепказын ушта тартып, бырчыт болдырларлу ла јаан јүзинин терин арчып турганча, Кымыс база једе конуп келди. Эмчи бала чылбырын ат үстинен јерге чачып ийеле, бойы капшай ла түжүп, ээрдин канјагазында бөктөрип алган сумказын чечип аларга ченежет.

— Капшай, көөркий, менде — деп, Кымыстын адын Камылды буулап јадала, ого кылчас эдип көрөт, — капшай, көөркий, — деп, шымыранып турганын бойы да сеспейт ошкош.

Шак ла бу өйдө айылдан кандый да јайналганду онту ла кыйгы угулды: «Эй, кудай-кудай, канайдайын!»...

Узун кара кејегези сыртына согуландап, Кымыс тургуза ла айыл јаар јүгүрди. Ол эжикти ача тартып, кире конгонын билбей де калды ошкош. Камылды канайын та тын манзаарып турган болзо, та ненин де учун үйге кирип јаткан кыстын чанкыр джинсизине ле боп-болчогош учазына көзи илине берди. Эр кижі, байла, андый болотон туру.

Чадыр айылдын элши жанында жайып койгон туулактын үстинде үзине кандый да ныкта ла терс-кара болуп калган кой терези тонын жабынып, Тарынчак ары-бери тоолонуп, онтоп жатты.

Ыйлаганына жүзи чылбайыжып калган кызычактарды Кымыс араайынан ары жылдырды. Олордын бүдүштери коркыгылап калган. Бүдүш те эмес — үркип калган көстөр! Кар сайын чыккан үч кыстын түнгейлерин тең не деп айдазын. Жаанду-кичинегин ылгаштырып болбозын. А Тарынчактын чачы семтейип калган. Чырайы ак-куу. Барлу келин кенете туулактын үстине отура түжүп, бажын кайкаганду ла табынча өрө көдүрип, кандый да кыжыран көстөриле кылчас эдип, Кымыска көрди. Кымыс онын ичи жаар кылчас көрөлө, кенете кату үниле айтты:

— Бу туулактан өрө туругар, Тарынчак! Орын жок чылап, жерде не отурыгар? — Онызы тын-тырс этпесте, Кымыс колтуктай алды. — Же туругар, мен слерге болужып ийсйин. Чупчынып, белетенер керек...

Тарынчакты орынга салып койоло, көргөжин, Камылды та неден де чочып ла жалтанып калгандый билдирди.

— Алдырбас, Камылды. Тым турбагар. От салар керек. Бу балдарыгарды мекелезегер. Онон меге жылу суу керек.

Тарынчакта табыш та жок. Онын уур тыныжыла кожо ичине жабылган жуурканнын өрө-төмөн жабызап ла бийиктеп турганы иле билдирет.

Кымыс бойынын сумказынан керектү немелер чыгарып, халадын кийип турганча, кызычактар тышкартынан одын кучактангылап келди. Камылды дезе очоктын жанына чала кыйынынан жадып алып, өчүп бараткан отты камыза үрүп, ого жаңыдан агаштар салат.

Кезек ойгө Тарынчактын ооружы өдө берген ошкош. Ол эки чаканагына баканактанып, бажын өрө көдүрип, турундарды жаңы ла жалай тудуп ийген жалбыштарга унтабыш жогынан көрүп, онон ак-куу жүзин өбөгөни жаар уулап, кенете арбана берди:

— Мен сени кемди экел деген эдим, эдү? Сен жолой барып жадала, байла, жүүлген болорун. Мен бу жаткан кара жерге айткан болзом кайдат. Сеге айткан бедим айса жерге айткам ба?.. Ой, ой, Алтай-кудайым! — Кене-

те ол ойто ло кыйгырып ийди. Тарынчак жастыкка селт жада түжүп, катап ла туткуланып, кирер-барар жерин таппай барды.

Камылды оттын аягынан тура жүгүрүп, үйи оны укпай турганын сеспей, бурузын бойына алынып, актанып баштады:

— Кымыс меге удурал жолуккан. Карын, келип жатканы жакшы дезен...

Тарынчактын эмди эрмек угар аайы жок. Ол жагыс ла ары-бери тоолонуп, онтоп ло кезикте кыйгыра салып турат.

— Кыйгырарга жарабас, Тарынчак, — деп, Кымыс резин меелейин кийип, топ үниле айдат, — Слер не, баштапкы катап бала таап жатканыгар ба! Тишти бек тиштенбес неме бе!..

— Бир ле кичинек ойгө токто, токына, балдардын энези, — деп, кайага кайдыккан жаңылга чылап, Камылды Кымыстын кийнинен айдат.

Тарынчак ла Камылдынын балдары бу ла үчү эме-зи керегинде та ненин де учун Кымыстын санаазына килт кире конды. Озөктө, Куулгыда, Нина деген чыдаар кызы база бар. Же кезик учуралда көп тө балдар тапкан келиндерле жеткер болуп туратан эмей. Андый да болзо, Тарынчак кем жок, жакшы ла жениле берер учурлу. Алдырбас, удабастан ла аайы билдирер.

— Баатыр уулчак сакып туругар ба, Тарынчак, айса бойлу бала болор деп бодоп туругар ба? — деп сураган бойынча, Кымыс эпжоксына берди. — Алдырбас, алдырбас, Тарынчак, эмеш ле сакыгар, удабас ла ончозы өдө берер.

— Уул сакып жадыс, көөркий, уул эмди керек биске — деп, Камылды неге де мендеп, үйинин ордына айтты. — Болор, кыстар бисте жеткил эмей. Биске эмди уул керек. Көөркий, токтыр, сени болушсын дейдим, бисте жагыс та болзо, же уул болзын...

— Оозым ла бар деп, сен бодоп калыраба! — деп, Тарынчак тунгак үниле арбанды. — Онын ордына бу балдарыңды тышкары барып, ойногылап жүрзин деп айт. Онызы торт болор.

Энезинин мынайып айдарын сакып отургылаган чылап, кызычактар тургуза ла үйден чыга кондылар. Олордын кийнинен Камылды база барарга жадарда,

эмегенинин казыр үни онын жалбак жардын эрей камчылап ийди ошкош.

— А сен кайдаар тайылып барадырың, шилемир?! Мен сеге не деп жакыган эдим? Эштең эмегенди экел дедим бе айса онын жеен балазын алдыр дедим бе?.. Ох, ой, калак, туткар, болушкар, жыгылып барадырым ошкош! Тамыга түжүп жүрүм...

Кымыс колдорун жуурканнын алды жаар эптү ле капшай суга салып, Тарынчактын ичин өрө-төмөн сыймай берди. Оору ойто ло өдө берерде, желбер коларткышты алып, келиннин терлеп калган кызыл жүзүн Кымыс кандый да эптү ле жымжак колдорыла арчыйт. Бу ок өйдө эмчи кыс эрке ле некелтелү үниле Тарынчакка нени де шымыранып, жартап ла токунадып баштады. Жакшы болотон келин онын үнинин жымжак күүзине багынып, табынча тымый берди.

— Эрмегиннин эптүзи тен Эштең эмегенин бойы турбай — деп, Тарынчак уур тыныжы өткүрө күлүмзиренип ийди.

— Мен төрт жылга улай жаңыс ла бу керекке үренгем — деп, Кымыс кенете чала кату үнденди, — городтогы больницада көп катап балдардын кинин кескем. Эмди не, менин төрт жыл үредүүмди слер тегин өткөн деп пе? А бого, бу Куулгыга, келгели, канча кире балдардын энелерин жеңилткенимди айса укпаганыгар ба?

— Онызы андый ла. Же Эштең эмеген бойы болзо, артык ла болбайзын — деп, Тарынчак удур эрмектенип жүреле, кенете ойто ло: — Ой, Кымыс, көөркий, кел жат, кел жат! — деп, шымыранып, жаан-жаан тына берди.

Бу айылда баланын кинин кескен кижини тоойтон озогы жаң эмди де ундылбаган. Кин-эне — ол жаш баланын экинчи энези болуп эр-жажына бодолор. Жебрен учуктын жалакай кылы эмдиге үзүлбеген...

Кымыс бойынын карган энезин, Эштеңди, ээчип жүрүп, түкү жаштан ала бойынын ооружыла отурган келиндерди жаңыс катап көргөн эмес. Айылдын эпши жагында, байагы жакшы болотон келинди кечире, жаантайын буу кере тартып койгон туратан. Бала таап, шырап ла кинчектенип отурган жаш келиннин ооружы ойто ло тудуп келгенде, бир канча эмегендер оны аралай алып, эки колтугынан эмеш өрө көдүргилеп, байагы

те ол ойто ло кыйгырып ийди. Тарынчак жастыкка селт жада түжүп, катап ла туткуланып, кирер-барар јерин таппай барды.

Камылды оттын аягынан тура жүгүрип, үйи оны укпай турганын сеспей, бурузын бойына алынып, актанып баштады:

— Кымыс меге удурат јолуккан. Карын, келип јатканы јакшы дезен...

Тарынчактын эмди эрмек угар аайы јок. Ол жагыс ла ары-бери тоолонуп, онтоп ло кезикте кыйгыра салып турат.

— Қыйгырарга јарабас, Тарынчак, — деп, Кымыс резин меелейин кийип, топ үниле айдат, — Слер не, баштапкы катап бала таап јатканыгар ба! Тишти бек тиштенбес неме бел!..

— Бир ле кичинек ойгө токто, тоқына, балдардын энези, — деп, кайага кайдыккан жаңылга чылап, Камылды Кымыстын кийнинен айдат.

Тарынчак ла Камылдынын балдары бу ла үчү эме-зи керегинде та ненин де учун Кымыстын санаазына килт кире конды. Озөктө, Куулгыда, Нина деген чыдаар кызы база бар. Је кезик учуралда көп тө балдар тапкан келиндерле јеткер болуп туратан эмей. Андый да болзо, Тарынчак кем јок, јакшы ла јениле берер учурлу. Алдырбас, удабастан ла аайы билдирер.

— Баатыр уулчак сакып туругар ба, Тарынчак, айса бойлу бала болор деп бодоп туругар ба? — деп сураган бойынча, Кымыс эпјоксына берди. — Алдырбас, алдырбас, Тарынчак, эмеш ле сакыгар, удабас ла ончозы өдө берер.

— Уул сакып јадыс, көөркий, уул эмди керек биске — деп, Камылды неге де мендеп, үйинин ордына айтты. — Болор, кыстар бисте јеткил эмей. Биске эмди уул керек. Көөркий, тоқтыр, сени болушсын дейдим, бисте жаңыс та болзо, је уул болзын...

— Оозым ла бар деп, сен бодоп калыраба! — деп, Тарынчак тунгак үниле арбанды. — Онын ордына бу балдарынды тышкары барып, ойногылап жүрзин деп айт. Онызы торт болор.

Энезинин мынайып айдарын сакып отургылаган чылап, кызычактар тургуза ла үйден чыга кондылар. Олордын кийнинен Камылды база барарга јадарда,

эмегенинин казыр үни онын жалбак жардын эрей камчылап ийди ошкош.

— А сен кайдаар тайылып барадырын, шилемир?! Мен сеге не деп жакыган эдим? Эштең эмегенди экел дедим бе айса онын жеен балазын алдыр дедим бе?.. Ох, ой, калак, туткар, болушкар, жыгылып барадырым ошкош! Тамыга түжүп жүрүм...

Кымыс колдорун жуурканнын алды жаар эптү ле кашай суга салып, Тарынчактын ичин өрө-төмөн сыймай берди. Оору ойто ло өдө берерде, желбер коларткышты алып, келиннин терлеп калган кызыл жүзүн Кымыс кандый да эптү ле жымжак колдоруyla арчыйт. Бу ок өйдө эмчи кыс эрке ле некелтелү үниле Тарынчакка нени де шымыранып, жартап ла токунадып баштады. Жакшы болотон келин онын үнинин жымжак күүзине багынып, табынча тымый берди.

— Эрмегинин эптүзи тен Эштең эмегеннин бойы турбай — деп, Тарынчак уур тыныжы өткүрө күлүмзиренип ийди.

— Мен төрт жылга улай жаным ла бу керекке үренгем — деп, Кымыс кенете чала кату үнденди, — гордотогы больницада көп катап балдардын кинин кескем. Эмди не, менин төрт жыл үредүүмди слер тегин өткөн деп пе? А бого, бу Куулгыга, келгели, канча кире балдардын энелерин жеңилткенимди айса укпаганыгар ба?

— Онызы андый ла. Же Эштең эмеген бойы болзо, артык ла болбайзын — деп, Тарынчак удур эрмектенип жүреле, кенете ойто ло: — Ой, Кымыс, көөркий, кел жат, кел жат! — деп, шымыранып, жаан-жаан тына берди.

Бу айылда баланын кинин кескен кижини тоойтон озогы жан эмди де ундылбаган. Кин-эне — ол жаш баланын экинчи энези болуп эр-жажына бодолор. Жебрен учуктын жалакай кылы эмдиге үзүлбеген...

Кымыс бойынын карган энезин, Эштеңди, ээчип жүрүн, түкү жаштан ала бойынын ооружыла отурган келиндерди жаным катап көргөн эмес. Айылдын эпши жанында, байагы жакшы болотон келинди кечире, жаантайын буу кере тартып койгон туратан. Бала таап, шырап ла кинчектенип отурган жаш келиннин ооружы ойто ло тудуп келгенде, бир канча эмегендер оны аралай алып, эки колтугынан эмеш өрө көдүргилеп, байагы

буудан тудундырып, тизе бажына отургузып ийетенин Кымыс канча ла катап көргөн. Эштен, Кымыстын жаан энези, сыймучы кижиге. Ол жаантайын алдыруда ла жаан тоомыда.

Бала таап јаткан үй кижининг тонынын эки колтугынын алдындагы јикти сөгүп, Эштен эмеген эки колын былжырада сүркүштеп, ол дөөн сугуп алып, база көп лө сыймаган эмей. Кымыс оны да бойынын эки көзиле көрүп јүретен. Бала табатаны, байла, јенгил неме эмес. Барлу келинди эбиреде түймеен база узак ла болотон. Анчадала баланы баштапкы катап таап јаткан келиндердин кыйыны өткүрө неме. Бу тушта Эштегнинг јукачак эриндери бүјүн-бүјүн кыймыктап, нени де шыпшанып турар. Кезикте онын алкыжы ла шымырты иле угула да беретен: «Күс-күс» де, о кайракан, о кудай, бир быйанын јетир көөркийге! Алдырбас, балам, көөркий, удабас ла кудайдын алкыжы једип, сенин көзин жарый түжер. Озүмдү бүткен неме өнгүрөлү келетен. Калак-кокый, балам, ундыба, сенин үстинге Улген-кудай ла үргүлјик күн барын. Эмеш ле сакы, көөркий, эдегинди эбире балдар бассын, эжигинге сенин эрјине мал турзын. Күн-јаркынду Алтай-кудайым, ак-јарыгым, бу көөркийдинг эки көзин јарыдарга эп-арганды экел!».

Јер-телекейде ончо ло неме чын, түс, бойынын јеринде эмес. Анайда ок баланын да ак-јарыкка јайалып келетени бир түней болбой јат. Не ле болуп јат. Бала бажыла келбей, будыла да озо келер аргалу. Кандый ла учуралдар бар эмей. Эштен эмеген көп лө келиндерди аргадаган эди. Айдарда, јаш балдардын да салымы, бу јердинг улузынын сөзиле болзо, «Эштегнинг быйанду колынан» камаанду болгоны чын. А Кымыстын энезине кем де болужып болбогон: энези болгон Эштен де, энг бийик кудай да оны аргадап албаган. Је Кымыс тирү арткан. Өскүс баланы энезининг энези — Эштен эмеген азырап ла чыдадып алган.

Тышкары чыккан Камылды јаш баланын чынгырып нйгенин укпай калган.

Јаан эмес магдайына бодыр-бодыр тер түжүп калган Тарынчактын тыныжы сергип, јастыгы јок матрас-тын үстине бажын кедейте салган јатты. Оның јастыгы бу түймееннинг ортозында јангы ла јерге түжө бертир. Кымыс капшуун колдорыла јангы ла чыккан кызыл-јы-

ланаш баланы чууга түрген ороп ийди. Баланын жаңыс ла болчок бажы карас эдип калганы көрүнди. Тарынчактын көзинин алдыла мынан озо чыккан бастыра кызыкчактарынын болчок кара баштары канайып та бир уунда элбес эдип калган чылады. Олор ончозы түней.

Баланы чууга ороордонг озо Кымыстын колында элбес эткен кайчыны да, каңдый да каразымак өңдү эм соорылган пипетканы да — ончозын Тарынчак көрөругар болбогон. Бу түрген ле эптү кыймыктын аразында, уул чыгарган ба айса ойто ло кыс па, — энези сураарга да жетпеген. Тарынчактын жаңыс ла сескени — кенете ончо оорунын жеңилжий түшкени. Онон база ла бир көзин ачса, Кымыстын колында жаш баланын кызас эткени көрүнгөн. Санаазынын база бир жарый түшкен тужы — баланын чынгырып ийгени кайдан да онон энеинин жүрегине томулып келген өй. Айдарда, ончозы ордында. Бала тирү. Онон — Кымыстын эрке күлүмжизи. Онон — Кымыстын колында чууга ороп койгон жуунак наадай.

— Тарынчак, мен слерди уулду болгоныгарла уткып турум! — Ойто ло жалакай үн ле күлүмжи. — Уулчак! Слер бүгүн тен геройдын бойы, Тарынчак!..

Тарынчак көзин ачып, онын жанына жууктадып келген чууга эгиле билдирер-билдирбестен кекип, күлүмзиренип жүреле, кирбиктерин көжүүн жумун ийди.

Айылга тал-табыш жогынан канайып та робожып калган чырайлу Камылды кирип келерде, бастыра бойы сүүнчиге ле күлүмжиге суркураган Кымыс удур базып, байагы ла чууны ичкери сунды:

— Слерди, Камылды, уулду болгоныгарла уткып турум!

— Көк тенери, бу... Бу сен чын айдазың эмеш пе? — деп, Камылды тургуза ла жаркырай түшти. — Кандый капшай неме бу!

— Же бойыгар да алып көрзөгөр. Слер уул күзеген болзогор, андый болбой, уул бойы келген. — Кымыс сүүнчилү суркурап ла жарып, омок ло жымжак каткырат. — Же алзагар, же тутсагар, тен баатырдын бойы!

— О куда-ай, чын ла уул эмеш пе? — Камылдынын канайдар да аргазы кенетийин чыгып, эмеш алаатып турала, жаан алаканын жайа салып, кичинегеш чууны колына алды. Онон баланын жүзин бир колыла мендештү

ачып, јаан бажын ары-бери жайа-тейе салып, шыгалап, көрүп турды.

Ол кенете турган жеринен тап эдип, эжик жаар атпандады. Же Кымыс онын жолун тургуза ла туй алды.

— Бу канайда бердигер?! Баланы кайда апарарга туругар?

— Канайып «кайда апарарга»? — Камылды кайкап, эмчи кыстанг удур сурады. — Кыстарыма ийнизин көргүзейин деп... Баатыр ийнизин балдарым көрбөйтөн бө?

— Баланы үйгө артырып койгоор. Онон балдарыгарды барып айдыгар.

Камылды чууны ойто Кымыска берип ийеле, бойы айылдан чыга конды:

— Эй, бери келигер, балдар! Эй, кыстарым, мында бир баатыр слерди сакуп жат. Эжелерим эмдиге келбес кайткан тийт...

Жаан удабай ол ойто бурылып, капшай ла чуулап койгон уулчагынын үстине жабыс энгилип, жүзүн ле башка эрке сөстөр таап баштады:

— Айдарда, сен бе, менин уулым? А-а, мен анчы болотом деп айдазын ба? Көрсөн, база эр ле эмтиринг! Аргымак атка минип шунатам дейзинг бе? Уул! Эх, уулдын учуры жаан! — деп ле онон до өскө сөстөр айдып, жуунада тарабаган чачту бажын эки ийнине элий-селий салып, эрке сөстөр айдарын эмеш те токтотпойт.

Уулын эркелеткен аданы Кымыс көрүп, араайынан күлүмзиренип турала, учында эрмектенди:

— Анчы болотоны, байла, быжу, сакугар ла. А слердин кызыгар Нина — деп, ол айдып жүреле, онон ары санана берди. Же нени сананганын чыгара да айткан болзо, Камылды түңей ле аяруга албас эди, — слердин Нина керек десе төрөл жерине де артар күүни жок. Ары-бери жоруктаган ла жоруктаган — пединститутка кирип болбогон, городто бир жыл жүргөн. А слер десе эмди бирме жылдын бажында уулчагаар деремнеде артар деп иженип жадыгар. Эх, кандый калас ижемји! Же жаштаң ала темиксе, анчы болорында аланзу жок ло. Мөңкүштин агазы. Эрден, база андаарын сүүп жат. А ол эмди кайда? Түңей ле жеринде эмес. А слердин уулыгар, айса болзо, бирме жылдын бажында космонавт болордон аябас. Ончо уулчактардын амадузы эмди ан-

дый. Космонавттар, иженерлер, офицерлер... А койды кем кабыратан? Ол ыраак эмес жылдарда слер, Камылды, јаан јашту өбөгөн болуп каларыгар.

Эжикте балдардын табыжы угулды. Онон Камылдынын кызычактары улай-телей киргилеп келдилер.

— Је, келип, көрүгөр ийнигерди — деп, Камылды чуу јаар кекнит. — Эжелерим келди деп эмеш те эзебей, күлүк уйуктап ла јат.

— Ол ойгонып келзе, кызылгат јиір бе, ада? — деп, үч түңгей кызычактын эң кичинеги сурады. Онон көстөрин кайкаганду тозырайтып, чуу јаар тап этти.

— А сенде кызылгат бар ба, Айкөл? Карындажын, байла, оны билеле, кызылгат јийдим деп кыйгырган туру не. Онойуп кыйгырган эмес беди, Кымыс? Айса сен укпай калдың ба?

— Айкөл эјези кызылгат терип, оны азыраарын биллип тура, ол бери келбей. Онон башка не келетен эди. — Кымыс јалакай каткырат.

— А ол кайдан биске келген?

— Канайып кайдан? Агаш аразынан келбей база.

Бу ла өйдө Камылды қенетийин нени де эске алынып ийеле, Кымыстын јанына торт ло тидиреде калып келди. Бойынын јаан алақандарына эмчинин апагаш колдорын көмө тудуп, «Э-эйт, тeneгимди, тeneгимди, Кымыс! Је алдырбас... Сеге быйан болзын — деп, ол манзаарып ла тынастап турды, — уулым учун сеге улу быйан болзын, Кымыс!»

— А онын табылганы менен камаанду ба? — деп, Кымыс каткырат. — Меге быйан айтканча, алкыжаарды абакайыгарга айткан болзогор.

— Чын ла! Ол озо баштап бистин айылга келген болзо, эмди менин энемди «эне» деп айдар. Бистин кичинек карындажыс болор — деп, байагы ла тилгерек Айкөл айда салды. — Ол бистин айылда јүрер!

Кымыс ла Камылды кайа көрдилер... Кара-кара баштарлу үч кызычак оlorдын бу ла јанында јергелей турдылар. Тен түңгейлери де коркуш — ала тарый аайлаштырып та болбозын. Ончолорынын көстөринде сүүнчи ле кайкамјы, сындары да бир түңгей немелердий.

— Јок туру — деп, оlorдын адазы бажын јайкап, јөпсөнбей салды. — Кымыс эмес болзо, айса, энегер ойто ло кызычак јединип келер эди. — Бу сөстөрдин кий-

нинде Кымыс өдүни үниле каткырып ийди. Онын каткызы оок акча жерге төгүлө бергендй, кандый да табышту шыгырады. Же Камылды бойынын сөзинен жана болор күүни жок. — Тарынчак, эй, Тарынчак, сен Эштең эмегенниң жеен балазы Кымыс эмес болзо, ойто ло кыстаап келер эдин, чын ба? Мен сананзам, шак андый.

Тарынчак эмди байагызынан чик жок өскө болуп кубулып калды. Апагаш ла ару чырайы токуналу. Сүрекей узун ла кап-кара чачын тарап койгон. Тыныжы жеңил ле бастыра бойы кандый да кеен, жайым ла ойто ло токуналу. Арыганду ла чылазынду көстөри өткүрө күлүмүнүн бозом жаркыны төгүлет.

— Көп калыраба, балдардын адазы. Ой өдүп жат. Кой сойор керек — деп, ол ойто ло жобош, же түңей ле аалга жаркынга аптаткан үниле эрмектенди. — Уулынын кин-энезин куру жандырба, адазы...

— Мен Кымыска он до кой сойор аргам бар! Эң талдамазын... Нени де карамдабазым!

— Жок, токтоп ло калгар, Камылды! — деп, Кымыс тургуза ла мойношты. — Меге эмди ле атанар керек. Жаманай эшке жедейин деп. Ол эмегенниң мойнынан катаны чыккан, шыралап жат дежет. Керек десе өзөккө Аба өрөкөнгө дө түжүп жүрген. Кадыра каргадарга сананарда, Мөңкүш ологорго чапчашкан. Аба десе жеенине өөркөгөн бойынча, мойноп ийген эмир.

— Куру эрмек куучындаба, Кымыс, — деп, Камылды тезиникпей барды. — Нени де айтсан, кандый да шылтак тапсан, түңей ле божотпозым. Жаманай жаан кижжи, алдырбас, оныла не де болбос!

— Андый болзо — Кымыстың үни сананганду ла омок угулды, — андый болзо, уулчакка ат адаар керек. «Кийик болзо, мүүстү болотон, кижжи болзо, атту болотон» деп айдыжатан жок беди.

— Же ат адайтан кижжи сен бойың туруң, Кымыс — деп, Камылды там сүүнди. — Жаш баланың адын кин-энези адаганда, ырысту болотон эмес беди?

— А мен ат адашка темигип калгам — деп, Кымыс тургуза ла жөпсинди. — Же жаңыс ла мындый немени жартап беригер: орустап адайын ба айса алтайлап па?

— Онызы кин-энениң табы туру. Кин-эне не деп адаар, бис оныла жөп, андый беди, Тарынчак?

Тарынчак үн жогынан жөпсинип ийди.

— Агаш-ташту тайгада табылган уулчакка Ангчы деп ат берзе, кайткай не? — деп, Кымыс сурады. — Слер уулым ангчы болор дедигер ине.

— Сен бодозон кандый, Тарынчак? Жарайт па? Эй, балдардын энези, сен жөппө, Тарынчак, а Тарынчак?

— Арайа-ар! — деп, Кымыс токтодот... Чүрче ле аразына жаны жакшы болгон келин туужырай бертир. — Слер тын табыштанбагар. Ойгонып та келзе, жөптөшпөй... Мен сананзам, артык ат та бедреш жок. Не дезе, адазынын ады — Камылды, а уулы дезе Ангчы — ончозы учурлу! Уксагар да: Ангчы Камылдынович эмезе Камылды уулы Ангчы. Бат кандый!..

Ол кун койчы Кертешев Камылдынын турлузында, Кара-Суу деген жерде, чынын айткажын, жаан байрам болгон деерге келижер. Айылдын ээзи чүрче ле чыга жүгүрүп, койды сойо тартып, семис эттен түлүп ийген. Эттин быжарын сакуп, олор Кымысла экү теп ле тегин куучындажып отургандар. От, онын жанында улус. Тымык. А тышкары көгөөн жай. Олордын эрмек-куучыны эбире турган ак-мал, ого азырал белетеери керегинде өткөн. Төс сурак — эмди өлөн чабары, оны жутка жыдытпай, жууп ла обоолоп алары. А быжыл өлөннинг өзүми коомой эмес. Өлөн, азырал. Онон ойто ло өлөн; азырал... А оны эдетен улусты кайдан алар? Ончозына жөмөөр, жөөр, белетенер керек.

Кенетийин тышкары ийтердин үргени арка-тууга жаңылана берди. Камылды ол ло тарый үйден чыга конды.

Joон жадыктан, кижиге отурзын деп, өнөтийин кескен болчокко Кымыс отуруп алып, эки жардына жайыла түшкөн чачын тарап ла жуунада тудуп, оттын жалбыштарына сананганду көрөт. Кемнин де адынын туйгактары тибиреп, айылга жууктап келгенин ол угуп ийди. Он-ойткон ло жерде Камылдынын жаан, омок үни угула берди:

— Кайдан сундуртып келдин, карындаш? Кандый макалу өйдө жеде кондын! Менин айлымда бүгүн жаан байрам болуп жат, карындаш, балдардын энези уул бала тапкан! Үйгө кир, төргө чык...

«Бу Камылдыда карындаштар бар беди — деген шүүлте Кымыстын бажына килт ле кире конды. —

А, чындап, алмат ла төөлөсти карындаштар дежетен эмес беди. Озогызы»... — Кыс таныш үнди уккан бойынча, та неңин де учуй сертес эдип калды. Озо баштап эжиктин ары жанында Эрденнинг үни угулган чылады. Жок, кайдаг бого Эрден келетен эди. Онын ийнизи Мөңкүштин үни турбай. Байа бери жортуп келедерде, кайда да трактор таркырап турган эди ле.

— А мен тракторло өлөң чаап тургам — деп, Мөңкүш жартайт. — Баш ла болзын, кечеден ле бери баткам туткан. Сүт ичейин деп бери жорттым. — Бу ииттин үни Кымыска өскө үннин салтарын угузып, та кандый да бир танылбас жерден чымчий алып ийди.

— Кандый баткан кайнаганын мен ондоп ло турум, карындаш, — деп, Камылды каткырды. — Байагы бир күски сыгын чылап, канын кадып турган болбой, а. Же үйге кир, ол мында, бистин айылда...

Мөңкүштин үни күлүрт этти. Нени удур айтканын Кымыс ондобой калды.

— Сен, карындаш, былтаартпа ла былтаартпа — деп, Камылды каткырат. — Мени билбей туру дейзин бе! Баткан туткан болзо, бистин айылдан сүт те ичип аларын, баш аяс бир жаражай жалбыштын жаркынына жүрегинди де жылыдып аларын...

Олор үйге киргилеп келерде, Кымыс удур айтты:

— Бу Камылдыда кандый карындаш бар деп санан-зам... Мөңкүш, сеннин сөбгүн төөлөс эмес беди? А Камылдыныйы десе алмат...

— Бистин тазыл-тамырыс жангыс деп, сен билбейин бе? — Камылды кайкады. — Оны билбес болзон, сенде, Кымыс, алтай жыт артпаган болбос по?... Өрө өт, карындаш. Айылга толтыра жөбжөлү, аркага толо малду ийнинди барып көр, таныш, карындаш. Ады болзо Анчы болор, адазы десе Камылды болор — деп, койчы чөрчөктө айдылганына келиштире уткалап турды.

Мөңкүш чууга жууктай басып, баланын жүзин бөктөгөн бөсти чебер ачып, кайа көрбөй лө сурады:

— Эрдин адын кем адаган?

Ол, карууны бастыра бойыла угарга турган чылап, кезек өйгө тымый түшти. Же тымый да түшкөн болзо, жаш балага атты кем адаганын ажындыра сезип койгон деп, Кымыс билип отурды. А Камылды десе желмер чачту жаан бажын Кымыс жаар кекиди:

— Кин-энеден өскө, мында база кем адайтан эди. Камылды уулы Анчы деп кайракан туру.

Мөңкүш бойынын Аба деп таайын өткөнип, Камылдынын кийининен мынайда айтты:

— Айры-тейри ол баштарлу Уч-Сүмер деп тайгалу, айланып аккан ак талайлу Кара-Суу деп ол жерлү, аткан огы жерге түшпөс, айткан сөзи төгүн болбос Камылды деп адалу Анчы деген бир баатыр журтап жатпай канайты... Андый бедн, акабыс? — Мынайда үлгерлеп ийеле, Мөңкүш каткырып ийди. Алтай чөрчөктөрдүн азийгы абын Кымысты билбес деп бодогон ошкон: А Кымыс десе та ненин де учун школдогы жаш тужын эске алынды. Мөңкүш ол тушта чөрчөктөрдү эге-төгө айдып туратан эмей. Ол андый, сан ла башка уул. Мөңкүш көстөрүнүн учула Тарынчакка көрүп, онын сукадыгы кандыйы керегинде жобожый түшкөн үниле сурады.

— А менин балдарымнын энеси — тын кижин эмей, карындаш — деп, Камылды айдат. — Баатырды таап береле, жеген жадыры ла. Айдарда, уулдын адын сен жаратып турун ба? — Онон бойы Кымыс жаар бурылып, бир көзиле имдей салып, — озологон кижин от алар — деди.

— Онызы чын, акабыс, — деп, Мөңкүш жөпсннет. Онон кенете тын каткырып ийди: — А Кымыс ла менин неем башка деп, акабыс! Бистин тазылыс база бир эмей...

— Көк жарамас, андый болзо, биске онон артык! — деп, кокурга удур Камылды кокурлады. — База бир койдон сойып ла ийгей борто...

— Сенде жүс те, уят та жок, Мөңкүш! — деп, Кымыс бастыра бойы кызарып, отурган жеринен өрө турды.

— Же-же, Каткычы, ачынба, отко салган тос чылап, бодоп ло чончыба! — деп, Мөңкүш айдала, трактордын сүркүжине былжалып калган колын та ненин де учун өрө көдүрди. — Ачынба, Кымыс. — Онон ол алакандарын чабыштырып, колында каткан тобракты кактап, кармандарынан бедрене берди. — Акыр, бу алмат сөөктү карындашка, адазын барып, нени сыйлап беретен? — Бир кезекке карманынын түбин сыймап, бедренип турала, ол тос мылтыктын патронын ушта тартып, эрескелүү огынын бажынан кыстай тудала толгоп, башка айрыйла, Камылдыга берди:

— Бу менин мылтыгымнын огы. Слердин уулыгар Анчы деп атту эр болзо, аткан огы јерге түшпей јүрзин!

— Көрзөн! — деп, Камылды кайкады. — А кыс болгон болзо, сен нени сыйлагай эдинг? — Уулчактын адазы, бу јажына тос мылтыктын огын көрбөгөи чилеп, оны эттенгир ле бербек сабарларынын бажына ары-бери ангандырып, узак ајыктап турды.

— Сый — учурлу ла укаалу сый — деп, кенетийин Тарынчактын үни угулды. Ончолоры Тарынчак јаар көрдилер. Ол дезе јалакай ла јылу күлүмзиренип, Мөңкүшке айдат: — Анчынын кини тайкылган кийиннде, мен сенин сыйынды таштабай, түп-тереден байры көктөп, кожо салып койорым.

— Мөңкүш оны биле-тура берип турбай! — деп, Кымыс чала өчөгөн аясту айтты. — Абанын јеени болуп турганда, андый да болбой база. Је ол баланын киниле кожо октон до өскө немелер салатанын мен база билерим!

— Абанын јеени деп, сен чын айттын! — Мөңкүш, эрмекти јерге түжүрбеске турган чылап, тургуза ла ала койды. — Абанын јеенин нени билбес деп?! Мен тен оноң до көпти сеге јартап берер эдим ле... Је угар эмезинг.

— Андый болзо, сен меге мындый неме јартап бер: бат эки башка сөөктү улус. Темдектезе, төөлөс лө алмат — Камылды ла сен, а ненин учун карындаштар болуп јадыгар?

Алтай кижининг сөөгиле колбой јүзүн-башка кеп куучындар бар. Кымыстан да болгой улус оны јакшы билбес. Ончозы ундылып јат. А Кымыс оны билип аларга өнөтийин ле сүмелү сурак берди.

— Бу керек озо-озо-озо чакта, отурган улус јоктужында болгон туру — деп, Мөңкүш айдынып, ойто ло бойынын јаан адазы Абаны өткөнип, көстөрин јумуп, сагалы јок ээгин эки алаканыла кандый да эптү сыймай тудуп, куучынын оноң ары көндүктирди. — Алтайдын анду-кушту ла ак-сүмерлү тууларында эки карындаш, эки төөлөс уул јуртаган болуптыр. Орой күс түшкен. Јердин үстин ак кар бүркеп ийген. Андайтан макалу ой. Је бат. Јебрен чакта јуртаган менин эки өбөкөм, эки акам андагылап барган эмтир. Андаган ла андаган. Көп лө тийинг, камду, каланактар ла каласактар өлтүрген, киш те ас эмес болгон... Эмди јанар керек.

Ой жеткен! Же качажып, сырангай ла жанар алдында эки карындаштын бирүзи табылбай калган. Жок! Ийнизин аказы бедреп-бедреп чөккөйлө, канайдар, арт учында жанган. Жыл өткөн. Ойто катап күс күрерип келген. Кар түшкен. Катап ла андап-куштап атанар ой жууктаган... Байагы тирү артканы ол ло озогы одузына келзе, табылбай калган ийнизи кабайда јаш бала јайкап отурган. «Бу кемнин балазын јайкап отурын?» — деп, аказы кайкаган. «Менин, бойымнын балам» — деп, ийнизи айткан. Онон ары андап јүреле, канайып тайкылып јыгылганы керегинде куучындаган. Будын сындырып алала, өлүмтикте јаткажын, кайдан да кыс келген. Јараш деп немезин тен айдарга да болбос, мында кожо јуртап, бируулчакту болгондор. А келин, чындап та, тен жараштаң жараш болбозын ба! Эки көзи — эки чолмон, ап-апагаш чырайы карлу сындарга толун айдын јаркыны түшкендий — кееннен кеен!

Мөңкүш чөрчөк ошкош куучынын үзүп, Кымыстын чырайы јаар көрди. Кымыска, байла, бу кеп куучын анчадала эмди сүрекеј јарай түшкен болордон маат јок. Мөңкүштин көстөри эмди төп, санаалу, је ачык ла јараш деп айдып болбозын. Же курч ла өдүнги. Јүзи эмеш чөйбөк. Байла, ээги андый, чөйбөксимек учун андый болор. Шак ла бу тушта онын чырайы јараш та деп билдирер. Ол мойнына јетире өзүп калган узун ла јылтырууш кара чачын эки колыла бир кезикте элий-селиј кайра сыймап койот.

Мөңкүштин јанына жууктап келген кызыктактарды бу куучын јилбиркедип ийгени јарт билдирет.

— Байагы ай билдирлү јаражай келинде кара јангыс тутак болгон — деп, Мөңкүш онон ары куучындайт. — Ол кандый једикпес дезе, эки колынын сабарларын кижиге көргүспес. Јаантайын ла јенгине кийдире тартынып алган јүрер. Ол — онын јажыды болгон. Бойынын кижиге эмес, алмыс болгонын билдиртпеске сананган. Онын сабарлары ла тырмактары коркушту узун болгон эмитир. Көргүзип ле ийзе, кижиге эмезин билдиртип ийер. — Мөңкүш катап ла алакандарыла бажынын чачын кайра сыймап салды. Бу өйдө Кымыс онын сабарлары узун ла кандый да күчтү деп, ичинде темдектеди. «Бат шак мындый бек сабарларлу кижиге хирург болорго, байла, сүрекеј келижер» деп, ол ичинде сананды.

— Обөгөннин аказы келип јатканын сезип ийеле, байагы јараш келин тайга кууп кача берген. Је барар алдында обөгөніне качан да кайра келбезим деп чертенген. «Кандый јараш, кандый келин болгон эди — деп, аказы келерде, ийнизи калактаган, — андый јараш келин меге ойто катап качан да туштабас»...

«Уул бала артырып койгонына ого алкыш айт — деп, аказы јомошкөн. — Арка-тууда јүргөн алмыстан чыккан бу уулын алмат сөөктү болзын. Алматтардын уйазы мынан башталзын.»

— Шак ол уулчактан алматтар ак-јарыкка тарап-таркап барган туру. Бистин, Камылды ла менин, карындаш болгон тазылдарыс бат кайда — деп, Мөңкүш куучынын божотты.

Эт бышкан. Камылды кайнап турган казаннын үстиндеги изү буудан јүзин колынын карызыла јажырып, калайлу таска этти чыгарып баштады. Онон эттү тасты јабызак буттарлу тегерик столго тургузып, айылчыларынын алды јаар жылдырды. Јаңгы сойгон койдын эдинин јылу ла койу буузы айылдын ичине тургуза ла јайыла берди.

Камылды кайа көрүп, аяксалгыштан үч литрдин банказына толтыра алтай аракы кодорып јатканча, Кымыс эттин эн јакшы дегенинен алып, озо ло баштап Тарынчактын ајагына салып, ого апарып берди. Онон база бир бөлүк эт салып, кыстардын алдына тургусты. Камылдынын амадап тургускан «тажуурын» Кымыс колго чебер алып, онон чөөчөйгө урала, амзап, бир эмеш ичип ийеле, айылдын ээзине чөөчөйдү кайра тутты.

Је Камылды чөөчөйдү албай, мойноп ийди:

— Бу меге не тудуп турун. Озо баштап айылчылар амзазын. Јаң андый. Тут, Мөңкүш.

Мөңкүш аракылу чөөчөйдү өрө көдүрип, айылдын ээзи јаар көрди:

— Тарынчак јенгебис ле Камылды! Мен слер экүни уулду болгоныгарла акту күүнимнен уткып турум! Салган одоор өчпөзин дейтен, аскан казанаар сообозын дейтен. Айлыгарды эбуре мал турзын, эдегеерди эбуре балдар јүгүрзин. Андый беги, айса кандый?.. Онон база бир айдарга турганым — алтай улустын угы качаннын качан да Алтайда үзүлбезин! — Мөңкүш ба-

жын кайра салып, колындагы чөөчөйдү кактай ичип ийди. Онын бу да айткан алкышту сөстөрүнөн Аба өбөгөннүн теми билдирип те турза, же Кымыска каткымчылу эмес болгон. Ончозы төп, чын, санаалу ла бойынын ойинде. Бу ок өйдө Мөңкүштин сөзи онын көксине кандый да билдирбес сус артырып койды ошкош.

Кертешевтин турлузында ол күн озор узак отурган-дар. Айылдын бадыш жанында турган кырлардын сыртына күн жууктажа берерде, Кымыс өрө туруп чыкты:

— Менин атанар ойим жеде берди. Якшы тенкигер, Тарынчак, су-кадык ла ырысту болыгар.

Тарынчак кыймыктанып, бастыра бойы Кымыс жаар бурылды. Онон тегерик көстөрине кенете жаш толуп, капшай-капшай айдына берди:

— Сен меге, эш неме ондобос, карган кадытка, калак ачынба. Мен...

— Алдырба-ас, Тарынчак. Карын, ончозы якшы болды. Эмди көп сананбагар, нервагарды чеберлегер. Кажы, мен слерге Анчыны алып берейин. Эмер ойи жеде берген болбой...

— Же-же, экел. Бат кандый, бат кандый якшы бала сен, Кымыс. Айса бүгүнче бисте коно берзен кайдар а? Биске тен макалу болор эди...

Же Кымыстын конор аргазы жок. Ол Жаманайга жедерге мендеп жат.

— Тан эдин жи, коно берген болзон, кайдар, Кымыс, — Камылды база өрө туруп чыкты. Онон Мөңкүшке бурылып, — мында бурулу кижн сен турун, карындаш, — деди. — Жаманайдын катангызын Аба өбөгөн ол ло тушта кадыра каргап койгон болзо, сен ого чаптык этпеген болзон, Кымыс эмди бистин айылда коно берер эди ле. Көрсөн, бойыннын жолынды бойын туйуктап койгон — деп, көзинин бирүзиле имдей салып ийди. — Онон мындый немени ундыба: тышкары бир чеден кой туру, той эдер тужында, кажызы керек — талдап ал. Тойлоп ийерге көп тө неме керек жок: жангыс ла кыс ла уулдын жөби керек.

— Ончозын тутадып турган кижн мен болзом, калак, акабыс, мен жөп! — деп, калай берген Мөңкүш отурган жеринен тура жүгүрди.

Кымыс төжине салактай түжүп калган узун ла уур тежегезин ала койып, ийин ажыра сыртына түжүрө ча-

чарда, онын учы арай ла Мӧнкүштин жүзине келип тийбеди. Је кыс кайа да кӧрбӧй, эжик јаар мендештү басты.

— Јакшы болзын, айлы-јуртыгар амыр-энчү турзын! — деп, Мӧнкүш Кымыстын кийининен тап этти.

— А баткага бастырып, сүт ичерин ундып койдын ошкош, карындаш! — деп, Камылды бойынын каткызына селендеже берди.

— Баткам түкү байа базылып калбай, акабыс! — деп, Мӧнкүш удурла кокурлады.

Кымыс керекке де албай, бойынын ак-боро адынын оозын ажу јаар баштап, ичкери јортуп ийди. А Мӧнкүш дезе онын кийининен барып јатты. Күн кырлардын ар-сак баштары ажыра јажынып баратты. Чыкту бүрүнкий Кымысты кучактай алып, там ла там койылат. Эмчи бала адын да камчылабай, араайынан јортуп отурды. Улус јуулган јерде Мӧнкүш та бойынын омогын кӧргүзерге туратан — не ле болуп кокурлап турар. Је качан Кымысла кожо экүден экү артканда, тилин ажырып ийгендий, ын-шын боло берер. Је андый да болзо, олог мындыј туулардын, мындыј аалга тымыктын ортозында мынын алдында экүден экү качан да болбогондор. Онын үстине Мӧнкүш — бүгүн тадыра ууртап койгон кижии эди. Јииттин бажына кандый санаа кирерин кижии кайдан билер?..

Кийинде келип јаткан такалу аттын туйгактарынын табыжы Кымыска угулат. Кийинимнен јортпо деп, јакары болбозын ине. Қанайдар, чылбырды колына јырс этире орой тудуп, ол мендебезинен јортуп ла барадат.

Бир канча ӧйдин бажында айан болуп алдына ачыла түшкен тепсенде, кара ағаштардын эдегинде турган турлунын оды јалт эди кӧрүнеле, ойто јоголо берди. Кымыстын каран-туйук санаазы эмештен токунай түшти. Эмди онын кулагына кандый да ағаштын чыкырағаны, салкынга шуулашкан јалбырактардын ла бүрлердин табыжы јок јерден угулып келди. Ол адын кенете токтодып, кезек ӧйгӧ тындалана берди. Је жүрегинин согултынан ӧскӧ нени де укпады. «Ол мени јанду ла үйдежи койды эмеш пе? Ын... Кижии ле кайкабас немес!»

Кымыс јангыскан да болзо, тын каткырып ийди. Ол

каран-туйук серенгенине ле коркыганына байагы ла бойынча бастыра бойы жуурылып калган эмтир. Эмди токунап, жайымжыйла, та ненин де учун каткырып ийер күүни келди. Күүни де келген эмес, каткырганын ол бойы да билбей калды. Онын каткызынын шыңгырты торт ло агаштардын бүрлериндеги ару тамчылардый эмезе бир уула шыңгырт эткен күзүнилердий болды.

Қымыс жортуп барадып, каткызын токтодып болбойт. Бу не каткы? Оны улус «Каткычы» деп, тегиндү чолологон эмес турбай. Онын көксинде та кижинин жакшызы ла жалакайы керегинде сүүнчи каткырып турган айса анда жажынып калган, мынчага билдирбей турган сүүштинг экипини ойгоно чарчаган — ондоорго күч. Айылдын жыртыгынан ба айса түнүгинен бе от кызас эдип, онон ойто ло жоголып калат.

— Бу сен бе, Қымыс? — деп, карангуйдан Жаманайдын үни угулды. Қойчынын колындагы фонарик жалт эделе, чүрчеде ле жап өчө берди.

Қымыс жабызак көлөткөгө жаба жортуп келеле, «Жакшы ба, Жаманай!» — деди. Онызы отты жарыдып ийерде, чырышту жүстеринде жайылган сүүнчилү күлүмжи бозомдо элбес эдип калды.

— А мен бодогом — деп, жалакай ла сүмелү үниле шыйкынактап каткырат, — мен анда, кырлардын сынында, кандый да үзүттер каткырыжып туру дезем. Бат каткы дезе, каткы! Кемле кожо анда шыңырада каткырдың? Онон үйдежи келеткен кижин кайда баады?.. Бистин Куулгыда, сен чилеп, каткыра кижиде жок болбой. Онын учун мен бу быжу ла Қымыс деп сезип ийгем. А сен меге керек. Сақыгам, алдыргам. Жок, неге коркушту сүүндин? Ол кожо каткырышкан кижин, чындап та, кайда, көөркий?..

II

Чуйдын көк жолыла шунуп келеткен такси жоругын эместен араайладып, он жанындагы өзөкти өрө барган кара жол жаар бура сокты.

— Чуйдын трагы түгенди — деп, Эрден эрмектенди. — Ол мынан ары Монголдын границазына жетире чойилер, а бис дезе бу көгөрип жаткан өзөкти өрө чыгарыс — деп, ол кайа көрүп, кийинде отурган үйине айдат. Онын үйи кийинде сок жагыскан деп айдарга арай

ла келишпес. Оны эбире жүзүн-башка коробкалар, сумкалар ла болчок-калчак өскө дө немелер. — Бат бу, бистин алдыста Куулгынын жолы!

— Сенин жүрегинге кадалып калган жол! — деп, Фатима омок ло көдүринилү айтты. Онын чөйбөк, билдирер-билдирбес азиат чырайында кандый да өчөлгөннин кебеделери жажынат. Айса болзо, ол сыранай да андый эмес, Эрден айса калас онойып сананган? Кенете машина кандый да ойдыкка кире конуп, оноң ойто чарчаларда, Фатима, жаан күрөң көстөрүн там тазырайтып ла чагылтып, тың каткырып ийди. — Ой, Куулгынын кудай түкүргөн жолу, баш болзын сеге!

— А бистин тууларда түс жол ас эмей, чын ба, нөкөр?

— Бастыра Туулу Алтайдын ичинде сок жаңыс онду жол — ол Чуйдын трагы — деп, шофер каруу жандырды. — Нөкөр майор, мен бери жаңыс ла слердин учун жөпсингем.

— Слердин жалакай болгоныгарды бис тегин артыр-базыс, нажы!

Эрденнин бүгүн кокурлаар күүни жок. Ол эмди жаш эмес. Одус жаштан ажып калган эр, онын үстине офицер. База бир тоомжылу болорго кичесенетен шылтак — ол баштапкы ла катап бойынын чыккан-өскөн жерине жаш үйиле кожо барып жат... Эрден узак өйлөргө айылду-журтту болбогон. Оноң кенете ле, керек дезе жаан сананбай да, кижил алган.

Фатиманын да жажы ас эмес. Ол эмди бирме тогусту. Санаалу, чала чынааркак каткылу. Тили де курч Эрденге жарап жат. Ол бойынын үйинин узун ла түс буттарын анчадала жылбиркеп көрөтөн. А колдоры капшуун — нени ле эдип билер.

Көңкөрө салып койгон казан ошкош төңдөргө жол чыга конуп, оноң сыр манла ойто кандый да жиктерге ле жуукаларга түжет. Онын эки келтегейинде өзүп жаткан аштын үстиле койу толкулар ары-бери айдалыжат. А ашту кыралардын түкү ары жанында туулар. Түргөн барып жаткан машинанын көзнөктөри өткүрө жайгы күнге көргөндө, ол сыранай ла кырлардын сындарыла тоголонып бараткандый.

— Ой, араай, балбара базып ийдигер! — деп, Фатима кенете өрө көдүрилип чыкты.

— А өркө мында мундарла жүрүп жат — деп, шофер

үндөндү. — Олордо бай жок. Жер үрегилеп, аш жип жат. Жуунын бийинде ле онын да кийинде бис, оок уулчактар, өркөгө чакпы салып туратаныс. А терезин госторгко табыштырып, ордына кулур, сахар ла чакпылар алып туратан эдис. Эмдиги балдар андый эмес. Олор культурный. Колдорун киртидер күүни жок.

— Жүрүм өскө — деп, Эрден куучынга киришти. Жолды кечире манташкан кажы ла өркөни көрүп, бойынын жаш тужын эске алынат. Ол тушта чакпыга түшкөн кажы ла өркө — ого жаан ырыс болгон эди.

Шак ла олордын учун уулчактар согужып, канча катап бой-бойлорынын тумчуктарын оодо жүдрукташпаган деер. А чакпыларын уурдажатаны кайда? Өркөлөрлө сүрүжип, көп балдар үредүзин де таштаган. Жас келерин, өркөлөр ичегенинен чыгарын канайып сакыган! Олор апрель айдын баштапкы жарымында ла анаң-мынаң чыга конгулап келетен эмей. Жер соок, тон ло үлүш. Анчадала эртен тура соок болотон. Андый жерле өдүк жок базатаны не аайлу неме деер!

— Көр, көр, ойто ло жолды кече конды! А олордын эдин жип жат па, Эрден?

Эрден өркөнүн эдин канча ла катап кайнатканын, чокко быжырып жигенин эмдиге жетире ундыбаган да болзо, же ол керегинде айдарынан ненин де учун уйала берди. Ол өйлөрди ундыын да дезен, канайып ундылар? Же ол керегинде айдарга күч...

— Өркөнүн эдин өкпөзинен оору улус жип жат — деп, Эрденнин ордына шофер каруу жандырды. — Же мен бойым оны амзап көргөлөгим.

— А сен, Эрден, жиген бе?

— Олор эн талдама курсак жип жат — деп, Эрден чокум каруу бербей, сурактан кыйыжып ийди. — Кандай тазылды, кандый өлөңди олор жибейт деп. Мен бодозом, өркөнүн эдин жизе де, кем жок.

Машина тоозы жок көп бурылчыктарды айланып, канча кире төңдөрди ажып, онкок-чинкектерди өдүп, бир жаан эмес артка чыга конуп келерде, онын алдында жайылып жаткан элбек өзөктин ичинде журт көрүне берди: тура, коштойында айыл, оны эбире чеден, онойто ло тура, жанында содон айыл.

Эрден шофердын жардына үн-табыш жогынан колын салып, «Бу бого чүрче ле тура түшсөң, нөкөр» — деди.

Бу артган төмөн, өзөктөги журтта өдүп жаткан жүрүмдү аяктап, Фатима онын жанында узак турды.

— Сенин Куулгын мында жажынып жаткан турбай — деп, бир кезек ойдин бажында ол улу тынып, унчукты.

Өзөктөги журттын айылдары анда-мында ышталгылап турдылар. Эрден Абанын айлын көстөриле бедрей берди. Төрөл журтынын туралары онын једип келгенин база сескилеп ийгендий, бойлорынын јаан ла кичинек көзнөктөриле Эрденге удур көргүлөйт. Содон чадырлар база көргүлөп салган: бу не айылчы болды? Эрден бойыла кожо кемди алып келген болотон? Келип жатканы керегинде јолдон кече телеграмма ийген. Эмди Эрденнинг жүрегинде кандый да түймөөн јатты: Фатима нени санаанат не, онын каргандары нени айдышкай не, уткуул кандый болор?

Качан бир тушта, јок, бу ла јуукта ол Куулгынын тураларынын ла айылдарынын ортозыла жүгүргөн, — бозулар да айдаган, эртен тура школго добарып јада-тан. Эмди эски школдын орды да јок. Бүгүн эки кат кирпич тура — журттын жаңы школы. Көзнөктөри кандый көп лө јаан, стенелери кандый түс!

Куулгы чек ле кубулган. Улустын туткулап алган туралары кандый дейзин! Ончозы шифер жабынтылу, бийик ле јаан. Мындый туралар ажыра Абанын эски туразын табарга да күч. Жаңы неме жаантайын эскинин үстинде седеккейтен эмей. Бир тужында Абанын туразы бу журттын ичинде сыраңай јаан ла тоомјулу болуп көрүнгөн...

Жаңы түдунтылар эбире турган тууларды там ла ырада ийдип салгандый. Кырлардын өзөгинде јаткан тымык көлгө таш мергедеп ийгенде, оны эбире тегеликтер там ла там жаанап барадатан эди. Бу журттын «тегеликтери» жылдар сайын там ла элбейт. А мындагы турган туулар торт ло карган өбөгөндөр ошкош. Күрее-лей отургылап алып, канзаны ээчий канза тартып, чаңкыр ыжын чоргыткылайт. Онон бойынын туузылбас таңкызын айылдар база бырыксыдат. Куулгынын айылдары ла айландыра турган туулар — ончозынын үстинде чаңкыр ыш. Мыны солун кижинин көстөри тургуза ла темдектеп ийер.

— Бис мында нени сакуп турганыс, Эрден? — деп, Фатима кенете өбөгөнине бурылды.

— А не, сеге жарабай туру ба?

— Жок, карын да солун. Сан башка: содоп конустар, онын жанында туралар, конустар жанында туралар!

— Ол конустар эмес — алтай айылдар, чадырлар. Жайгыда анда жадарга тен макалу.

— А сен бу мындый айылда чыккан ба, Эрден?

— Жок! — деп, Эрден кенете ле туткулана берди. — Жок, мен ак мрамордон эткен өргөөдө чыккам!

— Же не боло берди, Эрден? — деп, машина жаар Фатима түргөн-түргөн базып бараткан өбөгөнүнүн кийининен жүгүрди. — Кижн сенен неме сурабас па? Тегине ле айттым...

«Алтай чадыр ого «конус», сонуркаш — деп, Эрденнин ичинде та не де јурас эдип калды. — Өскө укту неме — качан да өскө лө болор ине».

Эрден де унчукпайт, Фатимада да үн-табыш жок. Машина јурттын мыйрык-тейрик јолдорыла, чедендердин толуктарын бургај согуп, араайынан јайбандап баратты.

— Мында токтој түш, нөкөр! — Эрден уур тыныжыла кожо тоолу сөстөрдн чыгара тынды. Јутка ла кјрга сабадып, канча јылдарга кугарып калган чобра јакынтылу чадыр айылдын ла андый ок бороргон агаштарлу јаан эмес эки кып туранын јанына једип келеле, Эрден машинадан бойы озолоп чыкты. Мында кой терези тондорлу, плаштарлу ла тегин чамчачан да улус көп жуулган эмтир.

Ончо улустан тургуза ла башка айрылып, кандый да каразымак-күрен колдорын ичкери сунуп, јүзинде көп чырыштарлу, чала коркок эмеген ичкери тап этти. Эрден ого база удур тап этти. Ол ыраактан ла эрке күлүмзиренип, кичинек уулчак чылап, та нени де шымыранат: «Јакшы ба, јакшы ба, карган энем! Карган энем!» Онон бу удур келген јуунак эмегеннин сырсакийиндерине Эрден јаан колдорын салып, кандый да сөстөр шымыранып, күлүмјизин бадырып болбой турды.

Эмегеннин кийнинен тере тонынын эдектери эки башка јайылып, тыйрык буттарыла кожо канайып та база тыйрыйып ла түрүлип калган јымжак конычтарлу башпак өдүк кийген, јарды эмеш чөкпөк, је јабызак сынду өбөгөн Эрденнин јанына јууктай базып келди. Карган өбөгөн бойын түс тудунарга албаданат: бажы

седен, бүрүнкий көстөрү өдүни ле тоомжулу. Эрденнинг жүреги чым эдип калды. Ненин учун дезе, бу-өткөн жылдын туркунына онын жаан адазы билдирлү карып калтыр. Сөөк-тайагы шүүлип, сүрекей каткак ла жеңилчек көрүнди. Тын салкын болзо, уча да берерден маат жок.

— Жакшы ба, Аба!.. Жакшы ба, карган адам!

— Же карын, једип келгенин жакшы! Бу сен там ла кайдаар өзүп бараткан, балам?! Мен бажымды канкайтып алып, сени көрөтөн эмтирим ине. Же бат, ол жакшы, келгенин...

Тарый эмеген сүүнгенине ыйлап ла ойто каткыра салып, кызыл курунын учыла көзинин жажын арчып турды. Эрден, торт ло кандый бир жаан јууга туружала келген чилеп, сүүнгенине айдар сөзин де таппай калды ошкош.

Удабай оны арткан улус туй туткулап ийдилер. Кажызы ла колын берип, жакшылажып, кандый да сөстөр айдып, каткырып, нени де эске алынып ийерге албаданат.

— Жакшы ба, Эрден!

— Жакшы... Жакшы ба?

— Кандый једип келдин, Эрден?

— Жакшы. Же слер кандый жадыгар?

— Көр, эрди! Жакшы ба, уул!

— Эзен, жакшы! Же сенде не бар, нөкөр?

— Кем жок, жадырыс ла. Солундар сенде ле болбой...

Бу мындый жакшылаштын ла туштажунун учы-кыйузы жокко јуук. Кажызы ла суракту, кажызы ла солунду, кокурлу ла эске алынып ийетен эки-бир учуралду. А суракка удур сурак бербес, карууга удур каруу јандырбас јан бар эмес, канайдар.

— Же керек-јарак кандый? Адан эзен жүрү бе?

— Жакшы ла жүрү... Мында узак болорын ба, Эрден?

Онон ойто ло: «Жакшы ба, жакшы, слерде жакшы ба? Бала-барка кандый? Ак малаар амыр туру ба? Бойоор кандый жүрүгер? Биске айылда, Эрден, сакыырыс. Меге кирерин база ундыба, Эрден, кирбезен, өөн болор. Бис экүде эрмектежетен куучын да бар, эске алынатын жүрүмис те бар, оны, калак, ундыба!..»

Је, карын, бир когус өйди келиштирип турала, Эрден эмдиге ле машинанын јанында турган үйине келди. Шак ла бу тушта ончолоры оны ээчий көрдилер.

Үйининг билер-билдирбес кыскылтым жолдорлу чанкыр штаны ла андый ок түк кофтазы онын оборын канайып та өскөртүп ийгендий билдирди. Фатиманын сыны коо ло узун. Житкезинен эмеш торуп койгон кара чачы кичинегеш бажында кандый да тымый түшкендий кеен жатты. Баалу таштан эткен кандый да күрөң-чоокыр кееркедим кыскылтым чокторыла жаш келиннин апагаш ла узун мойнында суркурайт. Онын бир де жерде чырыжы жок жүзине тийген күннин чокторы байагы кееркедимге кайдыгып, көп өңлө ойноп ло тандакталып турды.

Эрден жууктап келерде, үйи шымыранды: «Мен база ончо улуска кол берип эзендежетем бе?». Онын бу сурагы ла алаатып калган күлүмүзү Эрденди жымжадып ийди. Ого үйи та ненин де учун шак ла эмди сүрекей кару ла карам боло берди.

— Озо баштап менин карган энемле, онон карган адамла эзендеш. Онон арыгызы бойы билдире берер — деп, Эрден шымыранды. Онон үйиле кожо кайра базып, мынайда айтты:

— Бу менин үйүм, Фатима болор, слердинг келдигер, карган эне...

Тарый эмеген, бу солун келинди түкү ле озодон бери көрүп ле билип жүргөн чилеп, жалакай каткырынып, жымжак үниле айтты:

— Же жакшы ба, балам! Кандый једип келдинг? — Бу эрке сөстөрилө ол жаш келинди бойына жууктай тартып, сырсап колдорыла эки јардынан кучактай алды. — Келдимнинг келгени жакшы! Бис кечеден бери сакыганым...

Фатима удурә күлүмзиренди. Онон Эрденнинг түкү ле эртеде үредип койгоны аайынча су-алтай тилле айтты:

— Жакшылар ба, эне! — Онын сок јаныс сурагын уккан улуска Эрденнинг үйи алтай тилди сүрекей жакшы билер деп билдирди. Тил үренери јанынан Фатима чындап та арјанынан јайалталу бүткен келин. Анчадала онын «эне» деген сөзи Тарый эмегеннинг өзөк-буурына, кандый да јылу кан эмезе тыныш чылап, тургуза ла таркай берди. А эбире жуулган улустын кайкамчылу шымырты Фатиманын кулагын база кыйбады: «Уктыгар ба, Эрденнинг үйи бистинг алтай тилди билетен тур-

бай! Эмдиги өйдө башказы жок эмей. Ончо улус түңей. Онон татар ла алтай тилдин нези башка деп...»

Тарый эмеген Фатиманы, сыраңай ла јаш баланы чылап, колынан јединип алып, анча-мынча тууразында турган Аба өбөгөнгө бойы экелди. Карган өбөгөннин тыш бүдүми шак эмди кату ла соок билдирген. Је Фатима онон јалтанбай, колын ичкери сунды. Келиннин јаан ла күрертим көстөри карган өбөгөнгө кандый да төп лө тоомјылу көрди. Онон узун кирбиктериле көзин бөктөп, ол өрөкөнди бийик тоогонун билдиртерге көңкөрө көрди:

— Јакшылар ба, Аба өрөкөн?

Сакыбаган јанынан Аба өбөгөн бастыра бойы ичкери тап эдип, јанына јууктай базып келген үч көрбөгөн јаш келинге кару ла јалакай күүнин көргүзип, удура сунган апагаш колдорынан эки алаканыла ала койды.

Эрденге өскө не де керек жок болгон. Ол мыны көрүп, кезек өйгө көзинин јажын арай ла ычкынып ийбеди. Је ол бойын бек тудунып, тегин де элбек јарында-рын там түзединип, кабактарын јангыс јерге јуурып, тижин јырс тиштенип ийди. Је ичин кандый да билдирбес күйбүрт ле сүүнчи кызыдып турды.

Аба јеени јаар јиитсирей берген сүүнчилү көстөриле көрүп, омок эрмектенди:

— Эмди, балдарым, меге өскө не де керек жок. Эмди арткан ла сакыйтан неме — көзимнин учыла да болзо, слердин балдарыгарды көрүп койотон болзом, ол лө Оскө сүүнчи де, ырыс та меге керек жок! Ол тушта өлзө дө, кем жок. Болор, өй јеткен...

— Аба, слер незин оноор атанарга мендеп туругар? — деп, Эрден каткырды. — Мендебегер, слер биске эмди де керек! — Онон ары-бери ајыктанып, карган энезине баштанып, сурады: — Бу менин Мөңкүш карындажым кайда, не көрүнбейт?

— Мөңкүш айла эниргери келер — деп, Тарый эмеген айдат. — Ол эмди Кара-Сууда эмей, балам. Тракторло өлөң чаап турган.

...Бачиматов Кара Куулгыда эн јаан јаш жажагандардын бирүзи. Онын бойынын тоозыла болзо, эмди ол сегизен алты јашка барып јат. Бу јерде јаткандардын ортодо оны бойынын адыла бир де кижии адабайтан.

Ончолоры өбөгөнди байлап, «Аба» дежетен. Озогы жан аайынча алтай кижги бойынан жаан жашту карган кижини адаар эмес. Келиндери, жеендери, сыйындары кандый байлу ат тапкан, өскө дө улус олорло кожо теми-гип, жаан кижини анайда байлап жүрер болбос по. Чындап та, азу тижи саргарган, кара чачы, кышкы койон чылап, агарган же ле деген өбөгөнниң адын чокум адаарга жеңил эмес ине. Онын да учун кезик каргандардын чын адын жииттер чокум билбес те. Ончозы ла бай адын адап, анайда ла темигип калган. Жаан кижги — жаш бала эмес, оны кезе-быча канайып адаар? Бу албатынын жөөгөн ээжилеринде коомой эмес жанжыгу.

Шак онын учун Куулгынын көп улусы Аба өбөгөнниң чын ады Кара деп эмдиге жетире билбес. Кайдан билетен эди. Бүгүн Куулгыда Бачиматов Карадан жаан жашту кижги бар эмес. Онын бойына кураалаш жаан жаштулар Абаны ак жанга бүткен жарлыкчы кижги дежер. Ол көк тенгеринин түбиндеги эн бийик кудайларла, Бырканның ла Улгенниң бойлорыла тил алыжып жат. Онын байаналары башка бүткен, аңылу кижги. Көп улус ого бүдүп, бойынын алдындагы салымын ажындыра билип аларга араайынан келгилеп те турганы жажыт эмес. Ол не-немени билип ийер, сезүлү кижги! А жииттерге ол керек беги. Жарлыкчы керегинде эрмек омордын бир кулагынан киреле, экинчи кулагынан өткүрө ага берип жат ине. Жарлыкчы болзо, болуп ла тургай. Жаш үйенин анда не кереги бар? Озогызы эмдигизинен ыраак.

Түкү алдында, бастыра аймактын ичинде бир де эмчи-врач жок тужында, Аба өбөгөн колы-буды чыккан ла кайрылган улусты тудуп, керек десе кезикте сынык-бычыкты да бүдүрө шакшактап салатан. Ол айылдан айылга алдыруда жүрер. Ого өскө дө журттардан өнөтийин элчилер жаньс катап келген дейзигер бе. Ол, чындап та, шак ла бу жанынан жаан жайалталу кижги. Көп улус шак онын учун ого быйанду.

А жашөскүрим эдер-тудар немезин тапкылабай, өбөгөннөн өнөтийин камдар ла жарлыктардын башказы керегинде сурагылайтан. Жердин жети кадынын алдында жес өргөөлү Эрлик-бий керегинде ле оныла тил билишкен камдар жанынан айдарын Аба өбөгөн бойы да жилбиркеп туратан. База бир жилбүлү куучын — камдарды жууяла, өртөгөнни керегинде.

Озогы Алтайда Быркан жаңынын салтары жаңы ла табылып турарда, Аба өбөгөн Аба эмес, а жалү-жит жаш уулчак болгон. Кара — бат бу, ол тушта — Кара, мынан өскө ат ондо жок эмей. Онын бойынын айдыжыла болзо, камдарды өртөгөни керегинде ол жаңыс ла уккан эмес. Ол оны бойы көргөн. Көргөни де ас. Камдарды өртөбринде ол акту бойы, бу ла отурган бойы база турушкан.

— Камдарды өртөгөни чын эмеш пе, Аба?

— А сен не деп, килеген болор деп пе? Ак жаң — ару ла агару жаң. А камдардын жаңдаганы ла бүткени каргышту кара жаң туру. Олор неге бүткен? Олор жер алдындагы жеткерлү Эрликке бүткен ине, көөркийлер.

Жебрен историяда чын болгон немелерди ле кеп куучынды бу өбөгөн ончозын колып алган. Кайда чын, кайда көөрөм-чөрчөк — ондоорго до күч. Ойрот-Каан, Амыр-Санаа, Калдан-Серен керегинде төгүндү-чынду куучындап, олорды «бойымнын бу ла эки көзимле көрүп жүргем, эрмек-сөзин бу ла эки кулагымла угуп жүргем» деер. Көөрөмнинг оды көнжий берген кийинде, төгүнге көчө бергенин бойы да сеспей калатан ошкош.

Абанын куучындары кемге кандый, же Эрден ле Мөнкүш оны жилбиркеп угатандар. Жаңыс та ол экү эмес, же өскө до балдарга онын куучындары жилбүлү. Алтайдын эл-жоны Амыр-Санаага баштадып, Ойрот-Кааннын ойто бурыларына белетенген ле иженген. Обөгөн мындый өйдө корсок сабарларыла боромтык сагалын сыймай тудуп, танкызын канзазына табылу ныктап ла күйдүрүп, онон айылдын түнүги өткүре тегери жаар узак аыктап, бойынын «чып ла чын куучынын» араайынан төгүлтип отурар.

— Терен-Кобы деп жерде камдарды өртөп турарда, анда мен бойым турушпай, кайда баратан эдим, балдар.

Эрден ле Мөнкүш бу төгүндү-чынду куучындарды жаштан ала уккандар. Же андый да болзо, катап угарга түнөй ле жилбүлү. Не дезе, ол кажы ла куучынында бир ле учуралды башка-башка айдатан. Кезикте тен угарга да коркымчылу. Онон өбөгөннинг эки жеени эр темине једип, јаандаган. Учү-учында олор Абала сөс тө блаажып турар болгон. Куучынына бүтпей, өнөтийин андышкылап та ийеринен жалтанбайтандар.

— Ол Терен-Кобы деп жерде өртөгөн камдардын

ортозынан кезиктери айылдын түнүгинен учуп чыккан дежет, онызы чын ба, Аба?

— Төгүн неме кайдан келет — деп, Аба чала билеркеп чыгар. — Мен бу ла бойымнын эки көзимле көрүп жүргөм, балдарым. Калапс деген кам күрөң таш болуп кубулала, отко күйбей, тыс ла жада берген — деп, Аба бүдүмжилү үниле айдар. — Ол камдар ончозы ла бир түнөй төгүнчи улус эмес. Олордын ортозында ээлү камдар болгон ло база. Болгон, је ас...

— Ба-та-а, баш болзын, болор эмес пе — деп, Тарый эмеген та неден де жалтанып, бойынын кыскачак тулундарын элдеп-селдеп сыймай тудатан. — Болор, баш болзын! Мынаар бу¹ оозын ачса, ойто камарын билер эмес...

Је Мөңкүштин кычузына өбөгөннин куучыны тийип, јилбизин кайнадып ийген. Торт ло тузуркаган мал, ол эмезе чагана — айрылбас, база ла сураар:

— Айылдын түнүгинен учуп та чыккан камдар болгон дежет, Аба! Ол, байла, төгүн болбой а?

— Јок, бу ла бойымнын эки көзимле андый камды көргөлөгим. Ол Терен-Кобыда өртөгөн камдардын ортозында андый ла јеткер учурабаган ошкош эди... Айса ундып отурум ба? Је бойымнын бу ла эки кулагымла угуп жүргөм — бистин иркиттерден таркап барган Тостогош деп кам бойынын база кам јеснин, Качы деп баланы, колтуктанып алып, куу болуп кубулала, айылдын түнүгинен учуп чыккан дежет. Учуп чыгала, токтобой ло тенери өрө кууй берген... Болзо, болор. Бистин иркиттер башка бүткен улус эмей, не ле чыгар ине!

— Ол бир ирик будын ийт будына толыган дейтен иркиттер бе, Аба?! — деген бойынча, Мөңкүш јаркырада каткырып ийди.

Аба кара булут кебин тартынып, араайынан јөдүлденип, бу тушта унчукпай барар. А Мөңкүшке карган адазы та карам боло беретен, та кандый, араайынан ойто чала төп үниле сураар:

— Айдарда, слер, Аба, јаныс ла өрөги турган Ак-Бырканга эмес, камдардын бир кезигине база бүдүп турганыгар ба?

Аба ала-тарый өйгө унчукпас. Ол көзин јумуп,

¹ Мынаар бу — озогыда үй улус өбөгөндөринин чокум адын айтпайтан.

ыраактан нени де тындаланып, јок јерден та кемле де эрмектежиپ турган чылап, эриндерин бүүңдедип, узак шымыранып, ыкчап отурала, кенете көзин кайкалду ачар. Бу ойдө ол, чындап та, кандый бир ойгор ош-кош — ончозын билип, сезип, каранга көрүп, керек дезе эрмектежип те тургандый.

— Сен кандый да коркушту комсомол болзон, Мөңкүш, је түңей ле билип ал: бу јердин үстинде, көк тенеринин алдында кудайы јок бир де неме бүтпеген.

— Айса мынаар чойлошконды база кудай јайаган ба, Аба?

— И-та-тай! — деп, Аба јескингендү үнденетен эмей. — Байла, јангыс ла сенде ле шак ол узун куртта кудай јок болор. А өскө немелерде ол түңей ле бар — деп айдала, Аба какшап бараткандый арык колдорын тенери өрө көдүрип, буурайып калган кичинек болчок бажын канкайтып, түнүкке јүзин төгөп, узакка шымырана берер. Онон билинип, кандый да өскө јерге барып келген чилеп, айылдын ичин эбире ајыктап отурала, ойто ло үредип баштаар:

— Керек дезе көзи ач көк бөрүде де кудай бар. Сен оны бажын саң өрө көдүрип алала, не улып-јайнап отурат деп а?... Кудайдаң курсак сурап јат. Кудай өрөкөн онын јайнузын угуп чыдашпай, кезикте ого кандый бир аңды эмезе айылдын тындузын айдып берет. Бат кандый. Айдарда, өрө турган көк тенериде кудай бар деп билип јүр, балам...

— Аба, — деп, шак бу тушта чыдажып болбой, эрмекке Эрден кирижетен эди: — ол кудай өрөкөн јер үстинде јуртаган кижиге ле өскө дө тындуларга андый коркушту килеп турган болзо, бу канду јууны канайып токтодып койбой турган? Ол улусты нак ла ырысту јадар эдип койор керек ине?!

— Уктыгар ба кандый, уулымнын сөзин! — деп, Аба тыртас этти. — Сен мени карандыра база чымчып ийерге а... Јок туру, токтоп ло кал, экем! Кудай кижини өлүп калзын деп јайаган эмес. Кижини өлүп те калза, ундыбай јүр, онын сүнези тирүү артып јат.

— Тирүү артала, ол кайда барып јат?

— Кайда барар ол. Тууларда, салкында, кейде јүргей. Кижинин сүнези бойында тужында, ол өлбөй јат. — Мынайда айдала, Аба ойто ло көзин јумуп, узак өйлөргө унчукпай барды. А Эрден ле Мөңкүш билер: ол уда-

бас ла шүүлтезин оонг ары улалтар. Кандый да табыш угуп ийген мүркүт чилеп, Аба кенете сөйтөс этти. — Сү-
не деп неме кижини јеерип, эди-канынан качып бар-
ган кийинде, кижиге өлүп жат. А сүне тирү, алдынан
бойы жүрүмдү артар...

— Аба, бу бистинг а...

— А бистинг ар-бүткен, онын аны-кужы агару эмей.
Олорды өлтүрөргө, кинчектеерге жарабас. Кинчеги бойы-
на једер. Темдектеп алыгар, бу ла бистинг туулардагы
сыгындар алдынан ээлү ине.

— Олорло урушкан улуска аннын кинчеги једип јат
па айса агару Алтайдын ба?

— Айса! Аннын да, Алтайдын да кинчеги једип јат.
Сананзан, ол бир Садраш деп уулдын салымын!

Садраштын өлүми, чындап та, узак-ойлөргө ундылбас
болор... Тайгада өрт болгон. Улуска күч. Андарга оонг
күч: эбире от, ыш. Бүдүн тайга јалбырап јатканда, ка-
најдат?! Андар барар-кирер јерин таппай, анда-мында
согуландап, кинчектелип турган. Мынайып кыйналып
турган сыгынды Садраш көрүп чыдабай, адып ийген.

Оонг аннын эдинен тиштеп јийле, адынын ээрин
алып, кејим-токумын јерге јайа таштап, эмеш уйуктап
аларга сананган. Ады ыраак барбазын деп, армакчы-
нын бир учын будына оройло, уйуктай берген. А онын
ады дезе јаңы туткан, јакшы јобожыгалак, кылыкту ат
болгон. Тайгада кандый табыш болбойтон эди. Та айу
огурган, та отко алдырып, кандый бир өскө тынду
табыштанган. Је кылыкту ат кенете чочыйла, өзөкти тө-
мөн мантаган, а кижиге дезе кийинде... Кижини кожо
сүүртей берген. Канча онкок-чинкекке, ташка ла ја-
дыктарга јолой согулып, ол Садраш деп уул өлгөн.

— Кудай сокор эмес! Бистинг кырлардын андары,
анчадала сыгындары ла мыйгактары байлу. Мен ол ке-
регинде база көп лө катап айткам — деп, Аба ары-
бери бажын јайкайт. — Угар кижиге чыкпаган. Јарјанда-
жып каткырыжарын ла билер. Јазап сананары табыл-
бас. Онойып турганда, түбектин де болоры быжу. Эмди-
ги үйеде кижининг сөзин аай угары ас ине, кайракан!
Акыр, мыны јаан кижиге айтты деп, ајаруга не албас?!.

Мындыј темдектерле колбой айткан куучындарга
бүтпеске күч ле болгон. Јаңыс та каргандар эмес, јаш
та улустын ортозында Абага бүдүп туратандары база
каа-јаа учурап турбай...

ыраактан нени де тындаланып, жок јерден та кемле де эрмектежип турган чылап, эриндерин бүүнҗедип, узак шымыранып, ыкчап отурала, кенете көзин кайкалду ачар. Бу ойдо ол, чындап та, кандый бир ойгор ошкөш — ончозын билип, сезип, каранга көрүп, керек десе эрмектежип те тургандый.

— Сен кандый да коркушту комсомол болзон, Мөңкүш, је түнөй ле билип ал: бу јердин үстінде, көк тегеринин алдында кудайы жок бир де неме бүтпеген.

— Айса мынаар чойлошконды база кудай јайаган ба, Аба?

— И-та-тай! — деп, Аба јескингендү үнденетеп эмей. — Байла, јаныс ла сенде ле шак ол узун куртта кудай жок болор. А өскө немелерде ол түнөй ле бар — деп айдала, Аба какшап бараткандый арык колдорын тегери өрө көдүрип, буурайып калган кичинек болчок бажын канкайтып, түнүкке жүзин төгөп, узакка шымырана берер. Онон билинип, кандый да өскө јерге барып келген чилеп, айылдын ичин эбире ајыктан отурала, ойто ло үредип баштаар:

— Керек десе көзи ач көк бөрүде де кудай бар. Сен оны бажын сан өрө көдүрип алала, не улып-јайнап отурат деп а?.. Кудайдан курсак сурап јат. Кудай өрөкөн онын јайнузын угуп чыдашпай, кезикте ого кандый бир анды эмесе айылдын тындузын айдып берет. Бат кандый. Айдарда, өрө турган көк тегериде кудай бар деп билип жүр, балам...

— Аба, — деп, шак бу тушта чыдажып болбой, эрмекке Эрден кирижетен эди: — ол кудай өрөкөн јер үстінде јуртаган кижиге ле өскө дө тындуларга андый коркушту килеп турган болзо, бу канду јууны канайып токтодып койбой турган? Ол улусты нак ла ырысту јадар эдип койор керек ине?!

— Уктыгар ба кандый, уулымнын сөзин! — деп, Аба тыртас этти. — Сен мени карандыра база чымчып ийерге а... Жок туру, токтоп ло кал, экем! Кудай кижини өлүп калзын деп јайаган эмес. Кижі өлүп те калза, ундыбай жүр, онын сүнези тирү артып јат.

— Тирү артала, ол кайда барып јат?

— Кайда барар ол. Тууларда, салкында, кейде жүргей. Кижинин сүнези бойында тужында, ол өлбөй јат. — Мынайда айдала, Аба ойто ло көзин јумуп, узак өйлөргө унчукпай барды. А Эрден ле Мөңкүш билер: ол уда-

бас ла шүүлтезин онон ары улалтар. Кандый да табыш угуп ийген мүркүт чилеп, Аба кенете сөйтөс этти. — Сү-не деп неме кижини жеерип, эди-канынан качып барган кийинде, кижиге өлүп жат. А сүне тирүү, алдынан бойы жүрүмдү артар...

— Аба, бу бистинг а...

— А бистинг ар-бүткөн, онын аңы-кужы агару эмей. Олорды өлтүрөргө, кинчектеерге жарабас. Кинчеги бойына жедер. Темдектеп алыгар, бу ла бистинг туулардагы сыгындар алдынан ээлү ине.

— Олорло урушкан улуска аңнын кинчеги жедип жатпа айса агару Алтайдын ба?

— Айса! Аңнын да, Алтайдын да кинчеги жедип жат. Сананзан, ол бир Садраш деп уулдын салымын!

Садраштын өлүми, чындап та, узак-ойлөргө ундылбас болор... Тайгада өрт болгон. Улуска күч. Аңдарга онон күч: эбире от, ыш. Бүдүн тайга жалбырап жатканда, канайдат?! Аңдар барар-кирер жерин таппай, анда-мында согуландап, кинчектелип турган. Мынайып кыйналып турган сыгынды Садраш көрүп чыдабай, адып ийген.

Онон аңнын эдинен тиштеп жийле, адынын ээрин алып, кижим-токумын жерге жайа таштап, эмеш уйуктап аларга сананган. Ады ыраак барбазын деп, армакчынын бир учын будына оройло, уйуктай берген. А онын ады десе жаңы туткан, жакшы жобожыгалак, кылыкту ат болгон. Тайгада кандый табыш болбойтон эди. Та айу огурган, та отко алдырып, кандый бир өскө тынду табыштанган. Же кылыкту ат кенете чочыйла, өзөкти төмөн мантаган, а кижиге десе кийинде... Кижини кожо сүүртей берген. Канча онкок-чинкекке, ташка ла жадыктарга жолой согулып, ол Садраш деп уул өлгөн.

— Кудай сокор эмес! Бистинг кырлардын аңдары, анчадала сыгындары ла мыйгактары байлу. Мен ол керегинде база көп лө катап айткам — деп, Аба ары-бери бажын жайкайт. — Угар кижиге чыкпаган. Жар-жанда-жып каткырыжарын ла билер. Жазап сананары табылбас. Онойып турганда, түбектин де болоры быжу. Эмдиги үйеде кижинин сөзүн аай угары ас ине, кайракан! Акыр, мыны жаан кижиге айтты деп, а жаруга не албас?!

Мындый темдектерле колбой айткан куучындарга бүтпеске күч ле болгон. Жаңыс та каргандар эмес, жаш та улустын ортозында Абага бүдүп туратандары база каа-жаа учурап турбай...

Эрден ого бүтпейтен. Кажы ла кычырган бичиктен билип алганын тузаланып, кезикте кандый да темдеги јогынан да јаан адазына удурлажып, база көп лө ачынышкан. Онон бери көп өйлөр өткөн. Эмди ол офицер, алдынан бойы эр. Үредүзи де, билери де бар. Абанын куучындары арткан улусты аптазын деп, ол канайып сананзын. Је андый да болзо, ончо неме сыгындардан башталган. Шылтак шак ла оныла колбулу...

Эрден келген күн Абанын эски чадыры-кере түжине эмеш те селгеен билбеди. Онын ыжы чоргып, улус кирип-чыгып, элижип-селижип, собурылыжып турган. Оттын айагындагы тегерик столдон аш-курсак, изү казан ол күн ыраар аргазы јок болгон. Эрденге јолугарга, оны көрбөргө ас улус келип барган эмес. Јашбөскүримге де Эрден солун, јаандарына да. Офицер ончо ло улусла эзендежип, јаштардын да, јаандардын да јанына келип, айдарын айдып, угарын угуп турат. Је көп лө сабада ол јаан улустын ортозында. Бу јуртта онын билбес кижизи јок. Ончозы таныш, ончозы кару. Ончозына јолугар, бир-эки де сөслө болзо, эрмек-куучын угужар керек. Бат темдекле алза, мынаар бу Эштең эмеген. Онын обору јаан, эттү-канду кижи. А јалакайын не дейзигер. Онын үстине, бойы тегиндү эмеген эмес. Бойынын тоомјызы, улус ортодо тынзынатан кандый да эп-аргазы, керек дезе магы да бар. Куулгы јуртта чыккан ла өзүп јаткан балдардын талортозынын кин-энези — ол эмеген. Эмезе мынаар бу отурган Көйлүк өбөгөнди алыгар: база да өткөн јолы јок кижи эмес. Бойынын изин ол түнгей ле артырган. Элден озо — ол санаалу кижи. Онон бу јерде төзөлгөн баштапкы коммунанын председатели, баштапкы колхозтын председатели — ончозы ла баштапкы... Онын баскан изи Совет јаннын историязыла колбулу!.. А Күндүбейди алза, онын ады-јолында андый јаан нере јок. Тегин кижи, тегин колхозчы. Је акту кижи, акту колхозчы. Бу ас па?! Акту-чектү болоры — ол эн бийик быян. Көрсөгөр, каткак сыны кандый узун! Сабарлары — какшап калган агаштын бырчыт тазылдары! А өскөлөри?.. Өскөлөри де ак-јарыктын үстине жаңыс ла өлөргө чыккан эмес. Кажызында ла бойынын тоомјызы, кижи болгон ады бар.

Фатима байагы ла отурган јеринен кыймык этпеди.

Ол бүгүн ончо улустын аярузында. Куулгынын ченелтелү көзинин ченемелин өдүп жат!

Јуулгандардын аярузы Эрден ле Фатимада. Олордын учун күндү-күрее өдүп жат. Олордын учун чөбчөйлөр ичилет. Јылу, јалакай, уткуулду сөстөр айдылат. Мында Ыраак Күнчыгыш та керегинде сурактар ла куучындар кенете күйбүрт эдип, күйе берет. Эмдиги черү, онын ийдези, баштап ла Куулгыдан армияга атанган ла онон ойто јерине јанган уулдар керегинде — куучын кичинек јурттын јүрүмнин көп төнөзөктөрине түртүлип ле согулып өдөт. Мындай өйдө куучын-эрмектин чиймүзи де, чечинтизи де кайдан сок јангыс болотон эди!

— Алдыгарда јаткан аштан амзагар, төрөгөндөрим, — деп, Тарый эмегеннин табыжы угулат, — јангыс куучынга тойбозыгар, ажангылагар сооголокто.

— Бу айланып келген быйанду чөбчөйди — деп, Эштегнин јымжак ла наарылта айткан үниле кожо көйлөм куучын эмеш тымый түшти, — айланып келген бу агару чөбчөйди мен ар-јөөжөннин ле алдыгарда агару оттын ээзи болгон Аба өрөкөннин келди учун амзаарга јадым. Ырысту бол, балам! — Эштег бойынын чырыштарлу ла эттег ээгиле Фатима јаар кекиди. — Сенин эмди эшнөкөрин болуп, бу отурган Эрден деп эрди мен элден озо эки алаканыма алып, адын да адаган эдим! Бистин јангысла болзо, мен онын кин-энези турум! — Онон эмеген айландыра отурган улусты тоолой көрүп, ол ло ок јымжак ээгиле база катап кекип, күлүмзиренип ийди. — Менин бу алаканыма озо баштап сенин өбөгөннин јайкалган учун, менин бу тилимнен Эрден деп табыш тебилип, ак-јарыкка барганы учун, байла, оны бу јап-јараш келин Фатима сүүген болордон маат јок.

Эмегеннин бу сөстөринин кийнинде, ончолоры түймегилеп, кыймыктаныжып, табыштангылап, сөскө сөс кожуп ийерге турдылар.

— Јаш келиннин эдеги элгек кептү куру болбозын! Эдегин эбире балдар ойнозын!..

— Э-эй, калак, турналар јаантайын эжер учканда јакшы, көрөргө јараш!

— Агын суунын кийнинен арткан суучактар мантајатан эмей...

— Албатынын азында эмес, Фатима, сананып ал, айдып койгон сөзинде! — деп, Көйлүк өбөгөн озогы ойгорды коскорот.

Сүүнчинин, ыргал-мөтөлдиг, каткынын сыраңай ла көни ойинде база бир солун табыш жайыла берди: «Мөңкүш једип келди! Эй, улус, Мөңкүшке јол беригер, өрө өдүп, агазыла, јенезиле ол эзендешсин».

Ончолоры кезек ойгө тымый түштилер. Мөңкүш жарындарын ары-бери жайкап, көп улустаң эпјоксынып, үрпек чачын беш сабарыла канайда да кайра тарап, ичкери басты. Ол штанынын үстине бош салып ийген кызыл-чоокыр чамчалу, уур кирзовый сопокту. Эки сопогынын баштары дезе тобрак-тозынга торт ло борорып калган. Колдорын јунган да болзо, је онын чийүлеринде сүркүштинг изи түңей ле билдирип турды.

Фатима узак ойгө оноң, Эрденнинг ийнизинен, көс албайт. А Эрден, «Көрдигер бе, Мөңкүш... Мөңкүш мененг чик јок узун болуп калган турбай!» — деп, онын колынан бойынын колын кезек ойгө албай, силкип, эзендежип турды.

Мөңкүш эки будын элип-селип, ары-бери жайканып, нени де айтпай, јаңыс ла күлүмзиренет.

Эки карындаштын сындары узун ла чачтары кара да болзо, је олардын тыш кеберин түңей деп айдарга келишпес. Эрденнинг кату чачтары кыска. Онын учун бажы кандый да јуунак немедий. А Мөңкүштинг чачы узун ла јымжак, чамчазынын јаказына јетире салактажып ла быйрымдала түжүп калган. Эрденнинг көстөри чала кадалгак, кажы ла немеге тийип, ого кезек те ойгө болзо, токтой түжүп, илинип тургандый. А Мөңкүштийи кандый да каткылу ла тегин, керек дезе эмеш-эмеш кокурлу ла керексинбес кебеделдү. Јаан карындаштын јүзи кату. Тургуза ла көскө илинип, ајаруга алына бергедий. Онын кылыгы да андый: туткуланчанг, тургуза ла јалбырт эдер, ачынчан ла ачынганы капшай өдө берер. Је бу ок өйдө санаалу ла төп. Тоомјылу. А Мөңкүш, сабырт ла этсе, каткырарын, чала кокурлап ийерин сүүр. Эки карындаштын бу мындыј болгонын Фатима ажыңдыра билетен. Ол Мөңкүш керегинде Эрденнен јаңыс катап сураган ла уккай эмес.

— Фатима, бу бистинг Мөңкүш, экү таныжыгар.

— Мен көрүп отурым, чын, бу бистинг Мөңкүш — деп, Фатима төп үниле айтты. Је оноң јаан да удабай, тегерик ле күренг көстөринде јалакай күлүмји јайыла берди: — Бери өт, Мөңкүш. Борто келип отур. Эрден ле

менин ортомо. Ах, сен көрзөн, Эрден, бистин Мөңкүш мындый кеберкек деп, мен сананбагам. Аjarдын ба, кебери кандый эрлү, а!

Мөңкүш бажын эки жардынын ортозына там ла тереңжиде жажырып, уялганына жаньс ла ийиндерин ары-бери жайкайт. Жегези база ла эмеш мактулу сөстөр айдып ийзе, ол эмди ле турган јеринен бура согуп, чыга жүгүргедий.

— Сен канайып турун, Мөңкүш? — деп, Тарыйдын үни угулды. — Кижн бойынын аказынан уялат эмеш пе? От, коштой барып отур, өскө улус эмес...

Мөңкүш олорло коштой отурып, үн јогынан ажаньп баштады.

Эбире ойто ло ончозы тын алынып, эрмек-куучын көндүге берди. Је бу көдүрилген куучыннын аайы байагызынан эмеш башка болды. Ончолоры Мекечини, Эрден ле Мөңкүштин энезин, эске алындылар. Ол эмдиге јетире эзен-амыр жүрген болзо, бу тушташка, эки уулына көрүп, канайып сүүнбес, канайып оморкобос эди. А ол кандый јалакай ла иштеңкей кижн болгон! Обөгөнн фронттон эзен-амыр јанып келер болор деп, не аайлу сакуган ла иженген эди. О-о, баш болзын, онын кыйналганын ла корон-шыразын көрөргө база күч ле болгон. Сананганча, сананбаза торт. Кандый јаан түбекке бастырган... Канайдар, — жүрүм! Јүрүмнин бажын билетени, оны јенетени јенил ле неме эмес ине, кайракан... Јүрүм сего тегенек те сыйлап берер, теп ле тегин ырыс да ийер. Ол андый.

Эрденнин чырайы эрикчелге ородып, тургуза ла кубула түшкенин Эштең көрүп ийеле, өнөтийин ле омок үнденип, каткырып, табыжы јаанап чыкты:

— Эх, көөркийлер, ой... Ой — ол тискин туттурбас ат эмей! Бир тужында бис те кызыл-марал кыстар болгон эдис ле. Эмди ле чырчыйдыс, эмди ле карыдыс... Бистин де балдарыстын минген ады өскө деп пе?! База ла шак ол ой, база ла ол ат эмей база! Ойдө туду јок... Бир ле көрүп жүрзеер, бис мынаар бу Мөңкүшти айылду-јуртту эдип, онын јыргал-мөтөлине јуула түжерис. А узак деп пе? Андый ба, Мөңкүш?

— Андый — деп, Фатима каткырды, — бис той тушта кийетен костюмды Мөңкүшке озолодо ал келгенис.

— Костюмдар ондо јеткил ле эди — деп, Аба эр-

мекке киришти, — а бот айыл-јурт тӱзӱйтӱн јакшы келин ле табылатан болзо...

— Бир ак канатту сангысканнын меге айтканыла болзо, Куулгыда јараш кыстар ас эмес деген онкош эди — деп, Фатима кӱзинин учыла ӱбӱгӱни јаар кӱрди.

— Је кокур болзын, калак, ӱркӱй бердигер, Эштег, мен слердин Кымыс керегинде ӱйиме куучындагам — деп, Эрден чике ле одожында отурган эмеген јаар тегерик ээгиле кекиди. — Фельдшерлердин ӱредӱзин божодоло, былтыр бери јанып келерде, мен слердин шак ол јееп кызыгарды кӱргӱм: омок-јимек, јараш, јакшы бала! Айла ол эмди кайда? Кымыс бери кирбеди бе?

— Ол бистин айылга кирбейтен эмей — деп, сакыбаган јанынан Аба ӱбӱгӱн айда салды. — Эмдиги ач-ӱрен каргандарды керекке алар эмес. Менин ырымым, не-несени билип ийетеним ого јарабай јат ине.

— Кудай ла де, Аба ӱрӱкӱн, слер менин кызыма арай ла кату болдыгар эмеш пе — деп, Эштеннин эриндери јуурас этти. — Ол слерди ондобой турган деген калас эрмек болбой. Онон балам бойы да улуска јаан тузалу кижин боло бергенин, калак, ундыбагар.

— Улуска тузалу ишти јангыс ла менин карган адам, Аба, јетирин турган деп, слер эмдиге јетире канайып билбей јӱргенигер — деп, эмеш те болзо ууртаган аракыга ла ажанышка кызара берген Мӱнкӱш бойынын таай адазын чала ӱчӱгӱн кептӱ айтты. — Кижинин сӱӱк-тайагынын ӱйелерин бистин Абадан ӱскӱ кем билетеп эди! Јаш фельдшерден болгой, бастыра јииттерде де андый јаан санаа јок деп, Аба бодоп јат. Башту улус јангыс каргандар ине!

— Сӱстин аайын, сӱӱктин ӱйезин, айса болзо, сен билет эмежин бе? — деп, Аба бӱрӱнкий кебин тартынды.

— Меге ол не керек. А слер, Аба, менин тракторымнын сӱӱк-тайагын «омурып» билерееп бе?

Аба ӱбӱгӱннин кыртыжына тийе берди:

— Сенин... Сенин тракторыңды кудайлар јайаган беди? Оны... Оныңды сенин... Ол тынду-јашту мал эмес — темир!..

— А мен онын ончо «сӱӱк-тайагын», кайда не барын билерим!

— Турна куш кееркезе, тытка конор дежетен. Сен «тытка конгон» турна болдын, уул?

— Болор, болор, Мөңкүш, јаан кижиле челчележеринди токтот!

Мөңкүш токтодынбады. Кандый да өчөш лө омок ийде оны тезиниктирбей барды. Ол аказы жаар сүмелү көстөриле көрүп салып, оны јаш тужында бойынан жаан балдар андып ийгенде, болушка кычырып туратаны чылап, каранынан ого ижене берди. Аба кандый сан башка кижиле болгонын јенези билзин ле көрзин деген бир туйук санаа онын көксинде база көйлөп чыкты.

— Чындап, канайып ундып койгоныс. Ончозы Алтай-кудайдан камаанду эмей! Бистин карган адабыстын адаанын Алтай-кудай алып, ончобыска түбек те түжүрерден маат јок. Је јаңыс ла кайкамчылу неме: ол туулардын ээлери орус улуска та канайып тыгынып болбой туратан?! Анчылардын обществозынан былтыр алты орус јоп алып, бистин бу ла тууларга келип, бир уунда алты, јаңыс эмес, алты сыгын адып алып јангандар. Олорго көрмөстин де, кудайдын да, бу ла туулардын да ээлеринин каргыжы јеткен деп табыш угулбаган.

— Ба-та-а! Бу мынаар неме деп калырайт? Олордын онон арыгы салымын сен бойын көргөн бедин? — деп, Аба чыдажып болбой, отурган јеринен тур чыкты.

— Чындап та, ол улусла эмди не болгой не, слер билереер бе, нени ырымдадыгар, Аба?

Бойынын јерине Аба өбөгөн ойто табылу отуруп, көстөрин анайда ок табылу јумуп, боп-боро сагалын темиккен аайынча, карсак сабарларлу колдорыла сыймай тутты. Онон от жаар чип-чике көрүп, кезек өйгө тымый түшти.

Јаан удабай, буурыл бажын араайынан сан өрө көдүрип, быјыраш тенери өрө түнүкти өткүрө ајарып, кугарышкан эриндерин билер-билдирбес кыймыктадып, нени де шымыранат. Ол та кемле де тил алыжып турган, та көк тенеринин түбиле араайынан јүскүлөп бараткан быјыраш булуттарды көрүп ле тоолоп отурган — ондоорго күч. Онон энчейип, отту турун алала, кангазына азып алган танкызын камызып јадала, көзинин кырыла Мөңкүшке ајарат. Мынайып отурала, кенете омок үниле бүдүмжилү айтты:

— Мен бу ла эки көзимнин ичинде көрүп калган

айлаткыш одымла ак-жарыкты айладып, эбире согуп келдим. Бу ла эки кулагымла јер үстинде болуп јаткан керектерди тындап уksam, шак ол сыгындар аткан орус-тарла не де болбойтон эмтир! Кандый да түбек, кандый да јеткер олордын јолын карабаган.

Мөнкүш торт ло алаң кайкады. Ол карган адазынан мындый эрмекти, јартын айдар болзо, бир де сакыбаган:

— А не?! — Ол кайкаганын билбей де калды.

— Јок, олор бис ле ошкош улус! — деп, өбөгөн Мөнкүштин эмегин кезе сокты. — Јаңыс ла олордын бүдүп жүрген кудайы бистийинен башка туру. Кудайы башка болгон кийинде, јандаган јаңы да башка!

— Кем јок, онызы андый болзын — деп, Мөнкүш јөпсинет. — Је бат Кайру јурт бистин Куулгыдан тың да ыраак эмес. Јүк ле бир кыр ажыра. Андагы уулдар сыгынды да, өскө дө анды аткылап, өлтүргилеп ле турат, је јеткер болбой јат.

— Айдарда, кара жаңыс кыр, кыр да эмес, боочы дейзин? — Аба јөпсинип тургандый күлүмзиренип ийди. Онон, курч малтала кандый бир кендирди кезе чаап ийген чилеп, Мөнкүштин шүүлтезин «тирс» ле үзе согуп ийди. — А сен билерин бе, учкан, Кайрунын кырларынын тазылдары бистин агару ла ыйык Уч-Сүмерден чик јок башка ла ыраак, колбу јок бүткен деп? Андагы кырлардын јер алдыла өткөн тазыл-тамыры бистин улу ла арјанынан јайалталу Уч-Сүмерге јетпей јат. Онон Кайруда ак беенин агару сүдиле үрүстеп койгон байлу туулар да јок. Шак онын да учун андагы сыгындарды туулар да, олордын агару ла бийик ээлери де ээлебей јат...

— Је андый да болгой. Бистин Уч-Сүмер ыйык, агару болзын — деп, Мөнкүш чек ле токтодынбайт. — А сыгындар, темдектезе, Уч-Сүмердин эдегинен мынаар бу көрүнип јаткан Ойдык-Мөшкө түшкүлөп келзе, олорды канайдар? Адарга база ла јарабас па?

— Канайдар оны, анайып Уч-Сүмерден ырап келген болзо, адарга, байла, кем јок болгодый — деп, Абанын үни јымжап, јалакай јөпсинди. — Кудай бойы ла онын агару тууларынын ээлери андый сыгындарды өлүмге ийип јаткан туру...

— А-а, Ойдык-Мөшкө түжүп келзе, олорды өлтүрерге кем јок дедигер бе? — Мөнкүш тудунып болбой, јара

каткырып ийди. — Айдарда, андарды агыртып, түжүрүп келеринде күч неме жок. Ол керегинде уулдарга айтпагайынча. Ол тушта слердин Щербаковыгар да болуш жок артар болбой, Аба. Эрден, слер Щербаковты азыйда билетей бедигер? Кожо Ондойдо үренген дежет. Андый ба? Ол эмди егерь, бистинг андардын ээзи.

Аба бу ла тушта тудунып болбой, байагы ойгор кебин жылытып ийди:

— Эрдинде эмчектин сүди кургабаган болзо, болор, оозым ла бар деп бодоп калыраба!

Ончолоры: эмегени Тарый да, обору жаан Эштең де, керек дезе Көйлүк ле Күндүбей де тымыгынан күлүм-зиренгилеп ийдилер. Бу ла тушта ончолорын кенете жаны келген келин кайкатты! Ол та бойын Аба өбөгөннөн санаалу деп бодогон, та бойынан жаан кижини, онын үстине, же ле деген кайнын тоорын ла байлаарын ундып ийген — ондоорго күч. Айса чадыр айылга отуруп темикпеген? Байагы ла бойынча мында узак болуп, көзи ачу ышка чыдашпай да барган болордон маат жок. Ол кенетийин өрө туруп, байагы бойынча өткөн куучын калас болгон, эмди онын түгенгенин жарлаган аясту айтты:

— А слер билеригер бе, Аба өрөкөн, слердин Эрден ан адатан жөп-бичик алала келген!

— Кандый, нени дейзин?

— Бир сыгын адатан жөптү, андый аңылу бичиктү келген.

— Бу сен канайып турун, Фатима? — деп, Эрденнин эки көзи чагыла берди.

Эбире тым. Айландыра отурган улус канайып та, байла, Фатиманын чырайынан ла үнинен онын айтканы чып ла чын деп сескилеп ийдилер.

Аба өрө туруп, үн-табыш чыгарбай, өчөмик көстөриле жеенин аяктайт. Онын сыны канайып та тоң өткүре кичинеере берди ошкош — тымык ла түнгүк. Эриндери калтыражып ла тыркыражып турды. Онон ол ло бойы үн-табыш жогынан бурылып, кату өдүгиле шылырада алтап, эжик жаар басты. Эдер немезин, айдар сөзин тапкылабай калган улус канайтсын база. Арга жокто жол жайлаткылайт.

— О кудай, балам, бу чын эмеш пе, мыны кижиге угат эмеш пе! — Тарый эмеген Эрденге баштанды. — Онын кийининен чык, жаба жет, калак-кокый, төгүн деп айт!

— Баш ла бол, јаан кижини мынайып андып, ачындырарга јарабайтан эмес беди! — Айылда толо улустын ортозыла шымырт шылырт эдип калды. Эң јаан ла озодон бери тоомјылу кижини ѳйинен ѳткүре не андыыр, не ченеер!

Мѳнкүш түрген-түкей ѳрѳ туруп, Абанын кийнинен мендештү чыкты. Ол анда нени айтканын тындаган кижик жок. Је јаан удабай, үйге ойто Абала кожо кирдилер. Ончолоры оосторын јаап, куучындарын ла кайкагандарын токтоткылап, ѳбѳгѳнди ѳтсин деп, ойто катап јол јайлаттылар.

Улустын чырайлары јарый түшти. Куучыннын аайы да ѳскѳлѳнѳ берди. Је андый да болзо, баштапкы күндеги туштажунын байагы байрам кеби билдирлү ѳчѳ берген. Фатима да эпјоксынып, отурган јерин артырып, турага барып амырап аларга чыкты. Бу түймееннин кажы аразында ол јүре берген болбогой, улус ајарбай да калган ошкош...

III

Колхозто иш јаантайын кѳп. Баштан ажып та калган дезе, кем жок. Јас — кыра сүрери, аш үрендеери, кой-малды тѳрѳдѳри... Онон койдын түгин кыркыйтан чак кайда? А күп эдип, күс келзе, ойто аш јуунадары, солок сүрери, кышка малдын кажаган-чуланын белетеери. Улуста бош ло деп айткадый күн табылбас. Андаар да ѳй жок. Андап ийер күүндери бар ла, је олор калганчы јылдарда мынайып актанар неме тапкан: «Курсактамак једишпей турган эмес, анла не бодоп сүрүжер? Тен тегин, амырап јортойын деген кижик кедери барардан башка...» Аба ѳбѳгѳнгѳ ол ло керек. Айдып та отурарга макалу: «Эл-јон мени аай угуп, андабас болгон. Ээлү сыгындарды је не адар?!»

Күндерди ээчий күндер ѳткѳн. Бир катап Абанын айлына таныш эмес орус келген. Ол чай ичип, ѳбѳгѳнлѳ база оны-мыны куучындажып, узак ла отурган. Онын кебер-бүдүжи сап-сары. Торт јеерен де дезе алдырбас. Оборынын да јааны, сынынын да узуну коркушту. А јүзи колдорынан бери чодыр. Јаан јаш јажабаган да болзо, ээк сагалы эжиктеги карды күрейтен агаш күрек кирези бар. Јап ла јалбак. Алтай тилди билер. Је куучындаар болзо, кандый да сан башка, сѳстѳрдин учын «јип» койып турган немедий.

— Тотемизм дегени не, сен билер бе, дед Аба? Бил-бес. А бистин наука ол керегинде не айдып ят?

Аба онын сурагын јетире ондоп болбой калды. Је «наука» деген сѳсти уккан бойынча, јўреги селт эдип, кѳзин кѳнкѳрѳ кѳргѳн. Айса болзо, бу сары-корон тан-ма «милизиядан» болгой деп, ѳбѳгѳн ичинде серенди. Кижиге кинчек тўжўп јаткан болгой.

— Јок, оны мен билбесим — деп, Абанын эриндери тыркыражып, сѳстѳрди тамагынан јўк ле арайдан чыгарды. Онон отурып болбой, та ненин де учун бут бажына туруп чыкты: — Јок ло јок — деп, кенете айдынат, — мен эмди кандый да кудайга бўтпезим! Баш ла болзын, апарба, артырып кой мени — деп, шымыранып, керек дезе кѳстѳринен јаштар да сызылып келди.

— Не, не болгон, дед? — деп, таныш эмес орус айдат. — Мен сенин нѳкѳр-друг болорым. А сен... — Ол сѳстѳр таппай салала, тегерик столдыг ўстине бир пачка чай салды, — а мынызы танкы, ачу танкы. Ме, бабушка, — деп, айылдын эпши јанында отурган Тарый эменгенге сунды, — коркорго ярябас. Слер мыны алзын. А менин ат дезе Михаил. Мен Щербаков Михаил болор. Сен билген мени, дедушка?.. Бис нѳкѳр-друзья болорго келген!

Аба алан кайкайт. Таныш эмес кижиге серемјилў кѳрўп, је тўнгей ле актанып турды:

— Мен карган кижи, менин баранчук армия — деп, орустап ийерге кичеенет, — менин уул армияда јаан начальник. Мен эмди туулардын, кырлардын ээзи керегинде эрмек айтпазым. Сен меге јаныс ла адылба. Менин баранчук начальник! Айса туулардын ээзи јок...

— Канайда йок, ту-эзи, су-эзи бар, дед, ол бар! — деп, карганды Щербаков кайкадып, жаркырада каткырып ийди. — Бар! — деп айдала, узун-узу саргылтым тўктер ѳзўп калган јаан колын Абанын сырсақ ийinine араайынан салат. — Дед, сеге айдарга керек: ту-эзи бар, су-эзи бар, андар байлу, оморды адарга ярабас.

ѳбѳгѳн айдар сѳзин таап болбой, ѳчѳмик кѳстѳриле таныш эмес оруска кайкаганду ла аланзулу кѳрѳт. Омордын ортозында туулардын ээзине бўдўп туратаны база бар эмеш пе? Айса ѳнѳтийин ѳчѳп туру ба?

— Иер-эзи бар, ту-эзи бар, су да эзи бар! — Щербаков узун колдорыла кейди кезе согуп, кажы ла сѳсти чокум ла јарт айдарга кичеенет. — Ан — ол алтай ки-

жинин байы. Ярт па? Тотемизм, тотем — ол ян наука! — Щербаковтын бу сѳстѳри, танмага тийген октор чылап, Абанын чике ле јѳреги ажыра ѳдѳт. Ол солун кижиге нени де айтпай, кайкап ла сананып отурды.

Щербаков Абанын айлынан чыгып барар алдында, онын «начальник баранчугын» јангы ла эске алынып ийгендий, ѳбѳгѳнгѳ сѳмелѳ кѳстѳриле кѳрѳп, кѳлѳмзиренип ийеле, учында айтты:

— Мен слердин Эрденди билер. Мен оныла кожо Ондойдо ѳренген.

Щербаков ло келип барган кийинде, Аба азийгы Абадан артык боло берген. Чек кубулган. Торт ло јиитсирей бергендий, алтамы да, кыймыгы да јенилжиген. Айлына ла келген кижиге бойынын јангы орус нѳкѳри керегинде айдып турар. Јанду ла айдып эмес, мактанып та ийетен:

— Сен уккан бедин? Меге јолугарга бир јаан ученый кижиге келип јѳрген. Айла тѳкѳ Москбанын бойынан болбос по! Тѳгѳн дезен, кѳр, бу чайды, танкыны ол сыйлаган. Эй, Тарый, чын беги, Тарый? Айтсан, эйе, чын деп јѳмѳшсѳн, бу учкан база ла бѳтпей отуры ошкош! — деп, ѳбѳгѳн ѳйин болушка кычыратан. — Танкы дезе танкы! Бистин Ондой ичинде мындый ачу ла амтанду танкы табылат эмеш пе, кайракан, баш бол! Москбанын танкызы да тату турбай...

— А слер ол ученыйды озодо билер болгоныгар ба, Аба, бери не келип јѳрген?

— Ол ученый кижиге, кѳк јарамас, мени билетен эмтир! — деп, Аба тынзынат. — Ол бистин Эрденди де билер! Је тѳс керек сырангай да мында эмес. Туунын ээзи чып ла чын бар деп айдат. Ол менле јѳн! Тѳгѳн эмес, тѳгѳн айдып отурган болзом, эртен ле менин тилим ѳзѳлип калзын! Онын ученый санаалу эрмегин мен шак ла бу эки кулагымла уктым. Кандый дейзин?!

Трактористтердин бригадазында Мѳнкѳшле кожо иштегилеп турган Јамањык баштаган уулдар Абанын мындый кайкалду јетирѳзин угуп, онон ары јилбиркегилегендер:

— А ол «Москбадан келген» ученыйдын ады-јолы кем, Аба?

— Ол меге бойынын адын адаган ла эди. Акыр, кем деди?... Акыр, сагы, эмеш ле сагы, сананайын... Бу мында ла айланыжып јат — деп, Аба чичкечек ус сабарыла

он жанындагы чыткыдына көргүзөт, — айланып жат, же жаңыс ла айдып ийерге таап болбой отурум. Акыр, бодоп борбондоп, каткырба! Чын ла, ады мынын кем болгон эди? Тарый, а Тарый, ол Москвадан келген жаан санаалу кижининг ады кем болгон эди, сананышсан.

— Айткан ла эди...

— Айтпаган деп турган кижин жок! — Аба үйинө кылчас эдип, кыжыран эрмектенди. — Ады керек, кумпатканнын...

— Э-э, Мыкаил деген! Эйе, андый-андый, Мыкаил деген.

— Же эмди уктыгар ба, учкандар! Бистинг үй кижини төгүндөбөс эмей. Бис оныла кожо узак отурганыс, чайлаган, куучындашкан... Бистинг үй кижини чын айткан, ундыбаган эмитир... Э-э, чын-чын, Микаил Шарбак... Шаркоп!

Мөңкүш ле Жаманжык, «ученыйдын» өбөкөзин ле айдып ийерде, торт ло жерге тоолонгылап, жара каткырыжа берди?

— Аба, ол кандый да ученый эмес! — Мөңкүш көзининг жажын арчып, каткызын токтодып болбойт. — Слерге анчылардын обществозын башкарып турган егерь Щербаков келип жүргөн туру ине! Ол Москва столицанын көлөткөзин де көрбөгөн көрмөс болбозын! Москвадан, ученый, тыфук!..

— Иш-ш, уулдар! — деп, Аба ииттерди токтодот. — Слерге жаңыс жарјандаш, слерге жаңыс каткы... А ол ученый, Москвадан, бат!

— Аба, ол бистинг Эрденле кожо үренген. А эмди егерь болуп, ан аткан улусты тудуп ла штрафтап жат. Андый иш бар...

Аба өбөгөн түнөй ле бүтпеди. Жок, айса болзо, ол билеп те отурган болордон маат жок. Ого «ученый кижин» керек. Онын да учун Абанын жөпсинер күүни жок.

— Ол меге бойы айткан. Мен бу ла эки кулагымла уккам. Ученый, — божогоны ла ол!

— Байла, ол кокурлаган туру.

— Андый тоомјылу улусты бойына түнөйлебей жүр. Олор кокурлабас эмей, каткырбас. Экинчиде айтканы — туулардын ээзи бар, божогоны ла ол!

Куулгы ичинде көп улус Щербаковты билер. Ненин учун дезе, бу жердин кырлары ла ан-кужы онын кичееп турган јерине келишип жат. Бого ас катап жүрүп турган

эмес. Јер-айактын үстин өдүп жүрген анчылар кажы кобыга барып, кайда жажынып калганын жангыскан билерге ле тударга күч. Байла, онын да учун Абаны тузаланар деп сүмеге келгени ол јат. Кижиде кандый арга јок эди. Кайдалык, Мөнкүштин анда не кереги бар. А карган өбөгөн ого бүдүп, сүүнип ле отургай.

Щербаков баштапкы тушташтын кийнинде, Абанын айлын кыйбас болгон. Бу ла келзе, кандый бир тудунчакту, сыйлу, куру жүрбес.

— Куулгыны эбире турган тайгалар ончозы байлу, чын ба, дед Аба? — деп, ол сураарын ненин де учун ундыбайтан. — Меге ол янынан мынаар Кайру улузы база айдышкан. Кем-кем Кайруда сыгын баалу атса, ол бери, Куулгы янына мантаза, сүрбес. Олор коркып јат — мында ту-эзи ядып јат!

— А база! — деп, Аба көкип ле көөрөп чыгар. — Мени төгүн айдат деп пе! Јок туру! Айланышкан агын сууларында жүрген кара киштен ала ал-тайгазын кериген ан-элигине јетире байлу јер эмей бу...

Щербаковко мынан өскө не де керек јок. Абанын сөстөри — ого эн сүүнчилү ле керектү кожон.

— Слер чын айдып јат, дедушка, — деп, ол столдын үстине јалбыракту танкызын ба, чайын ба салып, јөмөп отуратан. — Иткарып көрзин, дед Аба, менин чай тегин эмес. Цейлон чай! — Онон ойто ло «тотемизм» керегинде кандый да «үредүзин» улалтып, куучындай беретен. — Наука, Аба! Эмди наукадан јан неме јок!

Ол бир катап Абанын айлына кунугып калган келген. Оттын кызыл јаркынынын таңдагына онын тегин де кызыл сагалы там кыскылтым билдирген.

— Канайдар, дед Аба, улус бисти укпай јат! Майчиковтын уулы бир сыгын иккан ошкош. Андый табыш бар. А ол, Көйлүк те, јан киж!

— Майчиковтын уулы дейзин бе?! А-а — деп, өбөгөннүн сагыжына та не килт кире конды.

— Чин! Чин айдадым, Аба!

Өбөгөн ойгоно чарчап келгендий, бажын канкас көдүрүп, көзин јаан ачып, јажытту үниле шымыранды:

— Мен оны билип, сезип койбой! Анды онын уулы јаскыда аткан беде?

— Андый болор. Төрт ай өткөн болор.

— Је мен сезип отурбай! Улус кижини эш неме бил-

бес деп бодойтон ошкош. Жаскыда онын чочкозы кенете ле өлүп калган эди ле. Жоон чочко. Ол ине! Ол бойы, Көйлүк, прсыдачил болгон коммунист те болзо, је түней ле алтай кижии ине. Бистин андарды анчадала алтай улуска адарга жарабас...

— Айса чин эмтир, дед Аба! — деп, Щербаков торт ло сүүне түшти. — Андый болзо, слер оныла бойы куучындажар керек. Анды уулы атпазын деп. Онын үйине айтканда якшы. Коркып отурзын. База атпас болор!

Аба өбөгөн Щербаковтын жакылтазын күчи жеткенче бүдүрип ле турар болгон. Кемле канайып куучындажарын, кемди коркыдып ийерин өбөгөн билер эмей. Ээлү туулардын агару сыгындарыла көп неме колбулу. Кандый ла чыгым, кандый ла өлүм — ончозы оноң камаанду.. Абанын сөзин угар улус угуп, укпазы унчукпай жат. Жаан кижии, тоомжулу!

Щербаков ло Абанын мынайып нөкөрлөшкөни Эрденнин былтыр жайгыдагы ла бу келгенинин ортозында болгон. Щербаковтын сыйлары ла Абаны келип көбөрөткөни керегинде улустан угала, Эрден ого коркушту ачынган. Торт кородоп, кайнап чыккан. Онын үстине, Фатима канча улустын көзинче, ол бир лицензия керегинде айда салып ийген болзын. Андый жөнтин ондо бар болгоны чын. Же тузаланарынын жартына ол чыккалак. Бир жанынан ол Абага тууларда кандый да аңылу ээ жок, алтай улус бастыра ла калыктарла түней деп керелеерге анды адар күүндү. Же оныла коштой бойынын карган адазын ачындырарынан база айап жүрген. Аба ачынарын ачынбай ла кайтсын. Же үргүлжиге ачынбас. Эрден оны билер. Ол жымжак кижии. Одо берер. Кылыгы онын эркетендү де болзо, Эрденнин энези Мекечи адазынан айап жүретеп эди. Андый да болоры жолду. Кызы адазын тообос болзо, оны өскө кем тоор? Эрден ол керегинде жаңыс катап сананган эмес. Агазын ийнизи, адазын уулы ондобос болгон кийинде, андый калыктан калык та болбос! Онын энези Мекечи адазын, Абаны, чын ла сүрекей тооды не, айса оноң коркып жүрди не? Тоойтоны ла коркыйтаны — эки башка неме ине. Лицензия керегинде болгонбос жанынан Фатима айда салып ийеле, Абадан эмдиге ле айап жүргени жарт көрүнөт. Же Фатима — ол Фатима. Кандый

да болзо, өскө кижн, балазы эмес. Онон ондо бойынн кылыгы бар. Эмдиги өйдин кижизи. Ого үзеери, билери де көп, үредүлү де. Мыныла коштой ол улусла куучындажып база билер. Бу ла көрзөн, чүрчеде ле таныжып, тил алыжып, билижип койгон турар. Улус та ого жалакай. Онон жөн, арга-сүмө сурап угарга келгилеп жат.

Аба өбөгөн ала-тарый ого база тарынып жүрген. А эмди ол ачынганын ундып, туразынын жанында турган сок жаньс тыттын көлөткөзине отурып, Фатимага «чып ла чын болгон» чөрчөк аяасту куучындарын айдат. А келди десе үйден өнөтийин болчок экелип, Абанын одождына тургузып алар. Карган өбөгөн онын кыссылтым жолду штанына да кыжырантыбас. Темигип калган. Фатимага Абанын айткан куучындарынын чыны-төгүни керек беги. Ого солун! Онон бойын бурулу деп бодоп жүрген кийинде, укпаска ла жаан кижиге аярулу болбоско сыранай да келишпес.

Эрден олордын түкү ле байа бойынча отургылаганын ыраагынан көрүп, учында бойы олордын жанына базып келип, жалбас этти. Фатима өбөгөнннн келгенине аяру да этпеди. Ол жаан жилбүде. Андый да болбой кайтсын. Аба келдине Куулгы ла онын сананып табарга күч жүрүмн, кеп куучындары керегинде төгүлтип отурган өй болгон.

Мындагы туулар ончозы агару ла ээлү де болзо, Ондой аймактын өскө журттарына көрө, Куулгы эн ээн ле ыраак жерде де турган болзо, же одузынчы жылдарда «Кызыл мааны» деп баштапкы нөкөрлик мында төзөлгөн. Жаньс ла Ондой ичинде эмес, бастыра областьта баштапкы нөкөрлик! Шакла онын учун Октябрьдын да байрамынын күндеринде, Туулу Алтайда автономный область та төзөлгөннн керегинде доклад-куучын өткөн жерде Куулгынын ады кыйыжы жогынан адалар. Оскө кандый да журт эмес, а Куулгы!

Андай ла болгой. Кандый да болзо, баштапкы коммуна мында, Аба өбөгөнннн чыккан ла журтаган Куулгыда төзөлгөн ине. А ол, Аба бойы, тегиндү кижн эмес. Эмчи-томчы кижн. Тоомжылу. Онон ол баштапкы коммунанын председатели болгон Майчиков Көйлүк база эзен-амыр. Мында журтап жат. Абанын жуук деген нөкөрлөрнннн бирүзи.

— Көрүп турун ба — деп, Аба кайдаар да колын

уулайт, — ол турган соксоктын эдеганде тўнўгиненг ыш жайылып турган чадырды? Бат, шак ла ол болор Кўйлўктинг айлы. Кўрзўн, танкылап ла сананып туру. — Аба база танкылайт, база нени де сананат. Обўгўннинг сыкыйтып алган кўзи жаар кўрўп, Фатима сананды: «Бир кўзи озогызына карап алган, а экинчизи дезе мен жаар кўрўп жат...»

— Октябрь — ол бистинг туулардын ўзўгине белен ле кире конуп келбеген эмей — деп, карган Абанын ўни ачык ла жинт, ўдўни ле бўдўмжилў, тўп угулат. — Жанг жаннынг жолы таштан ўскўн чечекке тўнгей болгон. Изў октын, оттын ортозыла ўдўп, жыда бажына кандалып ла кыйгырып келген ине. А кылайган кўстў курч бычак кайда дейзинг, балам! Кўйлўктинг бир калапту ийнизи болгон. Жалтанбас та, жалакай да эр... Кўлхоз тўзўлип турар тушта ол коммунисттерди баштап алып, байларды кулактаган, кудын чыгарып, ар-жўбжўзин айрыдып, томонын тоскурган эди. А мени не деп кулактаар?.. Мен жокту. Же эмчи-томчы деерден башка... Эйе, шак ла ол тўбектў ле чыгымду тушта, санаама эмди де жарт кирип жат, кичў изў ай болгон ошкош. Эйе, чын, андый...

Абанын куучынын аайлаарга Фатимага женил эмес болгон. Ненинг учун дезе, он сўс айтса, тўртўзи ле орус, а артканы дезе алтай. А Фатима алтай тилди жетире билип алгалак. Же Эрден Абанын бу куучынын жагыс катап уккан эмес. Кўйлўктинг карындажы Кырлу керегинде кўп улус билер. Онын ўлўми Куулгынын кўзининг жажын тўгўп, кўп улусты ачуркаткан эмей.

Мында, бу ла туулардын ўстинде, кичў изў ай мелиреп турган. Ылўн кижининг курлаазынанг ўткўре ўзўп калган. Јерден казып жийтен де, жибейтен де тазылдар ла чечектердинг жыдына бу ўзўк тынчып жаткан. Эбире турган туулардын эн бийиги — айры туйгакту ан да болзо, азу тиштў айу ла бўрў де болзо, мынчага онын бажына чыкпаган улу Уч-Сўмердинг ўч мўнкўзи база мынайып ла жалтыражып турган. Јылым тошторго ло карга бўркеткен Уч-Сўмер — мўнкўликке соок ло бийик. Оны бактырып, бажына кем де чыкпаган. Бўдўмин де кўрзўгўр, кандый казыр! Ол жалакай эмес. Бу туулардын адазы туру! Онын терен кўксинде кўчўлдеген жўреги кезем деп неме билбес эмей!

Кичў изў ай — той-жыргалдын ла айылчы-мўлчининг ўйи. Ол тушта Куулгыда той болгон — сўўнчилў, ко-

жон-жыргалду, кемнен де кычыртузы жогынан бастыра журт жуулатан байрам. Эбире турган ончо өзөк-жиктердин улузы бу тойго жуулган. Мында жакшы атту кижж жарыш та аяр, жалбак жарынду эр күреште күчин ченеп, жену де ал согор. А коологон кожонды не дейзин! Тойго келген улус жану айылды эбире туруп, кол колын тудужып, ары-бери жайканыжып кожондошкон кийнинде карган кижинин жүреги канча жылдарды кайра мергедеп, жиитсирей бергенин бойы да билбей каларине! А жииттерде сөс тө жок — күүн-санаазы та тенериде, та жерде. Учуп-күйүп чыкпай база.

Ай эжикту айлына
Алтын-торко жайылзын.
Амадап алган эжиге
Алтын санаа кожулзын!..

Алкышту ла сүүнчилу алтай кожон жайгы түннин өзөгиле учуп, жанылгазы бийик тенеридеги жылдыстарга ла ыраак туулардын сыртына тондолып турган.

Кырлу ол тушта жылкы малдын заведующийн болгон. А минген ады кандый деер! Аргымай байдан колхозко айрып алган жулан-кара айгыр болгон эди! Урсул өзөктин ичин бийлеген эн жаан бай Аргымайдан Кырлу ол тушта жану та бу айгырды кулактап алган эмес. Көп мал кожо келген эмей.

Кожондогон күрееге кожулып, ары-бери жайканып, ылгый ла бойына түгей жииттердин ле кыстардын ортозында Кырлунын уни аңыланып турган. Ол кожон баштаарга тен салымду бүткен кижж:

Түдүскектү кеен Алтай,
Түлкүзинен кеп эдеек.
Түндүктү сенин айлыга
Түн ажырып ойнойлык...

Куулгынын үстинде чындап та ап-апагаш ай жарып турган. Онын чогу ыраак жаландардын үстине өчөмик төгүлүп, жерди кандый да кеен ле серүүн эдип жарыдып жаткан. А кожон там ла канатталып, уйуктап калган чечектерди бойынын женилчек канадыла ойгозып ла табарып, шунуп бараткан. Онын ээлгир күүзи бийик ле жабыс сындарды, боочыларды ажып, байла, кандый да куштардын, аңдардын кабай кожоны болуп кубулып турган болордон маат жок. Майчыков Кырлу кайдан

билетен эди — ол күн бойынын калганчы кожонун чөйилтип турганын. Калганчы тойдын ыргалы, апагаш сүттөн тамган калганчы алтай аракы...

Алтай кожон — эжерлежиң жүрөтөн эки куу эмей. Же Кырлу ол тушта баштаган кожонынын экинчи бөлүгүн чөйилтерге жеткелекте, анда, кажаганнын толугунда, буулап койгон кара айгырдын ачу-корон киштегени, шоокырганы ла кемнин де камчызынын «сыйт-сыйт, шуйт-шуйт» эткен табыжы угулган. Амыр ла турган атты кем де согуп жат. Не болгон? Бу кандый шулмус?!

Кырлу тургуза ла оноор жүгүрди. Карануй. Же ол адын аргада аларга жүгүрбеген болзо, жиит, жүк ле одус жашту коммунист, «Кызыл мааны» колхозтын башкараачыларынын бирүзи, Майчыков Кырлу байагы баштаган кожонынын экинчи жарымын база кожондоор эди:

Карасуулу кан Алтай,
Камдузынан тон эдеек!
Карачылу айлыга
Казан азын, келин жөк...

Кырлу адынын жанына жүгүрүп келген. Кем де жок. Айгыр эки кулагын казыр кызынын, серемжилу ары-бери көрөт. Акыр, не болгон деп, Кырлу кайа көрөргө жеткелекте, кажаганнын толугунда кандый да кара көлөткө элбес эткен. Онон белетеп алган курч бычак онын жүрөк төзине кадалганын жиит сеспей де калган!

Жайгы түннин ортозында канатту кара айгырдын ары болуп сурт эткен табыжы ла угулып калган. Жаңыс ла «тидир-тидир» — онон не де жок. А Кырлунын жети-ре өлгөлөк жылу тамырларында алтай кожоннын күүзи кезек ойгө жымырап-жымырап турала, табынча ын-шын болуп, ырап ла өчүп калды...

IV

— Бүгүн комсомолдын жууны дешкен беди?

— Комсомолдын жууны дешкилеп, канча турлулардан өзөккө түшкүлөп, байа ла база клубка жуулыжып, таң атканча тайныс-майныс эткилеерге туру не.

— Ол ло бир кижинин өзөк-буурына, өкпө-жүрегине өдөр музыкасын толгоорго турган балдар болбой ол.

— А мынаар Көйлүк өбөгөн көкиген бойынча,

јашöскүримле кожо јалу-јинт боло берер деп туратан, та кандый? Улус үретпегели ундыла берген, бажыи ојто ло сөйтөйтп келген болбайдар. Көргөй лө...

— А олордын бүгүңги јарында «кийно» болор деп, бичилген бе айса андый неме јок по?

— Ол керегинде сөс айдылбаган ошкош эди.

— Бу кийнозы јогынан јуун база болуп туратан немези бе?!

Эртен тура клубтын ла колхозтын конторазынын эжигинде Кымыстын колыла бичип койгон јардын јанында көп лө улус шакпырайт. Ол јарды бичиген буквалардын јаандары да коркуш. Торт ло кере карыш! Буквалар кызыл өңдү болгон учун андый ба кандый, оның сөстөри де кызыл өңдү ле кыйгылу неме ошкош. Тен тегин јуунның јары эмес, а сыранай ла јаңы јылдын байрамына кычырып тургандый:

Бүгүн клубта комсомолдордын ачык јууны

Јуунда мындый сурактар шүүжилер:

1. Аймактын јашöскүрими азырал белетеер ишке туружары. (Докладты ВЛКСМ-нин райкомынын качызы нөк. Аргучинов эдер).

2. Куулгынын коммунисттери ле комсомолдоры јирменчи јылдарда. (Докладты «Лениннинг чедиргени» деп коммунанын председатели болгон нөк. К. Майчиков эдер).

Колхозтын комсомольский

организациязынын бюрозы

Күннинг түнеер өйи једип, бойынын темдектү ажузын көстөп ийген киреде Куулгыны эбире турган тоозы јок кырлардын өзөк јиктеринен кожон-комыды, каткы-кокуры чөйиллип, јашöскүрим анаң-мынан чубашкылап түштилер. Аттардын тибирти, кыстардын ла уулдардын тал-табыжы тымык јуртты чүрчеде ле ойгозып ийди. Јурт тургуза ла кубулып, тынданып ла оморкоп чыкты.

Былтыр јаңы туткан клубтын көп тоолу көзнөктөринин отторы јалт-јалт эдип, кенете ойгоно чарчагы-

лайт. Иштин кийинде чүрчө аразына јунунгылап, мен-дей-шиндей кийингилеп алган уулдар ла кыстар клуб јаар чубашкылайт. Клубтын көзнөктөринен кайдыккан саргылтым оттын јаркыны таң бозорып келердин келгенче, онын јуугындагы јолдордын ойдыктарында түүлген суучактарга тийип, кандый да өскө өглө суркурагылап јаттылар.

Јуунда баштапкы сөсти, ажындыра темдектелгени аайынча, комсомолдын райкомынын качызы Аргучинов алды. Ол трибунага чыгып, үнин кениде јөдүлдөп, белетенип алала, стакандагы суудан билдирер-билдирбес, јүк ле темдек эдип ууртады. Онон алдында јаткан чаазынга түнгүйип, өдүни, је бу ок өйдө бир де кубулбас, кандый да јангыс аай үниле докладты кычырып баштады. Ол аймактын колхозторынын ла совхозторынын алдында турган текши пландарды тоолойт. Онон звенолордын ла бригадалардын бүдүрөтен ижи керегинде ол ло кубулбас үниле куучындап баштады.

— Башталганы, барганы ла ол — деп, түкү кийиндеги рядтаң кеминг де үни угулып калды.

— Тоого кижн тойо беретен болзо кайдат...

— Токтобо-о-ос...

— Айтпаза да јарт...

Аргучинов чичкечек ле апагаш сабарларыла стакан-ды алып, оны мендебей эриндерине ойто ло тийдирди. Онон узун ла түс чачын сабарларыла кайра сыймап, үнин кениде јөткүреле, докладын онон ары улалтат:

— Совет јан... гм, гм... Төрөл Совет јаннын туркунына...

Кемизи де чыдажып болбой, тын кыйгырып ийди:

— Бис онызын билерис, нөкөр Аргучинов!

Кымыс тургуза ла өрө туруп, байа школдон өнөтийин алып келген кичинегеш ле өдүни үндү күзүниле шыңырадып: «Бу не, нөкөрлөр, арай! — деди. — Тудунып билбес кайтканыгар, нөкөрлөр?»

— А не? — деп, президиумнын бу ла алдында, үчинчи рядта, отурган Мөңкүш кенетийин туруп чыкты. — Нөкөр Аргучинов онон ары нени айдарын бис ол айтпаза да, билерис. Эмди быжу ла мындый болор: бүгүн бистинг Куулгыда јангы клуб, магазин, орто үредүлүшкөл, библиотека бар. А оны кем билбес?

— Чып ла чын, бис оны билерис, болор — деген үндер Мөңкүшти анаң-мынаң јөмөдилер.

Кымыстын арга-сүмези чыгып, күзүңгизин там ла тыныда шыңкырадып, учы-учында Аргучинов жаар көрди. Бу Мөңкүш база кижиле, база кылыктуу ла! Абала кожо аңдыжып отурган чылап! Мында комсомольский жуун бодуп жат, а ол дезе... Мындый санаалар Кымыстын бажыла элес эдип калды.

— Бис оны жаңыс катап уккан эмезис! Мөңкүш чын айдып жат!

— Эй, уулдар, бу не, кижиге сөс айдарга бергиле-зеер! — деп, Ак-Кем деп жерде энези Жаманайла кожо кой кабырып турган Рамазан деп уул туруп чыкты. Ол мойнын ары-бери айландырып, ончо улуска эпжоксынып көрөт.

— Мамаңнын элбек жарды ажыра жажынып, макка жедип алала, сен көп тыңзынба, Рамазан! — деп, кемнин де өчөлгөндү каткызы угулды.

— Айла энезинин эмес, а мамынынын!.. Хи-хи-хи...

— Мамазы иштенген, а уулы Москва жаар колхозчылардын жуунына барып жүргөн!.. Хи-хи-хи. Бат, уулдар, кандый болуп жат!

— Атраш, сен меге атааркаба, уул! — деп, Рамазан күзүрөп, жудругын түйүп, чала тай этти. — А мындый неме амзап көргөн бедин, күйүнчек күчүк!

— Слерде жүс деп неме бар ба, уулдар, айса чек не де жок по?! — деп, Кымыстын үни бодуну угулат.

— Кымыс, перерыв этпейтен бе?.. Таңкылап-эштеп не албас?

— Слер улус эмес, а үүрлү мал! — деп, комсорг ыйлап ийгедий турды. Онын колындагы күзүңгизин шыңырап, кызыл бөстү столдын ары жагынан бастыра бойу учарга талбынып жаткандый энчейип келди. — Озо баштап докладты угуп ийектер, нөкөрлөр! — деп, ол кыйгырат. Онын кыйгырып ла ыйлап ийгедий кебери, кородогон ло жайнаган үни жуулгандарды канайып та сыныктырып ийди. — Нөкөр Аргучинов, онын ары куучындагар. Арай, нөкөрлөр!..

Зал табынча тымый берди. Аргучинов арык жүзин чырчыйтып, алдында отурган улусты тоолой көрүп, шил көстөрүн эки колыла араайынан түзедип, «хгм, хгм» деп, бир кезек ойго куучынын баштап болбой турды. Онын алдында отургандардын көп лө сабазы жашөскүрим. Залдын чала терени жаар, кандый да жаан ла кара төңөш чилеп, Күндүбей өбөгөн содойот. Онын жа-

нында Аба өбөгөннүн буурыл чачы ла чала түнзүк ийини элбес эдип калды. Абанын эмегени Тарый та ненин де учун чичкечек тулундарын олай-солой сыймай тудат. Аргучиновтын шил көстөрине эмеген-өбөгөн Батыровтордын чырайлары элбес эдип калды. Ол экү- нин балдары ончолоры үредүлү ле жарлу улус эди. А Көйлүк өбөгөннүн чырайы көрүнбей калды. Ол кайда не? Оны бедреп таппай салала, Аргучинов жашөскүрим- нин былтыргы жылдагы једимдери керегинде айдып, ча- чамдыгып ла мендеп докладын кычырат. База ла үзүп ийгей, качан ла кыйгы катап угула бербегей деп, ол жалтанып, ончозынан озо Мөңкүш ле Рамазаннын ады- јолын темдектейт. Онон алдындагы бичиктин бир кан- ча страницаларын туура-туура салып, божодып ийеле, јардынан јаан жүк јайылган чылап, кенете улу тынып ла бу ок өйдө күлүмзиренип, бастыра бар үниле кый- гырды:

— Поэт Маяковскийдин айтканыла, нөкөрлөр, ком- мунизм — ол телекейдин јаш тужы, оны јаш үйе тө- збөр учурлу! — дейле, түрген-түрген базып, бойынын јерине барып, отура берди.

Онон ончолоры јерлеринен тургулап, таңкылап ла амырап аларга чыктылар...

Клубка ойто күүн-күч јок киргилеп, кажызы ла бойынын јерине отурган кийинде, јууннын экинчи су- рагына көчөр ой јетти. Эжиктен чубажып кирген улус- ла кожо јалангдардын серүүн тыныжы, түндеги өлөн- дөрдүн ле чечектердин жүзүн-башка јыды клубтын ичинде уур кейди јоголтып турат.

«Куулгынын коммунисттери ле комсомолдоры јир- менчи јылдарда» деген сурак аайынча сөс азыйда «Лениннин чедиргени» деп адалган баштапкы коммуна- нын председатели болгон Майчыков Көйлүкке берилди. Кымыс онын ады-јолын адап ийеле, сан өрө талбыган апагаш канатту күүле чилеп, кичинек алакадарын он- чолорынан озо чабыштырып ийди. Оны ээчий ондор тоолу «күүлечектер» кейге көдүрилип чыктылар.

Көйлүк јетен јашка јууктажа да берген өбөгөн бол- зо, је кыймыгы ла базыды јенил. Ол јеп-јенилчегинен алтап, сценага капшуун чыгып, онын сырангай ла кыры- на јаба базып келди. Сыны кыскачак, бек ле түрген. Кезек ойгө сабарларын уужай тудуп, нени де бойында сананып, унчукпай турды. Улуста база табыш јок.

Кенете камчылап ийген ат чылап, Көйлүк канкас этти.

— Мен слерге, эмдиги жаш үйеге, же нени айдарым? — деп сурады. Онон удатпай ла бойынын сурагына карууны бойы ок жандырды. — А айдатан неме ас эмес. Айдатан неме бар, жок эмес, нөкөрлөр, бар! Слер бу жаңы ла уктыгар ба, Аба өбөгөннинг жеени Мөңкүш не деп кыйгырган эди? Бис билерис деген беги, Куулгыда клуб, школ, магазин ле өскөлөри де бар... Анайып айткан, кыйгырган беги, уул? Айса мен, карган киж, жастыра уккан болорым ба? А сен билерин бе, ол жакшынак ар-жөжө ак жаланнын үстине бойы табылып келген эмес деп? Жок, уулдар, нөкөр жашөскүрим, киж кайкабас неме эмес. Мен кайкайдым: тууразынан угуп отурзан, слерге шак ол «партия», «төрөл» деген сөстөр база калай неме ошкош! Кайда слердин жылбүгер? Ончозын билерис, ончозын көргөнис! — бат кандый — деп, Көйлүк тунгак үниле жашөскүримди өткөнп ле шоодып, кыскачак ла капшуун колдорула кейди кезе согуп ийди. — А меге эмди ле өрө туруп, бир-бирүгер айдып беригер, же айдып беригер, а мен угайын: кемигер слердин кышкы корон сооктордо чадыр айылда журтаган? Онон кемигер сооктон жажынып, айылдын ичиндеги оронын түбине өлөңлө, кийисле оронып алала, конуп жүрген? Эй, Мөңкүш, Жаманжык, Рамазан ла Атраш, андый айалгада өзүп жаткан баланы слердин бир-бирүгер көргөн бө айса жок по? А?.. Көрбөгөнигер, баш болзын, андый кинчекти көрбөзигер! А бис энеден чыккан бойынча озо баштап терен оронын түбине түшкенис, а онон кезигис, салымнын жааныла, ак-жарыкты көрөргө алтам эткенис, нөкөр колхозчылар ла колхозчы үй улустар!

— А эмди бистин өй өскө ине, өбөгөн?!

— Чын, Жаманжык, чын айдазын, эмди өй өскө. А ол өй кайдан келген, оны биске кем экелген? Өй өскөзсин деп, кара канын кем төккөн, кем өлгөн?

Үүрлү бөрүлерге сүрдүргөн жылкылар чылап, Көйлүктин көзинин алдына жирменчи жылдар тибиреп ле көдүрилип чыкты. Көкси күйбүрөп ле ачып, жүрегине кем де кандый да ийнеле, тарый-тарый кадап ийди ошкош. Ол ойто ло бажын чала кыйнынан түнгүйтип, кезек өйгө сананып турала, кыскачак колдорын эки башка жайа салды:

— Темдекле алза, бу ла мындый, бүгүнгизиндий жуунды бис ол тушта кайда өткүрер аргалу болгонус, нөкөр колхозчылар ла колхозчы үй улустар? Мен бу тирү, алдаарда турум. Же айдыгар, жирменчи жылдарда мен коммунисттерди ле комсомолдорды кайда жууп, жуун, куучын өткүрер эдим а? Бисте жуун өткүргедий телкем чадыр да жок болгон! Менин јинт најыларым, колхозчылар ла колхозчы үй улустар! Партийный јечейкенин жуунын өткүрерге бис ајас күн сакып туратанус. А ол не керектү?... Не дезе, бистин жуун кандый бир төгннин эмезе төстөктин үстинде өдөтөн. Ого жуулыжып туратанус, чын беде, айт, Күндүбей, төгүн беде, Күндүбей?

— Чын, Көйлүк, андый болгон — деп, эчкинин сагалы ошкош шыйбык сагалду өбөгөн табылу эрмектенеле, коштойында отурган Аба өбөгөн јаар бажын араай айландырды.

Зал шөлүрөп ле күлүрөп, тунгак табыштанып чыкты. Кемнин де каткызы угулат.

— А слерге аш-курсакты бүгүн ле белен ажырып ийер эдип чайнайла, бербей турганда, «хи-хи-хи» ле «ха-ха-ха» болбой база! — деп, Көйлүк торт ло чадырап чыкты. — Же-е, каткырышкар, а мен угайын — «хи-хи-хи...»

— Менде сурак бар — деп, кандый да кыстын јо-бош үни угулды.

— Жок туру! — деп, Көйлүк удур кыйгырат. — Мени алдырып алган болзогор, эмди угугар. Сөс эм үстине меге берилген! Матрите, уулдар ла кыстар, матрите, ачынар кижии — ачынзын, а сөс меге берилген!..

— Айткар, айткар ла, өбөгөн, бис ачынбай јадыс.

— Же-је, Јакарай, не болды, нени угайын деп, сура, аргам јеткенче айдайын — деп, Көйлүк кенете үнин сыныктырып ийди.

Јакарай — јаантайын ла јайы-кыжы учетчик — эмди отурган јеринен өрө туруп чыкты:

— Слер биске баштапкы коммунанын төзөлгөни ле баштапкы коммунисттер керегинде айдарга сананган ошкош эдигер...

— Чын-чын айдазын, Јакарай, бат, јакшы, чын түзеттин! — деп, Көйлүк өбөгөн капшайлап, кайнап ла јөпсинип, торт ло јангыс јерге айлана сокты. — Ол партийный јечейкени райкомнын ла обкомнын болужыла тө-

зөгөн улус, айтпаза да, бис... А баштапкы коммунисттер кемдер болгон дейзин бе? Айдарым, айдарым, ук, сананып ал. Озо ло баштап Мандаев Адардын ады-жолунан кыйбас керек. Оны ээчиде Кайбашов Тран, Адардын ийнизи — Аду, а онон... Онон менин ийним... Майчыков Кырлу деп кижини угуп жүрген бедигер? — Көйлүк өбөгөн туктурулып, көзи жашкайактып, тура берди. — Бат олор... Алтын сөөктү, арыш ийделү эрлер. — Онын уни тыркырап, там ла тунгак ла араай боло берди.

Бу манзаарыштын шылтагы бастыра улуска жарт. Ончозы Көйлүктин ийнизи Майчыков Кырлу керегинде угуп ла билип жүрген. Онын жүрүми ле өлүми керегинде Аба ла онон до өскө каргандар ас катап куучындаган эмес. Кырлу күлүк кижини болгон, жалтанбас та, жалакай да. Абанын сөзиле болзо, ол ар-жанынан ээлү ле эрлү бүткен кижини. Андый улус ас болуп жат.

— Бат андый улус коммунисттер болгон. — Узак унчукпай турала, Көйлүк бу кыска эрмекти жүк ле арайдан көксинин түбинен сыга басып ийди ошкош. Онон он колынын сыртыла көзинен сызылып келген уур жашты арча сокты. Отурган улус тым. Олордын чырайлары токуналу ла кандый да терен санаага бастыргандый көрүнди. Айдарда, бу жаны үйеге Көйлүктин сөзи, байла, база керектү. Тегиндү эмес. Олор, байла, оныла жөп. А байагы «хи-хи-хи»?.. Кижини каткырап да, ыйлаар да. Онызы жогынан жүрүм де жок!

Көйлүк терен тынып ийеле, куучынын онон ары баштады:

— База бир айдайын деген шүүлтем бар эди, нөкөрлөр колхозчылар ла колхозчы үй улустар, — деп, онын чырайы жарый түшти, — а слер билереер бе, бу школды кем тутканын?.. Жок, бу жаны школды эмес, а ол эскизин айдадым. Слердин кезигеер анда база үренген. Онын төзөлгөзини кемдер салган, кемдер агажын жыккан, тарткан ла жандаган?.. Жарт санаама кирбейт, же школ тудары жирме сегис жылда башталган ошкош эди. Андый ба, Күндүбей айса мен сан тескери сала бердим бе?... Аба...

— Эйе, андый болгон — деп, Аба сагалын темикен аайынча эки колыла сыймап ийди, — айт, айт, айтканында төгүн жок, Көйлүк.

— Андый болзо, нөкөрлөр, ажаруга алыгар — деп,

Көйлүктин үни озогы ла бойы кен ле кандый да кокурлу угулат. — Ол баштапкы школдын төзөлгөзиле көп немелер колбулу. Ол бүгүнгү жүрүмнин төзөлгөзине, нөкөрлөр...

Онын бу да сөзи калас эмес болгони ончолоры ондоп отурдылар. Баштапкы букваларды канайда бичип үренгендери, жалбак агашка көмүрлө, корголжынла журагылап ла чийгилеп туратанын эске алынат. Ол бирликбез деген үредү, алтай жеринде оны «элик бут» дежен, база сүрекей жаан учурлу. Корголжынла буква бичири, корголжынла оштүлөрдү кородоры — база сан ла башка неме.

Обөгөннин бу сөстөри чала аланзулу билдирди. Мыны, байла, Көйлүк обөгөн кееркедип тапкан болор. Көйлүк жөпсинбей, залда отургандар ортозынан тургуза ла керечи бедреп тапты:

— Эй, Тадыл, уктын ба, бу ач-үренин меге чала бүткүлөбөс күүндү! Кандый болгон эди, кажы, айдып берзең, үй улустын ортозынан үредүгө элден озо чыккан кижжи жаньыс сен болгон жок бедин?

Тадыл сыраңай ла эр кижжи ошкош. Сыны узун, куучыны тоомжылу ла кандый да терең шүүлтелү. Ол көп шаңжабас. Сөзи чокум ла чоң.

— Көмүрлө де чийгенис, темирлө де чийгенис! — деп, Тадыл өрө туруп, Көйлүктин сөзин там жарандырып ийди. — Көмүрлө де, темирлө дел..

Көйлүк торт ло, ийик чилеп, айланып, сүүнгенине болчос-болчос эдет. Көстөри омок, каткылу, колдору озогызынан он катап капшуун:

— Же эмди уктыгар ба, нөкөрлөр, Тадыл не деди? А Тадыл төгүн эрмек айтпас кижжи, слер оны билеригер... Оноң жаньду ла кижжи эмес, а үй кижжи, эне!

Кенетийин Рамазаннын үни угулды:

— Куулгыда бүгүн он класска жетире үредер школ бары — ол өйдин некелтези, кайкал эмес, обөгөн...

Көйлүк онын бу сөстөрине сүүне берди:

— Рамазан, чын айдып жадын, уул! Сен мындый ойгор санааны кайдан кармактап алдын? — Ончолоры каткырыжат. А Көйлүк там ла көкип чыкты. — Эй, уулдар, ундыбагар, жаш нөкөрлөр, бистин огыс та ок болгон, буквабыс та ок болгон! Ончозы Совет жань учун тартышкан!..

Каткы ла колчабыжу клубта жиилей берди.

— Калганчыда, нөкөрлөр, мен мындый бир шүүлте айдайын дегем. Мен эмди көрүп жүрзөм, бистин бу Куулгыда чыккан ла чыдаган ач-үрөннинг ортозында ары үренип те турганы жок, бери колхозко до артканы жок жийттердин тоозы көптөп жат.

— Олорды тен ондоор ло кижин чыкпас болбой — деп, Күндүбей өбөгөн күркүрүүш үниле жөмөшти. — Ондой ло Куулгынын ортозы — олорго ойын эмей...

— Бу керекти учы-түбине жетиретен ле угатап кижин табылгай не, айса анайда ла артар жанду ба? — деп, Көйлүк бажын өрө көдүрүп, ончолорына суракту көрдү. — А нөкөрлөр? Же бат, Жаманжык, бис сени ала койолук. Сен — талдама, сен бистин тракторист! Жакшы иштеп жадын. Же жагыс ла жарт эмес неме — кайда иштеп жат сенин сыйнын?

— А ондо менин не керегим бар — деп, Жаманжык күрт этти. — Ол база бир башка кижин. Бойы тап алдынан паспортту, бойы жолду ла жүрүмдү. Колхозчы болотон беги, городко баратан беги — онызы боюнда!..

— Көрсөң кандый, матри, Жаманжык, матри ле матри, уул, — деп, Көйлүк колын чычандадат. Колы жеткедй болзо, ол ло турган жеринен Жаманжыктын тумчугына тен «чыт» этире чертип те ийгедий. — Жалаң дөөн санг тескери сөс айдып жадын, уул! Матри... Бистин өйдө... Жок, айдып бер, сенин сыйнынды он класска жетире кем үреткен, кажы шкодо, кандый интернатта жадып үрөнгөн а?

— Жагыс ла менин сыйным город жаар жүре берген чилеп?! Айса ол арткан балдардан уйан ба? — деп, Жаманжык айдынат. — Бу ла отурган Батыровтын балдарын алыгар. Жети бала, а жеринде артканы жок! Олор база колхозто өскөн, интернаттын ок калажын жиген...

— Токтоп кал, матри, уул! — Көйлүктин кыскачак карызы тен кейде сыран-сыран эдип калды. — Сенин сыйнынды бир көрсө, городто, база ла көрүп турзаң, аймактын төс жеринде, онон ого-бого жетпес, ойто Куулгыда келген жүрө. Улустаң теең, калаң жууп турган кижин бе, айса кандый бир өскө иште бе ол? А сен онын агазы... Санан, матри, чын айдадым. Тегин ле туш кижин эмезинг — агазы!.. А Батыровтын балдарыла оны тундереге сыраңгай да келишпес. Онын балдары — ончозы үредүлү, спесалисттер. Олордын ортозында же

кандый үредүлүзи жок деер: эмчи-врач керек болзо, бат Батыровтын балдарынын ортозынан тап, артист десе артист те — арткан өскөзи де табылар.

— А бистинг колхозко врачтар ла артисттер керек жок деп слерге кем айткан, Көйлүк өбөгөн? — деп, Жаманжык чат ла жай бербес деди. — Айса жакшы кожончынын үни бистинг клубта чыкпас, жангыс Горнайда коолойтон жанду неме бе? Биске эмчи керек жок, ол бийик үредүлү деп, кем жектеген, кем сүрген а?

Көйлүк ары-бери ажыктан, айдар сөзин таппай сала-ла, колын жангыт. А улус каткырыжып, Жаманжыкты жаны көргүлөп ийгендий, «Көрдинг бе эрди: Көйлүктү туй чаап, таштап ийт!» — деп кайкажат.

— Бу аланзылу ойди тузаланып, Камылды ла Тарынчактын жаан кызы Нина Кертешева сөс сурады.

— Баш болзын, бажалыста — деп, Көйлүк колын чала жабызада жайа салып, Кертешеванын ла сөс сураарын кетеп турган чылап, капшай ла сценадан түжүп, баштапкы рядка келип отуруп алды. А Кымыс десе сцена жаар базып келеткен Нинага кандый да серем-жилү көрөт...

Нина кыскачак жендерлү кызыл кофта кийип алган. Онын мойнында илип алган кызыл жаан шикширгелери электролампочкалардын жаркынына суркурайт. А кыс десе женил алтап, текпишти өрө жеп-женилчек чыгып келетти. Онын чачын кыскарта тоорып койгон. Сыраңай ла уулчак ошкош. Нинанын карылары ла жарындары толуга эттен. Базыды бүдүмжилү, бек. Жангыс та базыды эмес, бойынын обору да жаан ла көрүмжилү. Же бат ол бийик сценага чыгып келди. Эмеш сананып, көнгкөрө көрөт. Онон жуунак чачын бажынын эптү серпүзиле кайра мергедеп, зал жаар тегерик көстөриле көрүп, та неге де күлүмзиренип ийди.

— Аргалу болзо, мен бу журтты эртен де жажынчакка артырып, кайа да көрбөй, катап ла жүре берер эдим — деп, ол айдала, та ненин де учун ойто ло каткырып ийди. Кызарта будуй койгон эриндери күлүмжиге жайыла берерде, жергелешкен оок тиштери кажас эткилеп калды. — Мен анда, городто, бөс согор фабрикада иштегем. Жадарга городто жакшы. Же жангыс ла квартира жок! Онон — бөс согор фабрикада меге келишкедий специальность база жок...

— А сен кандый специальностьту кижин болорун? —

деп, Кымыс оны өнөтийин ле өчөп, Мөңкүш жаар көрүп, имдей салды.

— А сен билбезин бе, Кымыс, менде кандый да специальность жогын, не өчөп отурун? — деп, Нина не де болбогондуй айдат. Онон араайынан, мендебей бурылып, Кымыска кадай көрди.

Бу ла тарыйын залдан Мөңкүштин үни угулды:

— Андый болзо, Нина, сен городто жатпай, бери не келген?

— Жок, Мөңкүш, токуна, мени бери келзин деп, кем де, калак, кычырбаган — деп, Нина тынзынганду ла багынбас күүндү эрмектенди. — Сен билер эмезин бе менин энеме болуш керек болгонын. Канайып ундып койгон, энем жакшы болор кун анда Кымыс ла сен жыргаган эмес бедин!..

Кымыс, жүзи улуска көрүп болбой, табынча там ла там кылбыгып, көңкөрө көрди. Ого та ненин де учун уятту. Жок, Кымыс Кара-Сууда Мөңкүшле кожо болгоны учун адыркаган эмес. Оны кенетийин ичинен бери байагы өчөлгөндү сурагы изидип ийди. Ончо ло улус түнөй, кандый бир специальностьту болор эмес ине. Акыр, ол Нинага андый коркушту не кату болгон? Кертешева ого жаман ла неме этпеген ошкош эди. А Мөңкүш?.. Мөңкүшти ого колбоор арга база жок: алмат ла төөлөс — карындаштар.

Нина табынча ойто токунап, айдайын деген шүүлтезин жана болбой, агы-чегинче, чокумынча айдат:

— Же бат бу журтка бүрүнкий эмир түшкен. Нени эдер, кайда барар? Киного бо? Мында жаңы фильмдер ас болуп жат. Онын үстине, бир неделенин ичинде жүк ле эки катап көргүзет. Эмезе мен кой кабырып турган болойын, айса доярка-уй саачы. Же бодогор, кажы ла күннин бажында мени журт жаар, кино көрүп алзын деп, кандый бир өскө дө керекке же кем божодор а? Мынайып жүрзе, чындап та, качан иштейтен, онон кандый иш бүдетен? Кижини кудай жайаарда, уйуктаар жанду эдип койгон. Онон амырайтаны кайда? Эң учында айдарга турганым: дояркага он класс үредү не керек а?..

— Балык суунын теренин сүүр дежетен — Кымыстын өчөлөндү үни катап ла угулды. — Ол кеп сөстө айдылганыла болзо, сенле жопсинерге де кем жок. Же сеге, Нина, суракты чокум берген ошкош эди — городто ло жүрбей, сен бери не келген а?

«Ачынбас бойы ачынды» дегени чилеп, Нинанын көс-төри чагыла берди. Онон ол нени айдайын-нени айдай-ын деп, манзаарып ла кезек өйгө бедренип турала, мынайда жык ла берди:

— Бойын да городто иштеер јер таап болбой сала-ла, бого келгенинги кем билбейтен эди. Айса мен тө-гүндеп турум эмеш пе, а Кымыс? — деп, Нина ойто јымжагынан күлүмзиренип ийди. А чынынча болзо, ке-рек сырангай да андый эмес болгон. Нина нени де бил-бес. Је онын шак ла бу јымжак ла өткүрө өчөлгөндү, сүмелү күлүмјизи Кымысты торт ло өлтүрип эмезе онын тоомјызын тен оронын терен түби јаар түжүрип ийди ошкош. Нина мыныла токтоп калбады. Ол Кымысты, бойынын «өштүзин», онон ары оорыда «чымчыыр» де-ди. — Городто сен ошкош акушеркалар ас болгон бол-зо, мында патриотка болуп, бажынды бүгүн јайкайт эмежин бе сен, экем?

— Эй, бала — Мөңкүштин Нинаны чала јабыс көрөр деген амадулу үни угулды, — Кымыс сенин ийнингин кин-энези болуп калганы нени де сеге јартабайт па?

— Кем билер, айса мен чындап та городтон иш тап-пай бери келгем — деп, Кымыс мендебезинен өрө көдү-рилди. Зал тымык ла сакылталу. — Је бистин јерде, бу Куулгы јуртта, акушеркалар чындап та једишпей јат. Мен сананзам, Нина, кжи јаңыс ла бойына јакшы ла јылу јер бедреп табар эмес, је... Је улуска тузалу боло-ры керегинде база сананар учурлу!

Нина Кымыстын бу сөстөрин керекке албай, колыла јаңып ийди. А Мөңкүш дезе отурган јеринен ойто ло кыйгырды:

— А ол сенин иштеген фабрикада койдын эдин бе-летебей јат па, Нина?

— А калак ла де, анда эт көп болзо, Нина бери ке-лерден болгой, кылас эдип көрбөс тө эди! — деп, кеми-зи де јөмөди.

— Слер чын айдып јадыгар, нөкөр колхозчылар ла колхозчы үй улустар, — деп, Нина өчөлгөндү күлүмзи-ренип ийди, — чын, менин иштеген фабрикада кой өс-күрбей јат. А сеге, Мөңкүш, мен... Сеге база Кымыс, мен мынайда айдарга санангам — деп, кепченип ле ко-роны кайнап, көстин јажы ла каткынын ортозында эр-мектенди. — Слер экүден мен јажырбай јадым: город-то кандый бир кып ла табылган болзо, мен бу «озочыл»

колхозко чып ла чын ойто келбес эдим! — Ол трибуна-
дан тўжерже жадала, та нени де эске алынып, токтой
берди. Онон президиум дөөн көрүп, кыжыран ўниле өр-
төй айдып, ончолорын ачындырып ийер деди ошкош: —
Газеттерге канча да кире деремне керегинде бичизегер,
улус оны түңей ле укпас! Укпас, бери де келбес. А нени
бедреп келетен? Нени мында жылыйткан?

Онон кайа да көрбөй, сценадан түрген түшти. Зал
күүлөп чыкты. Торт ло кырды төмөн кандый бир таш
тоолодып ийген чилеп, күлүрт, табыш там ла там
тыңыйт.

— Нина чын айткан!

— Жүрүмди көргөн, билер туру!

— Кайда кандый калаш жатканын ол көргөн ине!

— Кертешева! Кертешева! — Аргучиновтын кыйгызы
табышту залда кыйгак угулат. Онын ээги ичкери жүт-
кип, барып жаткан Нинанын кийнинен эки көзи чугулду
кадайт. — Кертешева, слер комсомолдын члени бе? —
Бу сурагыла кожо ол ачынганду көзиле Кымыс жаар
соок кеберлү көрди.

— Не тедигер? — деп, Нина кайа көрди.

— Слер, Кертешева, — дезорганизатор!

— Чын эмеш пе, нөкөр Аргучинов?! — деп, Кертеше-
ва узун қирбиктерин ачып-жаап, өнөтийин ле күлүмзире-
нип турды.

— Отурыгар ары — дейле, Аргучинов трибунага
жууктай базып келди: — Бүгүңги өйди ле өзүмди, нөкөр-
лөр, теренжиде, сүрекей-теренжиде ле элбеде ондоп
үренер керек! Кандый ла неменин келер өйине карап
көрзө, ол биске тузалу. Бүгүн бистин журттарда, чын, газ
жок, телевизорлор база жок — оны бис жажырбай жады-
быс. Жадынды ончо жанынаң жараш, жакшы деп, кем де
айтпай жат. Же бу жаңы ла нөкөр Майчиков бойынын сү-
рекей солун куучынында Куулгы журтта трактор до, ма-
шина да жок, школ до, клуб та жок болгонын темдектеди
ине. А эмди...

— Ойто ло башталып жат — деп, кем де улу тынды.
Аргучинов онын ўнине аяру да салбады:

— Келер өйгө бүдер ле иженер керек, нөкөрлөр. Ба-
за ла бир көрүп турзагар, Куулгыда телевизор до, жылу
суу берер кран да, газ та — ончозы болор, нөкөрлөр!

Бу ла тушта улустын ортозынан Абанын кебери кө-
рүнип ле өрө көдүрилип келди. Аргучинов онон ары ай-

дынып болбой, токтой берди. Ол Аба өбөгөннинг кичинек буурыл бажынан ала будына јетире ајыктайт. Карган өбөгөн кемге де аңылу ајару этпей, чала тўнгзүйе туруп, ўнин кенгидип, ончолорын ширтей көрди.

— Јон јуртаган јеринен јонјолой өлөң өзүп калт дегени бу эмес пе, балдар? — деп, ол табылу, је тунгак ўниле эрмектенди, — эмдиги јаш-ўйе эреен ле јок улус болорго јат. Энезининг эки эмчегинин сўдин эмип өскөн, ай канатту ат та минип јорткон, акту бойынын ады-јолын да адаткан алкыш-бийанду бу јерине кайа да көрөр кўўни јок улус болгодый а? Кем слерди ак-јарыкка кичи эдип чыгарган ла азыраган, а? Уктыгар ба, городто конор јер ле табылатан болзо, ак байталдын сўдин чачып, алкап-такып койгон, ада-энем өскөн лө чыдаган алтайыма јанбас эдим! Көрдигер бе, кандый! Коркуштузын былардын, а?! Тын, алкыш-бийанду, киленкей-јалакай балдар азырап јаткан улус эмтирис. Сўўнгилеп отурыгар!.. Қайдан ла билейин, балдар, айса слердин агару Собет јанга мал кереги јок јөөжө болуп барган туру. — Өбөгөн кезек ойгө эбире ајыктап турала, чыдалы јок арык колыла анайда ла кўўн-кўч јок јаңып ийди. — Мал азырабас болгон кийнинде, баланы да кайдар оны, андый ба?.. Балдарыс ойногон јеристи баргаа базар, айыл турган, арчын өскөн јерлер арталып калар — ар јанынан јеткер сескен ач-ўрен болбой бу. Удабас мен алтай кичи деп айдарынан уялары арткан бу улчумарлардын! — деп, Абанын көстөри јашкайактып турды. — Олор мынан не качкылап јат а? — дейле, ол, бечиртке деген куш чылап, кичинек боро бажын араайынан айландырып, Сўден ле Мақыш Батыровторго көзи тийип, анда ла токтой тўшти. — Мен бодоп көрзөм, бу ла бойымнын болчок бажымла айлатсам, ончолоры ученый болор кўўндү. Бат кайда бастыра түбек ле шылтак јажынып јат... Бис бойыс та ученый, балдарыс та ученый — андый эмес пе, Мақыш? Слердин балдарыгар төрөл тилин јектеп, ончолоры ученыйлар болуп турган дежет ине, Мақыш?..

Тарый эмеген Абанын кажы ла сөзине јөпсинип, бажын кекип, оныла кожо чычак тулундарын сыймай согуп отурды. А Мақыштын эмегени Сўден, өдүгинин кончына изў чок салып ийген чилеп, отурган јеринен тургуза ла тура јүгүрди.

— Ку-да-ай, улус, баш ла болзын, бу Аба дедушка-

гардын айдып турган сѳзине тен ајару эткилезегер! Ук-тыгар ба, улус? Аба дедушкагардын аймап јүргени бу эмес пе, улус? Бу не деген сѳс, не деген куучын? — деп, Сүден кезикте колдорын эки башка јайа салат, онон ойто кѳксине јаба тудат. Ары-бери алырандап, айлана согуп, болчондоп ло ботпондоп турды. — Уредү алган бала, кайракан, баш бол, база јаман! Совет јаннын кандый, кажы саконында ол керегинде айдылган? Јаш үйени үретпес деп, качан, кажы тушта айдылган а? Уксагар, улус, тымып, тыңдазагар. Јаан кижѳ, отурган улустан ончозынан узак јаш јажаган, онон описердин таай-адазы ине, улус! Кѳйлүк, эй, өрѳкѳн, слер угуп отурыгар ба, айтсагар, калак, јартап берзегер! — деп, Сүден табыштанып ла јаан тынып, бажындагы бѳрүгин кенете ушта тартып, јүзнин терин арчыйт.

Кѳйлүк узак сакытпады, тургуза ла чатпас-мутпас туруп чыкты:

— Мен угуп отурзам. Аба ѳбѳгѳннин айтканында агару чындык бар. Бар, јок эмес, бар!..

— Ку-да-ай, баш болзын, бу кайткан улус! Не болгон, ончозы јүүлгилей берген болбой бүгүн! — деп, Сүден алан кайкап, ары-бери алырандайт. Је Кѳйлүк кыскачак колдорыла кейди кезе согуп ийди:

— Токто, токтоп ло кал, Сүден. Сен озо баштап мени угуп ал, онон бийелеп те турзан, кем јок... Јакшы, јаман деп бир де кижѳ айтпай јат. Балдарынды үредип алганын јакшы. База катап айдып турум, баш болзын сеге! Је болор, сен тен пулемет болбойын. Болор дейдим, матри, матри! О калак, оозын ачкан кийнинде, ойто јабарын билбес — деп, Кѳйлүк эки колын јайа салат. — Эн эткире тылбырабазан, тилин кычып турган болзо, ол јанында отурган ѳбѳгѳннин, Макыштын, сагалынан окшоп ий айса. — Улус јир каткыда. Кымыс бойынын колындагы шынкыраган күзүнгизин де ундып, столдын үстине бажын кѳнгѳрѳ салып, каткызына чыдашпай, јангыс ла јарындары селендежип јатты. Соок чырайлу Аргучинов то каткынын абына алдырып, күлүмзиренип отурды.

— Каткырғылап алдыгар ба? Је андый болзо, эмди болор — деп, Кѳйлүк айдала, онын јуугында отурган јиит үредүчи келиннен сурады: — Айна Байрамовна, бат сен меге айдып бер: бис балдарды чын үредип јадыс па айса кандый бир тутак бар ба?

гардын айдып турган сѳзине тен ајару эткилезегер! Ук-тыгар ба, улус? Аба дедушкагардын аймап јүргени бу эмес пе, улус? Бу не деген сѳс, не деген куучын? — деп, Сүден кезикте колдорын эки башка јайа салат, онон ойто кѳксине јаба тудат. Ары-бери алырандап, айлана согуп, болчондоп ло ботпондоп турды. — Үредү алган бала, кайракан, баш бол, база јаман! Совет јаннын кандый, кажы саконында ол керегинде айдылган? Јаш үйени үретпес деп, качан, кажы тушта айдылган а? Уксагар, улус, тымып, тынґазагар. Јаан кижѳ, отурган улустан ончозынан узак јаш јажаган, онон описердин таай-адазы ине, улус! Кѳйлүк, эй, ѳрѳкѳн, слер угуп отурыгар ба, айтсагар, калак, јартап берзегер! — деп, Сүден табыштанып ла јаан тынып, бажындагы бѳрүгин кенете ушта тартып, јүзинин терин арчыйт.

Кѳйлүк узак сакытпады, тургуза ла чатпас-мутпас туруп чыкты:

— Мен угуп отурзам. Аба ѳбѳгѳннин айтканында агару чындык бар. Бар, јок эмес, бар!..

— Ку-да-ай, баш болзын, бу кайткан улус! Не болгон, ончозы јүүлгилей берген болбой бүгүн! — деп, Сүден алаң кайкап, ары-бери алырандайт. Је Кѳйлүк кыскачак колдорыла кейди кезе согуп ийди:

— Токто, токтоп ло кал, Сүден. Сен озо баштап мени угуп ал, онон бийелеп те турзан, кем јок... Јакшы, јаман деп бир де кижѳ айтпай јат. Балдарынды үредип алганын јакшы. База катап айдып турум, баш болзын сеге! Је болор, сен тен пулемет болбойын. Болор дейдим, матри, матри! О калак, оозын ачкан кийнинде, ойто јабарын билбес — деп, Кѳйлүк эки колын јайа салат. — Эң эткире тылбырабазан, тилин кычып турган болзо, ол јанында отурган ѳбѳгѳннин, Магыштын, сагалынан окшоп ий айса. — Улус јир каткыда. Қымыс бойынын колындагы шынқыраган күзүнзѳин де ундып, столдын үстине бажын кѳнкѳрѳ салып, каткызына чыдашпай, јангыс ла јарындары селендежип јатты. Соок чырайлу Аргучинов то каткынын абына алдырып, күлүмзиренип отурды.

— Каткырғылап алдыгар ба? Је андый болзо, эмди болор — деп, Кѳйлүк айдала, онын јуугында отурган јѳит үредүчи келиннен сурады: — Айна Байрамовна, бат сен меге айдып бер: бис балдарды чын үредип јадыс па айса кандый бир тутак бар ба?

Көйлүк онын ады-жолун адап ийерде, Айна Байрамовнанын бастыра бойы изип ле кызарып, сыраңай ла урогын үренип албаган кызыкчак чылап, айдар сөзин таппай отура берди.

— Мен шүүнүп жүрөр болзом, школдо балдарды үредеринде жастыралар жок эмес — деп, Көйлүк ончо улуска угулта жарлады. — Школдогы балдар бойынын жерин сүүзин, ого кару болзын деп кем күннен күнге үредип турган а? Бастыра Совет жерди эмес, а бойынын тайгазын, онын талай чылап жайкангап ла жайылган агажын, тажын, кобы-жигин... Жок дейдүм, үретпей, айтпай жат... А жаны чыккан кулунды, кураганды ла бозуны эркеледерине, жаш малга кару болорына балдарды кем таскадып жат? Бис жаш тужыста энчи деп неме болгон. Энчилү кураган, энчилү кулун... Кижиге андый малга тен кол до тийдиртпеске кичеейтен эмей. Бойы азыраар, бойы сугарар. А бүгүн жаны чыккан жаш кураганды телчидерге, оны энезине эмизерге кайда, кандый школдо үредип ле айдып жат а? Андый үредүчи слердин ортогордо бар ба? Кажы, бар болзо, меге айдып беригер, мен көрөйүн. Мен ого быян айдайын, «баш болзын сеге, балам!» дейин. Жок? А жок то, нени айдатан эдигер база. Колхозтын малын, колхозтын жерин сүүри, ого кару болорына үредеринин ордына, слер бүгүн балдарды коркыдып жадыгар. Чын, жажырбазым. «Коомой үрер болзон, колхозтын уйын саап жүрерин! Дайаркадан өскө иш этпезин!»... Бат бу, слердин үредүгер. Айса мен төгүндөп турган болорым ба? Жок, матри, жок туру!

— Өзөгин өткүрө айдып ийдигер — деп, Тадыл эмеген жобаш, же бүдүмжилү үниле жөпсинди.

— Таңманын сыраңай ла как мандайына эмезе өзөгине тийди дейтен ине!

— Андый-андый...

— Же мен ле бойымнын балдарымды мал слерге керек жок деп үретпегем — деп, Сүдөн башартыктап чыкты.

— Бу куру калырашты токтодор керек! — деп, Жашнай Жайканаров кыйгырды. — Таң атканча тартыжатан ба? Онон эртен талтүшке жетире көөп жаткылаар. Слерди кем ойгозотон, кем ишке апаратан? Байа ла база бригадир болуп турум деп, улчуйтан, улусты ойгозотон, жууйтан кижиге мен болорго жат...

— Чүрче ле токтоп кал, бригадир, — деп, жаны ла

узун уйкудан ойгоно чарчап келген чилеп, түкү ле байагы бойынча кынгыс эдип эрмек айтпаган Макыш өбөгөн өрө турды. Онын мендеп ле турган кирези жок. Озо баштап карманынан тарак чыгарып, отурган улус көрзин деп тургандый, узун ла койу эрин сагалын эки башка жайа тудуп, табылу тарады. Бу жердин улузы оны «бистин Буденный» дежетен. Макыш жууда тегин солдат болгон эмес. Кандый да болзо, командир, офицер болгон. Черүден көксине толо медальдарлу ла ордендерлү келген. Черүде жүрүп темиккени аайынча, эмдиге ле галифе штанду ла кительдү жүрер. Эскирей берзе, жагыдан көктөдөр. «Макыштын былтакту штаны» деп сөс Куулгынын куучынынын темине туку ла качан кирип калган. Озо баштап «Буденныйдын сагалы» ошкош сагалду деп, Макыш керегинде айдыжатан. Эмди десе, «Макыштын сагалы ошкош сагалду» деп, кандый бир өскө жип керегинде эрмек бар. Бу өбөгөннүн үни жарт, топ лө тоолу-тоолу кандый да чон, болчок сөстөрлү немедий. Кажы ла сөзи бескелү ле тоомжулу. Ол айдып салар. Божогоны ла ол. Керижип, кертижип жаткайын кем де укпаган ошкош эди.

— Бис, нөкөрлөр, — куучынын баштап, ол мендебей залды эбиреде көрди, — бис Куулгынын жашөскүрими бийик ле орто үредү алып турганына тынзынар ла оморкоор учурлу. Көп уулдар черүде. Ол Эрденди алыгар — советский офицер! Алтай кижиге бу агару керек эмес пе? «Бисте механизаторлор жедишпей жат, черүге служить этпей жанып кел, жеринде иште, Эрден!» — деп, ого айдарга кемигердин тили тыгынар? Билерим ажындыра, онойып кемигер де айтпас! Андый уулдар бистин ортобыстан өзүп ле көдүрилип чыкканына бис областьтын да алдына оморкоп жадыс, чын ба, нөкөр Аргучинов? А бистин жарлу койчынын, Тананын, уулын алыгар. Эмди ол жарлу поэт. А бистин Алтайга поэттер керек жок деп, кем слерге айткан, нөкөрлөр? Оөркөбөгөр, нөкөрлөр, бу ойдин мангы, ойдин өдүжи!

Макыштын топ эрмегин Көйлүктин капшуун үни кенете үзе согуп ийди:

— Же мыныла колбой Макыштын санаалу сөзине — деп, Көйлүк жеп-жеңилчегинен айлана согот, — Макыштын сөзине жөмөжип айдадым: узун жол до, учурлу иште — ончозы уйдын богынан башталып жат. А оной ол кырада жайканган кылгалу аш деген немени база унды-

бас керек. Матрите, уулдар, жүрүмнүн төзи де, бажы да — бир тазылду!..

Жайгы таң кыска. Ыраактан борорып келеткен таңга Уч-Сүмердин улу кебери ачык теңеринин алдынан там ла илеленет. Бу жаңы ла күүлеген ле жиилеген клуб тымып, айылдары сайын тарап-таркап барган улустын тал-мал табыжы токтой берерде, жер, теңери, керек десе, ыраактагы жылдыстар да санангылап калгандый турдылар.

V

Колхозтон аттар сурагылап алала, Эрден ле Фатима Ак-Кем деп жерде кой кабырып жаткан Жаманай эшке жетире баргылап келерге сананган. Азыйда бу ок турлуда Эрденнин энеси жаткан ла иштеген жер.

Журттан атанып, жаан ла удабай олор баштапкы боочыны ашкан кийинде, жол көпөгөш мөштөрдүн өзөги жаар мыйрындап кире конды. Кайдаар ла көрзөң, мөш. Олордын учы-кыйузы жок болгодый. Эрден, оны ээчиде Фатима жортуп баратты. Атка минип жүрген кижжи эмес, Фатима анайда ла содойып, ээрге кандый да эпжок ло тыңыску отурат. Эрден үйине көрүп, адынын оозын токтодо тартып сурады:

— Сен арып турган болзөң, айса амырап алзабыс кайдар?

— Жок, меге карын да жакшы — деп, үйи күлүмзиренди, — карын да солун ла жилбүлү. Мынын алдында мен мындый жараш жерде бир де катап болбогом. Ыраак Күнчыгышта бистин жатканыс удай да берген болзо, же анда мындый жараш тайгалар жок ошкош...

— Бистин кырлар — деп, Эрден үйинин эрмегине жөмөп айтты, — бистин кырлар кижини бактырып ийетен эмей. Бийикте булуттар, алдында ак сүмерлер.. Көрзөң, теңерини туулар алдынан өрө тиркиштеп алган! Бистин туулар — канатту куштар...

— Жок, сан өрө шунуп чыккан ракеталар дезен!..

— Шак ла бу туулар агару ла байлу ине, Фатима. Мында жүрүп жат, Абанын айдыжыла болзо, туулардын ээлери... Ол түкү Уч-Сүмер. Онын кижжи изи жукпаган мөңкүлик карын көрзөң дө!

— Сен билерин бе, Эрден, — деп, Фатима каткырат, — жаңыс ла каткырба меге... Бого келип, жүзүн ле

башка чөрчөктөр, кеп куучындар уккан кийинде, мен торт ло көсмөкчи кижн ошкош боло бердим. Кезикте, анчадала түнде, уйуктап болбой жаткамда, жебрен алтайлардын кимирти угулып тургандый. Бодоп ло, качан бир көргөн неме чилеп, туулардын ээлерин де түженип турар болдым. Онон чөрчөктөрдүн баатырлары, олордын аттарынын тибирти, үйгендердин шыңырты.. Сыранай ла бу бистин аттардын табыжы ошкош!

Эрден каткырат:

— Сен удабас үлгөр бичип баштаар болбойын. Бойсын, бичибе, бистин бойыста да поэттер көп. Айла сен олордын бичиктерин кычырган бедин?.. Мен көрзөм, сен атка тын ла чылап, шыралап барадыг ошкош?

— Јорторго күч эмей — деп, Фатима жажырбай, чырайын чырчыйтып айтты. — Аттарды јединип алала, эмеш јойу бассабыс, кайдар а?

Эрден адынын оозын јолдон бурый тартып, јерге түже секирип, коштойндагы агашка чылбырын арта чачып ийеле, үйине удур басты. Фатима өбөгөннинг мойнынан тургуза ла кабыра кучактап, эерден јайылып, араайынан јерге түшти. Онын эрке жаагы өбөгөннинг байа эртен тура јүлиген кыйгак жаагына јапшына берди. Серүүн салкын, мөштин ле чагананын јыды јаш келиннинг бажын айландырып, эзиртип турды. Фатима чек ле өскө кижидий. Ол мындый эрке ле јараш болбогондый. «Акыр, сагы» — деп, Эрден шымыранды. Онон Фатиманын адын туура јединип, койу өлөндөрдн отоп турзын деп, суулыгын алып койды. Уйн ару кейдег көксине толо тынып, эки колын јиткезине јаба салып, кандый да кеен керилет. Онон өбөгөнине көрүп, тиштерин кажайта каткырынып ийди. Мындый јарашты көрөргө Эрденге сүрекеј сүүнчилү болгон! Бу, байла, онын јангыс ла түш јеринин амадузына түнгей болор.

Олор койу өлөндөрдн ортозына көмүлип, узак јаткандар. Аттар каа-јаа бышкырғылап, сулуктарын шынкырадат. Јымжак, јылу салкын. Кандый да агаштын чылазынду чыкырты. Эбире көк тайга, көк өлөң, јүзүн өңдү ле эрке чечектер — бу ончозы чөрчөк јеринин куулгазынына түнгей!

— Эрден, бу туулар, чындап та, ээлү болбой — деп, Фатима шымыранат, — сени мынын алдында мынайып тын качан да сүүбеген ошкожым. Сен, мен, туулар, чечектер. Онон ойто ло сен, мен, аттар, чечектер, јол...

— А не, чын, бистинг туулар ээлү! — деп, Эрден чаканак бажына көдүрилип, чалкойто жаткан үйинин көстөрине кайкаганду карайт. — Онын да учун сен бүгүн — сен эмес, торт ло поэт боло берген! — Эрден кенете жаркырада каткырып, уулчак чылап, кутустанып, бут бажына туруп чыкты. — Үч-Сүмер — бу бийик Алтайдын төс куулгазыны. Ол бистинг жердин метеостанциязы. Айас болор бо айса эртен ар-бүткеннин айалгазы кубула берер бе — жазымы жогынан ол айдып берер. Жанмыр, жут ла болорын сессе, онын сүмер баштары куу туманга ородып, ак булуттары анданыжып чыгар ине. Торт кайнап, буулап, билинбей жадар. Күн узак ойгө айас турарын белгелезе, онын кырлары ыраактаң ла жалтыгылап, суркурагылап, күннен күн алып, мыылдууш чогы жер-айактын үстине төгүлип турар. Озо-озо-озо чакта онын эдегине Қазыраш деп кижинин билези журтаган болтыр. Ол үч уулду болгон: Баймандык, Тадылык ла Тартыгаш.

— База ла Абанын чөрчөги бе, Эрден?

— Ук бери... Бир катап Қазыраштын уулдары андагылап барган эмтир. Оноң ологго бир коркушту кайкамчылу сыгын туштаган. Тегиндү сыгын эмес, а жүзүн өң кыйралу сыгын! Кем де оны өнөтийин кееркеделе, агыдып ийгендий. Олор оны адып аларга кере ле түжине сүрүшкен ле сүрүшкен. Же эш неме болбогон! А Қазыраштын уулдарынын аттары кандый болгон дейзин! Аттан башка болгон ине! Торт ло тийин ошкош, жадыктарды кырлай мантагылап барадар, чекчили коркушту аттар! Кечүзи жок жерден кече конор, буудактар учураза, буза тебер. Қазыраштын уулдары ол кыйралу сыгынла сүрүшкен, же жаба једип өлтүрип чат ла болбогон. Аттар да арыган, ок-саадагы да түгенген. Эмди канайдар, нени эдер? Уулдар айлына јангылап, мындый сан башка сыгынга учураганы керегинде адазына айдышкан. А олордын адазы јаан кам кижі болгон. Тегин кам эмес, а ээлү камнын бойы дежер! Бу ла болгон. Қазыраш үч күнге улай камдап, Алтайдын ээзинен шак ол солун сыгынды сураган болтыр. Төртинчи коноктын бажында Қазыраштын уулдары катап ла андап баргандар. Оноң ол кайкалду сыгынды өлтүргилеп алала, јангылап келген.

— А олог онын кыйраларын канайтты не? Чындапта, сыгын кыйралу болгон бо?

башка чөрчөктөр, кеп куучындар уккан кийинде, мен торт ло көсмөкчи кижиге ошкош боло бердим. Кезикте, анчадала түнде, уйуктап болбой жаткамда, жебрен алтайлардын кимирти угулуп тургандый. Бодоппа, качан бир көргөн неме чилеп, туулардын ээлерин де түженип турар болдым. Онон чөрчөктөрдүн баатырлары, олордун аттарынын тибирти, үйгөндөрдүн шыгырты. Сыранай ла бу бистин аттардын табыжы ошкош!

Эрден каткырат:

— Сен удабас үлгөргө бичип баштаар болбойун. Бой-сын, бичибе, бистин бойыста да поэтер көп. Айла сен олордун бичиктерин кычырган бедин?.. Мен көрзөм, сен атка тын ла чылап, шыралап барадын ошкош?

— Жорторго күч эмей — деп, Фатима жажырбай, чырайын чырчыйтып айтты. — Аттарды жединип алала, эмеш жойу бассабыс, кайдар а?

Эрден адынун оозун жолдон бурый тартып, жерге түжө секирип, коштойындагы агашка чылбырын арта чачып ийеле, үйинө удурга басты. Фатима өбөгөнүнүн мойнынан тургуза ла кабыра кучактап, ээрдөн жайылып, араайынан жерге түшти. Онын эрке жаагы өбөгөнүнүн байга эртен тура жүлгөн кыйгак жаагына жапшыга берди. Серүүн салкын, мөштин ле чагананын жыды жаш келиннин бажын айландырып, эзиртип турды. Фатима чек ле өскө кижидий. Ол мындый эрке ле жараш болбогондый. «Акыр, сакы» — деп, Эрден шымыранды. Онон Фатиманын адын туура жединип, койу өлөңдөрдө отоп турзын деп, суулыгын алып коиды. Үйи ару кейден көксине толо тынып, эки колын жеткезине жаба салып, кандый да кеен керилет. Онон өбөгөнине көрүп, тиштерин кажайга каткырынып ийди. Мындый жарашты көрөргө Эрденге сүрекей сүүнчилү болгон! Бу, байла, онын жагыс ла түш жеринин амадузыга түнөй болор.

Олор койу өлөңдөрдүн ортозыга көмүлүп, узак жаткандар. Аттар каа-жаа бышкыргылап, сулуктарын шыкырадат. Жымжак, жылу салкын. Кандый да агаштын чылазынду чыкырты. Эбире көк тайга, көк өлөң, жүзүн өңдү ле эрке чечектер — бу ончозы чөрчөк жеринин куулгазыныга түнөй!

— Эрден, бу туулар, чындап та, ээлү болбой — деп, Фатима шымыранат, — сени мынын алдында мынайып тын качан да сүүбеген ошкожым. Сен, мен, туулар, чечектер. Онон ойто ло сен, мен, аттар, чечектер, жол...

башка чөрчөктөр, кеп куучындар уккан кийинде, мен торт ло көсмөкчи киж и ошкош боло бердим. Кезикте, анчадала түнде, уйуктап болбой жаткамда, жебрен алтайлардын кимирти угулып тургандый. Бодоп ло, качан бир көргөн неме чилеп, туулардын ээлерин де түженип турар болдым. Онон чөрчөктөрдүн баатырлары, олордын аттарынын тибирти, үйгендердин шынырты.. Сыранай ла бу бистин аттардын табыжы ошкош!

Эрден каткырат:

— Сен удабас үлгер бичип баштаар болбойын. Бойсын, бичибе, бистин бойыста да поэттер көп. Айла сен олордын бичиктерин кычырган бедин?.. Мен көрзөм, сен атка тын ла чылап, шыралап барадын ошкош?

— Јорторго күч эмей — деп, Фатима жажырбай, чырайын чырчыйтып айтты. — Аттарды јединип алала, эмеш јойу бассабыс, кайдар а?

Эрден адынын оозын јолдон бурый тартып, јерге түже секирип, коштойындагы агашка чылбырын арта чачып ийеле, үйине удур а басты. Фатима өбөгөнinin мойнынан тургуза ла кабыра кучактап, ээрдeн јайылып, араайынан јерге түшти. Онын эрке жаагы өбөгөнinin байа эртен тура јүлиген кыйгак жаагына јапшына берди. Серүүн салкын, мөштин ле чагананын јыды јаш келинinin бажын айландырып, эзиртип турды. Фатима чек ле өскө кижидий. Ол мындый эрке ле јараш болбогондый. «Акыр, сакы» — деп, Эрден шымыранды. Онон Фатиманын адын туура јединип, койу өлөңдөрдi отоп турзын деп, суулыгын алып койды. Уйи ару кейден көксине толо тынып, эки колын јиткезине јаба салып, кандый да кеен керилет. Онон өбөгөнине көрүп, тиштерин кажайта каткырынып ийди. Мындый јарашты көрөргө Эрденге сүрекеј сүүнчилү болгон! Бу, байла, онын јаныс ла түш јеринин амадузына түней болор.

Олор койу өлөңдөрдin ортозына көмүлип, узак јаткандар. Аттар каа-јаа бышкырғылап, сулуктарын шынкырадат. Јымжак, јылу салкын. Кандый да агаштын чылазынду чыкырты. Эбире көк тайга, көк өлөң, јүзүн өңдү ле эрке чечектер — бу ончозы чөрчөк јеринин куулгазынына түней!

— Эрден, бу туулар, чындап та, ээлү болбой — деп, Фатима шымыранат, — сени мынын алдында мынайып тын качан да сүүбеген ошкожым. Сен, мен, туулар, чечектер. Онон ойто ло сен, мен, аттар, чечектер, јол...

— А не, чын, бистинг туулар ээлү! — деп, Эрден чаканак бажына көдүрилип, чалкойто жаткан үйининг көстөрине кайкаганду карайт. — Онын да учун сен бүгүн — сен эмес, торт ло поэт боло берген! — Эрден кенете жаркырада каткырып, уулчак чылап, кутустанып, бут бажына туруп чыкты. — Уч-Сүмер — бу бийик Алтайдын төс куулгазыны. Ол бистинг жердин метеостанциязы. Айас болор бо айса эртен ар-бүткеннинг айалгазы кубула берер бе — жазымы жогынан ол айдып берер. Жаңмыр, жут ла болорын сессе, онын сүмер баштары куу туманга ородып, ак булуттары ангданыжып чыгар ине. Торт кайнап, буулап, билинбей жадар. Күн узак ойгө айас турарын белгелезе, онын кырлары ыраактан ла жалтыгылап, суркурагылап, күннен күн алып, мызылдууш чогы жер-айактын үстине төгүлип турар. Озо-озо чакта онын эдегине Казыраш деп кижининг билези журтаган болтыр. Ол үч уулду болгон: Баймандык, Тадылык ла Тартыгаш.

— База ла Абанын чөрчөги бе, Эрден?

— Ук бери... Бир катап Казыраштын уулдары андагылап барган эмтир. Онон ологорго бир коркушту кайкамчылу сыгын туштаган. Тегиндү сыгын эмес, а жүзүн өң кыйралу сыгын! Кем де оны өнөтийин кееркеделе, агыдып ийгендий. Олор оны адып аларга кере ле түжине сүрүшкен ле сүрүшкен. Же эш неме болбогон! А Казыраштын уулдарынын аттары кандый болгон дейзин! Аттан башка болгон ине! Торт ло тийин ошкош, жадыктарды кырлай мантагылап барадар, чекчили коркушту аттар! Кечүзи жок жерден кече конор, буудактар учураза, буза тебер. Казыраштын уулдары ол кыйралу сыгынла сүрүшкен, же жаба једип өлтүрип чат ла болбогон. Аттар да арыган, ок-саадагы да түгенген. Эмди канайдар, нени эдер? Уулдар айлына јангылап, мындый сан башка сыгынга учураганы керегинде адазына айдышкан. А олордын адазы јаан кам кижи болгон. Тегин кам эмес, а ээлү камнын бойы дежер! Бу ла болгон. Казыраш үч күнге улай камдап, Алтайдын ээзинен шак ол солун сыгынды сураган болтыр. Төртинчи коноктын бажында Казыраштын уулдары катап ла андап баргандар. Онон ол кайкалду сыгынды өлтүргилеп алала, јангылап келген.

— А олор онын кыйраларын канайтты не? Чындапта, сыгын кыйралу болгон бо?

— Мен оны көргөн эмезим, кайдан билейин, көөркий. Же бистин Абанын, акту бойынын эки кулагыла укканыла болзо, сыгын чындап та кыйралу болгон. Же бат Шак ла ол өйдөн бери Қазыраштын азыраган ак малы кырылып жадар, бала-барказы оорып ла өлгүлөп турар болгон.

— О, кудай, кандый жеткерлү чөрчөк!

— Жеткер Қазыраштын да билезинин үстине жемирилип, кел түшкен. Кам чат ла алан кайкап, коркыган. Бойынын ээлү ийдезине бойы да бүтпей барган. Ол түнүрин оодо согуп, өртөгөн дежер. Манжагын да уштып таштаган. Керек дезе ак жанга бүдүп баштаган ине. Абанын угуп жүргени андый. Ол ак жанга бүдүп, канча кире кайындарга жалама-кыйра буулаар, боочыларга чыгып, ак сүтле үрүс чачар, отко арчын салып, мұргұп отурар болгон. А кам дезе көрмөстин ийде-күчине бүткен неме ине. Жарлык — өрөги турган агару кудайга, онын элчизи болгон Ұлгенге бүдүп жат. Онын бу да алкыжынан болуш жетпеген. Мынайып кинчектенип жүреле, ичкери, жыш ичинде, мынаар Чойдо ошкош эди, отко салза — күйбес, сууга салза — чөнбөс, кандый да жаан, оноң, Қазыраштан, тың кам бар деп табыш угулган. Онойып ол камга бойынын эн кичү уулын, Тартыгашты, ийген эмтир... Жыштын камы жети конокко улай түндү-түштү камдаган ла камдаган. Учы-учында байагы уулга мынайда айткан: «Слер ээлү туулардын ээлү сыгынын өлтүрген улус эмтиригер. Айдарда, ак малыгардан мал артпас, алкы-жөөжөөрдөн жөөжө артпас, акту бойыгардан Алтай үстінде тазыл артпас».

— Жети ле тогус деген тоолор керегинде мен кандый да бичик кычыргам. Олорды байлу дежет. Кам канча конок, жети конокко улай камдаган дедин бе?

— Эй. Ол камнын сөзинде төгүн жок болгон. Қазыраштын уйазынан бир де кижі тирү артпаган. Ончозы кайылган. Бу ла турган улу Уч-Сүмердин ээлү бүткен эдектеринде жоголгон дежет. Шак ла ол өйдөн бери бистин Аба ошкош жарлыкчылар бу турган туунын аржанынан ээлүзин билип, оны эр-жажына такып ла байлап койгон. Бат кандый! Онын сүмер баштарына кижі чыкпас жанду. Онын жуугына жүрүн, тың кыйгырарга база жарабас. Мылтык база атпас учурлу. Уч-Сүмердин мөңкү бажынан үкүстеп түшкен кара суулардын камдузын кааспактап тударга жарабас, эдегин эбирген сыгындар-

ды да адарга жеткер. Алтын мүүстү сыгындар! Ончозы байлу. Билдин бе? Ончозы жарабас! — деп, Эрден каткырып ла табыштанып, өрө турды. — Бистин Абанын билгениле, айтканыла, үредүзиле болзо, шак андый!..

— А сен не алгырып турун? — деп, Фатима ары-бери аяктанып, өрө турды.

Кенетийин онын кулагына аттын туйгактарынын тибирти угулды. Фатима атпас эдип, өбөгөннин карызынан ала койып, ого жуук жапшына берди. Та неден де чочып, жүреги «тип-тип» эдет. Онон көрүп турза, ичкери алдында бозорып жаткан арттан ак атту кижиге көрүнүп келди. Жоругу түргөн кижиге там ла жууктайт. Ол чанкыр джинсилү ле сопокту кыс эмитир.

— Бистин тууларда туйказынан жүретен сүне, чындап та, бу туру ине! — Эрден каткырып, ак атту кыска удура кыйгырды: — Кымыс! Жакшы ба, Кымыс! Сен кайдан келип жадан? Бисле кожо Жаманай эшке баралык.

Кымыс адынын оозун билер-билдирбестен токтодо тартып, унчукпазынан олорго кылчас эдип, бажыла каруу берип, кекип ийди. Онон санаазына та не кире конды болбогой:

— Жок, барбазым! — деп кыйгырды. — Мен Кертешева Тарынчакка барып жадым. Ол уулду болгон, көрөйүн деп. — Ак адынын тискинин божодо салып, чылбырынын учула камчылап ийди.

— Көрдин бе, кандый кыс а? — Эрден каткырды. — Кызычак эмес, тен алмызак турбай — деп айдала, Эрден та ненин де учун эпжоксына берди. Онын жүзүндө аланзунын кандый да аалга көлөткөзү элбес эдип калды. Фатима оны сезип, каткыга шылтай айдат:

— Э-э, меге жарт, Эрден, шак ол кыстын сенде санаазы бар болгодый!

— Ол кысты Мөңкүш сүйүп жат, — Эрден айдала, айлана согуп, ады жаар басты. — А сен, бистин албатынын жаңыла болзо, ол кысты сөстөп, Мөңкүштин тойун эдер учурлу. Жегези болуп жадан...

— Андый жүкти сенин жардына салза, байла, артык болор эмес пе? — Фатима өбөгөнүн эрей айдып ийди.

— Жок, ол жегезинин кереги! — Эрден озогы жанжыгуны тузаланып, ойто ло төгөй салды. — Онон башка, бистин каргандардан сен тоомжы сакуба!

— Көрзөн — деп, Фатима кабактарын көдүрөт, —

каргандар... тоомҗы. Олорды андый тыг тооп турган болзон, эмди ан адып, ачындырып, андыжып турза, якшы неме бе?

Эрден база катап сөс айтпады. Аттарды чечип, озо баштап эмегенин атандырып, онон бойы адына мине соголо, ичкери јортуп ийдилер.

Узак өйгө олор эрмек сурашпай баргылап јаттылар. Ол үйиле кожо бери келген ле күннен ала бойынын өткөн жүрүмнinin чала ундылып бараткан страницаларын кажы ла элестер сайын ачып, көп немени јаньданг эске алынар болды. Мынызы, байла, үйиле кожо келгениле колбулу болор. Не дезе, көп немени Фатима сонуркап, онон јаантайын сурайт. Кезикте ол бойы да үйине айдып ла андый-мындый деп үредип, өткөн јолдорыла ойто өдөргө келижет. Эмди бу да барып јаткан јол онын көксинин терегинде түкү ле качан ундылып калган санааларды ойгозып турды. Ого мында кажы ла агаш, кажы ла таш нени де шымыранып тургандый! Кандый бир учурал, өткөн өйдin салтары — ончозы бу ар-бүткеннин аалга тилиле колбулу. Бу ла туулардын ла айанг актардын ортозында онын јаш тужы ойноп ло жүгүрип жүргендий. Өлөгннин ортозынан бажы карас эдип, ол мынайда база канча ла катап уйлар ла бозулар айдаган. Буттарынын сабарларын кандый бир будакка эмезе ташка јаньс катап түрттүрип, ыйлаган эмес.

База бир качан да ундылбас јаланга јетире жүк ле бир бурылчык артып каларда, Эрден адынын оозын силке тартып ла камчылап ийеле, ичкери тап эдип, онон үйине кайа көрүп, «Чап, јаба јет!» деп кыйгырып, элес эдип калды. Јаан да узак өй өткөлөктө, ол тегерик ле јаркынду күндий төстөктin үстине чьга конуп келди. Бу актын чала јаказында турган кажаган айылдын ьжы чоргып, үрүп чыккан ийттин үни јанкылдап, Эрденнин жүрегин эске кирген сүүнчилердин сызы ачыдып ла онон-мынан чымчып ийди.

Айылдан кижи чыкпады. Ол адын чакьга мендештү буулап, эки-бир ле алтайла, үйге кирип келди:

— Јакшы ба, Јаманай эјебис! Је ак малыгар кандый туру, алкы бойьгар кандый жүригер? — Эрден өнөтийин ле омок эрмектенип, кой кабырган карган эмегенин корчойышкан сабарларлу ла тот өдүп калган кичинек

колын бойынын жаан алакадарына ала койды. Жама-
найдын он колы Эрденнин эки алакаанынын, ол эме-
зе кош-уужынын ортозында кандый да кушкаш кеберлү
билдирет. Жылу ла тирү, божодып ийзен, эмди ле тү-
нүктен чыгара уча бергедий, кандый да эрке ле омок
кушкаш! Эрден бу карган эмегеннин көстөринин терен
түбинеги нени де табарга, кандый да аңылу сөс угарга
тургандый, аяктап ла араайынан күлүмзиренип турды.

— Уй, бу мен не турум! — деп, Жаманай кенете ат-
пас этти. Онон ол оттын бажында турган күпке шылы-
рада базып, оны быжып-быжып ийеле, келтейинде жүзүн-
башка чечектерлү шажын аякка чеген уруп, Эрденге
тутты. Бу ок өйдө берип жадала, бойы сурады:

— Же, Эрден, черүдеги үредүүн кандый, качан једе
конуп келдин?

Тышкары ийттин табыжы ойто ло «күнк-күнк» этти.
Эмеген үйден чыкпай ла, ийдине арбанды:

— Чык-чык, көрмөс! Бу жүүле берген ийт болбой,
адазын барып! Кижин түкү ле качан айылда, а ол дезе
чакыда турган атты жаңы көрүп ийди эмеш пе, кудай!

— Жок болбой, эжебис, — деп, Эрден күлүмүзүн то-
котпойт, — анда база бир кижин бар эди.

— Бу чын эмеш пе?! — деп айдала, Жаманай кату
өдүгүн күлүреде алтап, эжик жаар басты. — Чык, Тай-
гыл! — Жаманай эжиктин жанында жаткан тыйрык ага-
шты ала койордо, ийди тургуза ла жабызай жада түжүп,
эки кулагын жалтанганду кызынып, куйругун ары-бери
жалканчык булгап, ээзи жаар жылды. Эрден эрмек айтпай,
онын кийинде турды.

Фатима бажын карган эмегенге ыраактан ла кекип,
је ле деген кара ийтке көстөринин кырыла жалтанчылу
аяктап, чала тууразынан айылдын эжиги жаар мен-
дештү базат.

— От, от, ийт кадалбас — деп, Жаманай жалакай
эрмектенип, је бу ок өйдө Фатиманын бажынан ала
буттарына түжүрө көстөриле жүгүрип турды.

— Танышкар, эжебис, бу менин үйүм болор — деп,
айылга кирген кийинде, Эрден айтты. — Эмегенимнин
ады Фатима болор..

— Менин өбөгөним тен кижин эмес, торт ло кийик —
деп, Фатима комуадады, — мени кара жаңыскан арты-
рып койоло, бойы бери шунгыдып ийген! — Јиит келин
өбөгөнине соок көрөт, је жүзи жалакай ла каткылу.

Эрденнин де чырайы эрү ле каткылу. Ол үйине Жаманай керегинде жартайт:

— Бу турган эмеген колхозтын озочыл койчызы, же эн кайкамчылу неме — Жаманай качан бир тушта бу колхозтын эн баштапкы тракторизи болгон! Бат...

— База ла жаңы чөрчөк башталып жат! — деп, Фатима күлүмзиренип, карый берген Жаманайдын тегерик чырайына, кандый да каразымак-күрөң колдоруна көрөт.

— Трактор — ол ундылып калган неме болбой, Эрден, — деп, Жаманай айдала, тегерийте күлүмзиренип, байла, темиккени аайынча, онг колынын алаканыла оозын кааспай тутты. Азыйда жараш ла апагаш болгон тиштеринин түжүп калганынан уйалып турган болор деп, эмегенге көрүп, Фатима ичинде сананып калды. Чынынча болзо, ол сырангай да андый эмес. Жаманай жалу-јиит те жүрерде, андый болгон — каткырган бойынча, оозын туй тудар. Эмди Жаманай күлүмзиренип ийерде, эки көзин айландыра тоозы жок көп чырыштар жуула түжүп, онон ойто туш-башка жүгүрүже берди. Онын эрү чырайында, керек десе ол тоозы жок чырыштарда да жалакайдын жаркыны ла көлөткөзи элбес этти.

Жок, Эрден Жаманай керегинде чөрчөк, кандый бир эш кереги жок кокур куучындаарга сананбаган да. Бу узунzymaк сынду ла эди-каны каткак кижн, чындап та, бир өйдө «Кызыл мааны» колхозтын тракторизи болгон. Эрден оны жакшы билер. Эмди ол бойынын солун айылчыларын күндүлеерге казан азып, аяктарын жууп ла сыбыра тудуп, нени де ары-бери жылдырып, отын куйынынан аяаксалгышка күлүреде базып, онон ойто келет.

Бу журтка, айса болзо, бастыра да Туулу Алтайга тракторлор жаңыс ла жуунын кийнинде табылып келген эмей. Онын алдында кыраны жаңыс ла аттын күчиле сүрген. Оны сананганча, сананбаза торт. Ол кату өйлөр өдүп жаткан жылдардын караңуй көлөткөзинде артып калгай! Жоон ло бекем аттарды фронтко аткарып туратандар. Колхозто беелер ле тайлар, эки жашту байталдар арткан. Анчадала күч өй — яс. Аттар арык, азырал жок. Базып, салданы көдүрп болбой, анайда ла кырада жыгылгылап жадатан эмей. База күч ле оны ундырга.

Салданын кийнинен жыгыла-тура үй улус ла он төрт-он беш жашту уулчактар баскан. Олор до, аттар да курула арык. Кыранын жөнүпө бүдүрилеле, жыгылган аттарды канча катап куйруктап, көдүрбеген деер! Куру кижиле бойы да карамтыгып ла тентирилип, жыгылып туратан эмей.

Жуу токтогон. Трактористтердин үредүзине колхозтон улус ийер керек болгон. А колхозто андый үредүгө тургуза ла аткараар беле кижиле бар эмес. Канайдар?.. «Кызыл мааныдан» талдаган ла тапкан улустун ортозында бу ла Жаманай болгон. Ол тушта Жаманай айла канча жашту болгон? Байла, жирме төрт жаштан ас эмес. Бойлу кыс. Жуу-чак болбогон болзо, түкү ле качан айылду-журтту, бала-баркалу келин болуп отураар эди. А Эрден десе жүк ле алты ба айса жети бе жашту болгон. Жажы оной эмеш жаан болгон болзо, Эрден де бу төрөл туулардын ортозында турган колхозтын эн баштапкы трактористтеринин бирүзи болордон маат жок.

Эрден нени де ундыбаган: ол тушта кичинекей изү ай турган. Улус айрууш-тырмууштарын өлөң ижине беле теген өй. Бир катап айландыра турган арка-тууларды томултып ла тоңдолтып, кандый да сан башка табыш быжырап ла күзүрөп, жууктап келеткени угулган. Көрүп тургачын, өзөкти өрө кандый да кара неме күзүрөп келеткен. Ол там ла там Куулгыга жууктаганы сайын «огурыжын» тыгыдып, жескинчилү жыт-таанын жайылтып ла жаарзыдып турган.

Улус үйдеги иштерин артыргылап, ончолоры быдан-чадан чыга конгондор. Кезиктери үйден чек чыгарынан жалтангылап, же андый да болзо, бу жууктап келеткен «жеткерди» эжиктерин ийинине жөлөгилеп алып, ары чыкпай да, бери кирбей де, айкагылап турганын ундырга күч. Эмди сананзан, каткымчылу! Ол кара «жеткердин» табыжынан айылдар да тоңдолуп ла се-лендежип тургандый, казан-айак та чыдашпай, эмди ле жерге ончозы энжериле берерден аяабас.

Трактор там ла жууктап, журттын ичине кире конуп келерде, үй улустун кезиги коркыганына жаш балдарын ала койып, туура жедингендер. Же балдар, анчадала уулчактар, аяар эмес — олор болгылабай, тракторго удура тап эткендер. Көрөр керек, солун! Олор бу «темир аттан» айкагылап та турза, же оны түнөй ле журт-

тын жаказына уткыгандар. Трактор ичкери мантаарда, уулчактар онын чала тууразыла, жол кыйкай жүгүрүшкендер. Кайран сан башка ой кайда не?!

Аба өбөгөн айлынан чыкпаган. Чыгарга да сананбаган. Онын сыркак сабарлары тыркыражып, жукачак эриндери калтырап, нени де шымыранып, шыпшанып, оттын жанында алан түжүп, отурган.

Шак ла бу ойдө Эрден жүгүргенче келген.

— Карган ада, Аба! — деп, ол манзаарганду кыйгырып, мынайда жарлаган: — Трактор једип келди! — Аба тырс та этпеген. Эрден ойто ло катап айткан: — Карган ада, алдынан өрө трактор јылып келди деп айдып турум ине слерге, јааны тен коркушту! Једип келт, барып көрзөгөр.

— Эйт! — деп, Аба јарындарын јескингендү селендеткен. Онон бир ле кош-ууш болгодый арык ла куужак јүзин Эрден јаар бурыган. Кебедели кандый да кунукчылду. Айса коркып калган ба? Ол Эрден јаар кандый да өдүни көстөриле анча-мынча ајыктап, кажайып калган суйук чачын тыркырууш колдорула сыймай тудуп, кезек ойгө тымый түшкен. Онон көнкөрө көрүп, эриндерин кыймыктадып, соокко тоно берген чилеп, кенете јарындарын селендедип отурала, ойто ло бажын өрө көдүрген. Эки көзиле ойто ло Эрденди «шибегейлеп» отурала, кенете сонуркаган: — А ол јеткер јердин үстиле јылып келди дедин бе айса, ай-канатту куш чылап, ак-айастын алдыла учуп келди бе?

— Јерле јылгажактап ла келди! — деп, Эрден та неге де сүүнгендий, омок үниле јарлады. — Јылгажактап келген; Аба. Барып көрөлик пе, Аба? О-о, көстөри кандый јаан ла јаркынду дейзигеер! Тен ай ошкош! Јок, чын ла јаңыс эмес, а эки ай ошкош!

— Эки көзи эки ай ошкош дедин бе? — деп, Аба өбөгөн кайкады. — А ол јеткерининг өнги кандый эмитир? Кызыл ба айса тес кара ба?

— Тен тес ле кара неме турган, Аба. Онон бастыра бойы темир!

— Айдарда, темир кара дедин бе?! — Аба тизелеринде јаткан эки колын араайынан өрө көдүрип, ала-кандарыла јаактарын јаба тутты. Тууразынан көрзөн, кенете ле өбөгөннин тиштери оорый берген деп бодоорыгар. — А-а, андый ба-а? — деп, ол ойто катап санан-

ганду ла аланзыганду чойо тартты. — Чын, шак ла андый болор учурлу! — деп, ол сөйтөс этти. — Мен оны түкү качан билип ле сезип отурбай. Андый. Андый болор учурлу! — Аба ийиндерин түзедип, төжин ичкери эдип, кире түшкен санаага бастыра бойы жарый түшкендий, ойгор ло курч көстөриле оттын кызыл чокторын үн-табыш жогынан айкап отурды. Онон көзи бир эмештен, билер-билдирбестен там ла жумулганы сайын бажы жабызап ла төжине ээги тийергедий түнзүйип баратты.

Ол тушта Эрденин энези эзен. Же жаңыс ла колхозко баштапкы трактордын келгенин ого көрөргө келишпеген. Не дезе, Мекечи Ак-Кемнин бажындагы жайлуда колхозтын бруцеллез оорулу уйларын кабырып турган туш болгон.

Мекечи эмди эзен жүрген болзо, канайып сүүнбес эди: «Менин кичинек уулым Мөңкүш чыдап калган, тракторист... А жаан уулым — офицер!» Кайдан билер, айса болзо, онын сүүнчизи чек өскө дө болордон айа-бас. Ол бойынын ырызын ачпас, өскө улустын көзинен жажырып жүрер эди. Эмдиги эл-жонды онойып ла тын кайкадып болбос эмейин.

Жок, эмди жаңыс ла улус эмес, мал да чек кубулган. Арай ла балбара баспай, машина сундурып келедер болзо, ол бир уй деген кайракан жолды кечире жадар болбозын ба. Турбас, ончозын билер. Мени кайдазын дегендий, амырынан кепшенип, жатканын кем көрбөди эмеш. А ол өйлөрдөги уйлар?..

— Баш ла болзын, база жеткерлү ле таңма! — деп, улус тракторды көрүп, не аайлу кайкажатын эди. — Шак ла бу жеткерди, аар-шулмус таңманы, бери экелген күлүкте, байла, жүрек деген неме жок болор. Айса, карын, ол чөрчөк жериндегидий, эки жүректү баатыр болды ба?!

— Ба-та-а! — деп, кезиктери тонынын уштуктары-ла оосторын ла тумчуктарын туй туткулап, торт ло тууралагылап туратан эди. — Бу мынаардын жыт-таанын, кайракан! Бого кижичыдажат эмеш пе?

А мындый кайкалду тракторды, чындап та, кем бери экелди не?

— Тегиндү ле эр эмес, кезер жүректү күлүктердин бирүзи не база!

Күркүреген, таркыраган «жеткер» колхозтын конто-

разынын јанына токтой түжерде, онын кабиназынын эжигин кайра таштап, Јаманай јерге јеп-јенгилчегинен түжүре калып ийерде, көргөн улус торт ло алаатыгылай берген: көк јарамас! Бу... бу чын эмеш пе, бого кижидүдет пе, кудай?! А Јаманай дезе чанкыр комбинезонду, бажында јенгилчек арчуулду. Сырангай ла орус кыска түнгей көрүнген. Мыны не деп көрөр, кайракан, онын үстине, штанду эмес беди!

— Јаманай?!

— О, кудайымай, бу чын ла Јаманай эмеш пе? Баш ла бол, тирүү жүрген кижиде нени ле көрөтөн туру!

Јаманай күлүмзиренип, эбире жуулган улуска кекип ийеле, контора јаар басты.

— Баш ла болзын, айла кыс дийт — штанду!

— Уйадын уйга артып койгон деп неме бу ине, улус!

Јаманай конторадаң ойто байагы ла бойы омок ло каткылу чыга конуп, эбире жуулган улусты сенектен кезек ойгө көрүп турды. Бу ла өйдө, та качан једип келген болбогой, энези ончо улустың алдына чыга конуп, чырышту алаканын көстөрининг үстине тандактай тудуп, мынайда кайкаган:

— Бу... бу чын ла сен менин кызым Јаманай эмежин бе? Кайттын, балам! — деген бойынча, ыйлай согуп ийген. — Бу мен, о калак, јер-айактың үстине мынан ары канайып бадып жүрейн?!

— Эне, кайттыгар, эне, не болды? — деп, Јаманай удур күлүмзиренип ийген. — Эне, келип менин коштойыма отурыгар, кожо мантадарыс!

— База нени айдазын! — деп, энези, торт ло јангы јымырткалаган такаа чылап, калактап ла кайтылдап тура берген. — Јок туру, ары ла кедери эт онынды. Айылдын јанына экелерим деп, калак-кокий, тен иженбе де, сананба да! Тьфук, мының јыдын! Экелбе, тен токто, бойың ла кел, балам, а оны экелбе!

Јаманай тракторын таркырадып ийерде, жуулган улус белиндегилеп, ончолоры туш башка жүгүрүштилер. Тере тондордын калырты, уур кату өдүктердин тилирти јердинг үстине јайыла берди. Трактор турган јернен тап эткен. Айса болзо, төгүн де болордон маат јок, је жуулгандардын ортозынан кемизи де коркыган ла чочыган бойынча бажындагы бөрүгин ушта тартып, тракторго удур чачып, «Киш-киш!» — деп, үрkitкен дежет. Кандый да болгон болзо, је кийинде Куулгынын улу-

зынын ортодо шак ла андый каткы жүретен. А Жаманайдын энези кайа болуп, база ла качып жүгүрейин деген бойынча, узун эдектү тонына оролып жыгылала, капшай ла мынайда калактаган:

— Эй, балам, Жаманай, калак ла калак, эненди бастырып ийдин, кара жаңыс эненге килезен, балам!.. Тискининди ары тарт, ары тарт, дейдим, тискининди, энен мен, балам, энен!..

Жылдар, жылдар! Олор кандый ыраак, олор ойто качан да жанбас! Же кезик арада олор тынду неме ошкош, көксинди өйкөп, көдүрилип, ачыдып ла чымчып турар. Олордын билдирбес ле терен кыймыгында кандый да сыс, кандый да кунукчыл бар.

Онон күс келген. Ол жылдын күзинде колхоз баштап ла тракторло солоок сүрген эди. Кандый күн болгон дейзигер. Тегиндү эмес, а жаан байрамга түнөй! Солоок сүретен жаланга жаш балдардан ала жаан жаштуларга жетире — ончолоры жуулган. А не? Солун, көрөр керек! «Кара бөкөнүн» күчи кандый эмеш, не көрбөс?.. Бу ончозы Эрденнин сагыжынан эмдиге чыкпаган.

Солоок көдүретен жерге једип, трактор токтой түшкен. Шак ла ол «прицепщик» деп адалган уул салдалардын жалтырашкан мистерин жерге түжүрүп ийерде, «кара бөкө» ичкери тап эткен. Онын кийнинен јердин кату кыртыжы тиле кезилип, бойлоры ла быйрымдалгылап, бой-бойлорын јөндөр јастангылап, учы јок узун кара јол болуп жүрүп калган. Салданын мистеринин алдынан антарылып јаткан јөндөрдн көргөндө, тен торт ло улай-телеј ачылган бичиктин листтериндий... Улус кайкажып, барып јаткан трактордын кийнинен тап эдип, кезек өйгө ичкери баскылаган. Куулгынын јажы-јааны ол өйдө јанду ла келгилеген эмес. Олордын колдорында жүзүн-башка лозунгтар ла маанылар база болгон.

Анчадала каргандар, трактордын салдаларынын мистеринин алдынан антарылып ла коскорылып чыккан кара күбүрди качан да көрбөгөн кайкал чылап, јерге энчес эткилеп, кажызы ла ууштај алып, тумчуктарына јууктада тудуп, јыткаргылайт. Онон алаканына јайып, шинжүчил көстөриле көргүлөп турат.

— База күлүк ле бүткен машыйна эмтир. Бөкө деп немези тен коркуш!

Ол күннен ала колхозчылар трактордын газогенера-

торына кўйдүрерге тўндү-түштү кайыг кезип, оны оок-тогон ло жарган эди. Андый кайыг болчокторды Эрден база жарган. Эчке ле үч толукту чуркаларды анда-мында кокпойто ло бугулдай жууп койгон жадатан.

Жаманай бойы ак та чырайлу кыс болзо, је оны бу тракторло колбой улус «Қара бөкө» деп чололоп туратан эди. Озо баштап ол ачынып турар. Қайдан! Онын ачынганын улус угар эмес. Түңгей ле токтобогондор, а учы-учында Жаманай жаңы чоло адына темиге берген. Қайдалык, айтса, айткай. Ол бу чололо кожо түңгей ле темир болуп кубула бербес.

Жылдар өткөни сайын «Қызыл мааны» колхозтын техниказы там ла көптөп, кыралайтан јерининг кеми там ла элбеген.

— Ак-јарык бу ла бойы амыр-энчү туратан болзо, жүрүм озогы кебине кире бербей — деп, жуунын кийиндеги колхозчылар айдыжатан. — Қымап-кумуп жамазан, јыртык јок болор, кыраны јакшы ол сүрзен, курсак-тамак көп болор...

— «Қара бөкөни» канайдар — деп, бүгүн Жаманай каткырат, — ол бойынын жүгин бойы бүдүрген ле жүк-тенген. Ол «Қара бөкө» түкү кажы јерде јок то болзо, онын «тискинин» туткан бу «Қара бөкө» эмдиге эзен туру!

Айылчыларга аш-курсак аскан јаан оттон улам айылдын ичинде эмди изү. Онын үстине, тышкары база каан-айас күн. Жаманайдын тумчугынын чике ле үстінде бодыр-бодыр терлер мызылдажат. Ол бүдерде ле андый кижі: кичинек ле ачу неме амзап ийзе, тер тумчугынын бажынан чарчап, чыга конор.

— Бу отурган «Қара бөкөни» кандый иш этпеди деп. Эмди аткыс болгон сабар да артаган, амыргы болгон үн де тунган неме болбой ол — деп, Жаманай ойто ло каткырып, темиккени аайынча, оозын он колынын ала-каныла туй тудат. — Је эн сүүнчилү неме — балдарым да чыдады, уурлар да ундылды...

— Јолой јортуп клеедип, азийгы жүрген јерлеримди чек ле танып-таныбай турдым — деп, Эрден куучындайт, — эбире ончозын кыралап койгон. Эмди көрүп турар болзо, трактор деген кайраканыгар түкү Ак-Кемге ле Соојокко чыга конуп калган турбай!..

— Андый — деп, Жаманай жөпсинди, — ончо ло жерлерде малга азырал эдетен зеленканын сулазын ла арба чачып жат.

— Азыйда, энем тирү тужында, — деп, Эрденнинг уни кунукчылду угулды, — бозулардын кийнинен мен ол жаландарла база көп лө жүргүрген эдим. Баштапкы катап менин будыма тегенек анда кадаган, баштапкы катап мен анда жыгылгам ла сүүнгем...

Жаманай бойына уруп алган чөөчөйдөн амзап ийеле, алтай жаңын жагдап, Эрденнинг эмегенине тутты.

— Ка, сен мыны менин учун ууртап сал — деп айдала, бу жаңы ла Эрденнинг баштаган эрмегин үспес деп сананды. Онын эске алынган кунукчылы эрдин сүрин базып ийбезин деп мендеди ошкош. — Ол өйлөрдү адазы айтсын!.. Эмди бистин колхозто машина-трактордон ло көп неме жок болбой.

Фатима байагы чөөчөйдү көңкөрө тутуп ийбей, эриндерине тийдирип, база эмеш ичип жүреле, ойто Жаманайга тутты:

— Улежиң ийең! Бу күндөрдө мен мындай бир кеп сөс уккан эдим: үлөшкени — тату, учкашканы — жорго.

— Көк жарамас, көөркий, бу сен чек ле алтай бала турбайын! — Оны Жаманай кайкап, акту күүнинен жаратты. — Бөрүлөрдүн үүрине кожулзаң, бөрү болорун, калыктын ортозына камдалышсан, качан да кайкал көрөң...

— «Кара бөкөнүн» тискинин тутпаганаардан бери чек удаган болбой — деп, Жаманайдын жалакай ла тегерик чырайына аяктап, Эрден сурады. — Байла, эмди ончозы ундылган.

— Эйе, удаган да, ундылган да — деп, Жаманай жөпсинди. — Тракторды таштап, койлодум. Оноң уй саадым. Эмди Рамазанла кожо ойто ло койлоп жадым... Жылдарым мынайып ла жылыжат...

Жаманай шааңын аякка катап ла аракы уруп, Эрденге тутты:

— Эрден, сен маймандардан чыккан эр эдин. Айдарда, меге жең кичи болор туруң. Мында бир карган эмеген жаткан деп, карын, ундыбай жүргениң жакшы. Тайга жерге улус келер эмес. Кезикте карыга да түжөринг. Келгениң жакшы... Балдар чыдаган, ары-бери таркап барган. Же бу чөөчөйдү тут.

— Мен чала ундып койгон эдим: бу слердинг балда-
раар канчу?

— Төртү — деп, Жаманай, бу суракты түкү ле байа-
гы бойынча сакуп отурган чылап, карууны тургуза ла
јандырды. Байла, балдарын чыдадып салганына тын-
зынып ла сүүнип жүрген болор. Је кем ого сүүнбейтен
эди. Балдар азырап, оморды кижі эдип салары — је-
нил керек беде! Ол куучынын оног ары улалтат: —
Јаан уулым айылду. Кижини бу јерден эмес, түкү Јаба-
ганнан алган. Эмди анда јуртагылап јат. База бирүзи
узак эмес: мынаар Карагол-Оозынын школында балдар
үредип, качылап јат. А Рамазан деген уулым боймла
кожо, койлоп ло туру. Бир Мара деп кыс бар. Ол ыра-
да барган. Түкү хакас јеринде, артист ине. Москвада
үренген. Эмди анда, хакас јеринде.

— Айдарда, кудаларды Хакасиядан сакуп отуры-
гар ба? Мен Абаканда болгом. Анда јап-јакшынак јиит-
тер ас эмес турган.

— Эмди озогызындыј бай-чүм јок эмей — деп айда-
ла, Эрденнинг үйине Жаманай кылчас эдип көрүп, теге-
рийте күлүмзиренип ийди. — Јаш үйенинг јолдоры би-
ригип ле түкү ле качан чарыпталып калган неме эмей.
А сенинг ада-эненг эзен-амыр ба, балам? — деп, эмеген
Эрденнинг үйиненг сонуркады.

Фатиманынг каруузы кыска болгон: адазы эзен. Узак
өйлөргө улай Ыраак Күнчыгыш талада иштеген. Эмди
де анда.

Жаманай оны ондоп, бажыла кекип, сонуркак күлүм-
зиренет. Оног санаазына кандый да јаркын кире кон-
ды. Бу аалга шүүлтезиле кожо ол, торт ло күн чилеп,
јарын, күлүмјининг текши сүүнчизиле тегерик чырайы
ороп ийди ошкош. Жаманайдын эриндери нени де айдар-
га күйбүрежип ле кыймыктажып турала, учында јар-
лады:

— Је, балдар, кожонг баштагар. — Оног омордын
кожонгын сакубай, узада тарткан үниле өдүни кожонг
доды:

Таайым келер болор деп,
Тарбаган эдин кадырдым.
Таайым келбей барарда,
Ташка чыгып ыйладым...

Жаманай бир оос кожондоп ийеле, токтој түшти.

— Эрден, сен бу отурган эрке-јараш эмегенинги ал

тайлап кожондоорго ўрет. Ол тушта керек там жаранып барар — деп, каткырып ла бажын кекип, — је-је, Эрден, не отурың, кожоннын экинчи жарымы кайда, не баштабайзың а?

Эрден мойношподы. Онын ўни кен ле элбек, жеңилчек ле коо. А баштаган кожонгы байагы кожоннын экинчи бөлүги эмес, өскө. Эрденнин кожонгы бу жердин... Бу жердин терең түбинен коскорылып чыккандый, онын жыды, чыгы ла ончо жулуктары мында, кожо... Бу кожондо Эрденнин жаш тужынын изи, жүрегинин сызы ла сүйүнчизи:

Ээрен-чоокыр жок эмес,
Эбире базың ээртеалбай...

Жаманай элес ойгө Эрденнин ўнин тыгдап отурала, кожонго бойы база киришти:

Эки туунын бажы эмес,
Эзен жүрзе, тушташпай...

Олордын ўндери тургуза ла бириге берди. Кожон эки кижинин ўниле кожо тыркырап, кандый да жайыңыр канатту куш чылап, жердин ўстиле учуп баратты. Ол жайгы агаштардын жажыл канаттарына, туулардын сындарына тийип, ыраакта турган Уч-Сүмердин мөңүн бажына табарып ийди ошкош.

Ыраактагы ла жууктагы — ончо кырлар бу кожонды тындагылай берди. Фатима оттың айагында жайып койгон апагаш кийiske отурып, кожоннын кўўзиле кожо ары-бери жайканат. Кожонды ээчий кожондор болгон. Фатима отуарга чылап, чала кыйынынан жадып алып, солун кўўни тындайт. Кезик арада ол сананганда, чындап та саң башка: бу кожонды жаңыс ла ол экў эмес, Фатима бойы база кожондоп тургандый билдирди...

— Көрзөң, Эрден, — деп, Жаманай онын колына тийип, ээгиле Фатима жаар кекиди.

Фатиманың кыскарта тоорып койгон кара чачы апагаш кийистин ўстинде там кара немедий, кандый да иле көрүнөт. Ол кожоннын кўўзине тууҗырап уйуктай бериптир. Бастыра бойы ээлгир ле жымжак, чыдалкадал жок, жайым ла тымый түшкен жатты. Оны көрүп, Эрденнин санаазына та нениң де учун энези кирип, жүре-

— Мен чала ундып койгон эдим: бу слердин балда-
раар канчу?

— Төртү — деп, Жаманай, бу суракты түкү ле байа-
гы бойынча сакып отурган чылап, карууны тургуза ла
жандырды. Байла, балдарын чыдадып салганына тын-
зынып ла сүүнип жүрген болор. Же кем ого сүүнбейтен
эди. Балдар азырап, оморды кижн эдип салары — је-
нил керек бедн! Ол куучынын онон ары улалтат: —
Жаан уулым айылду. Кижини бу јерден эмес, түкү Јаба-
ганнан алган. Эмдн анда јуртагылап јат. База бирүзн
узак эмес: мынаар Карагол-Оозынын школында балдар
үредип, качылап јат. А Рамазан деген уулым бойымла
кожо, койлоп ло туру. Бир Мара деп кыс бар. Ол ыра-
да барган. Түкү хакас јеринде, артист ине. Москвада
үренген. Эмдн анда, хакас јеринде.

— Айдарда, кудаларды Хакасиядан сакып отуры-
гар ба? Мен Абаканда болгом. Анда јап-јакшынак јинт-
тер ас эмес турган.

— Эмдн озогызындый бай-чүм јок эмей — деп айда-
ла, Эрденнинг үйине Жаманай кылчас эдип көрүп, теге-
рийте күлүмзиренип ийдн. — Јаш үйенин јолдоры би-
ригип ле түкү ле качан чарыпталып калган неме эмей.
А сенин ада-эненг эзең-амыр ба, балам? — деп, эмеген
Эрденнинг үйинен сонуркады.

Фатиманын каруузы кыска болгон: адазы эзен. Узак
өйлөргө улай Ыраак Күнчыгыш талада иштеген. Эмдн
де анда.

Жаманай оны ондоп, бажыла кекип, сонуркак күлүм-
зиренет. Онон санаазына кандый да јаркын кире кон-
ды. Бу аалга шүүлтезиле кожо ол, торт ло күн чилеп
јарын, күлүмјинин текши сүүнчизиле тегерик чырайын
ороп ийдн ошкош. Жаманайдын эриндери нени де айдар-
га күйбүрежип ле кыймыктажып турала, учында јар-
лады:

— Је, балдар, кожон баштагар. — Онон омордын
кожонын сакыбай, узада тарткан үниле өдүни кожон
доды:

Таайым келер болор деп,
Тарбаган эдин кадырдым.
Таайым келбей барарда,
Ташка чыгып ыйладым...

Жаманай бир оос кожондоп ийеле, токтой түшти.

— Эрден, сен бу отурган эрке-јараш эмегенингни ал

тайлап кожондоорго ўрет. Ол тушта керек там жаранып барар — деп, каткырып ла бажын кекип, — је-је, Эрден, не отурын, кожоннын экинчи жарымы кайда, не баштабайзын а?

Эрден мойношподы. Онын ўни кен ле элбек, жеңилчек ле коо. А баштаган кожоны байагы кожоннын экинчи бөлүги эмес, өскө. Эрденнинг кожоны бу жердин... Бу жердин терең түбинен коскорылып чыккандый, онын жыды, чыгы ла ончо жулуктары мында, кожо... Бу кожондо Эрденнинг жаш тужынын изи, жүрегинин сызы ла сүүнчизи:

Ээрен-чоокыр жок эмес,
Эбире базып ээртеалбай...

Жаманай элес өйгө Эрденнинг ўнин тындап отурала, кожонго бойы база киришти:

Эки туунын бажы эмес,
Эзен жүрзе, тушташпай...

Олордын ўндери тургуза ла бириге берди. Кожон эки кижинин ўниле кожо тыркырап, кандый да жайыгыр канатту куш чылап, жердин ўстиле учуп баратты. Ол жайгы агаштардын жажыл канаттарына, туулардын сындарына тийип, ыраакта турган Уч-Сүмердин мөнүн бажына табарып ийди ошкош.

Ыраактагы ла жууктагы — ончо кырлар бу кожонды тындагылай берди. Фатима оттын айагында жайып койгон апагаш кийiske отурып, кожоннын күүзиле кожо ары-бери жайканат. Кожонды ээчий кожондор болгон. Фатима отуарга чылап, чала кыйынынан жадып алып, солун күүни тындайт. Кезик арада ол сананганда, чындап та сан башка: бу кожонды жангыс ла ол экү эмес, Фатима бойы база кожондоп тургандый билдирди...

— Көрзөн, Эрден, — деп, Жаманай онын колына тийип, ээгиле Фатима жаар кекиди.

Фатиманын кыскарта тоорып койгон кара чачы апагаш кийистин ўстинде там кара немедий, кандый да иле көрүнөт. Ол кожоннын күүзине тууырап уйуктай бериптир. Бастыра бойы ээлгир ле жымжак, чыдалкадал жок, жайым ла тымый түшкен жатты. Оны көрүп, Эрденнинг санаазына та ненин де учун энези кирип, жүре-

гин эрей тартып ийди: «Эх, энем эзен жүрген болзо, эмди келдин база мынайып ла көрүп отурар эди!»...

Күннинг чогы өчүп баратты. Уч-Сүмердин баштары там ла жаркындалып, кижинин көзүн кылбыктырат. Онын мөңкүлик төбөсүн күн бойынын калганчы чогыла өртөп тургандый. Кажы ла өткөн элес сайын серүүннинг көлөткөзү койылат. Мында жаантайын андый. Эрден оны түкү лө жаш тужынан бери билер. Ол тужында омордын мындый ок чадыр айылы Кызыл Таш дейтен кайанын жуугында кымынып калган туратан эди. Ол тужында Кызыл Ташты эдектей жаш чагалдар өскөн. Эмди омор жоон тыттар болуп, жажыл бүрлерин жайа салып, кайаны эдектей айланыжып ла бийелеп, бу энирги бүрүңкийде камнын түнүриле түңкүлдөп, баргылап жаткандый бодолот.

Эрден чала жатыра түшкөн кайаны өрө атпактанат. Ол кичинек тужында бу ташты канча катап кырлабады деер! Эмди озогы изиле базып, таныш жиктерди лө кандый бир ташты катап ажыктайт. Мынан турлуда тудулган кажаган-чедендерди көргөндө, түкү лө жебрен чакта туткан, эмди чириирине жеде бергендий көрүнөт. Бу тудулган жүзүн-башка немелердин лө эски айылдын үстиле канча кире салкын, жаңмыр ла кар өткөн. Же андый да болзо, айыл да, өскөлөри де озогы ла бойы, бир де кубулбагандый. Байла, онын да учун, эмди лө ол ыжы чоргып турган айылдан энези чыгып, эки колын оозына кааспай тудуп, кыйгырып ийгедий: «Эй, Эрден, сен кайда? Күн кырга жууктай берди! Бас бери, жан...»

Энези жаантайын ла кату өдүктү жүрөтөн. Ары-бери басканда, табыжы «күлүрт-күлүрт» эдип турар. Кой те-резе эски тонын ийинине жабынып, эскирей берген каракилин бөрүгинин андый ок эски чачагы ары-бери жайылып ла чычандап туратан эди. «Бруцеллезту уйларды кабырбаган болзо, энем, айса болзо, эмди де эзен жүрөт эди» — деп, Эрденнинг жүреги чым эдип калды.

Онын алдына өткөн ыраак жылдардын кыжы эбелип келди. О, ол тушта кандый тыг сооктор болотон! А кыш, а жылдар, уур кош салып койгон эски чанактар чылап, чыкырап ла какырап өткүлөп жадатан. Уйлардын уур онтожы, ыгыранганы, кепшенгени онын кулагына узак жылдарды өткүрө эмди де угулат.

Энези оорый бергенде, Эрден кажаганды жаңыскай

арчып, ӧлӧнг жайып ла уйлар сугарып, база тынг ла иштетенен. Мекечи сооп калган темир печкенин жанындагы тӧжӧгине жадып, калтырап ла терлеп, улай ла улай жӧдӧлдөп жадатан эди. Кезикте оорузуна чыдажып болбой, уулы кӧрбӧс аразында ыйлап та туратан. Шак ла ол жылдарда, тышкары чакырап турган кыштын ӧдӧрин, Эрден чилеп, кем де сагыбаган болор. Бу ла жеткерлӧ кыш ӧдӧп, жай жедип келзе, жӱрӱм чик жок жениле беретенин Эрден жакшы билетен. Жайдын сӱӱнчизи кыска да болзо, же онын келгенинен артык не де жок. Олор жайгыда Ары-Кемнин чанкыр кӧлинин жанындагы жайлузуна кӧчӧтӧн. Жай... Айылдын ыжы чоргып турар. Уйлар жайым одордо. Бу турлу олордын болгон. Олӧнг кижинин бажынан ажыра ӧзӧп калган, олордын жӱзӱн-башка жыды жаарзып жадар. Балтырган-баргаанын ортозуна жалбагынан жада да тӱжерге кандый жакшы! Анчадала жайлуга кӧчӧп келген кӱн сӱӱнчилӧ. Уйдын ылмай базып койгон эски ӧтӧктӧнг кандык коркушту ӧзӧр. Андый жерде чыккан кандык жаан да болор. Оны казарга жери де жымжак. Кезикте кандык жагыс жерден уйалап ӧзӧр ине. Бир ле кассанг, бир ууш кандык! Эмди онын кыссылтым чечектери тӱшкӧлөп, быжып калган уур болчок баштары чала жантигынан салактагылап турган болор. А жалбырактары дезе, арып калган ийттин тили чилеп, кӧжӧ салактайтан эди. Тайга жер жымжак ла чыкту. Эмеш ле казып ийзенг, кара тобрактын алдынан кандыктар кажас эдип, чыга конгылап келер.

Малчылардын ла уй саачылардын балдарына жайданг артык ӧй качан да табылбас. Сӱтти канча кире кӱӱнин бар — ич. А эжегей, быштак ла курут кайда?

Ононг ойто ло кӱс келер. Ӗдӧк ле жылу кийим кийетен ӧй. Кыштын жыды кайда да ыраак, же анайда ок бу ла жанында неме ошкош. Кунукчылду. Жӱрегин сыстап, та неге де бодоп ло эригип турар.

Бир катап кышкыда Эрден энезинен сураган эди:

— Энем, бис эртен ле ойто жайлуга кӧчӧ берзеес кайдар а?

— А анда эмди, тайгада, бис нени эдетенис, балам?

— Жай анда жажарып артып калган жок беги, эне? Анда эмди де жылу болор. Кандык ӧзӧп жат, эжегей кайнадарыс, быштак сыгарыс.

гин эрей тартып ийди: «Эх, энем эзен жүрген болзо, эмди келдин база мынайып ла көрүп отурар эди!»...

Күннинг чогы өчүп баратты. Уч-Сүмердин баштары там ла жаркындалып, кижинин көзүн кылбыктырат. Онын мөңкүлик төбөзүн күн бойынын калганчы чогыла өртөп тургандый. Кажы ла өткөн элес сайын серүүннинг көлөткөзү койылат. Мында жаантайын андый. Эрден оны түкү ле жаш тужынан бери билер. Ол тужында олордын мындый ок чадыр айылы Кызыл Таш дейтен кайанын жуугында кымынып калган туратан эди. Ол тужында Кызыл Ташты эдектей жаш чагалдар өскөн. Эмди олор жоон тыттар болуп, жажыл бүрлерин жайа салып, кайаны эдектей айланыжып ла бийелеп, бу эниргин бүрүңкийде камнын түнүриле түнкүлдөп, баргылап жаткандый бодолот.

Эрден чала жатыра түшкөн кайаны өрө атпактанат. Ол кичинек тужында бу ташты канча катап кырлабады деер! Эмди озогы изиле басып, таныш жиктерди ле кандый бир ташты катап аяктайт. Мынан турлуда тудулган кажаган-чедендерди көргөндө, түкү ле жебрен чакта туткан, эмди чириирине жеде бергендий көрүнөт. Бу тудулган жүзүн-башка немелердин ле эски айылдын үстиле канча кире салкын, жаңмыр ла кар өткөн. Же андый да болзо, айыл да, өскөлөри де озогы ла бойы, бир де кубулбагандый. Байла, онын да учун, эмди ле ол жы чоргып турган айылдан энези чыгып, эки колун оозына кааспай тудуп, кыйгырып ийгедий: «Эй, Эрден, сен кайда? Күн кырга жууктай берди! Бас бери, жан...»

Энези жаантайын ла кату өдүктү жүрөтөн. Ары-бери басканда, табыжы «күлүрт-күлүрт» эдип турар. Кой терези эски тонын ийнине жабынып, эскирей берген кара килин бөрүгинин андый ок эски чачагы ары-бери жайылып ла чычагдап туратан эди. «Бруцеллезту уйларды кабырбаган болзо, энем, айса болзо, эмди де эзен жүрөт эди» — деп, Эрденнин жүреги чым эдип калды.

Онын алдына өткөн ыраак жылдардын кыжы эбелип келди. О, ол тушта кандый тыг сооктор болотон! А кыш, а жылдар, уур кош салып койгон эски чанактар чылап, чыкырап ла какырап өткүлөп жадатан. Уйлардын уур онтожы, ыныранганы, кепшенгени онын кулагына узак жылдарды өткүрө эмди де угулат.

Энези оорый бергенде, Эрден кажаганды жаңыскаан

арчып, өлөң жайып ла уйлар сугарып, база тын ла иштетенетен. Мекечи сооп калган темир печкенин жанындагы төжөгине жадып, калтырап ла терлеп, улай ла улай жөдүлдеп жадатан эди. Кезикте оорузуна чыдажып болбой, уулы көрбөс аразында ыйлан та туратан. Шак ла ол жылдарда, тышкары чакырап турган кыштын өдөрүн, Эрден чилеп, кем де сакыбаган болор. Бу ла жеткерлү кыш өдүп, жай жедип келзе, жүрүм чик жок жеңиле беретенин Эрден жакшы билетен. Жайдын сүүнчизи кыска да болзо, же онын келгенинен артык не де жок. Олор жайгыда Ары-Кемнин чанкыр көлинин жанындагы жайлузуна көчөтөн. Жай... Айылдын ыжы чоргып турар. Уйлар жайым одордо. Бу турлу олордын болгон. Өлөң кижинин бажынан ажыра өзүп калган, олордын жүзүн башка жыды жаарзып жадар. Балтырган-баргаанын ортозуна жалбагынан жада да түжерже кандый жакшы! Анчадала жайлуга көчүп келген күн сүүнчилү. Уйдын ылмай басып койгон эски өтөктөн кандык коркушту өзөр. Андый жерде чыккан кандык жаан да болор. Оны казарга жери де жымжак. Кезикте кандык жаңыс жерден уйалап өзөр ине. Бир ле кассан, бир ууш кандык! Эмди онын кыскалтым чечектери түшкүлөп, быжып калган уур болчок баштары чала жантигынан салактагылап турган болор. А жалбырактары дезе, арып калган ийттин тили чилеп, көжү салактайтан эди. Тайга жер жымжакла чыкту. Эмеш ле казып ийзен, кара тобрактын алдынан кандыктар кажас эдип, чыга конгылап келер.

Малчылардын ла уй саачылардын балдарына жайдан артык ой качан да табылбас. Сүтти канча кире күүнин бар — ич. А эжегей, быштак ла курут кайда?

Онон ойто ло күс келер. Өдүк ле жылу кийим кийетен ой. Кыштын жыды кайда да ыраак, же анайда ок бу ла жанында неме ошкош. Кунукчылду. Жүрегин сыстап, та неге де бодоп ло эригип турар.

Бир катап кышкыда Эрден энезинен сураган эди:

— Энем, бис эртен ле ойто жайлуга көчө берзеес кайдар а?

— А анда эмди, тайгада, бис нени эдетенис, балам?

— Жай анда жажарып артып калган жок беги, эне? Анда эмди де жылу болор. Кандык өзүп жат, эжегей кайнадарыс, быштак сыгарыс.

Энези уулын кенете кучактай алып, јымжак алака-ныла онын кату ла атырайышкан чачын узак-узак сый-мап, мынайда шымыранган:

— Баламды сени, јаш, тенек немемди мыны...

О, өйлөрдин өдүжин, жүрүмнин узагын! Жок, өйлөрдин өдүжин, жүрүмнин кысказын!.. Ончозы кече ле болгон неме ошкош. А бир кезикте түкү ле јебрен чактагы жүрүмди эске алынып ла коскорып тургандый.

Јайылып ла айланыжып өткөн јастардын бирүзин Эрден качаннын качан да ундыбас. Ундыйын да дезен, шак ла ол күн өскөлөринен аңыланып, онын меезине јаншынып калгандый.

Эртен тура. Эрден бүгүн эрте ойгонгон. Ойгоно чарчап келзе, кайда да күүктин үни јынк ла јынк... Ол некей тоннын алдынан тура жүгүрип, тургуза ла чыга конгон. Күүктин эткениле кожо ол күн бастыра ар-бүткен, бастыра телекей ле талалар кубулып јаткандый билдирген. Меестер ле агаштар јажаргылап, өзөктөрдин ичине түшкен јылула кожо көпөгөш ынаар тартылып турган. А бажынын үстиндеги көгөлтирим-ак ла бийик тенгеринин түбинен, кандый да өдүни, корон ло мөт колынышкан тамчы чылап, күүктин үни — јынк ла јынк, јынк ла јынк... Уулчак эки колын эки башка јайа салып, кайдаар да, көс лө јеткен јерге шунга берер күүндү де болзо, је јаскы күүктин үни оны божотпой турды.

— Эдил үндү күүк јанган — деп, энезинин үни угулды. — Јай деп неменин келгени бу туру. — А ол дезе энезинин базып келгенин сеспей де калган. Мекечи уулчагынын јанына отура түжүп, онын колынан ала койып, кенете сурады: — Балам, сен баштапкы күүктин үнин кажы кулагымла озо уктын?

— Он — деп, Эрден сананбай да айда салды, — он кулагымла уккам, эне, — оюн эмеш сананып, энезине көрүп, күүкти тындап турала, кожуп ийди: — Күүк агашту јанында эдип јат. Мен он кулагымла уккам... А не?

— Јакшы, сүрекеј јакшы эmdir, балам! — деп, Мекечи сүүне берди. — Јаан улустын сөзиле болзо, сен ырысту болорын, балам. Айса, сенин ырызын тарткан болзо, фронттон удабас адан јанып келер.

Ол тужында Эрденнин энези кандый јиит ле јараш, кеберкек болгон! Эки көзи нени де кайкап калгандый —

ачык, билдирер-билдирбес каткылу. А өңи кандый дей-
зигер? Энезинин көстөринин өңи күрен болгон. Тирү
ле кандый да билдирбес чочыдулу. Сырагай ла элик-
тин көстөри ине! А чырайы жукачак ла каткак. Андый
ок жукачак ла чала чөйбөк ээктү.

— Адам жанып келер, адам жанып келер! — деп, уул-
чак алакандарыла учазына чабынып, атту кижичилеп,
энезин эбире секирип ле калып турды.

Онон бери тын да удабаган. Алтайдын городторын
ла кобы-жиктерин айланып, сүүнчилү табыш жайыла
берген: «Канду жуу токтогон! Кызыл Черү женген!»

Өзөк төмөн карарып барган жолдын түбинде тоозын
көдүрилип, кандый бир кижичилеп учуртып келип жаткан
болзо, ойто ло ол сүүнчилү жар жагыдан угулар:

«Жуу токтогон! Фашисттердин бажы базылган!..»

Шак ла мындый күндөрдүн бирүзүндө Мекечинин
иштеп турган турлузына деремнеден улус келген. Олор
терлеп-бурлап чайлаардан озо, өзөктө баштапкы сол-
дат Кумдус черүден жанып келгени керегинде айдыш-
кан. Же жагыс ла комудалду неме — ол бут жок бурыл-
ган. Андый да болзо, бойынын бала-барказынын ла тө-
рөгөндөрүнүн ортозында жүрөт. Онызы жаан ырыс. Тө-
рөл жеринин ару кейиле де тынып, онын агарышкан
сындарынын көк-жалтырт карына да көрүп жүрөт кире-
лү неме эмес!

Мекечи ол ло күн адын ээртеп, Эрденди учкаштырып
ийеле, өзөк түшкөн.

Кумдус эште улус жык ла толо жуулган. Өдөр дө, ба-
зар да эмес. Ончолоры фронттон жаңы келген кижиге
жолугарга, эзен-жакшызын айдарга ла эрмек-куучын су-
рап угарга келгендери жарт. Же андый да болзо, ончоло-
рынын көксинде бир энчикпес сурак күйбүрөп ле өртөп
жаткан: — Кумдус фронтто жүрүп, олордун төрөгөндө-
ринен кемге-кемге жолукты, көрди, айса кожо болды
эмеш пе а?..

— Же, карын, тирү артканын жакшы, эзен-амыр жү-
рүп, жер-алтайыга жанып келгенинен артык не бар
эди! — дежи, кажызы ла айдышкан. Анайда ок кажы-
зы ла онын протезтерине кандый да жажытту ла жал-
танчылу көргүлөгендер.

— Сен ол жеткерлү талада жүрүп, менин уулыма жо-
луктын эмеш пе, Кумдус?

Мекечи уулын жединип алып, улустын ортозыла жүк

Энези уулын кенете кучактай алып, жымжак алаканыла онын кату ла атырайышкан чачын узак-узак сыймап, мынайда шымыранган:

— Баламды сени, јаш, тенек немемди мыны...

О, өйлөрдинг өдүжин, жүрүмнинг узагын! Јок, өйлөрдинг өдүжин, жүрүмнинг кысказын!.. Ончозы кече ле болгон неме ошкош. А бир кезикте түкү ле јебрен чактагы жүрүмди эске алынып ла коскорып тургандый.

Јайылып ла айланыжып өткөн јастардын бирүзин Эрден качаннын качан да ундыбас. Ундыйын да дезен, шак ла ол күн өскөлөринен аныланып, онын меезине јапшынып калгандый.

Эртен тура. Эрден бүгүн эрте ойгонгон. Ойгоно чарчап келзе, кайда да күүктин үни јынк ла јынк... Ол некей тоннын алдынан тура жүгүрип, тургуза ла чыга конгон. Күүктин эткениле кожо ол күн бастыра ар-бүткен, бастыра телекей ле талалар кубулып јаткандый билдирген. Меестер ле агаштар јажаргылап, өзөктөрдинг ичине түшкен јылула кожо көпөгөш ынаар тартылып турган. А бажынын ўстиндеги көгөлтирим-ак ла бийик тенеринин түбинен, кандый да өдүни, корон ло мөт колынышкан тамчы чылап, күүктин үни — јынк ла јынк, јынк ла јынк... Уулчак эки колын эки башка јайа салып, кайдаар да, көс лө јеткен јерге шуна берер күүндү де болзо, је јаскы күүктин үни оны божотпой турды.

— Эдил үндү күүк јанган — деп, энезинин үни угулды. — Јай деп неменин келгени бу туру. — А ол дезе энезинин бazyп келгенин сеспей де калган. Мекечи уулчагынын јанына отура түжүп, онын колынан ала койып, кенете сурады: — Балам, сен баштапкы күүктинг үнин кажы кулагыгла озо уктын?

— Он — деп, Эрден сананбай да айда салды, — он кулагымла уккам, эне, — оион эмеш сананып, энезине көрүп, күүкти тындап турала, кожуп ийди: — Күүк агашту јанында эдип јат. Мен он кулагымла уккам... А не?

— Јакшы, сўрекей јакшы эмтир, балам! — деп, Мекечи сўўне берди. — Јаан улустын сөзиле болзо, сен ырысту болорын, балам. Айса, сенин ырызын тарткан болзо, фронттон удабас адаг јанып келер.

Ол тужында Эрденнинг энези кандый јиит ле јараш, кеберкек болгон! Эки көзи нени де кайкап калгандый —

ачык, билдирер-билдирбес каткылу. А өңи кандый дей-
зигер? Энезинин көстөринин өңи күрөң болгон. Тирү
ле кандый да билдирбес чочыдулу. Сыранай ла элик-
тинг көстөри ине! А чырайы жукачак ла каткак. Андый
ок жукачак ла чала чөйбөк ээктү.

— Адам жанып келер, адам жанып келер! — деп, уул-
чак алакандарыла учазына чабынып, атту кижичилеп,
энезин эбире секирип ле калып турды.

Онон бери тың да удабаган. Алтайдын городторын
ла кобы-жиктерин айланып, сүүнчлү табыш жайыла
берген: «Канду жуу токтогон! Кызыл Черү женген!»

Өзөк төмөн карарып барган жолдын түбинде тоозын
көдүрилип, кандый бир кижичил учуртып келип жаткан
болзо, ойто ло ол сүүнчилү жар жагыдан угулар:

«Жуу токтогон! Фашисттердин бажы базылган!..»

Шак ла мындый күндөрдүн бирүзүндө Мекечинин
иштеп турган турлузына деремнеден улус келген. Олор
терлеп-бурлап чайлаардан озо, өзөктө баштапкы сол-
дат Кумдус черүдөн жанып келгени керегинде айдыш-
кан. Же жаңыс ла комудалду неме — ол бут жок бурыл-
ган. Андый да болзо, бойынын бала-барказынын ла тө-
рөгөндөрүнүн ортозында жүрөт. Онызы жаап ырыс. Тө-
рөл жеринин ару кейиле де тынып, онын агарышкан
сындарынын көк-жалтырт карына да көрүп жүрөт кире-
лү, неме эмес!

Мекечи ол ло күн адын ээртеп, Эрденди учкаштырып
ийеле, өзөк түшкөн.

Кумдус эште улус жык ла толо жуулган. Өдөр дө, ба-
зар да эмес. Ончолоры фронттон жаңы келген кижиге
жолугарга, эзен-жакшызын айдарга ла эрмек-куучын су-
рап угарга келгендери жарт. Же андый да болзо, ончоло-
рынын көксинде бир энчикпес сурак күйбүрөп ле өртөп
жаткан: — Кумдус фронтто жүрүп, олордын төрөгөндө-
ринин кемге-кемге жолукты, көрди, айса кожо болды
эмеш пе а?..

— Же, карын, тирү артканын жакшы, эзен-амыр жү-
рүп, жер-алтайына жанып келгенинен артык не бар
эди! — дежи, кажызы ла айдышкан. Анайда ок кажы-
зы ла онын протезтерине кандый да жажытту ла жал-
танчылу көргүлөгендер.

— Сен ол жеткерлү талада жүрүп, менин уулыма жо-
луктын эмеш пе, Кумдус?

Мекечи уулын жединип алып, улустын ортозыла жүк

ле арайдан өрө өдүп, Кумдуска кол берип жакшылашкан. Онын эки көзи кенетийин Кумдустын агаш буттарын база жастыра албады. Мекечи кенете серт эдип, соокко тонгон кижичилеп, жарындарын силкип ийгенин бойы да билбей калды. Онон көзүнөн сыранай ла ртуть ошкош тайкылчан ла уур жаштар сызылып, тонынын женине улай-телей келип түшкүледи. Улус көрүп ийгей деп мендеген чилеп, Мекечи кызыл бөстөн эткен эски курун чечип, онын учыла көстөрүн арчып; токунаарга албаданат. База бир кезек өйдүн бажында ол Эрденди бойынан озо ичкери ийдип, мынайда шымыранды:

— Бу отурган кижидезе, балам, сенин аданга кожо жууда болгон. Же уйалба, уулым, ичкери басып эзендеш, адан качан жанар — сурап ук.

Эрден тын адыркап, жана болуп ла тескерлеп, онон энезинин кийине жажынат.

— Акыр, бу сен кемнин уулы эдин а? — деп, Кумдус эрке үниле сурады. — Жакшы уулчактар адазынын адып ундыбайтан эди. Же айдып ий, сен кемнин уулы эдин а?

Эрден бажын салактадып, жаңыс ла чимиригин тескери тартынат. Же андый да болзо, уулчактын кичинек ле кадалгак көстөри кабактарынын алдынан солун кижиге кылайат.

— Чындап та, сен кемнин уулы эдин, же айдып ий. Уйалба, айдып ий, мен угайын.

Уулчак угулар-угулбас үниле шымыранды:

— Мен... Мен Учурдын уулы.

— Кемнин-кемнин дедин? Мен укпай калдым — деп, Кумдус өнөтийин андышты. — Кажы, база катап айдып ийзең ле.

— Уч-чур-дын! — деп, Эрден эмеш байагызынан тыгыда айтты.

— А-а, бат кандый, Учурдын?! Кандый чокум айттын, тен солдаттын бойы турун ине! — деп, Кумдус оны мактады. — Генерал да болоруннан маат жок эмтир ине! Мен билерим сенин аданды. Ол коркушту аткыр кижичемей. Фашисттерди жууда кудын чыгарып, база көп лө кырган деп уккам. А эмди мындый неме айдып бер, балам, бат ол тушта эр болорун, — сенин сөөгин не эди а?

Эрден эрмек айдарынан жалтанбай барды. Таныш эмес те болзо, же жалакай кижиге темиге берген ошкош.

— Май-ман.

— Уктыгар ба, кандый јакшы уулчак, ончозын билер! — Кумдус чындап та кайкап, эбире отурган улуска јилбиркек ле сонуркак көстөриле көрөт. — А калак, адынды сурап угатанымды ундып койгон турум ине! Кем эди сенин адын а?

— Эрден.

— Је бат, эмди болор. Эмди бис таныш улус — деп айдала, Кумдус бойынын түктү колдорын коштойында јаткан јолду таарга сукты. Онон кандый да өлө-чоокыр чаазынга ороп койгон кичинегеш неме чыгарып келди. — Ме, ал, амзап көр, кандый неме эмеш. А удабас сенин адан јанып келер. Ол тушта сеге бир таарга толтыра конпет экелер.

Өбөгөни чындап та эртен ле јанып келетен чилеп, Мекечинин чырайы кенете јарып, сыны да түзелип, улу тынып ийеле, онон кандый да алкышту ла сүүнчилү күлүмјизин јайылтып, бу айылдан омок күүндү чыкты.

Эрденди ол ло јединген бойы бир де божотпой, ада-энезине, Аба өбөгөнгө лө Тарыйга, бу јаан туштажу ла солун керегинде айдарга мендей-шиндей базып ийди. Је Эрден кенете энезинин колынан уштылып, эртен туранын чалынына өдүк јок базышка кажайып калган тамандары элбендеп, байагы чоокыр чаазынга ороп койгон конфетти јолуккан ла балдарга көргүзип ле көөркөдип, ичкери жүгүрди:

— Менин адам база јанып келер! Ол эртен ле айлында болор! Бүтпей турган болзон, барып Кумдустан сурап ук. Ол айткан: адан келип јат, бир таар конпет экелип јат деп...

Эрден јаан адазынын айлынын јабыс бозогозын алтаган ба айса јок по — тургуза ла јарлаган:

— Аба, карган эне, эртен адам јанып келер!

Оттын аягында изидинип јаткан Аба өбөгөн араа-йынан өрө өңдөйип келди:

— Сеге мындый сүүнчини кем айтты, балам?

— Јуучыл кижии айткан, Кумдус... Ол энеме база онойып айткан! Је айтсан, эне, не турун! Кумдус јангы ла биске нени айткан эди?

— Көк јарамас, бу чын эмеш пе? — деп, Тарый эмеген тезиникпей барды.

— А онызы меге түкү качаннан бери јарт — деп,

ле арайдаг өрө өдүп, Кумдуска кол берип жакшылашкан. Онын эки көзи кенетийин Кумдустын агаш буттарын база жастыра албады. Мекечи кенете серт эдип, соокко тонгон кижичилеп, жарындарын силкип ийгенин бойы да билбей калды. Онон көзине сыраңайлап ртуть ошкош тайкылчанла уур жаштар сызылып, тонынын жеңине улай-телей келип түшкүледи. Улус көрүп ийгейдеп мендеген чилеп, Мекечи кызыл бөстөн эткен эски курун чечип, онын учула көстөрүн арчып; токунаарга албаданат. База бир кезек өйдүн бажында ол Эрденди бойынан озо ичкери ийдип, мынайда шымыранды:

— Бу отурган кижидезе, балам, сенин адаңла кожо жууда болгон. Же уйалба, уулым, ичкери басып эзендеш, адаң качан жанар — сурап ук.

Эрден тын адыркап, жана болуп ла тескерлеп, онон энезинин кийнине жажынат.

— Акыр, бу сен кемнин уулы эдинг а? — деп, Кумдус эрке үниле сурады. — Жакшы уулчактар адазынын адын ундыбайтан эди. Же айдып ий, сен кемнин уулы эдинг а?

Эрден бажын салактадып, жаңыс ла чимиригин тескери тартынат. Же андый да болзо, уулчактын кичинек ле кадалгак көстөри кабактарынын алдынан солун кижиге кылайат.

— Чындап та, сен кемнин уулы эдинг, же айдып ий. Уйалба, айдып ий, мен угайын.

Уулчак угулар-угулбас үниле шымыранды:

— Мен... Мен Учурдын уулы.

— Кемнинг-кемнинг дедин? Мен укпай калдым — деп, Кумдус өнөтийин андышты. — Кажы, база катап айдып ийсен ле.

— Уч-чур-дын! — деп, Эрден эмеш байагызынан тыгыда айтты.

— А-а, бат кандый, Учурдын?! Кандый чокум айттың, тен солдаттын бойы туруң ине! — деп, Кумдус оны мактады. — Генерал да болорыңнан маат жок эмтир ине! Мен билерим сенин аданды. Ол коркушту аткыр кижичемей. Фашисттерди жууда кудын чыгарып, база көп лө кырган деп уккам. А эмди мындый неме айдып бер, балам, бат ол тушта эр болорың, — сенин сөөгүң не эди а?

Эрден эрмек айдарынан жалтанбай барды. Таныш эмес те болзо, же жалакай кижиге темиге берген ошкош.

ле арайдан өрө өдүп, Кумдуска кол берип жакшылашкан. Онын эки көзи кенетийин Кумдустын агаш буттарын база жастыра албады. Мекечи кенете серт эдип, соокко тонгон кижичилеп, жарындарын силкип ийгенин бойы да билбей калды. Онон көзине сыраңайлап ртуть ошкош тайкылчанлап уур жаштар сызылып, тонынын женине улай-телей келип түшкүлөдү. Улус көрүп ийгейдеп мендеген чилеп, Мекечи кызыл бөстөн эткен эски курун чечип, онын учула көстөрүн арчып; токунаарга албаданат. База бир кезек ойдин бажында ол Эрденди бойынан озо ичкери ийдип, мынайда шымыранды:

— Бу отурган кижиде, балам, сенин аданга кожо жууда болгон. Же уйалба, уулым, ичкери басып эзен деш, адан качан жанар — сурап ук.

Эрден тын адыркап, жана болуп ла тескерлеп, онон энезинин кийинине жажынат.

— Акыр, бу сен кемнин уулы эдин а? — деп, Кумдус эрке үниле сурады. — Жакшы уулчактар адазынын адын ундыбайтан эди. Же айдып ий, сен кемнин уулы эдин а?

Эрден бажын салактадып, жаңыс ла чимиригин тескери тартынат. Же андый да болзо, уулчактын кичинек ле кадалгак көстөри кабактарынын алдынан солун кижиге кылайат.

— Чындап та, сен кемнин уулы эдин, же айдып ий. Уйалба, айдып ий, мен угайын.

Уулчак угулар-угулбас үниле шымыранды:

— Мен... Мен Учурдын уулы.

— Кемнин-кемнин дедин? Мен укпай калдым — деп, Кумдус өнөтийин андышты. — Кажы, база катап айдып ийсен ле.

— Уч-чур-дын! — деп, Эрден эмеш байагызынан тыгыда айтты.

— А-а, бат кандый, Учурдын?! Кандый чокум айттың, тен солдаттын бойу туруң ине! — деп, Кумдус оны мактады. — Генерал да болорунан маат жок эмтир ине! Мен билерим сенин аданды. Ол коркушту аткыр кижичилемей. Фашисттерди жууда кудын чыгарып, база көп лө кырган деп уккам. А эмди мындый неме айдып бер, балам, бат ол тушта эр болорун, — сенин сөөгүн не эди а?

Эрден эрмек айдарынан жалтанбай барды. Таныш эмес те болзо, же жалакай кижиге темиге берген ошкош.

— Май-ман.

— Уктыгар ба, кандый јакшы уулчак, ончозын билер! — Кумдус чындап та кайкап, эбире отурган улуска јилбиркек ле сонуркак көстөриле көрөт. — А калак, адынды сурап угатанымды ундып койгон турум ине! Кем эди сенин адын а?

— Эрден.

— Је бат, эмди болор. Эмди бис таныш улус — деп айдала, Кумдус бойынын түктү колдорын коштойында јаткан јолду таарга сукты. Онон кандый да өлб-чоокыр чаазынга ороп койгон кичинегеш неме чыгарып келди. — Ме, ал, амзап көр, кандый неме эмеш. А удабас сенин адаң јанып келер. Ол тушта сеге бир таарга толтыра конпет экелер.

Өбөгөни чындап та эртен ле јанып келетен чилеп, Мекечинин чырайы кенете јарып, сыны да түзелип, улу тынып ийеле, онон кандый да алкышту ла сүүнчилү күлүмјизин јайылтын, бу айылдан омок күүндү чыкты.

Эрденди ол ло јединген бойы бир де божотпой, ада-энезине, Аба өбөгөнгө лө Тарыйга, бу јаан туштажу ла солун керегинде айдарга мендей-шиндей базып ийди. Је Эрден кенете энезинин колынан уштылып, эртен туранын чалынына өдүк јок базышка кажайып калган тамандары элбендеп, байагы чоокыр чаазынга ороп койгон конфетти јолуккан ла балдарга көргүзип ле көөркөдип, ичкери жүгүрди:

— Менин адам база јанып келер! Ол эртен ле айлында болор! Бүтпей турган болзон, барып Кумдустан сурап ук. Ол айткан: адаң келип јат, бир таар конпет экелип јат деп...

Эрден јаан адазынын айлынын јабыс бозогозын алтаган ба айса јок по — тургуза ла јарлаган:

— Аба, карган эне, эртен адам јанып келер!

Оттын аяагында изидинип јаткан Аба өбөгөн араайынан өрө өңдөйип келди:

— Сеге мындый сүүнчини кем айтты, балам?

— Јуучыл кижии айткан, Кумдус... Ол энеме база онойып айткан! Је айтсан, эне, не турун! Кумдус јаңы ла биске нени айткан эди?

— Көк јарамас, бу чын эмеш пе? — деп, Тарый эмеген тезиникпей барды.

— А онызы меге түкү качаннан бери јарт — деп,

ле арайдан өрө өдүп, Кумдуска кол берип жакшылашкан. Онын эки көзи кенетийин Кумдустун агаш буттарын база жастыра албады. Мекечи кенете серт эдип, соокко тонгон кижичилеп, жарындарын силкип ийгенин бойы да билбей калды. Онон көзинен сыраңай ла ртуть ошкош тайкылчан ла уур жаштар сызылып, тонынын женине улай-телей келип түшкүлөди. Улус көрүп ийгей деп мендеген чилеп, Мекечи кызыл бөстөн эткен эски курун чечип, онын учыла көстөрүн арчып; токунаарга албаданат. База бир кезек ойдин бажында ол Эрденди бойынан озо ичкери ийдип, мынайда шымыранды:

— Бу отурган кижичилеп, балам, сенин адаңла кожо жууда болгон. Же уйалба, уулым, ичкери базып эзен деш, адаң качан жанар — сурап ук.

Эрден тын адыркап, жана болуп ла тескерлеп, онон энезинин кийинине жажынат.

— Акыр, бу сен кемнин уулы эдин а? — деп, Кумдус эрке үниле сурады. — Жакшы уулчактар адазынын адын ундыбайтан эди. Же айдып ий, сен кемнин уулы эдин а?

Эрден бажын салактадып, жаңыс ла чимиригин тескери тартынат. Же андый да болзо, уулчактын кичинек ле кадалгак көстөри кабактарынын алдынан солун кижиге кылайат.

— Чындап та, сен кемнин уулы эдин, же айдып ий. Уйалба, айдып ий, мен угайын.

Уулчак угулар-угулбас үниле шымыранды:

— Мен... Мен Учурдын уулы.

— Кемнин-кемнин дедин? Мен укпай калдым — деп, Кумдус өнөтийин аңдышты. — Кажы, база катап айдып ийзең ле.

— Уч-чур-дын! — деп, Эрден эмеш байагызынан тыгыда айтты.

— А-а, бат кандый, Учурдын?! Кандый чокум айттын, тен солдаттын бойы турун ине! — деп, Кумдус оны мактады. — Генерал да болорыннан маат жок эмтир йне! Мен билерим сенин адаңды. Ол коркушту аткыр кижичилеп. Фашисттерди жууда кудын чыгарып, база көп лө кырган деп уккам. А эмди мындын неме айдып бер, балам, бат ол тушта эр болорун, — сенин сөөгин не эди а?

Эрден эрмек айдарынан жалтанбай барды. Таныш эмес те болзо, же жалакай кижиге темиге берген ошкош.

— Май-ман.

— Уктыгар ба, кандый јакшы уулчак, ончозын билер! — Кумдус чындап та кайкап, эбире отурган улуска јилбиркек ле сонуркак көстөриле көрөт. — А калак, адынды сурап угатанымды ундып койгон турум ине! Кем эди сенин адын а?

— Эрден.

— Је бат, эмди болор. Эмди бис таныш улус — деп айдала, Кумдус бойынын түктү колдорын коштойында јаткан јолду таарга сукты. Онон кандый да өлө-чоокыр чаазынга ороп койгон кичинегеш неме чыгарып келди. — Ме, ал, амзап көр, кандый неме эмеш. А удабас сенин адан јанып келер. Ол тушта сеге бир таарга толтыра конпет экелер.

Обөгөни чындап та эртен ле јанып келетен чилеп, Мекечинин чырайы кенете јарып, сыны да түзелип, улу тынып ийеле, онон кандый да алкышту ла сүүнчилү күүлүмјизин јайылтып, бу айылдан омок күүндү чыкты.

Эрденди ол ло јединген бойы бир де божотпой, ада-энезине, Аба обөгөнгө лө Тарыйга, бу јаан туштажу ла солун керегинде айдарга мендей-шиндей басып ийди. Је Эрден кенете энезинин колынан уштылып, эртен туранын чалынына өдүк јок базышка кажайып калган тамандары элбендеп, байагы чоокыр чаазынга ороп койгон конфетти јолуккан ла балдарга көргүзип ле көөркөдип, ичкери жүгүрди:

— Менин адам база јанып келер! Ол эртен ле айлында болор! Бүтпей турган болзон, барып Кумдустан сурап ук. Ол айткан: адан келип јат, бир таар конпет экелип јат деп...

Эрден јаан адазынын айлынын јабыс бозогозын алтаган ба айса јок по — тургуза ла јарлаган:

— Аба, карган эне, эртен адам јанып келер!

Оттын айагында изидинип јаткан Аба обөгөн араа-йынан өрө өңдөйип келди:

— Сеге мындый сүүнчини кем айтты, балам?

— Јуучыл кижии айткан, Кумдус... Ол энеме база онойып айткан! Је айтсан, эне, не турун! Кумдус јаны ла биске нени айткан эди?

— Көк јарамас, бу чын эмеш пе? — деп, Тарый эмеген тезиникпей барды.

— А онызы меге түкү качаннан бери јарт — деп,

Аба өбөгөн табылу ла төп жөдүлдеп ийди. — Бу кижн не-неменин аайың ажындыра ла сезип, көрүп отурбай!

— А Кумдус меге бу бир компет деп немени берген — деп, Эрден каргандардын кажызына ла бир болчоктон үлей берди. — Амзап көрзөгөр дө, коркушту амтанду неме. — Онон адазы эртен ого бүткүл таар болгодый мындый ок неме экелип берери керегинде мактанып ийерин уулчак база ундыбайт. — А ол Кумдус деп кижн кандый командир — слер оны көргөн болзогор! Төжинде ордендерлү! — Эрден кенетийин нени де эске алынып, энезине кандый да суракту көрди: — А менин адам база, Кумдус чылап, бут жок жанар ба?

Баш ла бол, кандый сурак! Ол көскө көрүнбес кезедү ле курч жыда чылап, кейде сырас эделе, анайда ла каруу жок артып калды.

Учурдын жанып келерине Мекечи бүдүп ле иженип жүрген. Сакыган оны, сананган. Бу ок өйдө фронттон улус улай-телей жангылап ла турган. Кажы ла жапып келген жуучылдан өбөгөннин сурузын угарга Мекечи көп катап адын ээртеп, Эрденди ойто ло учкаштырып, өзөккө катаптап божобойтон. Же жанып келгендердин ортозында фронтто Учурла кожо жууга кирген айса кандый бир жерде ле айалгада учурал болуп жолуккан ла куучындашкан бир де кижн жок болгон. Андый да болзо, өбөгөннн эртен-бүгүн жанып келерине Мекечи эмеш те алаңзыбаган.

Сакылталу ла иженчилү күндер үзүлбей турды.

— Мен оны бүгүн түш жеримде база ла көрдим — деп, Мекечи бойынын турлузына келген кандый бир кижиге куучындайтан. — Учур кандый да жаан суунын чакпынын туш башка чачылтып, кечип клееткен эмтир. Көстөри ол ло бойы кап-кара, чокту ла сүүнчилү. Меге капшай ла једип, эзендежерге мендейт.

А Эрден энезинин куучынын шак мындый өйдө жагыс катап эмес, база көп лө уккан.

— Энем, сен бойыңнын бу ла түжинди канча ла катап айдып жадын, а адам дезе эмдиге ле келбей јат. Ол сууны кечип болбос кайткан?

— Ол, сенин адан, сүрекей ыраак ине, балам. Канайып капшай једе конуп келзин — деп, Мекечи уулчагын токунадат. — Же сен сакы ла. Јагыс ла ижемјинди јылыйтпа, балам!

Артынчакту аттар чылап, бой-бойлорын ээчий-дее-чий амыр жылдар өдүп ле жадар болды. Айлар айланы-жат, жасты — жай, күсти кыш солыйт. Өбөгөни эмезе уулы, карындажы ла адазы канду жууда ат-нерелү жуу-лажып, жада калганы керегинде көп улус жетирү алып, ыйлаарын ыйлап, кунугарын кунугып, эмди түкү ле ка-чан чөкөп калган. Олордо эмди сакылта да, ижемји де жок. Божогон. Олордын күр-көксинде кандый да кара-көк сорбу арткан болордон башка.

Учурдын жада калганы керегинде кандый да жетирү жок. Мекечи андый чаазын сакыбаган да, ого ол керек те жок болгон. Же бойы унчукпас ла кунукчылду жүрет. Улусла да куучындашпас. Качып ла кыйып турар. Бру-целлез оорулу уйларын кабырып, жалбыраган кызыл че-чектий жараш атту «Кызыл мааны» колхозтын түндү-түштү ач-амыры жок ижин, ончо ло колхозчылар чылап, үн-табыш жогынан бүдүрип ле жүрер болды.

Эненин ич жүрүмин Эрденнен өскө кем де билбес. Кем де көрбөгөн. Олордын турлузындагы айылдын эжигинен өзөкти төмөн, кара армакчы чылап, толгожон-доп сала берген жолды каран-туйугынан аяктап, Меке-чининг эки көзинин жажы эрикчелдү энгирлер түшкен сайын, канча ла катап төгүлген. Канча ла катап төгү-лип ле чек токтобой турган ачу ла сур тамчыны ол ар-чыырын ундып, көнгөрө көрүп алган отуратан. Ончо немени ондоор болуп, чыдап келген Эрден энезине эр-мек те айдып болбой, удур көрүп те албай, тын кый-налып ла килеп туратанын качан да ундыбас.

Онон база бир жыл өткөн. Өбөгөннинин салым-жүрү-мин билип аларга Мекечини канайтпады, нени этпеди деп айдар! Кемге де айтпай, каран-туйукка жарынчы-ларга да барып жүргөн. Өлөңгө оройло, карарга өртөгөн койдын ба, эликтин бе жардынын чийүлери Учурдын са-лымы керегинде туш ла башка шүүлтелү жажыттар ай-датан. Же өбөгөнинде түней ле суру-чап жок. Ол анайда ок туйказынан Ондой түжүп, жүзүн ле жүр белгечи үй улуска саржу, эт, түк берип, онын чырайын бир де элеске болзо, көрүп аларга кандый да аякка уруп ла шыпшап койгон сууны эмезе күскүни шыгалап ла кетеп, же не болбогон деер? Белгечилердин де, баражыйтчы-лардын да айткан сөзи жангыс: Учур тирү. Ол кандый да ыраак ороондо. Жангыс ла ижемжини жылытпас, са-кыыр ла керек.

Мекечи ологго бүткен. Мекечи узак сакыган. Кезикте ол жүрегинин терең түбинде жаткан сыстанг ла коронгон айрыларга кожондогонун бойы да сеспей калатан:

Јети-Каан деген јылдыс бар,

Јети айланза, таг адар.

Јер түбинде эжим бар,

Јерине качан ол јанар?

Куулгыга бир катап кайдан да цыган үй кижиге келген. Ол айылдардан айылдарга кирип, баражыйт салган эмтир. Улус ого бүдүп, бойынын ла төрөгөн-тугандарынын салым-коногын айттыртып аларга умзангандар. Билбести билип, айтпасты айдып ийер цыган үй кижиге жүргени керегинде эрмек Мекечинин турлузына жеткен. Оны угала, Эрденнинг энези энчигип болбой, өзөк түшкен. Јүк арайдан једип келер болзо, байагы баражыйтчы сала берген. Улустын сөзиле болзо, онын барганы јаан да удабаган. Сүрүшкен кижиге јаба једип албай кайтсын. Јаан ла болзо, мынаар Текпенек алдынан эмди өтпөгөн болор. Јойу кижиге канча кире јол алды деп, Мекечи ого јаба једер деп сананды. Ол адын олой-солый камчылап, өзөкти төмөн сундуртып ийди. Анда, кайда да төмөн, өбөгөнни Учур удур келип јат деп, табыш уккан чылап, Мекечи адына амыр бербей шундурткан.

Танкы да тартым ой болголокто, ол цыган эмегенге јаба јетти.

Түрген јорукка ат тыныш алынып болбой, шоокырып ла бастыра бойы селендежип турды. Мекечи маң бажына аттанг түже калып, цыган эмегенге јобош ло јайнаганду јууктай басты.

Онызы керектин аайын тургуза ла сезип ийди. Кара јерге бу јаш келин мынайып чаппас та, ого бүтпей турган болзо, адын терледип, онын кийнининг мынайып сүрүшпес те эди. Эмеген ончозын сезип, јолдын кырында јаткан јаан болчок ташка барып, отура берди. Кандый да чичке ле кызыл кыйулу кара јикпезининг элбек эдегине жүзүн-башка өңдү көзөрлөрдиге цыган эмеген јайа салардан озо, бойынын көпти көргөн, ченемелдү ле, је бу ок өйдө эмеш кунукчылду көстөриле Мекечиниге ајыктап, кезек ойго ширтей берди. А бу келген алтай келиннинг көстөринде сүүнчининг көлөткөзи де јок. Очомик ле карыкчалду. Онын чырай-кеби арып калган. Кан-

дый да жылытунын ла жаан кыйыннын кыйгызыла көстөри сөс жогунан кыйгырыжат. Карган эмеген оны аяктап отурала, кенете ого сүрекей килей берди. Бу мындый агару күүн, байла, кажы ла кижиде бар болор. Же цыган эмегеннин ол килемјизи, кенете келгени ок чылап, капшай ла ойто өчүп, жоголо бербей кайты. Эмеген Мекечиге түкү ле качан какшап калгандый корчок сабарларлу кара колынын куушмак алаканын жайа салып, айтты:

— Озо баштап ойгордын алаканына сүркүш салатан эди, көөркий.

Мекечиде не де жок болгон. Сандырап турала, сыйга беретен неме аларын ол ундып койоло, атанып ийген эмтир.

— Мен сеге нени де жажырбай, ончозын ак-чегинче айтсам, сен ачинбазын ба, көөркий? — деп, цыган эмегеннин эриндери жажытту кыймыктап, үни шыйкынак угулды. — Мен ончозын өткүрө көрүп отурум, көөркий. Же сенде жаньс ла меге беретен сый жок ине, көөркий...

— Меге агару күүнигерден, өрөкөн, жаньс ла акту чындык айдып беригер, баш болзын слерге. Мен... мен ончозын угайын, билейин деп! А сый болор! Кыялта жоктон... Керек болзо, бүткүл торбок, кой эмезе түк, тере берерим. Же жаньс ла айдып беригер: ол тирү бе, менин өбөгөним?! Кудайга баш, айдып бер — деп, Мекечи арай ла болзо мүргүбейт. Ол цыган эмегенди та ненин де учун «сен» деп айтканын бойы да сеспей калды.

Эмегеннин буурыл бажы сан башка селендеп ле тыркарап, кадып калган эриндери калтыража берди. Кырлак тамырларлу арык колдоры, онын капшуун сабарлары көзөрдү бойынын кара жикпезинин эдегине жайып, бөлип ле үлештирип баштады. Онон ол, алтын ба айса куулы ба тиштерин көргүзөргө турган чылап, эн эткире жалакай күлүмјизин жайылтып, кичинегеш буурыл бажын өрө көдүрип, өдүни көстөриле Мекечиге көрди:

— Сенин айлында бир баранчук бар, андый ба?

— Бар, өрөкөн, бар.

— Айдарда, менин сөзимде төгүн жок, чын ба? Сен кой кабырып жадын ба айса уй ба?

— Мен пастык, ол база чын. Мен уйдын пастыгы... Же не унчукпай бардыгар, өрөкөн? Анда көрүнбейт не, айтсагар, менин Учурым...

— Ай-ай, эн эткире мендебе, јаражай, — цыган эмеген бажын јайкады.

Мекечинин ады дезе эмди токунап, бажын јабыс тўнзўйтип, эмегеннин белгезинен база угужарга тургандый, тымый тўшкен турды.

— Эй, сен мени ондогон, билген болзон! Сен билген болзон, мен — деп, кенетийин Мекечинин ўни јаанап, манзаарып ла мендеп, ўрў туруп чыкты. — Незин кўп бултаартар, айт, је айтсан, кайда, кайда менин ўбўгўним Учур, а!

— Ай-ай, кўўркий, мендебе, јаражай, — деп, эмеген ойто ло бажын јайкап, учында улу тынды. Онон кезек ўйгў кўнкўрў кўрўп, бажын ойто ўрў кўдўрди:

— Јол јок — деп айдала, кўзўрлўрин эмеген јууй турдарга јадарда, Мекечи кенете ле кыйгырып, онын алдына отура тўшти:

— Кандый јол јок, канайып?!

— Кайра бурылар јол јок! — деп, цыган эмеген келинге кезе кўрди. — Сен мени чынын айт деген... Мен јажырбагам.

Мекечи ўзўгинин терен тўбинен кандый да коронду табыш чыгарып, ўрў туруп, бир-эки алтам кайра тескерлеп јўреле, кыйгырган бойынча, ойто ичкери атпас этти. Онон, кандый да јескинчилў јылан айса ўскў јеткер кўрўп ийген чилеп, эмегеннен ойто јана чарчады.

Цыган кандый да јеткердин једе конуп келгенин сезип, капшай ла кўзўрлўрин јууй тутты. Је кенете, бу ла ўйдў... Јок, кандый бир анчы бўрўнин уйазын табала, онын кўчўктерин кангыладып туруп, таарга сугуп, кайдаар да апарарга јадарда, сакубаган јанынан энези огочурап келген чилеп, бир ле билинип келзе, Мекечи эменди јыга базып алган **эмтир**.

— Тўгўн! — деп, Мекечи кыйгырып ла шыйкынап, эменди јерге там ла сыга базат, — тўгўн, тўгўн, тўгўн!..

Карган эмеген бастыра бар санаазын ычкынып, сўс тў айдар аайын таппай калган ошкош. Онын учун Мекечиле кожо кайанын јанылгазы чылап, бодоп ло база кыйгырат:

— Тўгўн, тўгўн!

Мекечи онын бу сўстўрин та угуп турган, та укпай турган, эменди силке тартып, байагы ла бойы кыйгырат:

— Төгүн, төгүн, төгүн!..

А цыган эмеген оныла өнөтийин андыжып жаткандый, база ла:

— Төгүн, төгүн, төгүн...

Ол күн Мекечиле та не болгон — бойы да билбес. Ол кезикте цыган эмегенге кородойт. Онон ойто баражыйтчынын кийиннен сүрүшкени учун каран-туйукка бойын бурулайт: карганактын калганчы сөстөрүн укпаган болзо, эмди мынайып кородобос то, кыйналбас та эди. Мекечинин жүрегинин ордында эмди та таш жаткан, та от күйүп турган — ондоорго күч.

Ол цыган эмегеннин тоозы жок чырыштарлу ла бүрүңкий чырайын капшай ла ундып саларга канча да кире кичеензе, је түней ле неме болбойт. Онын өчөмик ле кандый да жажытту көстөри оны ойто ло шибегейлеп тургандый. Эмегеннин үни, баш болзын, онын калганчы сөстөри: «Жол жок... Кайра жолы онын жок»...

Мекечинин ижемјизи тургуза ла өчпөди. Тургуза ла кайылып, кандый да ис жок болуп кайылып калбады. Ижемјинин оды онын өзөгин өйкөп лө жылыдып, кандый бир учуралда ойто ло кыймыктана берет. Ол бүдүмји, ол сакылта онын тамырларынын каныла кожо айланыжып ла сыстап, база да узак өйгө Мекечини кыйнаган.

Күндер ле айлар өдөт. Көксинин терен түбинде жажынган сакылтанын алтын учуктары, сыраңай ла эткир топшуурдын кылдары чылап, бирден үзүлүп, үзүлгени сайын там ла оорыдып, табынча жоголот...

Ак-жарыктын үстине тулаан ай ойто ло айланып келген. Тенери, јер — бастыра ар-бүткен табынча телкемжип ле јайымжып јатты. Анчадала айас күндерде кандый јакшы ла јайым! Меестердин эдектеринде койлор јайымжыйт. Јаландарда ла кобы-јиктерде уйлар одорлоп ло телкем тенжип, баскылап жүргенин көрөргө малчыга неден де артык. Күн туулардын түштүк келтегейиндеги јарындарын изидип ле кайылтып, өйди, жүрүмди ойто бурыйт. Јер эрип, көрүнер-көрүнбес буула тынып ла тынчып јадат. Эбире телкем ле элбек. Кандый да јенил ле кеен неме ошкош. Јаскыда кандый да уур ла карануй боло бергендий чадыр айылдың ичине узак отурар күünün келбес. Тышкары чыгар, ару ла јенил кейле тынар, там ла көзи ачылып ла кайкаганду јарып турган јаскы күнетке күнзеп отуларынан артык

је не бар? Көрөргө — көскө сүүнчи. Ончо неме жаныдан көрүнүп тургандый. Телкемдер ачык. Көс буудактаар бир де неме жок.

«Тулаан айда жердин жети сокори кыймыктаар» — деп, бистин жоннын кеп куучынында тегиндү айдылбаган эмей. — «Тулаан айда тулунду эмеген үйгө отурбас» — дегени бу эмес пе?.. Күнди көрөр керек. Жаска, жаны келген жүрүмгө не сүүнбөс?

Жастын жанын жатканы — жаан да сүүнчи болзо, же Мекечи ол күн үйден чыкпаган. Карын, коштой ло одоштой турган турлуларда иштеген үй улус ол күн Мекечинин айлына жуулгандар. Олордын кезиги атту, керек десе жойу да келгени бар. А канайдат, келбестин аргазы жок. Мекечиге олор болушпаза, өскө кем болужатан! Ол, Мекечи, бүгүн олордон болуш сакып жат. А солун табыш коштойында турган бир ле турлуга жетсе, анда ла токтоп калар эмес. Онын жолы оноң ары улала беретен эмей. Оноң эбире жаткан улус ончозы сокор эмес, көстү ле кулакту ине. Билип те, сезип те, бой-бойлорына айдыжып та жат.

Ончозы кезек ле өйгө жайылып, угула береринде узак неме бар эмес. Солун табыш. кобы-жиктерди төмөн коркурап аккан суучактар чылап, тургуза ла Куулгыла мантап түшкөн:

— Слер уккан бедеер, кедери турлуда Мекечи жакшы болгон дежет?

— Бойлорынын жанып келгени керегинде бронтовиктердин жарлагылап турганы бу эмес беди...

— Мекечинин таап алган жаш үрени кемге түңей, калак?!

— Айдарга күч, жажыды жаан ла неме болбой, кайракан.

— Хи-хи-хи... Андый эмей а-а.

— Көөркий өбөгөнин сакып-сакып, байла, чөкөгөн жат!

— Уул таап алган дешкен беди? Алдырбас, «кийис чөйилер, кижичыдаар» деп, бир ле көрзөн, же деген эр ле болуп калгай.

— Мынаар төлөстөрдөн болзо, же көрүп ле жүрлегер, шак ла ол уулчак тегиндү ле кижичыда болбос. Жардында мылтыкту, жалмажында бычакту эр ле болотон туру.

1951 жылдын тулаан айында Мөңкүш чыккан. Шак

ла ол өйдө Куулгы журттын ичиле мындый эрмек-куучып жайыла берген эди.

Кызы сурас бала тапканы керегинде угала, Аба өбөгөн аар-калап болуп ачынбаган. Олайлында азыгы ла бойы жобош ло ойгор кебин тартынып, токуналу отурган. Не де болбогондой, таңкылап ла узак сананып отурала, учында эрмектенген:

— Мында кижн үркек-коркор жаман ла неме жок. Айланмастын түбинен ак-жарыкка өзөр жашту, тынар тынду бала келгенинде ненин жаманы бар эди. Күмүш бүткен күн алдында жүрүм жүрер болуп жайалган кийинде, көөркий бала, бир ле көрзөн, эр болуп чыдап ла калбай база.

Je Тарый эмеген тезиникпей, тал-табыжы көдүрнлип чыккан. Онын тегин де чырышту чырайы, отко чачып ийген тос чылап, торт ло түрүлип, жобош үни кандый да кезем угулган:

— Эмди кижн эбире жаткан эл-жонго кажы жүзиле көрөр! Э-э, чаалто-о... Уйалбас, жүс жок таңма! Je нени айдарын, канайдарын а? Эрген ле сенин сок жагыс күйүүн Учур айлына ойто айланып, једе конуп келзе, онын алдына не деп актанарын а?!

Аба эмегенинин оозын эмди ле туй чаап ийер деди ошкош:

— Болор, калыраба бодоп! Айса, сен менин айлалкыш санаама бүтпей турган ба? Мен түкү не једе билип-сезип отурбай: Учурдын кайра жанар аргазы жок. Божогон. Бери жагыс сүнези айланып келерден башка... Эмди сакыыр да, иженер де ой өткөн...

От жаар чачып ийген тостын жалбыжын ойто өчүрерге күч неме эмей. Анайда ок бир ле оозын ачкан Тарый эмегенди токтодотоны жеңил деп пе.

— Жок, дийдим, улус, жок! Ол турлудан түшпей жаткан шүптүрге айдышкылап барыгар: энем бар, эжиги бар деп, эмди сананбай жүрзин. Менин ле бозогомды алтай базарым деп, ол шүптүр умзанбазын дешкилегер! Сурас балазын суула азырайтан беде, сүтле умчылайтан беде, менин керегим жок!..

Ол ло өйдөн бери улустын алдына Эрденге де эп жок боло берген. Ол энезине удур эрмек айтпаган да болзо, је түней ле каран-туйукка ачынып жүретен. Эрден Ондойдын орто үредүлү школында үренип, онын

ок интернадында жадып турган. Каникулдарда Куулгыга жанып келгенде, кедери иштеп турган энезине барып келеринен чала качып турар. Ол жайыла деремнеде жүрүп, өлөң ижине кире-чыга туружып, эгирде Аба ла Тарый эмегенге — бойынын карган адазына ла карган энезине жанып келип туратан.

Мекечи де турлудан көп түшпейтен. Кыжы-жайы жаантайын ла турлуда, ол ло ижинде. Каа-жаа өзөккө түжетен. Онын бу да жоругынын амадузы — көстин кырыла да болзо, жаан уулын, Эрденди, көрүп алары. Кышкыда Мекечи Ондой түшкен улусла кожо уулына азык эдип, кезикте талкан эмезе саржу берип ийерин сыранай да ундыбайтан. Же ол азыкты жетирген кижиге, «Мыны Аба эш берип ийген» — деп, Эрденге айтсын деп жакыйтан.

Адазы фронтко атанып турарда, Эрден жүк ле үч жашту болгон. Эгирде иштеп жанып келеле, ол бойынын тын уулын эркеледип, оныла ойноорын сүүр болгон. Сан өрө чачып, окшоп ло ончо жерлеринен жыткарып турар:

— Орөги турган алтын айды тудуп алатан аргам бар болзо, мен оны уулыма алып берер эдим. Жерле, тегелей чилеп, тегеледип ойнозын... Ойноор бедин, а балам?

Адазы кайдаар да ыраак жүре берер, оноң ойто качан да жанбас деп, Эрден ол тушта сананбаган да ине. Адазы онын жаан ла болзо, бир конокко, эки, үч күнге барар. Же мынан узак качан да болбос. Онын чырайы ла кыймыгы Эрденнинг санаазына эс-бос ло кирип жат. Кандый да ыраак ла суйук боро туман ажыра элбегдеп турган неме ошкош. Же онын сөстөринин бир кезиги, анчадала каткызы андый да болзо ундылбаган: «Алтын айга колым жедетен болзо, оны сего алып берер эдим. Жерле оны тоголодып, тегелей эдип ойноп жүрер эдин, балам»...

Мөңкүшти, Эрденнинг кичинек ийнизин, энезинин өскө эркелеткен бир де киж жок. Онын жымжак бүүлезин тежип, баштапкы тиштери кажайып келерде, ого сүүнген, оны бойынын көксине жаба тудуп ла жалакай күлүмзиренип, күчтү колдорула өрө чачып, кандый да эр киж эркелетпеген. Мөңкүштин жолы колхозтын жайгы ла кышкы турлуларынын ортозында өткөн. Жүрүм деп неме үргүлжиге ле мындый — көчүп жүрер.

кышкы ла жайгы турлулардын, уйлардын ла бозулардын ортозында өдөтөн жанду деп, ол бодогон. Школго барар жажы жеткен кийнинде, ол баштап ла деремнени көргөн. Оны көрүп, чынын айдар болзо, сүрекей кайкаган. Мынын алдында ак-жарыктын үстинде жангыс ла бозулар ла уйлар, онын кырлар, чечектер ле өлөңдөр — өскө не де жок болор деп уулчак бодогон. Бу сан башка ар-бүткен, ойнодо онын ортозында кичинек кара баштууулчак, онын ойто ло уйлар, оlorдын эртен-энирги мөөрөжи, энезинин үни, база не де жок... А ол турлуга келип ле ойто баргылап турган улус та кайда журтагылап турган — жакшы сананбаган да.

Жылдарда токтуун жок... Алтайга катап ла жай келген. Уч-Сүмерди эдектей барган жажыл агаштарда катап ла күүктердин үндери анда-мында жынгылдажат. Күүктер, оlorдын жанганы — жылдын жанганы. Оlor бойлоры да, байла, билбес алтай улуска канча кире сүүнчи ле сакылта экелип тургандарын. Жангыс ла улус эмес, оlorдын үнине ончо тындулар, бастыра ар-бүткен сүүнип жат. Кышкыда оlor эдер эмес. Мынан жүре берер. Не де жок, ээн. Уч-Сүмерди эбире турган туулар карга бастырып, шык ла эткилеп калган тургулаар ине. Ээн. Ын-шын... Ар-бүткен кандый да калын ла терен жебрен санаага бастырып калган турар.

VI

Уч-төрт конокко улай Эрден төрөгөн-тугандарына, көрүш-таныштарына айылдап ла кирип, бир эмештен аракы амзап, чайлап ла куучындажып амыраган. Онын жаш тужын эске алынып, Куулгынын суузынын жарыдына отуруп, балыктаар деп неме тапкан. Кайдан, эмди азыйгы балык жоголгон эмей. Эрден кичинек уулчак тужында кандый бир кожогоны чүрчеде ле бууй тарткан бойынча, кийип жүрген чамчазын ушта согуп, ал-камык балыкты шүүндеп ийетен эди. Онын база бир күн Эрден үйиле кожо Жаманай эмегеннин кой кабырып жаткан јерине јетире барып жүрген. Фатимага ол тушта бойынын жаш тужындагы өткөн јолдорын ла таныш, төрөл тууларын көргүскен. Мынайып жүргенче, колхозто өлөн ижи башталган. Эрден бойынын јерине келгенде ле, бир-эки күн улусла кожо колхозко иштеп

ийерин сүүйтен. Оны иш те тыг јилбиркедип турган эмес. Ого эн керектү ле баалу неме — улустыг куучыны, эске алынгандары болгон. Је быјыл ол бригадага бойынын үйин, Фатиманы, ээчидип келди. Өскө кубуган неме јок. Өлөн ижи јаантайын элден озо Ак-Кобы деп јерден башталатан. А онын ийнизи Мөнгүш база мында, кайда да јуугында, тракторло өлөн чаап јат.

Кичинек изү ай. Өлөн-баргаанын јыды јаарзып, кичиниг тумчугын кычыкайлап турат. Анчадала өлөндичаап ийгенде, онон изү күндер болгондо, кандый сан башка јыт јок дейзин! Бийик тенери эниргери там ла јабызап, эбире турган туулардын үстине артылып келеткендий. Бүрүнкий. Койу ла јылу јыбарлу тымык өзөктин ичине шаалып, тымнан тым турат. Күн ажып, серүүн түже берген тужында чабарга тен макалу. Кандый бир јуукада ла јалбанда чалгылардын табыжы — шыйт ла шыйт. Апагаш чалгылар койу өлөндөрдиг ортозынан, ак јалкын эмезе кандый бир јылан чылап, куулас-куулас эдип калат. Кезе чапкан өлөндөрдиг ортозында кандый да ак јалбырактар андана соккондо, төрт ло балыктар чылап, элбес эдижет. Армакчылап ла тужагылап койгон аттардын бышкырганы, өлөндикыртылдада чайнагылап, шылырада баскандары энирги тымыкта јарт ла ыраактан угулат. Арканын өзөгинде шан-ман табыш, кемнин де өдүни каткызы... Онон кожон. Ойто ло төрөл, ол ло јаш тужында уккан ла билетен алтай кожон...

Фатима ол ло бир чичкечек кызыл јолдорлу чанкыр штанын кийип келген. Бажында бөстөн эткен ак кепка. Ол бүгүн колхозчы келиндерле кожо өлөн јуушкан. Эмди агаш тырмуужын өскө улустан көрүже каткак ийгине салып, апагаш кепказын арай ла болзо тумчугына јетире түжүрө тартнай, оду јаар базып келетти.

А Эрден дезе өлөн обоолошкон. Обоочылардын кемизи де каа-јаа «тамагын чыктыдып» аларга былкынчакка аракы урала, экелген. Оны озор јанындагы тыгтыг көлөткөзине салып койып, керектү өйдө бир эмештен амзагылап, база тыг ла иштегендер. Күн кырга отуларга јууктай берген киреде өлөн айрууштагандардын чыдалдары чала чыккылап, былкынчак јаар кылчандаары там ла көптөгөн. Чамчаларынын јарындары терге карара чыктый берген эрлер эки будын талтайта

тургузып, бажын канкайта салып, байагы ачу немеден бир-эки катаптан кылт бергилеп ийгилейт.

— Калак, уулдар, «јајай» немергерден меге артыргылап салыгар — деп, обоонын бажында турганы айда салган бойынча, бойынын сөзине бойы озо каткырат.

Эгир койылган сайын бөкөнөктөр лө томоноктор там ла көптөйт. Чүрче ле аразына кижинин мойнына ла жаагына кайдан да келип, шыбала берер болбозын ба!

Обоо бажалган. Эр улус онын төзине отура түшкүлөп, ончолоры таңкыларын аскылап, көк-чанкыр ышты чөйилткилеп ийдилер. Кижин бойы арыгай, тили арыыр эмес, көйлү куучын тургуза ла көндүгө бербей кайтсын. Жуунун токтогонуна бери ума жок көп тө жылдар өткөн болзо, же куучын түнөй ле ол керегинде өдөт. Канду жуунун кара кереги эмес болзо, Куулгынын эн талдама деген эрлери эмди эзен жүргүлөөр эди. Өскүс-жабыстын да тоозы чик жок ас болоры база быжу. Улус кандый шыра, кандый кинчек көрбөгөн. О-о, баш болзын, ойто ло катап ол түбек калык-жоннын үстине энжерилип түшпейтен болзо!..

Эрден бойынын жаш тужын ойто ло катап эске алынганы јарт. Ачынчылу, кунукчылду ла сүүнчилү жаш тужы. Кемле де согушканы, кемдерле де кожо өркөлөгөни, койонго тузак буулап, соокты соок дебей, кан-алтайды эбире басканы — ончозы онын санаазында.

— Бис койонго тузак буулаганыс — деп, Эрден айдат. — Бу ла келзен, куру, бу ла келзен, эш неме жок. Тон калды, бирүзи илинип калза, кайдар — деп, жаш тужындагы ок чылап, ол манзаарыйт. — Бир катап тузактарысты көрөргө келзебис... Бат бу — бирүзи «армакчыда» ары-бери секирип, октолып туру.

— Кандый сүүнчи болды не! — деп, Эрденнин эрмегин кемизи де үзүп ийди.

— А база — деп, Эрден јөпсинет, — же жаңыс ла сүүнчи арай эрте болгон — деп, ол ыраак өйлөрдүн кородожы ойто айланып келгендий, Эрден бастыра көксинен улу тынды. — «Койон!» — деп кыйгырган бойынча, бис ончобыс ичкери тап эткенис. А ол бистин табыжыстан там чочып, бастыра күчиле ары болордо, тузак тирс ле, үзүлө бербей база... Кылчырдын жаңыс ла тампак куйругын көрүп калганыс...

— Бу сыранай ла Мӧнкӱшле болгон учуралга тӱней эмтир! — деп, кемизи де каткырды. — Бир катап Мӧнкӱшле кандый учурал болгон эди, айтсан да, Жаманжык.

— Ары ла токтоп калыгар, уулдар, бойсын...

— Же Жаманжык бойы кожо болгондо, не айдар деп. Болбой турган болзо, кажы, мен тӧгӱлтип берейин — деп, жуулган јииттердин бирӱзи эрмектенди. — Бис мынаар Ойбок јаар агдап баргылаганыс. Мӧнкӱш кожо. Турачыларды отурар јерине отургузып, бойлорыс агыјылап барганыс. Анча-мынча болбогон. Мӧнкӱштин отурган уузында мылтык ток ло эдип калды. Узак эмес. Бис чӱрчеде ле једе конуп келбей. «Је не болды, Мӧнкӱш!». А Мӧнкӱш, эш-неме керекке албай турган кижии болуп, чала тынзынып, «Јыгып койбой а-а, уулдар, — деп, кӱӱн-кӱч јогынан айткан, — мынаар ол тепкиленип јадыры, ӧлӧннин ортозында. Барып сойгылап алыгар!...» Кӧрзӧбис, ӧлӧннин ортозында, чындап та, элик кызарат. Је оны барып ала койордын кажы ла јанында, бу не... Кенете тура јӱгӱрип — бурт ла! Јагыс ла учазы кажас эдип калган ине, уулдар!

Жаманжык нени де айтпай, каранынан тындап, каткырып отурды. Је, чындап та, айдып та нени айдарын. Ончозы јарт: сербе тийген ине. А Мӧнкӱш дезе: «Барып сойып алыгар, уулдар!...»

— Андый болуп јат — деп, Эрден јӧпсинет, — алдырбас, армияга барза, анда ол мылтык адып ӱренип алар болбой.

Иштин кийинде мындый энирлер чындап та јилбӱлӱ! Кере тӱжине иштеген улустын сӧӧк-тайактары јымыражып, билер-билдирбезинен сыстажып турар. А јалангардан серӱӱн јыбар келип, одуда кӱйӱп јаткан оттын јалбыжын ары-бери ээй согор. Бӱрӱнкий, от, айландыра јӱстери кызарышкан улус. Јӱзӱн ле базын куучындар, кокурлар угуп, чайлап ла таңкылап отуарга тен макалу. Ар-бӱткен бойы да тымый тӱжӱп, кижинин ӱнин тындап тургандый...

Кайда да калын ӧлӧндӧрдин ортозыла мыйрындай берген јууканын ла колосконын суузынын шылыраганы угулат. Агаштардын ла ӧлӧндӧрдин ортозынан соккон јылу эзинле кожо јӱзӱн-башка јараш јыт келет. Элбендеген јалбыштын кӧлӧткӧзи бӱрӱнкий јердин ӱс-

тине бос-бас жаркынын чачып турар. А бозом тегерининг алдыла куустыра барган сындардын аркагыла кыскылым ай, сыраңай ла жайгы элик чилеп, кайдаар да жаныскан сундуртып барадар. Бүгүн түште тургускан обоолор анда-мында тенкейжип, санангылап калган. Койылган энгирле кожо түшкен ару чалындарлу өлөңдөрдин ортозында анан-мынан үн алыжып, бөдөнөлөр бойтылдажатаны кайда! Жаңы чапкан жажыл өлөңлө жаап койгон жапаштын иргезинде чычкандар шылыражып ла ойногылап, сыйтылдажар. Ончо ло неме жүрүмдү. Оны билип ле сезип отулары кандый жакшы! Айса болзо, кижиге берилген ырыстын бирүзи мындый да болордон маат жок.

Куучын жеткен. Улус тымый түшти. Кезиктери ууктаарга төжөк-жастыктарын салгылайт. Эрден база катап танкы күйдүрип, оттын жалбыжына кандый да сананганду көстөриле көрөт.

— Эрден, слер өскө жерлерде жүрүп, Куулгыны санап, кунугып туразыгар ба айса жок по? — деп, Фатиманын коштойында байагы ла бойынча унчукпай отурган кыс сонуркады.

Эрден, уйкудан ойгоно чарчап келгендий, сурак берген кыс жаар кылчас эделе, кезек ойгө унчукпай барды. Кыстын обору жаан. Буды-колы, бастыра бойы толу ла бек, тыгыску. Та кемге де түңей. Бу ла жердин балазы. Же кемге түңей — Эрден чат ла чыгарып болбоды.

— Өскө үйе өзүп калган, мен сени таныбай отурым — деп, ол каруунын ордына айтты. — Сен кемнинг балазы деп сурабаганчан, нени де билбезинг.

— Канайып таныбай баадын? — деп, бригаданын казанчызы болуп турган Эштең эмеген тууразынан айтты. — Кертешев Камылдыны билбейтен бедин? Онын кызы ине бу...

— Бат кандый! — деп, Эрден кайкады. Онон ол кысты жаңы ла көрүп ийгендий аяктап, сонуркай берди. Чындап та, андый туру ине. Адазын төзөгөн. Андый ок жаан ла эттенг. — Сен аданды төзөгөн эмтиринг — деп, Эрден айдат. — Же адан кандый жүрү, кандый иштеп туру?

— Кой ло кабырган бойы — деп, карууны Нина кыскарта жандырды. Эрден ого база катап кылчас этти. Та оттын тандагына онойып көрүнгөн, та бойы ан-

дый чырайлу, је Эрденге бу кыс кенете кызарып, неге де адыркай берди деп билдирди.

— Айдарда, койдо ло бойы ба — деп, Эрден эрмектенди. — Андый болзо, кан-кадык, азийгы ла бойы амыр-седен турбай.

Нина көстөрүн өрө көдүрүп, та нени де ойто катап сураарга жүреле, токтой берди. Эрден оны керекке албай, кызарып жаткан оттын ол жанында жаан агаш аяктап чайлап отурган узун ла каткак өбөгөнгө көрди. Онызы унчукпазынан ла табыланып, чайын шөлүреде ууртап, нени де аярууга албайт ошкош.

— Күндүбей өбөгөн, — деп, Эрден эрмектенди, — бис слердин бригадага жүрүп, бугул тартып турарыста канча жашту уулчактар болгон эдис? Камылды эмди канча баланын адазы. Ох, бис база тын ла иштенген эдис. Санаагарга кирет пе?

— А кирбей — деп, Күндүбей өбөгөн унчукты, — ол туштагы иш мындай эмес. Канча күйгө улай каанга-айас ла боло берзе, улуста амыр жок. «Коо бүрүл киргенче, коңылдакка түшкенче» дежетен беди? — Ол жаан бажын өрө көдүрүп, куучынын онон ары уулалтты: — Чапкан ла жуулган өлөңди тут алып ийбезин деп, обооны керек десе айдын түндөрдө де салып турбай. А эмди? — деп, Күндүбей агаш аягынан эки-бир ууртап, колыла күүн-күч жогынан жагып ийди. — А эмди көрүп жүрөр болзо, обоо бажалбаган, а бу ла үстинде кара булуттар, жанмыр эмди ле шаркырада уруп ийер — кемге де ол керек эмес! Час ла жеткен болзо, божогоны ла ол. Быдан-чадан атка мингилеп, өзөк төмөн сунгулап калар, ол ло. Тен кемнен де сурабас! Түргөн-түкей өзөккө түшсин деп, жакару келди бе десе, кайдан, не де жок. Бат кандый, Эрден, эмдиги ач-үрөн...

— Сен, Күндүбей, жаантайын андый эмейин — деп, Эштен эмеген арбанып, коксый берген отты жарыдарга турундарды жышкырып, ичкери салды. — Жашөскүрим сеге та кандый жаманын жетирди болбогой. Олорды ла жектеп отурар. Ол сенин мактап отурган үйөң сыранай башка, жаан жуунын, шыранын үйези болуп жат. Жуулашпагандары да ол жуунын өрт-жаларына алдырган. Андый эмес беди, Эрден?

— А эмди не, айса азыраган ак мал өлөң жибес болуп калган ба? — Күндүбей өбөгөн жарындарын ары-

бери жайкап, кыртыжына тийип, жөпсннбей, Эштегге удурлашты. — Айса ак малды өлөңгө эмес, ару кей-ле азыраар жаңы арга табылган болор бо?

— Слер ончогор андый эмей — деп, Кертешева Нина кенетийин эрмекке киришти. — Жаңыс ла бойынын өйин, бойынын үйезин ле үүре-желелерин мактаар.

— Бойындыйы бойсу, кижидийин кирсү деген неме ол ине — деп, Эштег эмеген каткырды, — ары ла бойсын, көөркийлер, ол учы-түби түгенбес эрмекти артыргылап салыгар. Онын ордына, чындап та, черүде жүргенде, бу мен баштаган каргандарды, тон калды Абаны да болзо каа-жаа сананып туразын ба, Эрден, айса үч санаанда жок по?

— Сананбай турган болзом, мени жылдын ла бери не келет деп.

— Жакшы ат јерин саназа, база јанып ийер — деп, Күндүбей өбөгөн билееркеген аясту айтты.

— Ол керегинде алтай албатынын кожонгында да бар эмей — деп, Эрден жөпсинди. — Акыр, кандый эди? Тындап уксан да, Фатима: «Кижинин ады ат болбос, киштеп-киштеп јана берер, кижинин эжи эш болбос, ыйлап-ыйлап јана берер...»

— Ат керегинде јакшы айдылган — деп, Фатима жөпсинип, коштойында отурган Нина јаар бурылып, онон ары эрмектенди: — А бот өскө кижинин эжи керегиндегизи эмдиги өйгө келишпей јат, чын ба, Нина?

— Слер бойоор керегинде айдып турган болзогор, «ыйлап-ыйлап» ойто ло Алтайга јанарга турган болзогор — ол сүрекеј јакшы — деп, Нина ајдат. Бу кыс кере түжине Фатимала кожо иштеп ле куучындажып, ого темиге берген болгодый. Онын учун канайып та јапсып, бойынын кыскарта тоорып койгон чачту бажын Фатиманын јардына јуук јаба салат. Эрден эмди жаңы ла ајару салды: Нина чачын сыраңай ла Фатимадыйына түней этире тарап алган эмтир. Байла, олоордын ортозында кандый да эрмек болгоны јарт. Бойбойын билишкен, ондошкон, онын учун Нина эмди Фатимага каруузып отурган туру.

Мыны көрүп, Эрденнин ичи-бууры база жылый берди: алтай кыстар онын үйине кыјырантыгылабай јат.

— Нина, — деп, Эрден јылу күлүмзиренди, — мен азыйда бу ла Ак-Кобыга сенин адаңла кожо бугул

тарткам. Бир катап ол кенете ле табылбай калган. А канайып дезен?.. А бис коркып, оны бедреп ле түймеп баштаганыс: «Камылды, эй, Камылды, сен кайда?» — Ын-шын. Табыш та жок. Айдын түн болгон. Бис база ла бугул тартканыс. Кийнинде аайлап турар болзо, сенин адан бугулды тартып келеделе, јолой ат үстине уйуктап каларда, ады јолдон чыгып, арка јаар отой берген. А Камылды ээрде...

— А ол тушта түни-түжин керексип турган кижі бар эмес — деп, Күндүбейдин кооды ойто ло кайнап чыкты. — Иш, өскө не де керек жок! — деп, өбөгөн азып алган канзазын тарый-тарый соруп, ыжын јайылатат. — Шак ол сенин айдып отурган учуралды мен де ундыбагам. Санаама јакшы кирет. Камылды — талдама уул. А канайып өскөн, оны кем билбес. Арай ла болзо ийт аяктан аш ичпей жүрген бала болгон ине.

— Байла, онын да учун Нинаны эки колынан түжүрбей өскүрген — деп, Эрден күлүмзиренди. — Ары болуп, атка јортсо, өнгөрип алган жүретен жок беди. «Бойымнын бажым тирү тужында балам кинчектелбес. Мен чилеп, ол аштабас дейтен. Мен оны бар-јогымды садып туруп үредип, кижі эдип аларым. Бойым үренбегем, а кызым үренер, керек болзо, ученый да болор! Нени кийетен эди — кийзин, нени јийтен эди — јизин...»

— А мен эки јылга улай институтка кирерге албаданып, эмдиге ле болуп албай јадым — деп, Нина тунгак үниле та ненин де учун тын эрмектенип, эки колыла эки тизезин кучактай алып, көнкөрө көрди.

— Мындагы болгон јуун ойто башталып јаткан болбос по? — деп, Эштен эмеген бажын өрө көдүрди. — Өскө куучын жок чылап, јуула ла түшкөн јерине үредү, иш — јаныс ла јаан керектер керегинде куучындашкылаар бу кайткан улус. А ол бир торко-мандык Камылдыга кайдан келер? Балдары онын эмди беш. Бу ла јуукта бежинчизи чыккан. Менин Кымызым барып, кинин кезип жүрген жок беди. А Камылдыда камду-түлкү андаар бош бар эмес, иште ле иште. Тен кандый бир анчы уулга Нина барза, камду-түлкүле оронордон башка. Онон өскө, — Эштен эмеген эрмегинин учына јетпей, эрке күлүмзиренип, Нинага көрди. Карган эмегеннин эттен, тегерик јүзи оттын таидагына јалтырап, каткызы јайылып отурды.

— Нина бажын өрө көдүрбеди. Ол байагы ла бойы эки тизезин кучактай алып, сананып калган отурды.

— Бистин жерде ан көптөгөн дежет, ол чын ба? — Байагы ла бойынча өткөн куучыннын аайын эмеш кубултып, Эрден жардак, кандый да омок үниле сурады.

— Алтайдын аны кажы барар ол — деп, Эрденнин сурагын жерге түжүрбеске турган чылап, Эштен эмеген тургуза ла жөмөшти. — Же жаңыс ла бистин жердин улузы ан деп немени атпас жанду эмей. Жарабас, түбек болор.

Эрден сигаредин эки-үч катап сөрүп, оозынан койу ышты буркурадып, жайгы түннин алдындагы кара-көк тегеринин алдыла бой-бойун жүктенгилеп алала, кайдаар да чубашкылап, жүргүлөп бараткан тууларга көрдү. Олор жаңыс ла бой-бойун апаргылап жаткан эмес, анайда ок канча түмөн калын агаштарды ла бастыра байлыктарды коштоп алып, учы жок тизүдө баргылап жаткандый.

— Егерлерден улус, байла, айагылап жат — деп, Эрден сананганду эрмектенди. — А мен дезе ан адып алар жөн сурап алгам. Менде андый бичик бар. Кожо турган нөкөрлөриме аннын мүүзин апарып берер күүним бар. Олордын көп лө сабазы сыгынтарды жаңыс ла зоопарктарда ла көргөн улус ине...

— Сен олорго сый эдерге турган болзон — деп, Күндүбей өбөгөн эрмектенди, — сыйга алтын тазыл апарып бер. Тегиндү тазыл эмес ине! Кижинин су-кадыгына болушту. А су-кадыктан артык не бар эди? Оны жүрүмнүн тазылы деп, тегиндү айдыжат деп пе?! А сыгынды адарга чындап та жарабас! Жаңыс сен эмес, бастыра жөн атпай жат.

— Канайып бастыра жөн? Менде оны адатан жөн бар деп айдып отурум не.

— Слер офицер де болзогор, онон мында жатпай да турган болзогор — деп, Нина бажын өрө көдүрди, — түнгөй ле алтай кижини эмезеер бе, айдарда, сыгын адарга жарабас!

— Тон калды бойыннын жаан адага, Абага, килеген болзон кайдар — деп, Эштен эмеген чала жымжак ла, же кандый да чочудулу үниле эрмектенди.

— О-о, олордын Абазы ар-жанынан ээлү, ойгор бүткен кижини эмей — деп, бу куучынга кенетийин Жаманжык

киришти. Онын үнинде та өчөлгөн бар, та чып ла чын айдып отурган — ондоорго күч болгон. — Ол тын кижини — дейле, Жаманжык билер-билдирбес күлүмзиренип ийди.

Жаманжыктын бу сөстөрине кем де аңылу аяру этпеди. Та кокур, та чын — билерге күч. Анайда ок Эрденнинг де сөзине жөмөшкөн, кожо аңдаарга күүнзеген кижини жок. Лиит те уулдар унчугушпай, онон ары не болор эмеш деп сакыгылап, от жаар көргүлөп алган тым отурдылар. Бойында аң адар жоп бары керегинде Эрден өнөтийин айткан эмес. Куучын ортозында та канайып та чыга конгон.

«Туулардын сүнези барынан тургуза ла жалтангылай берди эмеш пе? — Эрден ичинде алаңзыйт. — Бу ла жуукта комсомолдордын жууны болгон дежерде, онон анда сурак та курч турганы керегинде айдыжат ине».

Эрденнинг өзөгинен бери изип, бу эбире отурган улусту бурулап, сыгындарла колбой кандый да ачынчылу сөстөр айдып ийерге жазанып отурганча, кенетийин Фатима каткырды:

— Эй, элбес эдип туулардын сүнези түжүп келди! — Бүрүнкийде атту жөртүн келген кижиге кекип, Эрденнинг эмегени айдат. Онын бу сөстөри кандый да келишпес угулды. Алтай кижини качан да мынайда кокурлабас. Кандый да энжок. Же Фатимага нени айдар? Ол мындагы улустын жан-кылыгыла жаны ла таныжып жүрген ине. Ары ла унчукпаза торт. Же Фатима Кымыстын адын ла бойын танып ийеле, кокурына кандый да аңылу шүүлте кожуп, онон ары айдат: — Шак ла бу келген сүпө, мен бодозом, Эрден, сенин кийининг сүрүжип турган ошкош! — Бу ла жанында отурган Эштең эмегенин алдына Эрденге чек ле энжок боло берди. «Сананбас кайткан, тилим ле бар деп калырап отурар!» — Эрден ичинде эмегенин арбады.

Фатимага неме айдышпай, ончолоры Кымыстын акборо ады жаар көрдүлөр. Ол түжүп, адын буулап сала ла, жапаштын жанында отурган улус жаар басты. Ол ло бир джинсизин кийген, сопокту түргөн-түргөн базырту Кымыс оттын жанына жууктап келди:

— Лакшылар!

— Бу кем дезем, Кымыс туру ине! — деп, Нина ончозынан озо табыштанды. — Сен мындый карануйда

кайдан келдин?.. Аскан болбойын?.. Фатиманын сөзиле болзо...

— Ого ајару этпегер — деп, Эрден мендеди, — кокурлап турбай ол.

Кымыс оттын јанына јууктап, отурбай јадып ончо улусты тоолой көрди. Фатиманын өчөш күлүмјилү тегерик көстөрине чике көрүп, Кымыс кенете каткырып ийди.

— Мен кемди кайып жүргенимди былардын кажызы да билбес эмей — деп, омок үниле Кымыс оной ары айдат. — Андый ба, Эрден?.. А менин не келгеним ологорго не керек! Адым да канатту, бойым да канатту! Чынын айдар болзо, меге керектү кижилердин ортогордо јок эмтир!

— Чын эмеш пе, Кымыс! — Нина өнөтийин кайкаачы болды. — Туштажу мында болотон учурлу бедил?.. Көөркий баланы көкидип салган туру...

Фатима бажын өбөгөннinin тизезине салып, чала кыйынынан чалкойто јадып, буттарын бой-бойына чалыштыра салып, анда-мында суркурашкан каа-јаа јылдыстарлу бүрүнкий тегери өрө унчукпазынан көрди.

— Бу не эрмек! — деп, Эштег күрт этти. — Менин кызым кере тўјине курсак та јибеген кижилер болбой. Ка, бери отур, балам, мен чай-чап урайын. — Эмегеннин бу эрмегин угуп, Фатима эпјоксына берди. Ол бажын Эрденнин тизезинен капшай ла өрө көдүрп, байагы јерине отура берди. «Бу кыстын энези шак ла бу бабушка деп, мен канайып билбегем?» — деп ол бойын бурулады.

— Мен ажанбазым, карган эне — деп, Кымыс айтты. — Мен тойу. Јаңыс ла чай ичерим. Та ненин де учун бажым айланат — дейле, Кымыс кызарып јаткан оттын аяагына јуук отура тўшти.

VII

Јаманай деремне барып јаткан. Ол Соојок-Оозына тўжуп келди. Бу Соојок деген сан башка өзөклө онын жүрүминде көп немелер колбулу. Байла, онын да учун Јаманайга бу јер кару. Јалу-јинт кыс тужында ол база акара-баш јок ло болгон эди. Канча јуукалар ла суулар кечип, јол јакалай өскөн јырааларды ла тазылдарды балбара ла былча бастырып, төгөзөктөрдиле чин

рик тѳнѳштѳрди јыга табартып, бир тужында бойынын тракторын ол бери экеелген эмей. Соојоктын коо јаландарын ла јалбан-кајуларын баштан ла кыралаган кижиле ол. Кјчтј трактордын салдаларынын јалтырашкан кјрч мистеринин алдынан чон јѳндѳр анданып ла јара кестирип, онын јолын ээчий карарган ѳйдѳн бери кѳп, сјрекей кѳп јылдар ѳткѳн. Бу јаландарга аш чачар деп, онон алтын мажакту арба ѳзѳр деп, кем азыйда сапанды эмеш? А бу јаланнын, бу ѳзѳктин кийнинде Јаманай ѳскѳ јерлердин солокторын кѳдјрбеген бе? Онын кийнинде кѳп гектарлар карарып арткан эмей. А кјскиде аш быжып келгенде, ол сјрген јерлерди кѳрѳргѳ, «Мыны мен мынайда кубулткам!» — деп айдарга ла сананарга кандый дейзин! Ол иш качан да ундылбас. Ол баштапкы сјјјштѳн де адак эмес!

Ол ыраак ѳйлѳрдѳн бери бу кыралар јас ла сайын карарган. Онон канча ла катап јажарып, кјс келгенде, шымырашкан кылгаларлу апагаш ашла, сулала бјркелген. Эмди де андый. Кѳрзѳн, кѳс јетпес ѳзѳктин ичинде малга ток-тойу азырал эдетен јажыл зеленка кандый калын ѳскѳн. Кѳк-јажыл толку, бјткјл талай! Бу јажыл талайдын керептери. Ол баргылап јат. Таркырап, кјркјреп баргылап, кѳк толкуны кѳмѳ баскылайт. Уулдар ак-малына азырал белетеп јат. Таныш табыш. Бир тужында Јаманай да мынайып ла арка-тууны томулта таркыраткан ла эди база.

Јаманай трактористтердин одузына келип, адынан тјшти. Кјн ѳксѳй берген. Байа эртен тура некей тон кийип алган болзын... Ого эмди изј. Онон бежен јашка јууктажа берген јј кижиге јорторго до јѳнгил эмес ине. Буды-колы чылай бербей. Трактористтердин бирјзи одуга келген кижини кѳрјп ијеле, ижин токтодып, ол јаар басты. Олор бу ла одуын коштойында иштеп јат. Кыра кышкы турлунын јанынан башталган. Акыр, мынызы кем болотон? А Мѳнгјштин «ДТ-54» танмалу «ады» турбай!

Эмегенди Мѳнгјш кѳрјп, танып ијеле, ого јууктаган сайын, ыраактан ла тижин кажайтып, каткырып келетти. Јаманай — јакшы кижиле. Оны ончо улус тооп ло сјјјп јат. Анчадала механализаторлорго ол јаан тоомјылу. «ѳзѳрдин ѳни бир» деп, кандый да болзо, јуртта эн баштапкы тракторист болуп јат.

Олор эзен-јакшызын угужып, та неге де каткырыжып, айылдын јанында, ол ло турган јерине отургылай бердилер. Мыны көрүп, экинчи тракторист ижин база токтодып ийеле, јангы кескен зеленканын саламдарын шылырадып, уур сопокторыла тозынды көдүрип, олодың јаны јаар басты. Бу келип јатканын көрүп отургажын, Байрам эмтир. Онын чоло ады «Болчок-уул». Айла, чындап та, боп ло болчок, кандый да толу ла теп-тегерик чырайлу уул.

Јаманай — озогы ла бойы јалакай ла куучынчы. Каткырып ийеле, темиккени аайынча, он колыла оозын ойто ло туй тудат. Көп тоолу чырыштары көстөрин айландыра жүгүрүжип, онон табынча токунай берет. Тайгадан түжүп бараткан эмеген тракторист уулдарга бойынын јадыны, койлоры керегинде куучындап отура-ла, бу јуукта онын турлузына Эрден ле Фатима келип баргандарын эске алынды. Олор «Кара бөкөн» ундыбаган. Онын тракторист тужындагы «Кара бөкө» деп сан башка чолозын Эрден ундыгалак эмтир. О-о, Мөңкүштин јенези, Фатима, кандый кеберкек, кандый јалакай ла төп келин! Эр турганда, Эрден уян кысты кайдатан эди. Бери, төрөл јери јаар, экелбес те эмей. Өскө улуска та кандый, је Јаманайга Эрденнин үйи тыг јараган. Бууры јымжак. Тен алтай ла кыстар ошкош.

— Сен сезип турун ба, Байрам, — деп, Мөңкүш кокурлайт, — мен белгелеп ле ажындыра шүүп көрзөм — деп, ол онон ары Абанын үниле там көкип куучындады, — бис зеленканы чабарын түгезип јаткан өйдө колхозтын ат-нерелү тракторизи, ады-јолы аймак өткөн өрөкөн, бери тон тегин келбеген. — Ол омок көстөрин јума салып ла имдеп, онын куучынына јөмөшсин деп, Байрамга сүмелү көрөт.

Јаманайдын көстөрин эбире тоозы јок чырыштар ойто ло омок ло түргөн жүгүрүжет. Ол јаантайын андый, нени-нени айдарга турган болзо, сыраңай ла жамакайынын кырында, кандый да учуктар чылап, бир-эки чийү јуурас-јуурас эдиже берер. Көрзөгөр дө, эмеген та нени ле айдарга јазанып отуры болбогой: көстөрин ле жамакайын айландыра ол ло бир чырыштары база ла кыймыктажа берди.

— Чын айдазын, Мөңкүш, сенин эјен Јаманай слердин ижеерди көрүп келген эмей — деп, ол кокурлайт. —

Төөлөс кижиге төрүн бербес деп, менин кырамды үрегилеп жаткан болдыгар, уулдар! Анчадала сен, карындаш, та кандый ла иштеп турун болбогой, а Мөңкүш?

— Андый көрү болорун мен түкү кече билип койбой, эжебис! — деп, Мөңкүш сөскө калбады. — Озо баштап слер биске ол тартып отурган жап-жараш ла ачу-корон танкыгардан једиштиретен туругар, эжебис. Танкы түгенген. Онон... Онон бу менин «ДТ-мга» отуруп, канайда иштезе, астамду — тем көргүзип беретен туругар! «Јииттерге јозок бол!» — деп лозунг бар эмес беде.

Байрам ла Мөңкүш бу кенете табылган шүүлтеге сүүнгилип, каткырыжып, эмегенге омок ло ченегендү көстөриле көргүлөйт. Јаманай оны сезип, база кожо каткырып ла кокурлап отурды.

— А не бар анда — деп, Јаманай тынзынып чыкты. Танкызын кодорып, тракторист уулдарга берип, онон ары айдат: — Керек болзо, јииттерге иштин темин көргүзип те ийбей кайдайын! Адан учкандар бол, адан менин өчөгилеп... Этпеген иш дейзеер бе, көөркийлер! — Эмеген јииттердин ортозына келип, бойынын јаш тужын эске алынды ошкош. Торт ло куды кайнап чыкты. — А слер билереер бе, уулдар, мен өзөк јаар не барып јаткам а? Мен башкаруга сайабленјийе апарып јадым: слердин тракторлорордон болгой, космос јаар учар јоп берзип деп сурак тургускам. — Бу сөстөрдик кийинде, эки көзинин јажы акканча, бууры торт ло көжүгенче, эмеген бойына бойы каткырат. — А трактордо тен бай да јок. Сурт ла эдип калганымды тен көргүлөбөй де каларыгар, уулдар...

— Айса, чындап та, бир катап эбирип келедеер эмеш пе, эжебис, — деп, Мөңкүш ачу-корон танкызынын ыжын буркурадып, чала күлүмзиренип, је бу ок өйдө бүдүмји јок, аланзулу көстөриле Јаманайды ченеди. Күн каан-айас та болзо, Јаманай ол ло некейин уштыбай, кара килин бөрүгинин чике ле төбөзиндеги кызыл тегерикти көргүзөргө турган чылап, бажын јантыйта салып алган отурды. А өдүгү дезе јымжак. Қалын тереден көктөгөн жап-јаны өдүк.

— Мен слердин «кара айгыраардын» тискинин кап ала да койор эдим ле, уулдар. Је јаныс ла суузап јадым. Мени чайладып ийген болзогор, тойып-канып, эди каным изиген кийинде, кайтпазам, онон башка...

— Јок, эјебис, озо баштап слер бир айланып келигер — деп, Мӱнкүш там ла јилбиркейт. — Јалы јок чай кайдан келетен! Онойткончо мен чай азып ийейин, оноң кожо чайлаарыс. Јарайт па, эјебис?

— Је — деди Јаманай, — не болзо, ол болзын, кайда, сенин «кара айгырын» — баралык! А менин адымды чакыга апарып, буулап кой.

Јаландардын үстинде билдирер-билдирбес ынаар тартылып калган — та јердин тыныжы, та түнде түшкен туман көдүрилип јаткан. Тенери айас, көк-чанкыр. Ыраак тайгалардын сынында ла баштарында јайыла кайылбаган карлар анда-мында кажайыжат.

Јаманай јӱбин берип ийгенине сүүнип, Мӱнкүш та ненин де учун кышкы турлунун ээн туразы јаар (эмди озор анда конгулап јат) јүгүрди. Ол анча-мынча да болбой, оноң транзистор алып чыкты:

— Слердин тракторго отуруп јатканыгар теп ле тегин болбос учурлу, эјебис. Бис сан башка музыка ойнодорыс!..

Мӱнкүш чындап та музыканы јынтырадып, Јаманайла кожо трактор јаар басты. Оксӱп калган бийик күн. «Бу мында не болуп јаткан?» — деп кайкагандый, көк-чанкырдан јаан ла чокту көзин јалтырадат. Эбире тымык ла телкем.

Мӱнкүш Јаманайды бойынын тракторынын кабиназына отургузып, тапчы кыпка бойы база кысталыжып кирди:

— Бат шак ла бу неме муфта сцепления болор — деп, ол јартайт ла көргүзет. — Топливо келзин деп шак бу бого јапазарын, калак, ундыбагар... Анчадала өрӱ, өксүүр јерге чыгар тужында, оны јаба, је ойинде базарын ундыбагар. Оноң башка, трактор токтой берер.

Байрам база ла мында. Та нени де айдып, јӱмӱжип ле јартажып берерге ченежет. Озор экилези Јаманайдын чырайына сонуркаган көстӱриле көргүлейт. Кандый да болзо, канча јылдын бажында тракторго катап отуратаны — јанду ла отураар эмес, а мантадатаны солун эмей. Онын үстине, јаанай берген үй кижн болзын...

Јаманай бойынын некейин түкү ле байа отурган јерине суурып койгон. Уулдардын ого айдыжып турган сӱстӱри, ол јазап укпай да турды ошкош. Онын ал-санаазы — уйатка түшпези. Шак ла ол бир амадулу ай-

ланчыкты сок жангыс та катап болзо, эбирип келзе кайдар! Ого ѳскѳ не де керек жок. Чала араайынан, чала табынча, тракторды турган јеринен ле кыймыктадып алатан болзо, оной ары манзаарар ла јалтанар неме жок.

Байрам трактордын маховигине узун ла чичке шнурды ороп, бир-эки катап тыгыда тартып ийерде, мотор таркырап, кандый да койу ла кара ышла адылтып ийди. Јаманайдын јуреги онын табыжыла кожо октолып чыкты. Јуреги кѳксинин терегинде эмес, а оозына чыга конуп келгендий. Ол бойы чала јалтанып та турган болзо, је уулдарга билдиртпеске кичеенет. Трактордын та незине тийип ийди болбогой, ол кенетийин там ачынганду таркырап, ыш чыгатын трубазынан кыскылтым чедиргендерди улай-телеј чыгара тебет.

Мѳнкѳш бу табышты ла кѳѳлешти ѳткѳре Јаманайга кыйгырат:

— Эмештен сцеплениени божоткор! Коркыбагар, мен јанаарда... Бат, бат... Божоткор, божоткор...

Јаманай онын јакарузын бѳдѳрбестин аргазы жок болгон.

— Бат эмди скоростыты салыгар... Бат-бат-бат... Мендебегер, шак ла анайып, табынча, араайынан... Бат, бат, божогоны ла ол! — Трактор ичкери тап эдерде, Мѳнкѳш кабинадан бажын чыгарып, кийин јанында кѳрѳп турган Байрамга колыла жангы ийди.

Јаманай бѳкчѳйип, бастыра бойы ичкери тап этти. Оны тууразынан кѳргѳндѳ, эмди-эмди ле учарга белетенип алган деп билдирер. Јѳзи тыгыску, кѳстѳри курч, бир де катап јума салбаска кичеенет. Бир кезикте Јаманайга кѳргѳндѳ, сырангай ла кандый да содон таштын ѳстине жангы ла отура тѳшкен карчага ба, мѳркѳт пе айасту. Трактор јаан, а ол бойы дезе каткак. Јаманайга ондоорго кѳч: та ол бойы селендеп ле тыркырап турган, та трактор... Је бир ле болгон — билдиртпес, јана базарга эмди орой эмей.

А Мѳнкѳш билинбес, јаан кайкалда:

— О-о, слер кандый а! Тен чын ла трактористтин бойы турбайаар!

Јаманай иштин абына алдырып, калак, не-не боло бербезин деп, каруу јандырап ѳй таппайт. Ол каа-јаа кайра кѳрѳт: ѳлѳн чын ла кезилип турган ба айса куру

барып јаткан ба? Јок, кезилип турган эмтир! Јажыл зеленкалардын төстөри түс кыркылып, јерге јалбагынан улай-телей жыгылгылайт. Мыны көрүп, Јаманай токунай берди. Бастыра бойы јенгилжип, кандый да јакшы боло берет. Мынайып ла кере түжине иштеп те жүрзе, кем јок. Бийик күн, јажыл өлөг, аспандардын каа-јаа калыжы ла шыркыраганы...

Је болгой, бу да көргүскени једер. Ойинен өтпөс. Кандый ла керекти бойынын ойинде токтотсо, јакшы! Ол зеленкалу јалаңды бир айланып, байагы тонын уштыган ла танкылап отурган јерине јууктап келедири. Тоны ол кажайып јадыры ине. Чакуда буулап койгон ады, Јаманай мантадып келеткенин танып ийген чилеп, бажын канкайтып, эки кулагын сертейтип, кайдаар да сан өрө көрүп, бир-эки оос киштеп ийди.

Јаманай трактордын скоростин јабызадып, таркыраар табыжын эмеш араайладып ийди. Је моторды токтотпой, Мөңкүшке кыйгырат:

— Мен түжүре калып ийейин, сен бойыннын јеринге мында ла отурып ал! — Мынайда айдала, Јаманай кабинанын эжигин ача тартып, јер дөөн јалбас эдип калды.

Калыган кийинде, јерге јеткен бе айса јок по, кандый да јаман үнле кыйгырып ийди. Будынн јилинчигин өрө эрей тартып барган кезем сыска ол кезек өйгөнени де сананбай барды. Бир канча өйдүн бажында көзин ачып, Јаманай бу ла јанында тенкейип турган тракторды, онын үстине энчейип ле манзаарып, көстөрн алырандашкан Мөңкүш ле Байрамды кайкаганду көрди.

Ол будын кичинек кыймыктадып ийген бойынча, тургуза ла онтоп ийди: «Јо-о, калак!» Је андый да болзо, эмештен такыйта тартып, канайып та оорып турза, онтобоско албаданып, тиштерин кезе тиштенип, көстөрн јумуп, араайынан өңдөйип келди. Сол будыннын тизезинин эмеш ле алды јаар сус эмес сус, та канайда берди болбогой.

Мөңкүш онын будына тийип, кичинек ле кыймыктадып ийейин деерде, Јаманай ойто ло јоолоп ло онтоп чыкты. Одүктн уштып көрөйин дезе, тен тийерге де болбос — калактай берер.

Мөңкүшти жүгүрип барала, одудан бычак экелзин

деп, Жаманай жакыды. Онон курч бычакла өдүкти ле угын жара кезип ийер болзо, кижинин будын көрөр дө эмес — күп ле тижип калган, кандый да кыссылтым-күрөң. Мынайып калган бутту кижини атка канайып минет! Мөңкүш өлөң чабар косилкалардан тракторын тургуза ла жайымдап ийди. Жаманайга Байрамла кожо болужып, колтуктап ла жөмөжип, трактордын кабинасына отургузала, Куулгы дөбө түшкүлөп ийдилер.

А Куулгыга да жетирзе, же кандый болуш болор? Анда больница жок. Жаңыс ла медпункт.

Колхозтын конторазынын жанына жеткилеп келзе, председателдин сок жаңыс газиги та кайдаар да жорукка жүре берген. Ондойго жедип алар өскө машина база жок — кере-жара жүргүлөп калган.

Мөңкүш мынын аай-төбөине чыгып, ары-бери жүгүрүп турганча, Жаманай ооруга чыдашпай, кыйгырып ийбеске база тудунган ла. Эш-неме болбозын билип ле чөкөп, Мөңкүштин короны куурып, Жаманайдын жанына ойто келерде, эмегеннин маңдайынан бодыр-бодыр тер чыгып, кинчектенип отурган болуптыр. Же андый да болзо, ол колыла жагып ийди:

— Үрөнгө токпок баш жарбас деп, мени айлыга, Аба өбөгөңгө, капшай ла жетир, Мөңкүш.

Мөңкүш ого чала аланзылу көрди.

— Кандый да болзо, слерди озо баштап медпунктка апарза кайдар? — деп, Мөңкүш жобожып калган үниле сурады.

— Жок туру — деп, Жаманай тургуза ла мойноп ийди. — Меге Кымыстан болуш жетпес. Ары ла бир аай болзын, Абага ла жетирип кой, Мөңкүш...

Аба өбөгөн Жаманайдын будын мендебезинен ле чебер аяктады. Эмди бут деп неме байагызынан ары. Көрөр дө эмес. Торт ло күски борсык чылап, тестейе берген.

Аба мендебейт. Ол жукачак эриндерин кыймыктадып, тиштери түжүп каларда, копшыйып калган жаактарын канайда да ич жагып та онкойто соорып, шымыранып, бажын жайкайт. Не болгонын, канайтканын ончозын шылап угала, Мөңкүшке катуу көрди:

— Торт ло оок уулчактар! — Онон ачык маңдайын шылырууш алаканыла сыймап, көстөрүн жумуп, унчукпай барды. Бир кезек өйдүн бажында көстөрүн ойто ачып, Жаманайга ченегендү көрди. — Баштагын ба-

зылбас, бу не болгон? Алдында иштеген де болзо, эмди ого не кадалар! Жеткер ине ол...

Жаманай да, Мõнкүш те удурa неме айдышпады. Айдып та нени айдар. Аба ары ла бойы билзин, айдарын айдып, кандый бир түп шүүлте этсин. Жаан да удабай, Аба айтты:

— Кой керек, эмди ле кой сойор керек!

— Ба-та, менин койлорым кедери, турлуда болбоzyn ба! — деп, Жаманай калактай берди. — Сен болужатан турун, Мõнкүш. Кийинде кандый кой керек, мененг бойын барып, талдап аларын...

Мõнкүш эрмек айтпай, үйден чыга конды. Анча-мынча ой өткөн кийинде, бир же ле деген ак ирик экелди. Аба бойынын күскиде сойып жийтен иригин танып ийбей кайтсын. Же нени де айтпады. Мõнкүш койды жыга басып, оны өзоп лө сойып жатканча, өбөгөн унчукпай, танкылап ла сананып, көрүп отурды.

Койдын терези сойылган кийинде, Аба өрө туруп, Мõнкүштин жанына басып келеле, озо ло баштап болчок кардын бери айрып ла чыгарып берзин деп сурады. Мõнкүш кой сойбогон, мындый немени баштапкы каттап көрүп жаткан эмес, Абанын жакылтазын тургуза ла бүдүрди.

Карынды чыгара тартып, Жаманайдын жанына жууктада салган кийинде, оору кижинин тижип калган будын онын изү жинине сугарга болушсын деп, Мõнкүшти сурады.

Аба өбөгөннннн жажына жандап жүрген жаңы андый. Оны жаңыс күнге кем де түзедип болбос. Жаманайдын будын жиндү карынга сугуп, тыштынан койдын терезиле кучулап ла ороп койоло, өбөгөн ойто бойынын жерине отуруп, эки колын тегери өрө көдүрип, шымырана берди: «Бистин агару ла улу туулардын, суулардын, көк тегеринин ле бу жебрен жердин ээзи, өрөги турган агару Үлген-кудай бу ак койдын сүнезин алып, алкыш-быйанын Жаманай көөркийге жетирзин! Жаманайдын сүнези ак-жарыкты таштап барарына мендебезин, ого Алтай-кудай бир быйанын жетирзин деп сурап, мен агару байаналарымды элчиге аткарып турум!..»

Тарый эмеген Жаманайдын алдына ак кийис төжөп, бажына ла бели тужына жастыктан салып, чебер жаттыргызып койды:

— Јат, эмеш тижиги сенизин.

Мөңкүш десе сойгон койдын эдин ооктоп, карган энезинин түкү ле байа отко азып койгон казанына салат.

Обөгөннинг очогынын оды табышту тарсылдайт, айылдын ичи кенетийин кубулып, жылу, кеен, жүрүмдик неме ошкош боло берди. Ончолоры оттогы казаннын быжарын сакугылай бердилер. Көп куучын жок. От тырсылдайт, жалбыш көңжийт, кайнаган казаннын жараш буузы койылып, түнүк өрө көдүрилет.

Төс керек Абанын мургүгенинде ле шыпшаганында эмес деп, Мөңкүш те, Жаманай да ондогылап та турган болзо, је кажызы да унчугушпайт. Жаманайдын бу-ды жымырап, тижиги сенип эмесе оорунун сызына калыгып турган ба кандый, чала мелиреп, уйуктаар күүни келип жатты. Айса болзо, чындап та, Абанын алкыжы једип, Алтай-кудайдын агару ээзи, агын суулар ла ыйык ажулар ого быянын јетирип туру эмеш пе? Көк теңеринин көрүнбес түбин ээлеген кандый да ийделер Жаманайга бир кыламын ийди эмеш пе?

Жаманай кенетийин Аба керегинде быянду сананды: бистин журтта шак мындый јенгил колду өрөкөн бар болгонына баш болзын! Јүзине јүс чырыш түжүп, эрјене-сөөги кадып, јер тайанары көптөй дө берген болзо, өрөкөндө бир де јаман јок эмей. Кижии јаш ту-жында база тенек ле болгон: је ле деген кижиле ан-дыжып, ого каткырып, улус төгүндеп турган, ол нени билер деп, оозым ла бар деп, калырап туратан эди. А эмди? Эмди карыыр јобинде ооско түшкенин бу эмес пе, Жаманай? Аба сени эмдейтем, јазатам деп, бойы су-ранган ла күүнзеген эмес ине. Бойын ого озо келген! «Јеткер — јен алдында» — оны качан да ундыбас керек. Андый ине: јеткер једе конуп келзе, јен-јенинен тудужар деп...

Эт бышкан. Тарый эмеген кажы ла эттен теејилей кезип, отко салып, аяактарга мүн урат. Аба обөгөн отурган јеринен өрө туруп, айылдын шандазында кыстап койгон арчыннан сый-сый тудуп, отко салып ийер-де, кара казанды айландыра кыскылтым-чанкыр јалбыш койыла берди. Онын эриндери ойто ло кыймыкта-жып, та нени де шымыранат ла шыпшайт.

Јангы ла чыгарган изү эттен јип, мүннен ичкилеп,

эмди омор тал-табыш югынан ажангылай бердилер. Јаманай тын кыймыктанбазын деп, этти ого башка аякка салып, алдына јабызак тегерик стол жылдырып берди.

Туш куучын югынан ажаныш өдөт. Аба койдун төжинин жуузын курч бычакла жукарта кезип, «лүп-лүп» оозына салып, чайнабай ла ажырып отурды. Чайнап та незиле чайназын. Тиш бар эмес. Кандый бир кату эт учурай бергенде, карган өбөгөн оны бүүлезиле былчып, оозында ары-бери узак ла тоолодып, учында ажырат. Кажы ла бир чайнам эттин бажында өбөгөн эки-үч калбактан ас эмес мүн ичет.

Узак өйгө эт жибеген кижжи тузуркаган малла түней. Уйлар ла андый эди — тус ла јалабай, бир кезек жүрзе, тен кижинин тон-өдүгин де јип ийгедий турар. Эдиркеген кийнинде кижжи казанда кайнап турган этти көргөн бө, јок по — бодоп ло чилекейи шуурап келетен эмес беги. Јыдын да сессе, торт ло чыдашпай барарине! Ичи-буурынын ончо јиктери тен тургуза ла кынзыжа берер.

Јай өйинде эт ас. А бот кышкыда тен макалу. Кажы ла биле кышкыда эт јок отурар эмес. Ончозы күскиде согум сойып јат. Ноябрь ай јангырын, јер тонгон ло киреде, бат ол — јайыла тайгаладып, өнөтийин семиртип алган торбоктор, кызыр уйлар ла јылкы согум болбой канайдатан эди. Кезик билелер јангыс торбокты эмесе уйды болорзынбас. Ого бир-эки кой кожуп ийетени кайда! Кыш узун, эт јок болзо, тен не де болбос ине. Алтай кижинин јанжыгызу андый. Оны не де кубултып болбос. Байла, онын да учун түндү-түштү, кыжы-јайы алтай кижжи малдын кийнинен базып жүргени ол.

А јайгыда этле «ойнойтон» јыргал јок эмей. Сүт ич, аарчы-курут ји. Анайып ла үзүги югынан айландыра јылга јип јадарга малды кайдан алатан? Јас чыкканын өскүрип, ойто јыл чыгарар керек. Јоондозын, жүрзин. Малга мал кожулзын. Онон јайгыда јооп немени сойорго до јарабас. Эмдиги өйдин «сооткыш-холодильник» дейтен немези јурт јерде јок ине. Јайгы эт удаар ба, чүрчеде ле јыдый бербей. Јайгыда алтай јурттарда эт ас. Тен колхозтын бригадада иштеп турган улузына сойгон малдан не-неме једижерден башка...

Койдын семис эдинен тойо-кана јип, эмди ончоло-

ры чай ичкилейт. Якшы эттин кийнинде жазап туруп тузайла, каймактан собуруп койгон чай тен макалу. Кейин де тутпас, суузабазын да.

Аба чайлап-чаптап божойло, Жаманайдын жаны жаар жылып, онын изүлөп койгон будын көрөргө тагышкынын ла оронтызын алып жадарда, эжик сакубаган жанынан ачылып, кенете Кымыс кирип келди.

Ол ап-апагаш халат кийип алтыр. Колында кандый да жаан эмес чемоданду. Байла, Жаманайдын буды кайрылган ба айса сынганы ба керегинде кем де ого айткан болгодый.

Кымысты көрүп ийеле, Аба кезек ойгө алаатый берди. Бутты ороп койгон жаш терени жазып жаткан колдору чүрчен аразына токтой түшти. Же Кымыс та ичкери баспай, ол ло жериинде токтой түшти. Кезек ойгө олор бой-бойына көрүжип, тымый түштилер. Кымыстын ичкери тап эдер кебери бар. Же жаш тужында «замри!» деп ойынды ойногону чылап, көкси чала ичкери болуп, кандый да ары да, бери де эмес тура калды.

Жаманай да манзаарый түшти: Кымыс кандый бир кезем сөс тө айда салып ийерден маат жок. Онын учун эмеген албаданып каткырынып, эмчи кыска жалакай көстөриле көрди. Жамакайынын кырындагы ол ло бир чырыштары жуурылып ла жүгүрүжип, нени де айдарга жүрерде, Мөңкүш Жаманайды озолоп ийди:

— О, Кымыс!.. Сен билерин бе, Кымыс, эм үстине бистин мында эдер немебис жок. Барып эмеш базып жүреле, онон ойто келеек.

— Бу сен канайып турун, Мөңкүш! — деп, Кымыс көстөрүн жаанада көрди. — Айса, кем билер, менин болжум база керек...

Аба боромтымак-буурыл бажын төжине жаба түнзүйтип, бир де эрмек айтпады. Жаманайдын көстөри бирде Абага, бирде Кымыска кандый да суракту ла жайналганду көрөт. Кымысты эмди ле мынан чыгып баратан болзо деп кыйгырып ла «Барба, мында бол!» — деп, ойто токтодып тургандый билдирди.

— Андый болзо, эжикте турбай, өрө өт — деп, Мөңкүш көзиле көргүзип, чала кату эрмектенди.

Кымыс шак ла мындый жакару сакугандый, жалтаныш жогынан ичкери басты.

Аба көзин јумуп, тегиндү эмес санаалар сананат. Ол озо баштап Јаманайдын будын бу келген эмчи кыска жарбып ийер деп сананды. Канайдар эмеш — көрөр. Је буды сынган Јаманай бурулу эмес, оны да кинчектеп алып кайдар. Јок, Аба оны өскө кижиге жарбыбас. Ол оны бойы эмдесер, бойынын билерин ле тегиндү эме-зин көргүзип берер. Сүрекей эптү учурал! Мындый бут Абага тен не де эмес. Ол оны, чындап та, өткүре көрүп отурган эмес беди. Ийтке јымжак сөөк таштап берген-де, канайып сүүнетен эди. Аба шак ла онойып, ичинде тынзынып ла сүүнип отурды. Эйт, ол мындый «јап-јакшынак бутты» Кымыска не эмдетсин! Бербес, бойы онын аайына чыгар! Бу керекти Аба городтын бийик үредү божоткон эмчилеринен коомой билер бе? Јок, ол олордон адак качан да болбос.

Кайрылган эмезе чыккан буттарды ла колдорды Аба ас тутты деп пе? Кандый бир неменин болорын-болбозын, табыларын-табылбазын белгелейтени ого күч. А сынык-бычыктаң ол јалтанбас. Мында не де јок. Суудан чыккан кас чылап, кургакка чыга конбой.

Аба ончозын сананып, айладып отурала, Јаманайдын будын эмди ле тудар, Кымыстын көзинче эмдеер деген шүүлтеге келди. Канайып тегин отурзын, Кымыс Јаманайдын будын база көрүп, эмди Абага болушчы боло берди.

Карган өбөгөн кенетийин бажын өрө көдүрип, Кымыска ајару этти:

— Шак бу менин беш сабарымды сен неге керектү деп а? Менин беш сабарым база меелү эмей. Олор ооруны таап, онон меге шымыранып, ончозын айдып берер учурлу! Менин сабарларымда аалга тил бар, а сенийинде бар ба, а?

Бу Аба нени ле айдарга туру болбогой деп, Кымыс сакый берди. Је Абанын сабарлары Јаманайдын кандый да куушмак-қөгөлтирим јодозынын үстиле јымжак-гынан ла эптү јылбырап, кезик арада токтой тұжет. Эмегеннин буды байагыдый эмес. Тижиги чик јок сенип калган. Бутка шыбалган койдын јинин Аба арчып ла араайынан тұжүрип, ойто ло тудат, база ла сый-майт. Ол бир кезикте оору буттын кандый да айалгазын сезип ийгендий, токтой тұжүп, сабарларынын бажыла томдой чокып, анча-мынча сананып, көстөрин ју-

ры чай ичкилейт. Жакшы эттин кийнинде жаап туруп тузайла, каймактан собуруп койгон чай тен макалу. Кейин де тутпас, суузабазын да.

Аба чайлап-чаптап божойло, Жаманайдын жаны жаар жулып, онын изулеп койгон будын корорго тагышкынын ла оронтызын алып жадарда, эжик сакыбаган жанынан ачылып, кенете Кымыс кирип келди.

Ол ап-апагаш халат кийип алтыр. Колында кандый да жаан эмес чемоданду. Байла, Жаманайдын буды кайрылган ба айса сынганы ба керегинде кем де ого айткан болгодый.

Кымысты коруп ийеле, Аба кезек ойго алаатый берди. Бутты ороп койгон жаш терени жазып жаткан колдору чурчен аразына токтой тушти. Же Кымыс та ичкери баспай, ол ло жеринде токтой тушти. Кезек ойго олоп бой-бойына коружип, тымый туштилер. Кымыстын ичкери тап эдер кебери бар. Же жаш тужында «замри!» деп ойынды ойногону чылап, кокси чала ичкери болуп, кандый да ары да, бери де эмес тура калды.

Жаманай да манзаарый тушти: Кымыс кандый бир кезем сос то айда салып ийерден маат жок. Онын учун эмеген албаданып каткырынып, эмчи кыска жалакай косториле корди. Жамакайынын кырындагы ол ло бир чырыштары жуурылып ла жүгүрүжип, нени де айдарга жүрерде, Мөнкүш Жаманайды озолоп ийди:

— О, Кымыс!.. Сен билерин бе, Кымыс, эм устине бистин мында эдер немебис жок. Барып эмеш базып жүреле, онон ойто келеек.

— Бу сен канайып турун, Мөнкүш! — деп, Кымыс косторин жаанада корди. — Айса, кем билер, менин болужым база керек...

Аба боромтымак-буурыл бажын тожине жаба тунзуйтип, бир де эрмек айтпады. Жаманайдын костори бирде Абага, бирде Кымыска кандый да суракту ла жайналганду корот. Кымысты эмди ле мынан чыгып баратан болзо деп кыйгырып ла «Барба, мында бол!» — деп, ойто токтодып тургандый билдирди.

— Андый болзо, эжикте турбай, орө от — деп, Мөнкүш козиле коргүзип, чала кату эрмектенди.

Кымыс шак ла мындый жакару сакыгандый, жалтаныш жогынан ичкери басты.

Аба көзүн жумуп, тегиндү эмес санаалар сананат. Ол озо баштап Жаманайдын будын бу келген эмчи кыска жарбып ийер деп сананды. Канайдар эмеш — көрөр. Же буды сынган Жаманай бурулу эмес, оны да кинчектеп алып кайдар. Жок, Аба оны өскө кижиге жарбыбас. Ол оны бойы эмдеер, бойынын билерин ле тегиндү эмезин көргүзүп берер. Сүрекей эптү учурал! Мындый бут Абага тен не де эмес. Ол оны, чындап та, өткүрө көрүп отурган эмес беди. Ийтке жымжак сөөк таштап бергенде, канайып сүүнетен эди. Аба шак ла онойып, ичинде тынзынып ла сүүнип отурды. Эйт, ол мындый «жап-жакшынак бутты» Кымыска не эмдетсин! Бербес, бойы онын аайына чыгар! Бу керекти Аба городтын бийик үредү божоткон эмчилеринен коомой билер бе? Жок, ол олардон адак качан да болбос.

Кайрылган эмезе чыккан буттарды ла колдорды Аба ас тутты деп пе? Кандый бир неменин болорын-болбозун, табыларын-табылбазын белгелейтени ого күч. А сынык-бычыктан ол жалтанбас. Мында не де жок. Суудан чыккан кас чылап, кургакка чыга конбой.

Аба ончозун сананып, айладып отурала, Жаманайдын будын эмди ле тудар, Кымыстын көзүнче эмдеер деген шүүлтеге келди. Канайып тегин отурзын, Кымыс Жаманайдын будын база көрүп, эмди Абага болушчы боло берди.

Карган өбөгөн кенетийин бажын өрө көдүрүп, Кымыска ажару этти:

— Шак бу менин беш сабарымды сен неге керектү деп а? Менин беш сабарым база меелү эмей. Олор ооруны таап, онон меге шымыранып, ончозун айдып берер учурлу! Менин сабарларымда аалга тил бар, а сенийинде бар ба, а?

Бу Аба нени ле айдарга туру болбогой деп, Кымыс сакый берди. Же Абанын сабарлары Жаманайдын кандый да куушмак-көгөлтирим жодозынын үстиле жымжакгынан ла эптү жылбырап, кезик арада токтой түжет. Эмегеннин буды байагыдый эмес. Тижиги чик жок сенип калган. Бутка шыбалган койдун жинин Аба арчып ла араайынан түжүрүп, ойто ло тудат, база ла сыймайт. Ол бир кезикте оору буттын кандый да айалгазын сезип ийгендий, токтой түжүп, сабарларынын бажыла томдой чокып, анча-мынча сананып, көстөрүн жу-

муп, ойгор кебин тартынып, эриндерин алыс кыймыктадат. Онон ойто тын-тыг тудуп ийгенде, Жаманай онтоп ло кыйгырып ийет. Же Аба ого бир де аяру салбай, баштап алган керегин онон ары улалтат.

Мынайып отурала, сабарларын Жаманайдын будынан туура алып, ол кенете сурады:

— Же андый болзо, Кымыс көргөй. Кандый да болзо, ол анылу үредү божоткон кижн болуп јат. Мен эмес ине!

Жаманай да, Кымыс та онын бу сүмезин сескилеп ийди ошкош. База ынгзынып, бойын бойы көдүрип отурган ине.

— Бу канайып отураар, Аба! — деп, Жаманай мойношты. — Слерден өскө, бу буттын аайына чыгар кижн кайдан келди деп? Мындый сыныкты јангыс ла Ондойдын эмезе городтын јаан токтырларына көргүзерден башка.

Өбөгөн арай ла болзо каткырып ийбеди. Онын јетилчек ле буурыл бажы тургуза ла сөйтөс этти. Көстөри курч ла сүмелү. Абанын сүүнип, бу ок өйдө бойынын јенүзине макатып отурганы иле болгон. Терен ле кичине көстөрине кандый да тын кирип, өзөгінде сүүнчининг отторы элбендеже берди.

Өбөгөннинг боро бажы, торт ло кандый бир капшуун чычкан чылап, Кымыс јаар бура сокты:

— Уктын ба Жаманай не деп айтты?

Абанын өчөлгөндү сурагын эмчи кыс сезип те отурган болзо, је ого удурлашпады:

— Чын, сынык бутты Ондойдын эмезе городтын јаан врачтарына апарып көргүзер керек... А не болды, Аба? Айса, бистин шүүлтеде јастыра бар ба?

— Јок, јаап эмчилер јазып ийерден маат јок! — деп, өбөгөннинг бажы канкас этти. — Же јангыс ла Жаманайдын буды сынган деп, кем слерге айтты а?

Кымыс эпјоксынып, кызара берди. Аба өбөгөн, теп камчылап ийген ат чылап, јер-айакка токтобой, бийелеп ийерден бери јанында отурды. Же ол бийелебеген. Өбөгөн тудунып билер эмей. Јангыс ла тунгак ла ойгор јөдүлдеп, топ үниле эрмектенди:

— Менин ойгор сабарларымнынг јетиргениле болзо, шак бу отурган Жаманайдын шак ла бу будында кандый да сынык јок. Эйе, јок! Оны сынык дебейтен, балдар,

сөөк касталган дейтен. Бистинг шак бу отурган токтыр-дын билгени арай ла жастыра!

— Мен доктор эмезим — деп, Кымыс бут бажына туруп чыкты, — мен жүк ле акушерка.

Аба ойто ло бултаартып, бажын жайкап, көзин кайкаганду көдүрөт. Онон эмеш токунап, Кымысты база ла бир катап «оорыда чымчып» ийер деди ошкош:

— Айса андый болзо, сен он жылга улай неге үрөнгөн кижиге, а?

— Канайып он жылга? Мен медшколго жүк ле төрт жыл үрөнгөм. Онон... Онон акушер болоры — ол иш эмес пе?

— Тузалу керек — деп, Аба жөпсинди. — Тузалу да болордон маат жок. Же... Же андый да болзо, шак ла ол балдардын кинин кезерин сенин жаан энең Эштең база да жакшы билетен болгодый. А ол десе кайда да аңылу үредү божотпогон эмес беди а? — деп, Аба бажын жайкайт. — Бат бу мен отурум. Сенин алдында отурум, акту бойым. Москбага да, Ойрот-Турага да барып, мен ойгорго үрөнбегенимди ончо жон билер.

— Сенин байагы ла бойынча бу айылга баштап ла кирип келген баланы андып отурган немен не?! — деп, тууразынан кенете Тарый эмеген арбанды. — Сен сегизен беш жашту. Жүрбести жүрүп, көрббести көрүп койгон! А бу алдында байагы ла бойынча челчелеп ле челдеп отурган бала канчалу деп? Жаш! Чек жаш көөркий ине ол.

Кайдан, Аба эмегенин угуп, токтоп калбай, онон ары «шибегейлейт»:

— Же айдып бер: бут касталган, эмди онон ары нени эдерис, а?

Кымыс белен багынып, өбөгөнгө жай бербеди. Ол сүмелү күлүмзиренип, керек десе кандый да эрке ле жалакай үниле айтты:

— Нени эдерин мен билерим ле, же оны Аба менен артык билер болбой. Мен сананзам, Жаманайдын будына гипс керек. Же бисте андый неме бар эмес. Канайдырыс, а Аба?

Аба унчукпады.

Бу жаны ла Аба ла Кымыстын ортозында болгон такылыш куучыннан улам, айса, сынык эмес, сөөк касталган дегени учун, Жаманай табынча токунай

берди. Онын көстөрүн эбире жуулган чырыштар ойто ло омок жүгүрүжип, чырайы айазып, та пени де айдарга белетенип отурганы билдирет.

— Бистин Кымыс талдама бала — деп, Жаманай сакыбаган жаанын эмчи кыстын адаанын алды. — Бооро Камылдынын үйүн аргадап алган. Балазы толгош келген ине. Же карын, эмди же ле деген уул чыдап жат. Кымыс — жаш. Кижини оны кайдан билер, айса, кийинде чындап та жаан токтырга үренип алар.

— Маат жок — деп, Аба тымый түшти. — Же ол тушта ак-жарыкта жаңыс ла мен жок болотон турум. — Ошон та ненин де учун кенете көстөри чагылышып, кыжырантый берди: — Слер мени ле чоккыр дезе, тен билингилебей калатан эмейеер!.. Жаманай, сен меге онын ордына айдып бер: эмди канча жашту болдың? — Мынайда сурап, бойы өрө туруп, төрдөгү жаан агаш кайырчакты ачып, онын эптү этире жонуп койгон кандый да килең ле жалбак агаштар, база илгин баштык чыгарып келди.

— Күскиде төртөн тогус жашту болорым.

— Күстин не айында, чокум айт?

— Күски сыгын айда.

Тууразында отурган Мөңкүш сыгырып ийгенин бойы да билбей калды: «Бис слерди карган кижини дезебис! Жүк ле төртөн тогусту туругар ине!»

Аба ойто келип, байагы кайырчактан кодорып алган агаштарын Жаманайдын жодозына жаба салып, бажын мылкыйтып, кажызы ой, кажызы жараар деп кемжит.

— Төртөн жаштан ажа берген болзон, Жаманай, төрт айдан артык бу шакшактарды будыннан албазын. Жаанай берген кижинин сөөгү белең бүтпес неме ине.

Абанын шакшактары чындап та эптү ле жеңилчек болгон. Олордын кажызынын ла ич жаны билер-билдирбес ырынтылу. Ол агаштардын кажызынын ла сынына түнөй эдип кемжин койгон жалбак кийистер де бар. Жымжак болзын деп, олорды шакшактын алдына салып, үстинен шык этире тагып жат.

Кымыс карган өбөгөннүн шак бу эп-аргазын көрүп отурала, санаазына Курган деп городто жаткан бир хирургты эске алынды. Ол керегинде бу ла жуукта бичик кычырган. Хирург бойынын жаңы эп-аргазын тузалайып, Брумел деп атту-чуулу спортсменди эмдеген. Спортсмен бойынын жүрүмү ле оны аргадаган хирург керегинде «Высота» деп книга бичиген. Высота — Бий-

ик... Бу жаңыс ла жарлу спортсменниг бийик калыжы, бийик магы керегинде эмес, онойдо ок хирургтын да бийик жайалтазы керегинде бичик болгон. Кыскарта айтса, спорттын ла медицинанын бийик өзүми керегинде. Ар-жаанынан ар-бүткен берген жайалтазы, улуска киленкей ле жалакай күүни азыйда тегин малчы болгон уулчакты ат-нерелү хирург эдип кубулткан. Ол кижининг оодылган ла сынган сөөгин жаңыдан узада өскүрип ийер кайкамчылу эп-арга тапкан. Уренген болзо, бу ла отурган Аба да андый хирург болор ине. Обөгөнди көрөрдө лө кыыран. Же ол, чынын алза, жүреги жымжак, киленкей кижини.

— Сен менен Брумельдин книгазын алган, Мөңкүш, оны кычырып койдың ба? — деп, сананып отурала, Кымыс сурады.

— Сен билеринг бе, Кымыс, мен жаңы ла база шак ол бичик керегинде сананып отурган болгом...

— Слердин санаагарда жаңыс ла книжке эмей! — деп, Аба арбанды. — Жаманай, сенин айлында, эненниг эски-кускызынын ортозында, озогы жес акча артып калган эмеш пе? Кызыл жестен эткен каан жаңынын акчазы?

Ончолоры Абанын сурагын ондогылабай, бой-бойло-рына көрүшти. Мынызы не болотон? Айса база ла өчөп-ченеп отуру ба?

— Жаманайга андый неме кайдан келген болор деп сураар! — Тарый эмеген арбана берди. — Качан бир буды кайрыларын оны күзөп жүргөн деп пе? Ары ла бойыннын бор-ботконнын ортозынан бедрезен, торт болбой.

Аба байа шакшактарла кожо кайырчактан чыгарып келген эски илгин баштыктын оозын чечип, түбинен тудала, эдегине кактап ийди. Онон жүзүн-башка оок акчалар ла база та кандый да бор-тер немелер чыкты. Обөгөн онын ортозынан келтейи жемдик жаан жес акчаны алып, арткан немелерди араайынан ойто жууп, баштыкка салды. Байагы талдап алган жес акчага Кымыс анчадала тын аяру этти: жемдик келтегейи жалтырууш ла кыскылтым, а эки жалбагы торт ло көгөрө бооктып калган. Же андый да болзо, эскирей берген айдый жаан акчанын кыскылтымы оноң-мынаң иле суркурайт. Тарый эмеген Абага шажын аяак алып берерде, байагы акчаны обөгөн ол аяактын сыраңай ла үстине чебер тудуп,

јаан эмес үч кырлу эгүле араайынан эгей берди. Өбөгөн эски акчанын агалтырым-куулы табынан бир де чыкырымды жерге түжүрбеске кичеенет. Эгүнийн алдынан төгүлгөн мынтактары өчөмик жалтыражат. Онон Аба акчанын арткан жемдигин ойто баштыкка салып, оозун мендебезинен буулап, ол ло аякка бир эмеш кара чайдан урала, булгап-булгап, оны ичсин деп Жаманайга берди:

— Јес сөөкти бириктире тудар неме, Жаманай, ме, ичип ий. — Жаманай сөстөн чыкпады. Ол эки көзүн та ненин де учун јумуп, аякты көнкөрө тудуп ийерде, Аба онон ары јартады: — Јес сан башка неме, балдар. Кижинин де, малдын да сынган-бычыган јерине барып тийер. Тен темир кандаганы чылап, сөөктин сорбызын бириктире тартарга албаданар... Эмди јат, амыра. Эртең база бир эмеш ичерин, Жаманай.

Аба тонын јабынып, оттын аягынан айрылбас төжөгине јадардан озо, база ла катап јес керегинде куучындады. Бойынын јартаганы ас деп бодогон ошкош. Қымыс бүтпестен маат јок. Аба эмчи бала јаар көрүп, јамакайынын учыла күлүмзиренип ийди:

— Озо улус уйдын да сөөк-тайагы сынганда, ого сарзу-сапла кожо јес кертип-кырып ичиретен. Онон ол мал јазылып, түкү бир канча јыл өткөн кийнинде сојор болзо, байагы јес шак ла ол сынган јерде сөөклө кожо бүдүп ле биригип калган болор. Андый немени мен бойымнын бу ла эки көзимле көрүп јүргөн эмейим...

Аба куучындап јадала, коксып өчө берген от чылап, табынча туујырап, уйуктай берди. А Қымыс ла Мөн-күш озо баштап бой-бойына көрүштн, онон тал-табыш јогынан өрө туруп, үйден чыктылар.

VIII

Эрден коомой уйуктаган. Тан атканча јүзүн ле башка түштер түженип, карамтыгып, онон ойто ойгоно чарчап, база тыг ла кинчектенген. Бир кезикте ого кичинекар тумчугы тырландап ла тыркырап, кайда да јыраанын аяңында элбес эткен эликтер көрүнген. База түженип јатса, агаштардын ортозынан көдүрилип келген ай чылап, айры-тейри мүүстери айпаңдашкан сыгын чокум ла јарт јуралган. Ол мендебей, ары-бери ајыктанып, анзынып, чике ле алдында кап-туура турган.

Оноң айаң ағаштар өскөн кандый да бодыр-бодыр арттар. Суйук ла соок туман. Бу Алтай эмес, өскө жер. Калың кардын ла күрттин ортозынан уй мылтыктардын узун мойындары канкас-канкас эдижет. Күзүрт-быжырт. Қажы ла адыштын кийинде, пушкалардын снарядтарынын сығырап учканы ого жап-жарт угулып келет. Кандый да болчок, кара-көк ыш зениткалардын үстінде артып калат. Уредү өдүп жат. Таныш солдаттардын ла офицерлердин чырайлары анда-мында элбес эткилейт. Кенетийин олордын ортозында Мөңкүшти көрүп ийди. Ол солдаттын калың бушладын кийип алган. Буттарында жаан ла узун конычту боро пыйма. Мөңкүшке ээлип-бүгүлерге де күч. Торт ло ойынчык наадай ошкош. Же андый да болзо, ийнизи ары-бери жүгүрип, тестендеп, пушкага снарядтар тажыйт. Анда, ичкери алдында, апагаш кардын үстиле үредү ойинде адатан таңма-танкттар жылыжат... Оноң түн. Тенериде самолеттор. Олордын канаттарынын алдынан ла куйруктарынан кызыл ла чанкыр оттор чыгып, жалт-жалт эдижет. Та нениң де учун Мөңкүш команда берип баштады: «Танкты ат — по танку огонь! По танку огонь!..»

Уредү өдүп турган жаланнын үстінде ыш, күзүреш ле күүлеш. Уур зениткалардын атканынын кийинде, байагы калың ла ак күрттер тургуза ла кайылып, жер айландыра кара балкаш боло берет. Эрден түш жеринде сүүнип турды: онын карындажы колын жаңып, команданы чокум берет: «По цели — огонь!..»

Кенетийин онын алдына Фатиманың кебери көрүнүп келди. Эрди кыймыктайт, айткан сөстөри иле-жарт угулат: «Бистин Мөңкүш тен талдама! Көрзөң, кандый жалтанбас, жакшы бнлип жат. Бис удабас ла онын тойын эдерис». — Фатиманың чөйбөк чырайы Эрденнин алдына элбендеп, үредү өдүп жаткан жаланды ла ончо пушкаларды, солдаттарды ла таныш офицерлерди туй бөктөп ийди. Уйинин чырайы төп, көстөри соок ло саанаалу. Айса бу Фатима эмес болор бо? Чындап та, Фатима эмес эмтир. Бир ле көрөйин дезе, онын алдында энезинин кебери элбендейт. Эрденнин энези Мекечинин сыны база ла Фатима ошкош коо ло бийик болгон. Ээги узун, чырайы жукачак. Мынын алдында ол канайып билбеген болотон: Фатима онын энезине кандый түңей! Айса, энези Фатимага түңей бе?

Лок, бу элбес эткен кижн чып ла чын онын энези, Мекечи. Көстөрнн көрзөгөр. Ол ло озогы бойы омок сур- курайт. Эмеш кунукчылду, сырангай ла эликтнн көзи! Улұш ле кара. Лок, бу энези эмес, ан ајыктап турган турбай. Мыйгак! Ой, көстөрннде кандый кыйгы, кандый кунукчыл!..

«Фатима, Фатима, сен кайда?.. Эй, энем, сагыгар, кайда барып јадыгар!»

...Уйкузы јетпеген, бажы уур да болзо, Эрден темик- кен аайынча, түней ле эрте турган. Анайда ок темиккен аайынча, ол озо баштап тышкары чыгып, зарядка эт- кен. Је, күнүнгизи чилеп, эртен тура чай-чап кайнаган- ча балыктаар деп, суу јаар барбады. Ол кезикте одош- той турган аралдын өзөгиле быйрымдалып аккан Куул- гыннн суузынан бир-эки чараганды чачып, ойто үйге сүүнчилү бурылатан эди. Бүгүн барбады. Айылда ар- тып, бор-тер иштер эдип, кирер-барар јернн таппай, ку- нукчылду баскындайт.

Эртен тура Фатима өбөгөнине лапту көрүп, кандый да башкаланып калганын сезип, не болгоны керегинде сурады.

— Таң атканча түженип, улаарып кондым — деп айдала, Эрден күлүмзиренип ийди. — Мени тайгалар кычырып јат. Канымда шак андый јимирт билдирип калды.

— Канайып? — деп, Фатима кайкады.

— Оны сеге канайып јартаар? Байла, менин каным- да маймандардан арткан кийик салтар бар туру — деп, Эрден кокурлады.

— А-а — деп, Фатима удур каткырып, база кокур- га кокур кожуп ийер деп сананды. — Бистин јер үстине токтобой турганыс ол туру ине— маймандардын көчкүн каны биске, анчадала бис экүге, амыр бербей јат. Лок, бу, чындап та, тегиндү эмес. Бис экүннн тазылыс тегин де бир эмей. Экилебис — јебрен түрктөр инебис, Эрден!..

— Чын ла менин тайга чыгар күүннм бар. Бөрүни канча ла кире азыразан, түней ле агаш аразы јаар ал- баданар деп, орус кеп сөс бар беде? — деп, Эрден бой- ын өчөп каткырды. — А сенде андый күүн бар ба, Мөңкүш?

— Бар ла. Је барардан озо, меге озо баштап колхоз- тын јамылуларынан јөп сурап алар керек.

— А бис озо баштап тайгага атанардын алдында таңма адып, мылтык жазап аларыс, Мөңкүш. Бисте кырлу мылтык бар ошкош эди, ол кайда, экел.

Ажанып божогон кийинде, Мөңкүш эски кырлуны кайдан да кодорып, агазына алып жетти. Эрден оны көргөн бойынча, чырайы кандый да кату ла соок боло берди. Өбөгөннinin чырайы мынайып соой түшкенде, Фатима чек ле сүүбейтен. Онын учун өнөтийин ле билбеечи болуп, өскө куучын баштады. А бу экелген кырлу мылтык оны, чындап та, тыг сонуркадып ийди:

— Ой, бу кандый саң башка мылтык! Мен качан да көрбөгөм.

— Түкү озогы мылтык — деп, Мөңкүш жегезине жартады.

— Алтайлар эткен бе айса жебрен түрктердин эскизи бе? — деп, Фатима там ла сонуркайт.

— Алтайлардын да эмес, түрктердин де эмес — деп, Эрден соок үнденет, — бу, байла, биске кыдаттардан эмезе Тибет жеринен келген јөбжө болор деп бодойдым.

Эрден кырлуны узак аыктап, айландырып, сыймап, онын кындагын јаагына шыкай салып, бир канча сананып отурды. Онон бекем ле апагаш сабарлары тыркыражып, сыраңай ла пианино ойноп турган чылап, мылтыктын стволынын үстинде элбендейт.

Адазынын азыйгы јүктенген мылтыгын көрүп ийеле, Эрден эзирип ле эмештен эдреп отурган деп, Мөңкүш те, Фатима да кайдан сезетен эди.

Эрден эмди сананып отурза, бу мылтыкты ол эмес, адазы тудуп ла шиндеп, удабастан ла андап атанарга белетенип тургандый билдирди. Ол јуудан эзен-амыр јанып келген. Онын колында кижн адатан јуучыл мылтык эмес, озогы ла јүктенген кырлузы. Амыр өй. Учур эмди ле андап барар. Бу мылтыкла ол кижн атпаган. Керек дезе оны ийтке де уулай тутпаган. Айылда азыраган тындуны кем мылтыкла адатан эди? Качан да атпас. Андый ээжи бар. Ол ээжи кайда да, бир де чаазында бичилбеген. Је амыр улус оны бойлоры билер. Айла Алтайдын ан-кужын адатан мылтыкла јүзүн-башка бор-ботко атса, ол бойынын чеченин јылыытар дежетен эмес беде. Мылтыктын стволы узун ла түс. Онын учында, чала чооткыжына јууктай түкү ле оозы јаар —

эки куулы боокол бар. Мыны, байла, бек болзын деп эмес, жараш болзын деп кондырган болор. Кандый ус оны жазады не?..

Учур эзен жүрген болзо, бойынын мылтыгын мынайып, база ла уулы Эрден чилеп, сыймап ла тизезине салып, аыктап ла белетенип отуарар эди. А анда, кайда да чалынду аркада, чек базытту, женилчек ле уккур кулактарлу элик чеберинен базып жүрер эди. Олорды кудай кижинин курсагы, азык-түлүгү болзын, адып јизин деп јайаган. Је олорды да көрдим бе, көрбөдүм бе — анаар ла кырарга база јарабас. Учур — аткыр анчы, јакшынак јылкычы. Је ол учураган анды кырап, јок эдер деп, качан да ачынагыбас! Јаан ла болзо, экүзин, је көп лө сабада бирүзин адар. А боос керекшин учураза, атпас. Јүрзин, балазын азыразын. Алтайда ан ас па, незин ачынагыбыр? Айлына, бала-барказына экелерге эмезе азык эдерге аткан эликте бай јок. Оны адарга јопти арјанынан Алтай-кудай берген. Алтай — байлык ла андык јер. Јалакай ла керсү. Сен алтай кижі болуп бүткен болзон, өйинен өткүрө ачынагыба, јалакай ла килемкей бол, Учур!

А бат јууда өлтүрижип јат. Қарам-кайрал јок. Кижинин өштүзи — ол казыр аннан да ары. Ондо жүрек те, жүс те јок. Јүрүм кату. Онын да учун Учур, јебрен маймандардан таркаган аткыр ла јалу-јиит уул, јана болбогон — өлтүрген, аткан, кырган... Је кемди? Бойынын өштүлерин, кижі күүни јок кийик тағмаларды! А кемнин, ненин учун өлтүрген? Бойы ла бойынын элјоны, эне-төрөли учун ол анайда кылынган! Оштүлерге Учур озо тийген эмес. Олор бойлоры озо тийижип ле јыжынып келгендер.

Эмди Учур эзен-амыр јанып келген. Бүгүн оны кайда да, ээн ле тымык аркаларда эмезе кандый бир кертектин үстинде, быжу ла ан ба, айса, элик пе сакып јат. Анчыны тайга тегиндү алдырбайтан эмей.

— Акам — деп, кенетийин тымыкты Мөңкүш бузуп ийди, — бу мылтык, байла, узак турушка татап калган болор. Оны јунуп, белетеп не албас а?

Эрден сертес эдип, ала-тарый нени де аайлабай, ийинине көрөт.

— А сен кече Щербаковко барып келерге турарында — деп, Фатима эрмекке киришти. — Аба учун оны

адылып саларга сананган. Онон андаарга мылтык сурап алатам деген жок бединг. Кайдатан мыны, эски немеле уружып!

— Мен онон «Олень» деп мылтык сурап аларга санангам — деп, Эрден жүк ле арайдан оозын ачып, кунукчылду табыштанды, — же эмди санаам кубула түштн.

— А не болгон?

— А сеге не, не керегин бар! — деп, кенетийин ол күзүрт эдип, көстөри жалтыража берди.

Фатима селес эдип калды. Аргазын таппай отурала, Мөңкүш жаар кайкаганду көрөт. А онызы дезе кабактарын жуурып, кандый да бүрүңкий ле аалга санаа түшкен көстөриле аказына ајарат.

Эрден табынча токунап, онон араай эрмектенди:

— Сен билген болзон, бу адамнын мылтыгы ине, Фатима!

Мөңкүштег үн-табыш чыкпады. А Фатима та неге де манзаарый берди: Эрденнинг кебери соок, көстөри торт ло шид — өдүңи ле тын жок немедий.

«Баштапкы күүктин үнин сен кажы кулагыңла озо уктын, балам, он бо айса сол бо?» — Эрденнинг өзөгинде энезинин тирүү үни жимирт эдип калды. Онын тыныжы чыгып-чыкпай, көстөрүн жумуп ийди. А таныш үн дезе кайда да анда, өзөгинин терең түбинде, ойто ло тоңдолот: — «Сүреен жакшы эмитир, балам. Күүктин баштапкы үнин он кулагыңла уккан болзон, ырысту болотон эмитирин. Айса эртен-бүгүн адан жанып келер...»

Эрден мелиреп, кандый да калың түшке ле уйкуга бастырып отурды ошкош.

«Сен кемнин уулы эдин, уйалба, балам, айдып бер...»

— Мен Учурдын уулы...

— Ай ла де, кандый жакшы уулчак. Тен солдат, чопчокум каруу берип јат а! Јааназан, генерал болотон эмитирин! Акыр, кажы Учурдын уулы эдин, ол бир аткан огы јерге түшпес, анчы Учурдын уулы ба сен? Алдырбас, айса болзо, адан удабас жанып келер... Ал-камык конпет экелер.

— Адам эртен жанып келер, менин адам эртен жанып келер!..»

— Бат бу — деп, Эрден уур ла улу тынды, — бистин адабыстан сок јангыс арткан энчи бу! — Ол Мөңкүшке

бажын көдүрүп, бу ла өйдө, та ненин де учун олордын адалары башка болгоны керегинде жаңы эске алынды. Ол Мөңкүшти ачындырып ийген болорым деп бодогон. Же ийни эмеш те ачынган кирези жок турды. Андый да болбой кайтсын. Онызы жолду. Мөңкүште «ада» деп сезү, байла, жок. Жаш тужынан ала ого адазы керегинде айткан кижи бар эмес. Жаан улус онын көзинче Мөңкүштин адазы керегинде эрмек качан да айдышпайтан. Онын да учун адазы керегинде тынзыныш та, кандый бир ачу сус та Мөңкүштин көксинде жогы жарт. Эмди та кандый болбогой — билерге күч...

— Айылдан барып жылу суу экел — деп, Эрден ийнине айтты. Мөңкүш, уккур солдат чылап, турган жеринен айлана согуп, эжик жаар базып жадарда, Эрден кийнинен кыйгырды: — Мылтык сүркүштеер немени, калак, ундып койдун!

Мылтыктын стволын кындакка жаба танган чичке кайышты Эрден табылу чечип, кандый да алтай кожонды кими ректенип кожондойт. Ол жаантайын андый — алтай кожон онын айрылбайтан. Түкү Ыраак Күнчыгышка да жүрүп, энирде айлына жанып келеле, кандый бир неме эткенде, та өнөтийин, та билбес жанынан — жаантайын ла алтай кожоннын күүзүн кими ректенетен.

Мөңкүш үйдөн жылу суу ла сүркүш экелерде, Эрден мылтыктын сүмезине жука бөс ороп, стволдын ичин ары-бери жылып ла жүнүп баштады. Учына бөс ороп койгон сүмени ары-бери тартарда, жукачак ак банкадагы суу стволдын ичинде жылышкан кейле кожо борбор эдип турат. Онын ол сүменин учун ару бөстин өөниле жаңыдан ороп, анайда кургакка жылып-жылып божойло, стволды көзнөктүн жарыгы жаар уулай тудуп, сыңар көзүн жумуп, шыгалап көрөт.

— Арай ла арчыш жетпеген ошкош — дейле, Эрден ойто ло жаңы бөс ороп, озо баштап суула жүнүп, онын кургак өөнлө жылып, катап ла көзнөктүн жарыгына стволды көдүрүп, ойто ло шыгалай берди.

— Бат эмди жеткен! Эмди жалтырай берди.

Мынын кийнинде мылтыктын оок-теек өскө немелерин жүнүп ла арчып, жылтырада сүркүштеп божойло, ончозын бойынын озогы жерине ойто кондырып ла тургузып, база узак ла урушкан. Учунда, эки карындаш бой-бойына көрүжип, бүдүргөн ижине болорзынгылап,

күлүмзиренип ийдилер. Бу ла тушта Эрден кенете өрө тур чыкты:

— Же, нөкөрлөр лө наҗылар, эмди барып таңма адып көрөли, кандый эмеш билерге.

— Мен база кожо баратам — деп, Фатима эки карындашка омок көстөриле көрди.

— Же бар — деп, Эрден жөпсинип, оңон неге де ажындыра јилбиркеп, сүмелү каткырды. — Таңмага тийдире адып ийзен, мен сеге бир килограмм шоколад садып беретен болойын.

— О-о, мен жөп, давай! А Мөңкүш тийдирип ийзе, ого нени беретен?

— Мен тийдирзем, бу мылтык мынан ары менин болзын! — деп, Мөңкүш база оморкоп чыкты.

Эрден эренгистелбеди:

— А мен бойым тийдирип ийзем?

— База ла андый, мылтык слердин болор! Жөп пө? — деп, Мөңкүш сурады.

— Мен жөп — деп, Эрден кандый да кунуга түшкен үниле эрмектенди. — Мен жөп, је менин ийним мылтыктаң куру калар болор деп коркыйдым. Меге келишкен кийинде, оны кожо алып барарым.

— Керектин аайын кебис көргүзөр дежетен эмес бе-
ди, ака!

Мөңкүштин бойына бүдүнип турганы Эрденге сүрекей жарады. Ол торт ло сүүнип, Абанын туразын селендеде каткырып ийди. Јирме алтамнын бажынан серенгенин кабына тийдире адар маргаан эдип, олор турадан тургуза ла чыктылар.

Ар-бүткеннин, јер-айактын үстинде ончо ло неме бой-бойынан камаанду. Бийик кырдын бажынан кичинегеш таш та тоолодып ийзен, ол бойыла кожо јолой көп тоолу таштарды ээчиткенче түжер. Бу ла кыймыктаңган тажычак эмес болзо, арткандары ол ло јаткан јеринде элен-чакка тыс та этпей јада калар эди. Ончо-зы колбулу. Адазынын бу эски кырлузын да алза, ол Эрденнин өзөк-буурын коскорып; көмүлип калган көп немени ойто ойгосты. Бир өндөс эткен санаа база бирүзин ойгозо тартып, бой-бойыла колболыжып ла биригип, көчкө кептү энтериле берди. Сан башка, та кайдан једе конуп, кижини ууй тудатан болбогой? А мынын алдында олор кайда үргүлегилеп јаткан?

Черүге барган жыл уулдар бой-бойыла танышкылап, анчадала мылтык адарга үредү өткөн жерде, көп лө катап маргышкылап туратан эди: кем чечен адар, кем очконы көп жуур. Мындый учуралдарда Эрден кыйалта жогынан бойынын адазы керегинде эрмек-куучындарды эске алынып туратан. Онын адазы сүрекей аткыр кижиге болгоны керегинде Куулгынын улузы эмди де куучындашканча.

Учурды коркушту ла адар кижиге дежет. Кырлу мылтыктан камылдылап адатаны тегиндү неме эмес. Андый улус ас. Кырлу мылтыкта затвор бар эмес. Оны кажы ла адыштын кийнинде октоор керек. А октойтоны да белен неме дейзинг бе?.. Фатима оны кайдан билетен эди. Айтса да, аайлабас эмей. Мөңкүш те билбес болордон маат жок. Озо баштап мылтыктын стволына тары кемжи урар керек, оны ээчиде ок салар. А ок бойы ла тоолоно беретен болзо кайдат. Онын кийнининг мылтыктын сүмезиле ийдер ле кептей шаар керек. Онон мылтыктын соркозына капсюль эмеже бестен кондыратаны кайда! Жагыс ла мылтык октоорыла колбой жүзүн ле башка каткымчылу учуралдар ас болуп туратан бедиге? Же «жүс уйдын ортозында мүүзи сынык уй болор» деп, жүс кижининг ортозында сүрекей капшуун, камылдычы аңчы база учурап ла жат. Андый аңчылардын котышкагында тарыны адымдап бөлип койгон аңылу жазалдар болор. А окторды дезе ажындыра ла оозына салып алар дежет. Котышкактын ортозынан оксалгышты бедребес, белен ле оозынан ала койорго тен макалу!

Бир катап Учур магазинде садучы болгон кандый да кижиле маргыжып, таарга жык толо сукайры «ойноп» алган. Ол өйлөрдө кулур ла өскө дө неме саткан садучылар Куулгынын бойында болгон эмес. Өзөк ичининг, мынаар Ондойдон, келгилеер. Садучы Учурдын аткырын билбес, укпаган. Ол экунинг ортодо өткөн мөрөйдин ээжизи де солун: айылдын ичинде отурган кижиге өрө туруп, айылдан чыга конуп, оны эбирип, келгенче, Учур кырлу мылтыкла беш катап адып, ол түкү түнүккө жуук илип койгон куру куукка тийдире адар.

Келген садучы айткан:

— Сен энг эткире көөрөбө, Учур. Мен айылды айлап келгенчем, сен эки де катап адып болбозын. Кайдан!..

— Андый да болордон айабас — деп, Учур жарындарын жайкаган. — Же түнгөй ле көрөр керек. А канайдат, колды тудужып койоло, ойто мойнойтоны уятине, уул!

— Танмага база тийдирип ийеринг бе?

— Ончозын эмес, же беш октыг экүзин де болзо, кыйалта жоктон!

— А ээжи... Неден болзын?

— Жаан эмес. Жүк ле бир таар сукайры.

— А тийдирип болбозон, мен нени аларым?

— Бат бу, жаң-жаңгы түлкү бычкагы бөрүк — алып жанар турун.

— Жаан маргаан турбай, Учур!.. А танма, танма кайда?

Учур айылдын ичин айландыра ајыктап турала, ойто ло катап байагы куукка кекиди:

— Шак ла ол, мынан ары саржу уарга кадырып койгон куукты алала, кайда илетен эдинг, јакшы ла бийиктеде илип кой. Айылды айланып келеле, бу кууктан менин мылтыгымнын окторынын өткөн јерин тапсан, бир таар сукайрыңды карамдабайтан турун, а ок изи јок болзо...

Бу маргааннын кийинде, ол Ондойдон Куулгыга келип жүрген орус садучы Учур керегинде база көп лө куучындап ла кайкап жүрер болгон дежет. Бир таар сукайрызын кара јерге табыштырып та берген болзо, же эмеш те ачынбаган...

Эртен туранын серүүн салкыны согот. Јурттан чыгый, арал јаар барган чичкечек орук јолдын эки келтегейинде тоозы јок сур чалындар өлөңдөрдө лө јалбырактарда калтыражат. Онон такыр өлөңдөрдин өзөгинен өңдөйишкен чечектер: ак, сары, кызыл. Ичкери, агаштардын ортозында, күүктердин үн алышкан табыжы ыраак ла сүүнчилү јыңкылдажат.

— Мынаар ол бир төңөшти көрүп турун ба? — деп, Эрден колын уулап, токтой түшти. — Серенкенин кабын бат ол төңөштин бажына тургузатан болзын. — Мынайда айдала, јирме алтамды кемјирге төңөш јаар басты.

— А канайып, јадала ба айса бут бажынан адар ба, акам? — деп, Мөңкүш сурады. — Эмезе мылтыктын алдына јөлөнти тургузып алар ба?

— Кажы ла кижинин табы — деп, Эрден каруу жандырды, — же кырлу мылтык узун ла уур неме ине. Бис тоз мылтыктан адып јаткан болзобыс, бут бажына туруп, серенкенин кабын эмес, а беш акчага тийдирерге маргыжар эдис.

Төңөштин үстине серенкенин кабын тургускылап алдылар.

— Же башта, Мөңкүш, — деп, Эрден айтты.

— Јаан кжи сен озо башта — деп, Фатима киришти. Јенези Мөңкүшке бир јанынан килеп, бир јанынан эмеш бүтпей турганы јарт билдирет. — Сен озо тем көргүс, Эрден!

Тал-туура јаткан јерсү јадыкка Эрден мылтыкты салып, онын кындагын јаагына јапшыра тудуп, шыкай берди. Тым, ончолоры сакылтада. А Эрден эмеш те мендебей тургандый.

Мөңкүш манзаарып, та неге де чочыгандый, кенетийин сурады:

— Акам, кажы ла кжи канча катаптаң адары јанынан бис јөптөжип аларын ундып койгон турус не!

Эрден јаагын кындактаң туура бурып, Мөңкүшке көрөлө, же төп үниле эрмектенди:

— Кжи адарга ла јадарда, сен кайтын, Мөңкүш? Албатыда андый бир јебрен ээжи бар: эмди мен быжу ла тийдирип болбойтон эмтирим а...

Фатима каткырып ийди:

— Мөңкүш, сенин акан көрзөң канайып аргаданып јат а! Ажындыра ла актанып јат. Мылтык сенин болор. А не?.. Ол түңей ле оны сеге берер учурлу.

— Меге килемји керек јок — деп, Мөңкүш тунгак үниле эрмектенди. — Маргаан болгон кийнинде, килемји деген немени ундып салар керек!

— Эй, көрзөң јеткердин сөзин — деп, Эрден күлүмзиренди. Онон Мөңкүшти бүгүн јангы ла көрүп ийген чилеп, бажынан ала будына јетире кандый да шинжүлү ле тымык көстөриле көрди. — Бир катаптаң мылтыктын кирезин ченеп адарыс, а арткан үч адыш маргааннын ээжизине кирер, сен јөп пө, Мөңкүш?

— Јөп. Же баштагар, акам.

Эрден ойто ло шыкай берди. Же кенетийин кайдан да оролышкан куйун келип, төңөштин бажында тургузып койгон серенкенин кабын түжүрө согуп ийди.

— Жок, бу чындап та тегиндү эмес эмтир — деп Эрден кыжырантып, мылтыкты жадыкка жӱлӱй салды.

— Же айса меге беригер — деп, Мӱнкүш тап этти. — Мында ээрлү ат ойнодып ийетен кижиге бар беги...

Серенкенин кабын ойто бойынын жерине тургустылар. Же Эрден бир ле болгон бойум озо адатам деди. Ол катап ла жадык ажыра жада тӱжӱп, шыкай берди. Онын тыныжы жетпей турган чылап, кӱкси ӱрӱ-тӱмӱн кӱдӱрилет. База ла куйун келип, серенкенин кабын тӱжӱре согуп ийгей деп, серенип ле мендеп турды.

Мылтыктын торгузы кӱчӱ берди. Агаштар селес эдижи, ыраак телкемдер тондолыжып калды ошкош. А серенкенин кабы байагы ла жеринде кыймык жок турды. Эрден ӱйине, ийнинине кандый да эпжоксынып кӱрӱлӱ, ӱрӱ туруп, ок кайда тийгенин билерге ичкери басты. Же бӱткӱл тӱнгӱштӱнг ол октын ордын бедрең, кайдан да таппады.

Эрденнин ачынып турган кирези билдирбейт. Ол ойто кайра каткырганча келип, Мӱнкүшти ле ӱйин кайкадып айтты:

— Кажы, база ла бир катап болгооп кӱрӱйин. Айса менин ырызым бу адышта болор бо?

Жаан удабай экинчи торгы жаныланып калды. А серенкенин качашкан кабы байагы ла жеринде кыймыгы жок турды.

— Эмди де эки катап адатаным арткан — деп, Эрден мылтыкты октоп жадала, кӱӱн-кӱч жок эрмектенди. Онын жилбӱзи ле ижемжизи ӱчӱ бергени жарт билдирет. — Фатима, меге айдып бер, сен кемнин учун «оорып» жадын а?

ӱйи удура каткырды:

— Айтпаза да жарт: мен Мӱнкүш учун!

— А-а, бат ненин учун мен жаскам — деп, Эрден кокурлады, — эмди жарт. Же андый да болзо, база катап кӱрӱликтер...

Эрден база ла катап жазып ийди. Қалганчызын аспай, мылтыкты Мӱнкүшке табыштырды:

— Ме, Мӱнкүш, ал, элен-чакка эдинип жӱр!

Мӱнкүш эпжоксынып, жарындарын жайкап, бирде жегизине, бирде аказына кӱрӱт. Агазы алдындагы турган таңмага тийдирип болбогонына ол чек ле бӱтпейт. Бӱдер кӱӱни жок. Онӱтийин анайда кылынган болбой?.. Же, карын, мында ӱскӱ улус жок болгоны жақшы. Онон

башка офицер, а мылтык адып билбес дежер эди. Мөңкүшке сананарга эп жок. Бурулу неме ошкош. Онын да учун бүдүжи тургуза ла өчүп, кунуга түшти. Оны Эрден жастыра албады.

— Жок, Мөңкүш, мен өнөтийин тийдирбеген эмезим — деп, Эрден жартын айдат. — Чын ла тийдирип болбодым. Айса узак ойгө колго кырлу мылтык тутпаган учун андый? Эмезе мылтык эски, турала татап, үрелип калган. Же чын ла болуп албадым...

— Мөңкүш, айса сен тийдирип ийерин а? — деп, жебези та неге де оморкойт.

— Же, Мөңкүш, мылтык түнөй ле сенин. Андый да болзо, адып көрзөн!

— Мен бу мылтыкты билерим, ака! — деп, Мөңкүш Эрденге түнөй ле бүдүнбөй, эренистелип көрди. — Жакшы мылтык. Тийер учурлу! Слер өнөтийин ле жаскан ошкожоор, ака?!

Ийнизининг шак бу аланзыжы Эрденге сүрекей жаранган. Сананарга жакшы: ол жылбындап эмес, а чып ла чын аланзып жат. Айдарда, ого, Эрденге, терен бүдүп ле иженип жүргөн. Онон база бир сүүнчилүзи: Мөңкүш жаан кижини — жаан деп билер. Тооп ло онон айап жат. Айдарда, ийнизинен жакшы, жалакай кижини болор аргазы бар! Эрден мынын алдында ого бүтпөй жүргөн эмес. Жартын айдарга болзо, ол канайып та Мөңкүш керегинде көп сананбаган. Келген — жолугушкан, көрүшкөн, оны-мыны айбылаган, сурашкан — ой өткөн, Эрденге ойто атанар керек — сала берген. Же эмди... Эмди Эрденнинг көксининг терегинде өскө күүн ле санаа кенетийин ойгоно чарчады. Эмди ле көрүп турар болзо, Мөңкүш ого эн ле жуук ла кару кижини эмтир ине! Өскө кемнинг де эмес, жагыс ла Мөңкүштин ле онын бойынын тамырларында түкү ле качан жада калган энезининг каны жымырап жылыжып жат. Онын ады-жолун ак-жарыктын үстиле омор апарып жат. Омор тирү тушта, эрте жашта жада калган энези де тирү! Эрден мыны азыйда канайып сеспей ле билбей жүргөн? Жүректин түбинде түүлип жаткан бу эрке ле жалакай күүн арай ла орой ойгонды эмеш пе? Бу сан башка жараш, айас ла жеңил күүн онын өзөгине эрте келген болзо, айса Мөңкүш эмди тракторист эмес, кандый бир өскө үредүде болор эди... Же кем жок. Ой эмди де бар!

Онын ийнизи, онын, Эрденнинг, эң кичинек карындажы, кожо чыккан карындажы! Кандый куучынчы, кандый жалакай! Онон эмеш уйалчанг уул. Оны Эрден канайып көрбөгөн болотон? Кайда жүрген, нени сананган? Эрденнинг жүреги та мелиреп турган, та шимирт эткен... Кенетийин ле ийнизине көпти айдар, болужар, кару ла жууктанг жуук болор күүни бастыра бойына таркап ла жымырап турды. Жок, чындап та, сананарга да коркушту: бу ла турган Мөңкүш жок болгон болзо, Эрден кемле кожо болор эди? Ак-жарык ээн, ол энеден чыккан бойы сок жагыскан жүрер эди! Кайа көрзөм — көлөткөм, кармай алзам — кулагым, андый ба? Керек десе агаш та ак жаланнын үстине сок жагысканга өспөй жат. Олор до эжер ле эш-нөкөрлү! А чечектер? Саргай казып жүргенде, бирүзи табылган болзо, онын жуугында кыйалтазы жогынан база бирүзи бар — бедре, тап! А турналар, Алтайдын казыр деген аңдары — айулар ла бөрүлөр?.. Жок, кем де, не де жагыскан жүрүп болбос! Кижжи — кижиле кожо күчтү! А кожо чыккан карындажын бар болзо, онон жаан ла агару байлык табылбас.

Мылтыктын күзүрти көчө берди. Фатима ла Эрден бир уула төңөш жаар көрдилер. Онын үстинде жаңы ла бозорып турган серенкенин кабы жок.

— Ай, Мөңкүш, ай, кандый эр, Мөңкүш! — деп, Эрден кыйгырардын бери жанында сүүнөт. Онын бу жаан табыжы узун агаштардын бажыла уламжып, көк теңеринин телкеминде тоңдолот. — Мен сеге жаңыс ла бу кырлуны эмес, кандый мылтык күүнзеерин — тургуза ла садып берерим, Мөңкүш!

Мындый аткыр, мындый чокум көстү карындашту болоры кандый жакшы!

— Мөңкүш! — деп, Эрден ийнин кабыра кучактады. Онын жаан ла жалбак алакандары Мөңкүштин жарындарын, сыртын төмөн жылбырап ла сыймап турды. — Ийним менин! — Бу сөсти эмди Эрден жаңы шүүлтелү ле жылу күүндү, бастыра жүрегинен айдат.

Мөңкүш эпжоксынып ла кызарып, көңкөрө көрөт, унчукпай мыжылдайт. А Эрден табыжын токтотпойт: сүүнөт ле каткырат. Фатимага мыны көрөргө база сүүнчилү ле жеңил болгон. Жеңези, Эрденнен артпаска турган чылап, база ла Мөңкүшти мактайт:

— Бат кайкал дезе кайкал! Мен мындый аткырды ла аңчыны жүрүмимде баштапкы ла катап көрүп жадым!

— Акам база бир катап адатан учурлу. Эмди ол тийдирип ийер, көрүп ле туругар! — деп, Мөңкүш бажын өрө көдүрип, Эрден жаар суракту көрди.

— Бу мында не болуп жат?! — деп, кенетийин бу ла ойдо кемнинг де үни тууразында жаркырады.

Олор кайа көргилезе, жап-жакшынак жеерен атка минген, кыскылтым-сары сагалы төжине жайылган же ле деген оборлу кижин олордын жанына жаба жортуп келген болуптыр: — Бат кайда, бат тушташ, Эрден нөкөр!

— А — деп, Эрден удур каткырала, та ненин де учун сүүнчизи ойто өчө берди, — Миша... Щербаков... Тотемизмнинг учены, андый ба?

— Угулып калган турбай, андый ба, чин? — деп, Щербаков адынан түжө секирип, Эрденге удур басып, күрек ошкош жалбак алаканын жайы салып, ого берди. — Мен сени ачынар деп билген, Эрден! А меге арга база керек — деп, ол актанала, Фатимага бурылып, жабыс энчейип, колын берди. — Бистин уулдар бистин аңды адып жат. А меге токтодорго керек. Ие Куулгыда ас адып жат. Биске Аба болушуп жат. Бат! — деп, ол жаркырада каткырат ла табыштанат. — Алтай албаты бу янын азыйдан тузаланар керек болгон. А мен сананбагам!..

— Калыктын карануйына сен сүүнип турган ба?.. Бат сен кандый кижин.

— Карануйга мен сүүнбес. А браконьерлерди коркыдайын деп... Сеге не, олор карам ба?

— Сен улусты кудай жаңыла, туулардын суулардын ээзиле коркыдып алар күүндү. Сенин шак бу кылыгын олордын кижин болгон адын түжүрип жат! Билдин бе? Сен туунын, суунын ээзи бар деп турганда, өскө улус нени таппас?.. Кезик жинттер де ого бүдөрдөн айабас.

— Айдарда, сен Абанын адаанын алып, мени жамандаар деп а?

— Аларым! — деп, Эрден турумкай айтты. — Сен тегин де аймап калган кижини там жүүлтип жадын. Төгүндөерге, көкидерге ол сеге жаш бала болгон бо?.. Токтоп кал, нажы, шак ол тотеминге токтоп калган жакшы! Онон башка...

Олордын куучыны курчыырга жууктажа берерде, Мөңкүш ле Фатима эпжоксынгылап, жол жаар бастылар.

Эрден Щербаковко ачынганын ла куучындашпаска турганын көргүзип, үйи ле ийнининг кийниненг базып ийди. Ол кайа да көрбөди.

Щербаковтын байагы омогы ла каткызы јоголып, Эрденнин кийниненг адын јединип, базып келетти. Ол унчукпайт. Байла, нени де ичинде сананып ла бескелеп турган болгодый.

— Эрден, чүрче ле токтой түшсин — деп, Щербаков табыштанды. — Мен ту-эзи, суу-эзи керегинде яныс ла сенин карганга айткан. Өскө кижиге айтпаган. А карганла не де болбос. Ол — карган!

— А мен сени укпазым!.. Сый берип, айса не сүркүштеп јадын өбөгөнди.

— Карган яныскан кунугат, а мен ого келип јат. А куру келерге уят. Мен ого чай, тамкы экелип јат.

— Сен көп сүмөленбе, Миша! Мен сени өткүре көрүп жадым. Сен јаш тужында кокурчы болгонынды билерим — деп, Эрден тура түжүп, кайа көрди. — Је эмди ол ло кокурла ар-бүткенди корып болбозын. Сенин кокурында төгүн ле база да өскө јаман неме бар. Билип турун ба бойын? Сен карганды төгүндеп, карган дезе өскө улусты төгүндеп јат. А улус ол керекти кандый бир јеткерле колбоп, јашөскүримди коркыдып ла кезедип јат.

— Мен педагог эмес, Эрден.

— Јок туру, Михаил, сен јаан педагог! — деп, Эрден ойто ло токтой түшти. — Сен ак јаннын педагогы, пропагандисти ле керек болзо, активный агитаторы. Бот сен кем!

— Је болор-болор, Эрден нөкөр! Ончозы ундылып калбай... Бис экү нөкөр улус.

— Јок, болбос! Токтобозым!

— Эрден! — Щербаков јаан-јаан алтап, алдында барып јаткан кижинин јениненг јаан алаканыла кабыра тудуп, токтодып ийди. — Бис јастырган. Эмди ле көрөр болзо, бис јастырган. Алдырбас, брат. Бис өскө неме сананып табар. Аба-дедке суу-эзи, ту-эзи ек деп айдар. Ярайт? Ярайт па, Эрден?..

IX

Кере түжине каан-айас ла изү турган. Уч-Сүмердин сүүри баштары ла кыылулары јалтып ла јалтыражып,

сыранай ла сан өрө учкулап бараткан ракеталардый көрүнгөн. Куулгыдан Уч-Сүмер мынайып ла иле көрүнүп турганда, жазым жок — каан күндөр эмди де узак турар.

Энгиргери, күн бийик тууларга армакчы бажы киреге жууктай берген киреде, онын чогы там ла өчүп, бүдүми там ла кызарат. А өлөңдөр лө чечектер там ла тынчып, койу ла жүзүн-башка жыдыла кижинин тумчу-гын орой согот. Тан атту баргылап жаткан улуска удур кандый да бир жаан эмес боочынын ары жанынан чыга конгылап келген мөштөр көпөгөш талайдый көрүнди. Бу чаңкыр мөштөрдөн турган солун талайдын үстинде алтын күннин саргылтым чокторы ойноп ло урулып турды. Улай-телей баргылап жаткан аттардын туйгактарынын алдынан кодорылган кандый да таш жантаруны төмөн шылырап, жолой бойыла кожо база та кандый да ташты алганча, өзөкти төмөн тоолонот. Күн там ла кырга жууктаганы сайын, куштардын чур-чуманагы астап ла жоголып турды. Кайда да анда, өзөк ичинде, жаан суунун аңданганы ла күркүрөп шуулаганы ил угулат.

Байа эртен тура Фатима ла Тарый эмеген Эрденди аңдап барарга тергеп, арчымакка азык-түлүк салып, шакпырты кайнаган эди. Жаңыс ла Аба оос ачып унчукпаган. Онон эрмек чыкпаган да болзо, же ончозы жарт: Эрденнин аңдап барарга шыйдынганын ол чек ле жаратпай отурган. Аба ого не сүүнетен эди.

Эмди кайдаар ла көрзөн, тайга. Көк-жамал тайга. Кандый жараш, кандый кеен ле телкем!

Щербаков Эрденнин кийинде жортун баратты. Эрмек-куучын жогынан, мынайда ла тын-тырс барып жардарга ого кунукчылду ла чылазынду болгон.

— Эрден, бери уксын! — деп, Михаил Щербаков кенетийин жардак үниле эрмектенди. — Сен көп сананба да, санааркаба да! Бис аң адар, карган-дедке эт экелер. Ту да эзи ёк, суу да эзи ёк деп айдар. Тотемизм наука эмес деп чин айдар. Щербак кокурлаган деп, мен ого бойы яртап берер...

— Колдын карызы жуук та болзо, оны тиштеп болбозын деп, слердин орус улус ойгор айткан ине. Андый ба, Миша?

Бир конжоор ошкош кош-арканын он келтегейинде

жалбакка једеле, олор мында токтоор дештилер. Аттар-дын ээрлерин алгылап, тайганын-јум одорына армак-чылап, бойлоры озодон бери оду болгон бир байбак мөштин алдына от камызып, мында конор дештилер.

— Ах, кейдин арузын! — деп, Щербаков бастыра көксиле тынат. — Ару, койу, аякка урала, ичип те ийер арга бар. Бис мында якши конор. Эртен тура тозорыс, а түште алтын тазыл казар. Эңир түшсе, ойто кудюр кетеер, андый, Эрден?! Сүрекей якши! Мен мында ончо йерлерди билер. Кайда сыгын, кайда өскө кандый ан — үзе билер.

Эңирги бұруңкийдин алдыла јүстер беристеге чөйл-лип, тайга кайдаар да карарып ла койылып јүрүп калган. Ол карарган тайганын түкү ары јанында, теңери-нин ачык эдегинин алдында, карлу таскылдын сыра-гай ла үстинде бозом јылдыстардын жаркыны чөйллет. Түкү алдында, Эрден кичинек уулчак тужында, карган адазыла кожо айылдан чыгып, Куулгынын үстинде тыркырашкан јылдыстарга база мынайып ла көрүп туратан эди...

Ылу јайдын јыбары келип, јангы ла камыскан от-тын жаркынду жалбыжыла ойнойт. Аскышка тургускан кара чөйгөн кайнаар алдында кандый да кунукчылду кожоңын баштап ийди. Мында отурып сананганда, го-родтор, јурттар — өскө јүрүм, — та кажы јерде, учы јок ыраак ла өскө талада неме ошкош.

...Эрден эки колын јиткезинин алдына јастай салып, чалкойто јады, шуулашкан ла шымырашкан мөштөр-дин баштарына көрөт. Чочыдып ийген эликтер чилеп, те-ңеринин түбинен кандый да јылдыстар каа-јаа манта-жып, сан төмөн сунгулайт. Шак ла мынайып Эрден Абала кожо јылдыстарга качан көргөн эди?.. Бу та ой-динг узагы, та јүрүмнин узуну...

«Аба, теңериде јылдыстын тоозы канча не?

— Кедерет, балам, јылдыстарды кем тоологон бо-лор деп!

— Бир, эки үч... Он, јирме, одус, төртөн...

— Јаш кижі јылдыс тоолобойтон, токто!

— А ненин учун?

— Јылдыс тоологон кижинин карды јарылар, балам, токто, тоолобо!»

сыранай ла сан өрө учкулап бараткан ракеталардый көрүнгөн. Куулгыдан Уч-Сүмер мынайып ла иле көрүнүп турганда, жазым жок — каан күндөр эмди де узак турар.

Эңиргери, күн бийик тууларга армакчы бажы киреге жууктай берген киреде, онын чогы там ла өчүп, бүдүми там ла кызарат. А өлөңдөр лө чечектер там ла тынчып, койу ла жүзүн-башка жыдыла кижинин тумчу-гын орой согот. Тан атту баргылап жаткан улуска уду-ра кандый да бир жаан эмес боочынын ары жапынан чы-га конгылап келген мөштөр көпөгөш талайдый көрүнди. Бу чанкыр мөштөрдөн турган солун талайдын үстин-де алтын күннин саргылтым чокторы ойноп ло урулып турды. Улай-телей баргылап жаткан аттардын туйгакта-рынын алдынан кодорылган кандый да таш жантару-ны төмөн шылырап, жолой бойыла кожо база та кандый да ташты алганча, өзөкти төмөн тоолонот. Күн там ла кырга жууктаганы сайын, куштардын чур-чуманагы астап ла жоголып турды. Кайда да анда, өзөк ичинде, жаан суунын аңданганы ла күркүрөп шуулаганы ил угулат.

Байа эртен тура Фатима ла Тарый эмеген Эрденди аңдап барарга тергеп, арчымакка азык-түлүк салып, шакпырты кайнаган эди. Жангыс ла Аба оос ачып ун-чукпаган. Онон эрмек чыкпаган да болзо, же ончозы жарт: Эрденнин аңдап барарга шыйдынганын ол чек ле жаратнай отурган. Аба ого не сүүнетен эди.

Эмди кайдаар ла көрзөн, тайга. Көк-жжыл тайга. Кандый жараш, кандый кеен ле телкем!

Щербаков Эрденнин кийинде жортун баратты. Эр-мек-куучын жогынан, мынайда ла тын-тырс барып жа-дарга ого кунукчылду ла чылазынду болгон.

— Эрден, бери уксын! — деп, Михаил Щербаков кенетийин жардак үниле эрмектенди. — Сен көп санан-ба да, санааркаба да! Бис аң адар, карган-дедке эт экелер. Ту да эзи ёк, суу да эзи ёк деп айдар. Тотемизм наука эмес деп чин айдар. Щербак кокурлаган деп, мен ого бойы яртап берер...

— Колдын карызы жуук та болзо, оны тиштеп бол-бозын деп, слердин орус улус ойгор айткан ине. Андый ба, Миша?

Бир конжоор ошкош кош-арканын он келтегейинде

жалбакка једеле, олог мында токтоор дештилер. Аттар-дын ээрлерин алгылап, тайганын- јум одорына армак-чылап, бойлары озодон берн оду болгон бир байбак мөштин алдына от камызып, мында конор дештилер.

— Ах, кейдин арузын! — деп, Щербаков бастыра көксиле тынат. — Ару, койу, аякка урала, ичип те ийер арга бар. Бис мында якши конор. Эртең тура тозорыс, а түште алтын тазыл казар. Эңир түшсе, ойто кудюр кетеер, андый, Эрден?! Сүрекей якши! Мен мында ончо йерлерди билер. Кайда сыгын, кайда өскө кандый ан — үзе билер.

Эңирги бүрүңкийдин алдыла жүстер беристеге чөйлип, тайга кайдаар да карарып ла койылып жүрүп калган. Ол карарган тайганын түкү ары јанында, теңеринин ачык эдегинин алдында, карлу таскылдын сыраңай ла үстинде бозом јылдыстардын јаркыны чөйилет. Түкү алдында, Эрден кичинек уулчак тужында, карган адазыла кожо айылдан чыгып, Куулгынын үстинде тыркырашкан јылдыстарга база мынайып ла көрүп туратан эди...

Ылу јайдын јыбары келип, јангы ла камыскан отын јаркынду јалбыжыла ойнойт. Аскышка тургускан кара чөйгөн кайнаар алдында кандый да кунукчылду кожонгын баштап ийди. Мында отурып сананганда, горродтор, јурттар — өскө жүрүм, — та кажы јерде, учы јок ыраак ла өскө талада неме ошкош.

...Эрден эки колын јиткезинин алдына јастай салып, чалкойто јадып, шуулашкан ла шымырашкан мөштөрдин баштарына көрөт. Чочыдып ийген эликтер чилеп, теңеринин түбинен кандый да јылдыстар каа-јаа мантажып, санг төмөн сунгулайт. Шак ла мынайып Эрден Абала кожо јылдыстарга качан көргөн эди?.. Бу та өйдин узagy, та жүрүмнин узуну...

«Аба, теңериде јылдыстың тоозы канча не?

— Кедерет, балам, јылдыстарды кем тоологон болор деп!

— Бир, эки үч... Он, јирме, одус, төртөн...

— Јаш кижн јылдыс тоолобойтон, токто!

— А нениң учун?

— Јылдыс тоологон кижинин карды јарылар, балам, токто, тоолобо!»

...Эрден ого бүүдүп ле көркүп туратан.

— Сен нени сананып ядын, Эрден? — деп, Щербаков сонуркады. — Бистинг мылтыктар якши, бис куруянбас. Сен бойынын нөкөр уулдарга сыгынын мүүс апарар. Санаркаш ёк, Эрден! Мен сеге чин айдып ят.

— Михаил, сен бодозон, бистинг өйдө эн ле јаан учурлу ла керектү кандый наука бар а?

— Наука? — деп, Щербаков кайкап, удур сурады. — Мен ол янын сананбаган. Сен айдарга ят, военный — чин ба?

— Јок, Михаил, менин санаамла болзо, чек өскө — деп, Эрден өңдөйип келди. Онон бир эмеш ичкери жылгажактап барала, өчүп бараткан турундарды жышкырып, отты ойто жалбырадып ийди.

Аттар бышкырыжат, ноктолорынын тегеликтерин шынгыражат. Олор шылырада баскылап, өлөңди кырылдада чайнагандары угулат. А мөштин алдында жөлөгилеп койгон мылтыктардын стволдоры оттын ла жылдыстардын жаркынына агарып, жалтыражат.

— Ые, жажыт эмес болзо, айт, кандый наука?

— Мен сананзам, педагогика! — деп, Эрден сигаретин күйдирип жадала, Щербаков јаар бурылды.

— Чин ла ба? Мен сени ондобой ят?

— Андый. Темдектезе, педагогтор јаш баланы кижн эдип, кижн болорго үредет. Мен чындык педагогтор керегинде айдадым. Баланы јашта канайда үредерин, ол јаанап та келзе, андый артар. Бат мени де ал, Абанын чөрчөктөри ле жүзүн-башка куучындары эмди де менин санаамда артканча.

— Андый болзо, саң башка эмитир — деп, Щербаков кайкады. — Андый болзо, сен, Эрден, ненин учун сууэзине, туу-эзине бүтпей ят?

— Бат шак ла онын учун мен педагогиканы эн јаан наука деп чотоп јадым! — деп, Эрден кезем айтты. — Сөс былаашпа! Мен јаш тужымда бүткем. Ончозына бүткем! Јаңыс ла кудайга эмес, је көрмөс тө бар деп бүткем. Абанын кажы ла сөзине бүткем... Эңирде айылдан от чыгарбас — ырызын ычкынарын. Кызыл эңирде өскө кижиге сүт бербес, ак неме айылдан чыгарбас...

— Чин ла бүткенг бе?

— Айса!.. Айылдан эңирде сүт чыгарзан, чыгым болор, јоксыраарын...

Эрден оноң ары Абала кожо жүрүп, жаан ажуларга, жаан суулардын кечүлерине жалама буулап туратанын эске алынат. Күкүрт-жалкынду күнде анайда ок отко кыйалтазы жогынан арчын салып туратан...

Тенгери де жылдыстар там ла көптөйт лө койылат. Кенетийин ле Эрденнинг бажына сан башка санаа келди: ак-жарыктын үстинде Щербаков ло оноң өскө бир де кижин жок! Ол ло экү! Бу жалтырап күйүп жаткан оттон өскө от база жок. Жаңгыс ла учы жок тайгалар, агаштар, тенгери ле ол ыраак ла тыны жок жылдыстар... Кенете онын соогы жайылат. Калтыража берди. Ыраак туулардын бозорышкан сырттарында бир тилим ачык айан өчөмник ле билер-билдирбезинег жарыйт. Мынайып жатканча, агаштардын ортозында кандый да табыш чыкты.

— Хм-хм — деп, Щербаков каткырынды. — Уктын ба үкүни? Көрзөн, эмдиге уйуктабай ят.

— Түнебей жат, жаман белгелү куш — деп, Эрден та ненин де учун бойынын карган адазын, Абаны, өткөнип эрмектенди. — Уктын ба, Михаил, ол нени айдат: «Кижин өл, кижин өл!» — деп кыйгырып ла каргап жат. Азында Аба онойып айдатан эди. Онон кезикте келижип, чындап та кандый бир кижин өлгөн болзо, бат ол айтканы чын болуп калган дежер.

— Айсак, сова чин да билип ят а?

— Кайдан! Каа-жаа келижип ле кал жат. А бистин Абага ол ло керек.

— Йок, Эрден, сенин Аба тегин кижин эмес. Мен сениле йепсинбес. Ол Яманайдын будын яскан, ол билер!

— Ол жанынан Аба чындап та билер. Кандый ла неменин сөөк-тайагынын жаткан аайын жаштан ала билер. Андый улус албатыда көп бар. Оны наука да жектебей жат. А сен, Щербаков, бойун орус та кижин болзон, алтай жарлыкчыдан ары!..

Щербаков бого ачынбады. Туткуланып, Эрденле удурлашпай, «Мен айдарда алтай ярлыкчы! — деп, сүүнчилү каткырат... — Алтай ярлыкчи. Эх, кандый якши! — Онон ол каткызын токтодоп, жалакай үниле айтты: — Давай, Эрден, эмди уйку салар керек. Эртен бис эрте турар. Туу-эзи берзе, бис бир сыгын игар».

...Ол күн агдаш јединдү болгон. Олор эки күнге агдап, эки сыгын өлтүргендер.

Энир. Күн кырдан жаңы ла ашкан. Эрден куу таскылдын чала жалбангындагы кујурды кетеп отурган. А мындый ӱйдӱ ан да, элик те болзын — чымылдан качып, таскылдардын серүүнине чыгып јат. Бат көрүп ле тындаланып отургажын, кайда да агаштын жаказында не де тырс эдип калган. Эрден тыныжын токтодып, эбиреде ајыктанып, сакый берди. Агаш аразы ла јиктер бу киреде карануй да болзо, је анчадала таскылдын үсти жарык. Мылтыктын каруулы жаңы ла өчүп жүрген. Је ан кирелү јаан оборлу неме ајпайып, јарт көрүнбей кайтсын. База ла тырс эткен. Онон бу ла јанында не де мыжылдаарда, көрөйин дезе, — бу, айдын тандагына сыгыннын мүүстери айрыланып турган. Эрден чала тас колтук јапшыра шыкап турала, күрс ле берип ийген.

Турган сыгын мылтыктын табыжыла кожо көнкөр эмес, кенете сан өрӱ калып, бу ла тарыйын чалкойто јыгылала, онон ары канайып та түрген ангана согуп, јуугындагы агаш јаар кандый да сан башка этире калып ла јылгажактай берди. Эрден та манзаарган, та бойынын адыжына тын иженген — база катап мылтыгын өрӱ кодүрбей, анайда ла көрүп, тура калды. Агаштын ортозында јыраалардын сынганы ла быјыраганы бир канча ӱйгӱ иле угулып турала, токтой берди.

ӱй та кандый капшай ӱдӱ берген, бир ле көрзӱ, бүрүнкий койылып, түннин терези тууларды ла ӱзӱк-јиктерди бүркеп ийтир. Эрден байагы ан турган јерге базып келеле, карануйда нени де аайлап болбоды. Онон ол сыгын барган уу јаар база бир эмеш базып, ајыктанып ла тындаланып турала, кандый да табыш угулбаста, кайра базып, кујурдын алтыгы јанында тургуза буулап койгон адын минип, ооду јаар јортуп ийди: «Тийерин тийген, эртен Щербаковло кожо келип көргӱй» — деп, ол ичинде сананды.

Михаил Щербаков орой түнде келген.

— Сенин мылтыгыгынын торгузын мен уккам, Эрден... Онын табыжы — тийген табыш. Је не болды, Эрден? — деп, ол чайлап отурала, табылу сурады. — Менин туска бүгүн неме келбеди. Бис эртен ӱскӱ йердег сыгын көрӱр...

Сыгыннын канайып јыгылганы, канайып сан башка манла агаш аразына кире конгоны керегинде Эрден айдарда, Щербаков эмеш сананып отурала, эрмектенди:

— Сениг ок, байла, сөөккө тийген. Та колына тийди, та ярдына. Ие бис эртен оны көрөр...

Олор эртен тура эрте туруп, чай изидип ичеле, Эрденнин сыгын аткан јерине келзе, јажыл өлөңдөр лө онын јалбырактары канла будылып калтыр. Сыгыннын тепкен изин көрзө, кандый да терең ле уур неме ош-кош — анда-мында јер чийилип ла ырылып калган. Агаштын ортозында јер јымжак. Онын учун ис те иле. Арканын узун јаш өлөңдөрин, алануштарын ла јыраа-ларын балулу аң анайда ла јыга табарып, јылгажак-тап, кезик јерлерде аңданып ла тоолонып, јаш кыртыш-ты сойо тееп барганы јарт көрүнөт. Аңчылар үн-табыш чыгарбай, јаңыс ла көстөриле «куучындашкылап», ич-кери бастылар. Кенетийин не де шылырт эдип калды. Олор тындаланып, тын-тырс јок тура түштилер. Бу ла јанында уур солукташ ла онту угулды. Эрден ичкери тап этти. Койу јыраанын ары јанынан бажын бери чы-гарып, јажыл өлөңдөрдүн ле такталып калган јалбы-рактардын ортозынан үч-төрт лө алтам јуугында көс-төри карарып јаткан сыгынды Эрден јастыра албады. Ол белең тудунып алган мылтыгын тургуза ла уулап јүрөле, та ненин де учун күүн-күч јогынан јерге түжү-рип, кайа көрди. Щербаков онын јанына базып келзе, аң, торт ло кижичилеп, күч-күч этире онтоп, эки кара көзинин јажы тоголонып, ыйлап јатты. Көстөри јаан, јыпыктары кандый да күрертим-кызыл.

Шыркалу шыралап јаткан сыгынды олор өнөтийин туруп, узак ајыктаган эмес. Бу ончозы канайып та ке-нете көстин алдына јурала берген. Эрденнин эрегисте-лип ле алаатый бергенин Щербаков сезип ийеле, ого не-ни де айтпай, арка-тууны томылта адып ийди: «Шыр-калу аңды не шыраладар. Оны өлтүрбезең, ойто ондолор эмес»...

Сыгын јыгылган кийинде, Эрденнин санаазы та үрелип, там карануйтыды. Эмди ле көрүп турар болзо, бу сыгын төрт санду эмес, јүк ле үч санду! Мыны сана-нарга Эрденге кандый да элјок неме болгон. Азыйда кандый да чакпыга түшкен сыгын болгодый. Байла, јай-дын өйи болгон. Кыш өйи болзо, чакпыдан айрылып болбой, соокко до чарчап, анда ла өлүп калар эди. Је будына соктырган кийик аң белең кайдан өлөтөн эди. Ол ло согулып-кагылып, эрелип турганча, чакпыга кап-

тырган жер чымылтып жыдыган, үзүлгөн. Аргазын алып барган сыгыннын он буды жүре-жүре тумтур болуп жазылып калган эмтир.

— Көрзөн, кече мен сеге не деп айткан эдим — деп, Щербаков Эрденнин мылтыгынын огы тийген жерди көргүзөт, — сол колынын ожинин сый адып койгон... А эки санду ан кайдаар баратан эди? Же, карын, узак кинчектебей, өлтүрүп алдыс. Табылганы якшы! Онон башка кара йерге идып калар эди. А мүүстерин көрзөн, беш айры!..

Эрденнин күүни үрелип, санаазы сүрекей карануй-тып калганын Щербаков сезип те турган болзо, же оны билбеечи болуп, анды сойып, буурын тиштеп, көп лө не-ме куучындайт, көпти эске алынат, каткырат. Эрден онын сурактарына карууны каа-жаа ла жандырып, көп лө сабада унчукпай, улу тынат: «Эх, ары ла Абаны уксам кайдар, келбеген болзом, база мындый сыгын учураар беди?! Эмди меге мындый сыгын учурап калганын билзе, Аба там барар... Же канайдар, бир ле болуп калган»...

— Сеге туу-эзи бир сыгын сыйлаган. Эмди ол меге бирүни сыйлаар, а онын алтын мүүзин мен сеге сый эдер — деп, Михаил нөкөринин кунукчылын чечерге албаданат.

— Болор, Миша!.. Мен жаш бала эмезим, болор!

Ол ло күн энирде Щербаков база бир сыгын аткан. Онон аңчылар тайгадан түшкүлөп ийгендер...

Куулгыга олор бозом энирде жеткендер. Журттын улузы иштен жаңы ла жангылап турган ой. Кере түжине тымык ла ээн болгон журт тынданып, табыш-талы көпчип жаткан: уйлар саап, сууга барып, аттарын тужагылап ла армакчыгылап, улус күнүңги ле керектерин бүдүргилейт. Онон база бир эмеш ой өдөр. Бу журт ың-шын ла ээн болуп, жайгы таннын кыска уйкузына бастырып ийер.

Тарый эмеген ле Фатима казан азып шакпырагылайт. Абада табыш та жок. Ол оттын куйунында тым отурды. Эки ле көс, эрикчилдү ле терен санаада.

Михаил айылга табышту кирген. Ол уулчактар чылап, баштактанып, жаркырууш үниле Абага ла арткандарына да айткан:

— Дед Аба, бис Эрденле кожо агдаган, эки сыгын

иккан! Эт экелген. Тышкары яды. А бис бойыс тирүү. Мен чин айдып ят слерге, дед Аба, суу-эзи, туу-эзи ек, кайда да ек. Щербак слерди төгүндеген. Ие слер меге ачинбас! Чин ба, дед Аба? Мен кокурлаган, а слер меге бүткен. Эмди болор. Мен слерге чин айдып ят!..

Айылдын эпши јанында аяк-казан јуунадып турган Тарый эмегеннин колындагы суску калырт эди, јерге келип түшти. Ол кичине костөриле бүдүп-бүтпей, Михаил јаар көрүп, оноң ойто Абага баштанып, анайда ла тура калды.

Аба база бажын өрө сөйтөйтип, айдар сөзин таппай, Щербаковты таныбай тургандый ајыктайт.

Фатима база токтой түжүп, бирде Эрден, бирде Михаил, оноң Аба ла Тарый эмеген јаар көрүп, кезек ойгө тура калды. Оноң оозын јаан ачып, күлүмзиренип ийеле, анчыларга сүүнчилү үниле айтты:

— Чып ла чын ба? Өлтүргенигер бе? А кайда, мен качан да көрбөгөм!

Ол айылдан тургуза ла чыга конды. Бир канча өйдин бажында Михаил ла Эрден база чыктылар. Јаан удабай озор үйгө эки аннын мүүзин тудунганча кирдилер. Фатима, торт ло аштап калган күчүкке тапыш аяк көргүзип ийген чилеп, Эрден ле Михаилдин колындагы айры-тейри мүүстерди айлана согуп, эдер-тудар немезин таппай калды. Ол мүүстердин айрыларын тоолоп, кайкап ла каткырып, Аба ла Тарыйды да ундып ийди ошкош:

— Кандый јараш, а уулдар! Слер мындый јарашка килебей канайып атканыгар, а?! Айулар слер! А мүүстер эмдиге ле јылу бойы ошкош! Мен мындый мүүстер качан да көрбөгөм, а эмди тудуп јадым. Кандый јараш..

База бир канча өйдин бажында Фатима, Эрден ле Михаил эт ооктоп, отко казан азып, буур тиштегилеп, билингилебей турды.

— Андаш йедимдү болгон. Бис бүгүн байрам эдер! — деп, Михаил јарлайт. — Кем Абанын айлына бүгүн келер, бис карамдабас — этле, шашлыкла күндүлсөп!

Аба байагы ла јеринде кыймык јок отурат. Оның көксин туйук ла ээн немедий. Өбөгөннин алдында сок ла јангыс сурак: «Эмди не болор?.. Мынан ары кандый јеткер сакып јат?..»

Карган Аба бойы да сакуыбаган јанынан јүзүн ле башка арга бедрейт. Кандый да болзо, Эрден јаныскан болбогон. Оныла кожо орус кижн јүрген. Кем билер: айса, бу сыгындрды Эрден, онын јееи уулы, чек те атпаган. Јанду ла кожо болгон. Ол јуунак бажын табынча өрө өндөйтнп, Эрденнен сурады:

— Эки сыгынды экилезин Шарбакоп бойы аткан болбой?

Эрден каруу јандырбай, үйден чыга берди. Абанын бажы ойто ло табынча салактап, от јаар көрди: «Эмди не болор? Олордын уйазын кандый кинчек сакуп јат?» — Абанын бу сурагына кандый да шымырт каруу јандырбайт. Көкси кайнап, бажы айланып, карган өбөгөн там ла там көнкөрө көрөт. Эбнре карануй ла ээн. Бүдер, болуш сураар неме јок.

Эрден бүгүн андап јүрген, а эртен-сонзун атанып, ойто черүге барары керегинде ончо улуска јарт. Ого үзеери оны Щербаковло кожо артынчакту келгилеп јаткандарын каа-јаа улус көргүлөп те койгон. Мындый күнде Абанын айлына улус јык толо бербей кайтсын. Келген улус кайдан куру киретен эди. Кандый бир тудунчак кажызынын ла колында.

— Атанар алдында амзап кой, Эрден, — деп, келгендердин ортозында болчок шилге эмезе тажуурга аракы тудунып, ончолоры ого бергендер. — А мында курут, нөкөрлөринге амзадарын, ал... Јескинбезе, јигей. Алтай јердин өлөн-баргаазыла јытанган ак сүттен тамган аш ине ол.

Төрөл јонынын јажына јангдаган јанынан чыгып кайда баратан эди. Эрден экелген сыйдан мойношпогон. Мойношсон до, ойто кайра апарбас, түгей ле артырып койор. Албас деп јадып, ачыныжарыннан да маат јок. Олор јалканчып турган эмес. Эрденге не јапсыйтан эди. Акту күүндеринен экелгилеп турбай. Абанын јееи «описер» бололо, тен чүмеркей берген дежерден де айабас. Эрден сыйларды алып, кажызына ла кандый бир јылу сөс айдып, нени де эске алынып ийерге келижет...

Аннын эди бышкан. Улусты айылдан турага кычыргандар. Тура — јарык электроотту, айыл — карануй.

Аба өбөгөн отурган јеринен турбай, ойто катап сурады:

— Анды Шарбак јаныскан аткан ба айса бирүзин

чын ла Эрден өлтүрген бе а? Эрден, сен атпаган бол-богойун а?

— Кем де аткан болзо, онызын не чокумдаар, Аба, — деп, Эрден айылга толо жуулган жаандардын ла жаштардын көзүнчө айдат. — Коркыбагар, Аба, барып эт жигер. — Эрден таайынын жанына жууктай базып, колын ого берип, өрбө тургузайын деерде, онызы кыймык та этпеди. Бу ла бйдө айылда жуулган улустын көстөрүнүн «курты кайнагылап», оноң ары не болорын сакыгылай бердилер. Эрденнин кенете короны куруп, түзөдине туруп, ончолорын кандый да кыжыран көстөриле өртөй көрүп, чокум ла јарт јарлады: — Сыгыннын бирүзин Михаил өлтүрген, бирүзи менин мылтыгымнын каруулына илине берген. Је мында не бар? — Онын бу сөстөринде кандый да төгүн јок болгонун ончолоры сескилеп ийдилер. Ол жаңыс ла чын айдарга сананган эмес, анайда ок бойынын аткырыла да мактанып ийер күйдү болгон. Оноң — аткан немени атпадым деп канайып актанар...

Канайдатан эди Аба. Абага мыны угарга ачынчылу болгон. Оок уулчак болзо кайдат, талдан алаала, мынаар јымжак јерин эмеш ачыда чыбыктап салгай эди. Баш ла бол, бу кайткан уул! Өскө кижинин балазы оны укпай, мынайып тенеериген болзо кайдат! Бойынын ла балазынын балазы карганнын калганчы бүдүмјизинин чичкечек учугын үзө чаап ийгенин канайып көрүп чыдажар. Оны кемге айдар.

— Сен јаштан ала билер инен, Эрден, балам, бистин тууларды түкү озогыдан бери такып, байлап койгон деп... Онын сыгындары байлу. Мен сеге канча айтпадым деер, калак! — Абанын үни тунгак угулды. Оноң база та нени де айдарга эриндери кыймыктажып ла калтыражып отурала, колыла күүн-күч јогынан јанып, кенете көзи Тарыйга илинип, туткуланып чыкты: — Ол карачыда илип койгон арчынды берет, дедим. Не болгон, неге макатып туруң?!

Јеендү-таайлунын ортозында керек там ла кызып барадарда, олордын кажызынын ла жүректерин јымжаткадый бир сүмө Щербаковтын санаазына килт ле кире конды. Онын акту бойынын шүүлтезиле болзо, бу жаңы табылган шүүлте ле чындык анчадала Абанын ачурканганын тургуза ла токтодып ийгедий.

— Дед-Аба! — деп, Щербаков омок каткырып, јаан

алакандарын бойы-бойлорына табышту чабыштырып ийерде, үйде отургандар кайкажып, элт-селт түшкүлөп, озо баштап орус анчыга, оноң бой-бойлорына көрүштилер. — Дед-Аба тегин ачынып ят — деп, Щербаков там сүүнчилү ле сүмелү каткырат. — Чин, Эрден бир сыгын йыккан. Йе ол кандый сыгын болгон а, дед-Аба? Ол өлөтөн сыгын болгон — үч санду. Ол шыралаган, а Эрден ого килеп, адып алган! Эмди билдин, дед-Аба?

— Канайып «үч санду?!» — Үйде отурган улус там кайкажып, Щербаков јаар сонуркап ла суракту көстөрин көдүрдилер.

Арчын аларга кыймык эткен Тарый да эмеген ол ло јеринде оп-соп отура калды.

— Ол азый кандый да браконьердин чакпызына түжеле, оноң айрылган сыңар бутту сыгын болгон, дед-Аба, — деп, Щербаков јартайт. — Браконьердин чакпызына... Бис эмес болзо, сыгын түңей ле бойы өлөр. Кара йерге эт те, мүүс те барар эди, дед-Аба...

Аба-өбөгөн кезек ойгө санана берди.

Эрден де, Тарый да, Щербаков бойы да — үйде јуулган ончо улус карган өбөгөннин нени айдарын каран-туйук сакыгылай бердилер.

— Бир өлүмнен кудайдын аргадап алган аңы туру не ол! — деп, Аба кенете там туткуланып, Эрден ле Щербаковко чуулду көрди. — Мен билбей! Бир јеткер болгон деп, мен сеспей!.. Ка, арчын кайда! — деп, ол эмегенине атпас этти.

Тарый тен, јиит ле јенилчек кызычак чылап, түптүрген өрө туруп, кыстап койгон арчынды Абага алып берди. Узак өйлөр туркунына какшап калган јажыл арчыннын быјыраш бүрлерине тен кол тийерге кереес: төгүлип, бойы ла сынып турды.

Аба тыркырууш колдорыла арчынды ала койып, угулар-угулбас үниле шымыранды:

— Агару Улгеннин элчизи, айтканымды тындап ук: кызыл булут токумду, кызыл солонгы тискиндү, кызыл јалкын камчылу, о кайракан, о Кудай, бир быяанын јетирер турун, бир буруумды таштаар турун! Јер-тегериле үн алышкан менин агару байаналарым, бир айбымды угугар, бир сурагым бүдүргер! Јер-айак табыларыла кожо менин энчим кожо јайалган... Ак-јарыктын бажында турган агару Улген, болуш, ајаруун са-

лып ук! — Аба сөстөрдү тарый-тарый айтканы сайын, отко арчынды сындырып чачат ла чачат. Онын жалбыжы тиркиреп, айылдын ичин жарыдат, жараш жыды жайылып, кижинин түмчугын күйбүредип ле кычыдып турат. Обөгөн эместен токунап, Эрден жаар бурылды:

— Э-э калак, Эрден, эленчек жаштан ала сеге не деп айдып жүрөтөн эдим! Укпаган, кулак та кырыла укпаган... Канайдар, коммуйнис те болзон, кайтын, не укпадын?.. Же-же барлагар ары, меге кадылбагар...

Турага жуулган улус Эрденди узак жолго үйдежи, аракы ичкилеп, куучындажып ла кожондожып, тагары жуукка жетире жыргагандар. Анчадала Щербаков оморкоп, ончозын каткыртып ла кокурлап, оос камылбай турды. Ол гитарала ойноп, орус-алтай сөстөрдү колыштырып, кандый да каткымчылу частушкалар кожондойт. Калай берген улус жир каткыда. Ол үнин чичкертип, кандый да кысты өткөнөт:

Сенинг кара чамчанды
Полоскою каждый день...
Сенинг кара көзүңди
Поминую каждый день...

Улус турада эмдиге ле жыргаганча. Аба десе айылда жаныскан отурат. Ол мында, бу жерде жок немедий. Бүгүңги жыргалла кожо улус оны кезек ойгө чек ундыгылап койгон. Же бу ок ойдо Аба бойы улу Алтайдын жаан сууларынын, жаан боочыларынын ла тууларынын аттарын адап, үзүңи жогынан айдынат ла алканат:

— Менинг тенок жеен уулымнын жеткерлү кылыгын таштап ла ундып койыгар, аба-жыжым, агын сууларым, ай билдирлү ажыт тууларым... Агару адам, Ак-Бырккан, оны жайаган агару Кудай, бир быяаныгарды жетиригер, адыгарды ойто адабай жүрейин, алдыгарды шоктоп кечпей жүрейин!..

Кезик арада онын кулагына алыс жерден агару туулардын кимирти угулып тургандый билдирген: «Ак-Быркканга сен бойың да бүтпей турган ошкожың, Аба?.. Чын эмеш пе, Аба?..»

— Жок, жок, баш болзын, кем айтты, мен бүдүп жадым! — деп, обөгөн коркып калган үниле шымыранат. — Бир кинчегим бар болзо, калак, ундып койгор, агару кудайым, Ак-Быркканым! Ак-жарыктын алдын

айландыра базып, ак байталдын сүдиле алтын, сынынды үрүстеп койойн, Алтайым, баш болзын, баш болзын!

«Андый болзо, сен бойыннын жеенинди не токтотпогон, не айтпаган?».

— Токтотком, канча ла айткам! Ол бойы анайда кылынган эмес, оны жаман жолго Щербак баштаган. Айды ла кунди, бастыра ар-бүткенди жайаган Кудайым, жеенимнин бир жаманын ташта, таштап кой бир жаманын!

Аба таң атканча оттын жанында отура конгон. Көп улус өбөгөннин барын ундыгылап та койзо, же Эрден ле Фатима айылга канча ла катап келгилеп, оны турага барзын деп сураарда, ол чек ле болбогон. Болбогон до эмес, угар да күүни жок болгон. Жаңыс ла, «Эмди не болор, кандый жеткер сакып жат?» — деп шымыранып, там коркыткан. Фатима онын коштойына отура түжүп, көзине карап, кандый да сөстөрлө санаазын жеңилтип, турага кожо апарарга ченежерде, оного база неме болбогон. Ол отко арчыннан каа-жаа чачып, эриндерин жүк ле кыймыктадып, база та нени де шымыранып отурган. Кемди де, нени де угар күүни жок.

Айылда жаңыскан артып каларда, карануй там койылып, оны базыарга једип келгендий билдирген. Јурттын ийттеринин үрүжиле кожо кандый да аттардын тибирти, үйгендердин шынырты угулып ла ойто ырап тургандый. Јок, ол тегин аттар, тегин тибирт эмес. Қазыраштын уулдары катап ла калапту аттарына мингилеп, ол ло бир кыйралу сыгынла сүрүжип бараткандый билдирген. А ол кыйралу сыгын кезикте кызыл эт, оного ойто куу сөк бойы мантап бараткандый, илбизиндер көрүнген. Улу бүткен Уч-Сүмердин эдегин айланып, тууларды селендедип, сууларды ла көлдөрдү чачылтып, тибирт ырап ла јууктап, Абанын көксине иле тоңдолып турган.

— Бир быяаныгарды јетиригер, јетиригер бир быяаныгарды! — деп, Аба эки колын өрө көдүрип, бажын канкайтып, түнүк өткүрө көк тенерини узак ајыктап отурат. — Бойымды жайаган угымнын јети үйезинин адынан айдып ла јалынып, сурап отурым, Ак-Быркан, онын адазы болгон улу Кудай, слердин алтын бозогоорды ашпайын, ады-жолыгарды адабайын!.. Бистин туулар мөңкүликке јажыл турзын, јалар-оттын јалбыжы

оны өртөбөзүн, жети күнге жанмыр жаазын, жети күнге кар жайкалзын, Алтайым ару ла мөңүн турзын! Казыр-ланба, о, Кайракан, качалаң түжүрбе, бийик Кудай!..

Санаага түшкөн ле коркып калган кижинин бажын не ээлебейтен эди!.. Абанын сүнези көксинен чыгып, оны бу оттың жанына жангыскан артырып, туулардын ла суулардын ээлери ле кожо Текпенек-Алдын өдүп, кожон-комытла жүрүп калгандый билдирди.

— Э-э, Кайракан, менин сүнөмди апарбагар, апарбагар, артырып салыгар! — деп, кайдаар да карануй ирге жаар көрүп, Аба сурайт ла жайнайт. — Мен база бир эмеш жүрөр салымду кижин эдим. Сүнөмди эрте апарбагар!..

Онын бу сурагына кандый да алыс ла соок үн угулды:

«Андый болзо, бис Эрденнин сүнөзин апарарыс...»

— Жок, жок, токтогор!!! Менин агару тууларым, онын аржанынан ээлү бүткөн эбирткиштери, жалакай болзогор, бир кыламыгарды жетирзегер! Жок, жангыс ла Эрденге тийбегер! Мен сурап, мен жалынып отурум...

«Эрден сени укпаган, онын учун ол кыйналар учурлу».

— Ол коммунист... Онон оны Шарбак баштаган... Жок, Эрденге тийбегер, ол өскүс, ол тегин де шыралап өскөн...

Таңары жуук айылчылар тарап-таркап жанарга талтабыжы угулып, бирден-экиден турадан чыгып баштадылар.

Эштең эмеген айлына жанар алдында, та не де санаазына кирип, Абага жолугуп ийер деди.

— Агару туулардын ээлү сыгындарын Эрден эмес, Щербаков өлтүргөн, Аба. Слер тон өткүрө санааркабагар. Же мен оны билип, эттен тойо жип ле алдым.

Үргүлөп отурган Аба кенете атпас этти:

— Эттен јудуп алган болзон, эмди ары јан, Эштең! Мен не, сеге јаш бала ба? Көрзөң кандый. Токтоп ло кал, көөркий. Онон менин айлымнын эжигин ойто ачарым деп, калак, сананбай жүр!..

Эштең эмеген каруузына кандый да эрмек-сөс таппай, аланзып турала, эжикти ачып, кату өдүгн уур күлүрөп, бойынын айлы жаар базып ийди.

...Эки кўнинг бажында Эрден ойто, черўге атанды. Жаан изў айдын чап-чаңкыр ла каан-айас кўни болгон. Абанын эски чадырынын эжигинен Уч-Сўмердин тене-ри кууп атана берген уч сўри бажы жалтыражып, иле-ден-иле көрүнгилеп, айас ла ару чырайлу тургандар. Ол Уч Сўмердин баштарын бүркеген көк тожондор кандый кеен ле ыраак, ару ла соок мызылдашкан. Олордын ке-бери мынайып чокум жаантайын качан да көрүнбей-тендер.

Машинага отуарданг озо, Фатима ла Эрден карган-дарла эзендежип, олорды орус жанла олдоп-солдоп ок-шогылап, Мөңкүштин колын узак силкип, кандый да эрке ле кару сөстөр айдышкан.

— Же жакшы болзын, жакшы жаткылагар! Тонг өткүре санааркабагар, Аба, не де болбос! Эм тушташка жетире эзен болзын! — деп, Эрден айдып та турза, же бойынын жүрегинин түбинде кандый да ачу ла кунукчыл жатты. Абанын чырайына кижн көрөр эмес болуп шүүлип ле ак-куу тартылып калганын Эрден жастыра албайт. Бут-тары там тыйрыйыжып, колдоры кабышпас ла кандый да соок болуп билдирет. Онын үн-табыш жогынан улус-ла кожо тышкары турганын көрөргө Эрденге там ла там ачу ла карамду.

Атанып жаткан Эрден ле Фатима ончо улуска кол бергилеп, эзендежип, кандый да жылу, жалакай сөстөр айдыжат. Жуулган улуска Эрден жангдан көрүп, олор-дын ончолорынын айылдарына айылдаарга ой жетпеге-нин эмди ле билди. Жангыс ла чай ичери эмес, айдатан сөзи, кандый да солун ла узак ойлөргө ундылбас анты-гарлу куучын келер туштажуга жетире артып жаткан эмтир...

Эрден Көйлүк өбөгөнннн жанына базып келип, нени аядарын чек билбей, онын алдына бойын торт ло бу-рулудый бодонды:

— Канайдар база, өбөгөн, арай ла келишпес неме болуп калтыр: мен слердин айлыгарга кирбей атанып жаткан эмтирим. Же өөркөбөгөр, база ой, база тушташ болбос эмес.

— А мен сени келер, кирер болор деп иженгем, сакы-гам, Эрден. Айдатан да эрмек бар, угатаным да ас эмес. Мотри, мотри, жаканга түкүрип ал, эзенге жетире ундыбай жүр! Мотри, оной башка ойн болор...

Михаил Щербаков дезе ол ло андап жүрүп, Куулгы-

га түжүп келеле, эмдиге жанбаган — Эрденге аннын мүүстерин кайнадарга ла үрелбес эдип кургадып берерге артып калган. Эмди бүдүжи кара-бүрүнкийге түжүп калган Абанын жанында келген туру:

— Дед Аба, сен мени угар керек: кандый да ту-эзи, су-эзи ек. Мен слерге кокур айткан. А ол кокурдаг бистинг общество туза алган, эмди ярт па? Сен меге, дед, ачинбас керек — деп, ол эрмек-куучынын чек ле токтотпойт. — Эрденге база ачинбас керек. Ол сенин ул, ол база якши эдерге санап ят, эмди билдин бе?.. Сен бойы көрөр, ончозы якши болор, яман неме болбос — су-эзи, ту-эзи кайда да ек!

Аба та јөпсинин турган, та бир ле болгон деп сананган — јанду ла бажыла кекийт.

Эрден атанарга тап эдердин кажы ла жанында, Абанын эриндери кыймыктап, ого кандый да сөс айдарга санапды ошкош. Айса, Щербаков онын кыймыгын јастыра ондогон до болордон маат јок. Је бу ла өйдө машинанын ары јанынан Кертешева Нина чыга конуп келди. Кандый да кылбыркай торкодон эткен костюмду, андый ок көс кылбыгар јенилчек арчуулду ла колында кара чемоданду. Ол тын ла мендеген болгодый, терлеп калган кызыл јүзин чанкыр арчуулынын учыла арчып, ончолорына адыркаганду көрөлө, улустын ортозынан Фатиманы таап, чала эпјоксынып та болзо, је онын јанына келди.

— Фатима, бу слердин барып јаткан машинада бир јер бар эмеш пе?

— А сен кандый керекке шыйдындын, Нина? — деп, Эрден кыска күлүмзиренди. — Кайда барар деп јазанып алган?

— Мынаар городко ло јетире — дейле, Нинанын јүзи там кызарып, јалбышка алдырып ийди ошкош.

— Билдим. Кандый бир институтка катап ла кирерге бе?

Нина эбире турган улуска көзин көдүрип көрбөй, јүк ле бажыла билер-билдирбезинен кекип ийди.

Эрден база катап ончо улусты эбире базап, ойто ло јакшылажып, онон машинанын јанына келип, ыраак тууларга бир кезекке унчукпай ајыктап турала, кайдан да омоктын ла сүүнчинин ийдезин алынып, күлүмзиренип ийеле, колдорыла јанын айтты:

— Эзенге јетире эзен болзын, Алтай! Јакшы болзын,

Уч-Сүмер!.. Жакшы болзын, ээлү туулардын алтын мүүс-тү сыгындары!

Х

— Аба өбөгөнди тын оору дежет.

— Токтыр эш келип жүрген беги?

— Мынаар Эштен эмегеннин жеен балазы Кымыс желепондоп ийерде, районнон жаан тоқтыр ла келген дежет.

— Ба-та! А мынаар кедери барып, Абага аржан, арчын экелип берген кижиге бар ба?.. Ол Алтайынан бый-анду кижиге эмес беги, кайракан?

— Өрөкөн ого бойы канайып жедетен эди, калак. Аржанга Мөңкүшти ле барып жүрген дежет. Аба өрөкөн ичкен, жунунган эмей база.

— Бу Мөңкүшти не ийер? Өскө кижиге табылбаган ба? Мөңкүш алкыш-быйан айдарын билбес, жаш бала ине...

— Өрөкөнди курсак жип болбой турган дежет ине. Жаңыс ла чай. «Божогон. Эмди атанып жатканым бу» — деп, бойы айткан дежет.

— Кудай ла де, кайракан, кандый жеткер! Ол ло бир Эрденнинги обы ине бу. Же кайткан уул деер оны, карган кижинин сөзүн укса кайдар, торолоп бараткан чылап, байлу туулардын сыгыныла уружып! Жок, тен ле тен...

— Жок, тен, чындап та, кижиге кайкабас неме эмес, шак ла ол Эрденди. Акту бойынын төс таайын аннын мүүзине толып ийген деп айтпай кайдар мыны!

Күски кургак өлөңдөрдүн ортозыла шылырап ла жемзенип, боро чычкандар бойынын кандый да аалга жолдорыла өткөн чилеп, журттын ичине жүзүн ле башка эрмек тургуза ла жайыла берген.

Кымыс озо баштап Абанын ооруга керегинде нени де укпаган. Жакшы жаанай берген кижиге жаантайын андый оору немедий. Онын учун уккан да болзо, жаан керекке албаган. Ол эртен тура медпункттын жанына келерде, оны мында Мөңкүш сакып турган.

— Не болгон, Мөңкүш? — деп, Кымыс омок үниле сураган. — Айса, жалудок ооруган? — дейле, жыгкыл-дада каткырып ийген.

— Жок, жалудок кадык — деп, Мөңкүш кокурга уду-ра кокурлады, — менин жалудугым тең темир эмей, бала, тормозной жидкость то ичсем, алдырбас!..

— Ха-ха-ха...

Мөңкүш соогын тартынып, Кымыстын каткызын токторго сананды.

— Мен сеге чындап та жаан керектү келдим, Кымыс, — деп, ол эмчиге токуналу көстөриле төп көрди. — Бистин Аба тын оорып жат, курсак та жибес.

Кымыс медпункттын текпиштерин буттарыла тоолоп, өрө чыгып барадала, кайа көрди.

— Бар айлыңа. Мен удабас ла келерим.

Кымыс олордын айлына кирип келерде, Аба оны көрүп ле ийген бойынча, сырангай ла жарбынган жаш бала чылап, канайып та тыртас ла куржас эдип, анда-на соккон бойынча, ары көрүп жада берди. А онын алдында ол төрдөгү агаш орынга жадып алып, оттон эки көс албай, нени де сананып жаткан болгон — көстөри, санаазы кайда да ыраак-ыраак...

«Бу жылбыңдууш жыланакты кем бери алдырган учун келген? — деп, өбөгөннүн кыжыгына тийип жатты. — Байа ла база Мөңкүштин кереги болбайдар!..»

Тарый эмеген Кымысла эзендежип, онын түс ле толу буттарынан ала бажына жетире ажыктай берди. Эмчинин чала узунзымак, же жайылгуш эдектү платъезин сонуркап, оного түлкү бычкагы бөрүгине жеделе, өчөмик көстөри жипт кыстын жүзинен кылбыгып турган чылап, жукачак алаканын мандайына тагдактай тудуп айтты:

— Көс бар эмес, акыр, таныбай баадым, сен кем эдинг?

— Бу слер мени чын ла таныбай туругар эмеш пе?! — деп, Кымыс кайкаганына катап ла жыңкылдада каткырып ийди. — Мен Эштең эмегеннин жеени, Кымыс...

— Жок, карган энем сени чын ла таныбаган, тен ундыңкайы коркуш! — деп, Мөңкүш каткырды. — Сан башка, бир көрзөн, Кымысты корый алып, Абала удурлажып отурар, оного ойто «акыр, бу сен кем эдинг?..»

— Мени Кымысты ундып койгон деп сеге кем айтты? — Тарый эмеген кенете туткулана берди. Оного эки тизезине колдорыла тайанып, отурган жеринен өрө туруп комудады. — Ох, баш ла бол, эки будымда торт лотын жок болбос по!.. Менин жажымды алып, сенин карыганыңды көргөн кижиге а, кандый көстү, кандый бүдүштү отурар эмежин! — Эмеген жымжак бычкак өдүктөрилө

улу тынып ийерде, Кымыс оны Аба керегинде санаар-кап отурган деп бододы.

Бу ӱйдӱ эмчи бала халадын кийип, термометрди эки-ӱч тарый силкип, Абаны кӱрӱргӱ лӱ кӱксин тындап угарга фонендоскопты мойнына илип, ичкери басты. Сакубаган јанынан Тарый эмегеннинг кӱксине бир кунукчыл кенете база ла илине берди: «Бу бала бистин келин болотон деген коп чын болзо, ого Мӱнкӱштин карган адазынын эди-канын шиндеп кӱрӱргӱ јарабас ла неме эди, кайракан. Кӱрзӱн, нени де керекке албай јат. Је канайдар, эмдиги ач-ӱренди...»

— Аба, слер уйуктап калганыгар ба? — деп, Кымыс карганнын ӱстине энчейди. — Је кандый јадыгар, оору-гар кандый?

Онызы кыймык та этпеди.

Кымыс нени эдер эп-аргазын таппай, эмеш сананып ла сакуп турды. Онон Абанын јуурканынын кырынан ала койып, јобош ӱниле сурады:

— Бу термометр деп неме, Аба. Слердин температураны кемјип кӱрӱргӱ...

ӱбӱгӱн ойто ло кыймык этпесте, Кымыс болушка Мӱнкӱшти кычырып, кӱзинин учыла бери бассын деп сурады.

Мӱнкӱш уур сопогын кӱлӱредип, Абанын јанына тургуза ла једе конуп келди.

— Аба, бу слер јангы ла кыймыктанып јаткан јок бедигер? Качан ортозына туујырай бердигер? Кымыс слерди...

Аба, Мӱнкӱштин ле эрмектенерин сакуп јаткан чылап, кенете кӱстӱри јалтылдажып, кайра бурылып, ӱндӱс этти. Ол озо ло баштап. Кымыстын тӱжинде илмектенген фонендоскопко, онон Кымыстын бойына кӱрӱп, бир де элес ӱй ӱткӱлӱктӱ, кӱстӱри Мӱнкӱшке келип кадалды. Онын эки јарды ла арыкийиндери калтыражат. Мынайып бир эмеш туткуланып ла сананып отурала, коронду тилиле Мӱнкӱшти чагып ийди:

— Мен сени Қудайдын элчизин алдырып келди дезем, јӱк ле Эштен эмегеннинг јелбис јеенин таап келген турбайын!

Кымыс эпјоксынып, бастыра бойы кызара берди.

— Мен слерге қудайдын элчизин экелерим деп айтпаган ла ошкожым — деп, Мӱнкӱш јобош ло кезем эр-

мектенди. — Мен доктор экелгем, көрзин, жассын, шингезин, ооругарды тапсын!..

— Агару Кудайдан алдырулу түшкен элчи эмес болзо, ого акту бойын көрүнөтөн турун! — Аба көстөрин база катап чугулду жалтырадып, жайылып түжөргө жеде берген жууркапын жууй тудуп, ойто ло кайа көрүп, жада берди.

Тарый эмеген чыдажып болбой, өрө туруп, өбөгөннi жаар ичкери ууланарда, Кымыс ла Мөнгүш ого жол жайладып бердилер.

— Эй, мынаар бу, сен не болгон кижн дейдим. Айса, көргүзинзег кайдарын а? — Тарый эмеген өбөгөннннн адын айдарынан жалтанып, озогы ла темиккени аайынча, «эй, мынаар бу» деп, чала жалтанганду эрмектенди. — Кайдан билер, айса Кымыстан сеге бир кылам жеде берердег маат жок, мынаар бу.

— Ын-га-а — деп, Аба ойто ло өндөс эдип, көзи чыгылып, жөдүлдөп ле какырынып, — сен сокойоктоп алып, база олорто кожо учарга ба?! — деп өчөди. — Жок, токтоп ло кал, меге жууктаарым деп бодогылабагар да! Көргүзинерге, жыланаштанарга көбөрп турган болзон, бойын ла ого көргүзин!..

Тарый эмеген база катап нени де айтпай, колыла жанду ла жанып ийеле, ойто келип, бойынын байагы жерине отура берди.

Кымыс нени айдарын, канайдарын билбей, алаатып турала, мойнында илип алган фонендоскопты ушта тартып, кородегон үннле чачамдыгып айтты:

— Андый болзо, мен эмди ле барала, Ондойдон врач келзин деп, телефон согорым. Бат, божогонн ла ол!.. — Кымыс ары-бери алырандап турала, халадын да уштыбай, айылдан чыга конуп, эжикти жырс чачып, кайа да көрбөй жүрүп калды.

Төжөгине от тудуп ийген чилеп, Аба чыдажып болбой, тургуза ла өндөс этти. Арык мойнынын шилилери ары-бери жылыжып, көпөгөш тамырлу колдоры тыркыражып, жаан тынып ла шыйкынактап, нени де айдып болбой отурды:

— Эштенннн кызы эмди мени көрөр лө эмдеер өй келген деп слерге кем айтты?! — Ол тунгак кыйгырып ийеле, кандый да алыс, санаага түжүп, унчукпай барды.

— Түңей ле көрүнер керек болгон — деп, Мөңкүш жай бербейт, — кем билер, айса Кымыс нени-нени чокум айдар эди...

— Жок, кедерет! — деп, Аба тескери тебинет. — Билерге отурган болзон, менин ооруумнын шылтагы сыраңай да анда эмес! Менин жееним Эрден — жаш киж, ого жүрүм жүрер керек. Бистин уянын адын улалтатан киж кайда? Же жаңыс ла ол...

— Онон ары угар да күүним жок! — деп, Мөңкүш алгырып ла колыла кезем жаңып, эжикке жетире жүгүрип барала, ойто кайра бурылды: — Мен билерим, слер эмди уялбай ла акамды бурулаарга турганыгарды!..

— Бери отур, мени тыгдап ук, сөс айдайын — деп, Аба айдып ла жадарда, Мөңкүш арай ла ыйлап ийбей, жүзин чырчыйтып, эжикти ача тартып, жырс ла мергедеп, кайдаар да жүрүп калды.

— Эмди көрдин бе? — деп, Аба уур тынып, кадалгак ээгиле эмегени жаар кекиди. — Менин сөөгимди канайда жууттаны керегинде айдып берерге санангам, чыгып алып, жүре берди... Көрсөң оны... Калак, менин сөөгиме межик эттиргилеп жада бердигер. Анайда ла кийиске оройло... Угуп отурун ба? Анайда ла кийиске оройло... Онон кожо ээр-үйгенимди саларын, калак, ундыгылап койдыгар.

— Же болды!.. Айдарым, мени жүүлгек деп пе!

— Онон ол бир аяк-калбак дейтен немени база... Угуп отурун ба?

— Же болор. Аайладым, ач-үренге айдып саларым мен. Сен жаңыс ла жеендеринге кородойтоңды токтот. Угар да, сананар да күүним жок! Бачыматов Каранын угы-төзи улалып барар учурлу эмес пе?..

— А мени олорго кара санан отуры деп сеге кем айтты?.. Токтоп кал, жастырып отурган болдын — деп, Аба жүк ле арайдан күлүмзиренип ийди. Онон канайыпта бөкчөйип, шылырап ла кумынып отурала, орынына кыйын жада берди.

Онын чырай-бажы куп ла куу, селендеп ле тыкырап жатты.

— Жаш неме — качан да жаш — деп, Аба шыйкындады, — көрдин бе, жаңы ла ол Кымыс деп кысты? Аба ого ачынбай турган деп, жетирип койотон арга бар бол-

зо кайдат. — Обөгөннинг жүзине күлүмүнүн ыраак тандагы катап ла көрүнүп жүреле, очүп калды. — Мөңкүш келзе, бат ого айдып саларым... Ол жараар дезен, Тарый?... Кижинин жажаганы ла жаш тужы жаңыс үнлөйлабайтан эмей...

— Сенин сөзинг жаантайын былтаарткыш эмей! — деп, Тарый эмеген айдат, — сен көп чактарды көрө түжеп ле билип отуратан кижин эмейинг — деп, эмегени оны угуп, база та нени де айдат.

Аба суузай берген. Тамагым кадып туру деерде, эмегени ого чеген уруп берерде, ол эки ле амзайла, ойто кайра тутты.

— Мөңкүшке айт, мени жуур бажында жастыгымнын алдына отугымды салып койзын де. От — ол до жерде керек болбой. Онызы жогынан жүрүм де болбос...

— Же-же... Сен ол жанынан көп сананбазан кайдар — деп, Тарый айдат. — Не, ол жерге атанарга тон өткүрө не мендеер...

— Мен бала эмезим, мекелебе мени — деп, Абанын тыныжы кенете жеңилип ле сергип айдат. — Бодыр ташта тере жок, бойыста мөңкүлик жүрүм жок... Алтай-кудай канайып жайаган — салым онын күүннө болор. — Обөгөн араайынан бажын өрө көдүрүп, теңеринин бу жажына таныш ла үргүлжиге жуук, кару ла жараш болгон көгине түнүк өткүрө көрөт. А түнүктин үсти — түби жок чанкыр. Ол узак аыктайт. Эриндериле шымыранат. Онон ол бийиктеги көктөн көзи тайкылып, ойто эжик жаар баштанды: — Айдарда Кымыс жаан токтыр алдыратан деди бе?.. Акыр, ол канайып билбейтен болотон, ат өлбөскө — алтын эмес, жал жастанар, эр өлбөскө — мөңкү эмес, жең жастанар... Андый ине. Андый эмес пе, Тарый?.. Э-э, калак, Эрден, Эрден, эржинен жаш кулды! Жеенимди ле сени...

XI

Куулгынын үстинде орой күс. Агаштардын бүрлери ле жалбырактары түкү ле качан түшкүлөп калган. Орө бийиктен, көрүнбес теңеринин түбинө түртүлгөн карлу сүмерлердин бажынан, өдүни салкын согот. Ол салкынла кожо каа-жаадан түшкөн кас жуңындый апагаш карлар ээнзиреп калган куу жаландардын үстинде ай-

ланыжат. Күс — келип јаткан кыштыг ла база та кандый да сакылтаныг өйи.

Аба төжөктөн турбас болды. Ондойго Куулгыдаг түшкен кажы ла кижиге ого јолугып ийерге барат. Олордын кажызы ла јажына кожо јуртаган јаан кижининг калганчы күндери јууктажып келгенин сескилеп, кандый бир тамсык болгодый азык-түлүк јогынан келги-лебейт.

— Јүрүм өткөн, божоп јадырым, балдар, — деп, оны көрөргө келген улуска Аба өбөгөн айдар болды. — Божогон. Ол јер јаар шикперинип, атанатан өй јеткен болбой... Аслер, ак-јарыкта артатан улус, Куулгынын ээлу тууларынын сыгындарыла урушпай јүрүгөр... Көк теңерининг түбинде јуртаган Ак-Быркан ла бу јерди ээлеген Алтай-кудайдын ажындыра јайаган табыла болзо, мен база да бир эмеш јүретен салымду кижиге эдим, је... Је канайдар оны.

Ол куучынын кенете үзүп, нени де санана берер. Кунукчылду ла сооло берген көстөринен сызылган јаштарды тыркырууш алакандарыла табыжы јогынан сыбыра тартып, кенете врачтарды арбап баштаар:

— Куулгынын такып койгон тууларынын ээлери ле өрөги турган Кудай бойы меге бир килемјизин јетирбеске турарда, бу ла куужандашкан ак кийимдү, кудайы јок таңмалар болужар деп пе?... Адарулар чылап, алды-кийнимди айландыра та не сунгулайт болбогой, кудай.

Эрденнен самара-бичиктер улай ла келип турар болды. Онын кажызын ла Мөңкүш Абага јетирип ле кычырып берет.

Аба унчукпас, јүк ле угуп алар. Онон ойто ло көзин јумуи, кенете туујырай берген чилеер.

Калганчы өйлөрдө өбөгөн чек јүдөй берген. Ол эки кижиге јадатан јаан эмес кыпта, сыраңай ла көзнөктинг алдында тургускан орында. Кып тымык ла ару. Абанын тос чылап кажайып ла жукарып калган јүзине түнде айдын јаркыны, эртен тура ла түште күннинг чогы түжүп, кеберин кезикте чек ле кубултып, там ла ач-куу тарттырып ийер. Бажы буурыл. Больницанын стенелери кандый да боро ло соок. Онон өбөгөннинг эки талбак кулагы. Ол эки көзининг кандый да уур ла чырыштарлу јыклыктарын јүк ле арайдаг ачып, Мөңкүшке табыш

жогынан көрүп жадат. Мөңкүш карган адазына көрүп болбой, бажын салактадып, ичи-бууры анданыжып, өкпө-жүреги сыстажып, тумчугы ачып отурат. Айдып та нени айдар? Оңдо үн де жок. Же кезикте узак чыдажып болбой, айлы, карган энези, Эрден керегинде куучындаганда, Аба оны түкү ле түш јериндегидий тындап, жүк ле сабарларынын баштарын кыймыктадып жадар. Ого эмди не де солун эмес. Јүрүм көстинг көскө лө онын эди-канын шүүлте тартат. Ак простыньду јымжак јуурканынын алдынан онын сүнези эмди ле чыга конуп, барып јаткандый. Бу өйдө Мөңкүштин бажына жүзүн ле башка санаалар кире конотон. «Иркиттерден чыккан бир улу кижии барып јат, тыны үзүлип јат» — деп, ол бир катап та ненин де учун сананып калган. Же бу ла өйдө Аба, онын ич санаазын сезип ийген чилеп, кенете көстөрин ачкан. Мөңкүш эпјоксынып, капшай ла врачтар керегинде эрмек баштаган:

— Слерди эмдеп турган врачтар — немени билер улус, Аба. Мен олорло эрмектешкем. Эмеш ле сагыгар, олор слерди јазып алар!..

Абанын көстөрине кезек өйгө жүрүм бурылып, чырышту чырайы тынданып ла кандый да сан башка тыркырап, кургак эриндери кыймыктажа берген:

— Брачтар? — деп, үни кайкаганду шыйкындады. — Эмдеп алар?.. Оны сеге кем айтты? Айса, ак булуттар ары јанынан Ак-Бырканнын үни угулды ба? — Ол өчөлгөндү ле күүн-күч жок күлүмзиренип ийди. — Эмдеп алар?.. А сен билеринг бе, угарга отурган болзон, мен сеге нени айдар эмежим: мени менин Эрден јееним түкү ле качан ээлү туулардын сыгынына толып ийген эмей. Эмди сеге јарт па? А сен — јазып алар!.. Јок туру. Мени толып ийген. — Айса болзо, бу сөстөрдү ол калганчы тыныштан айткан... Обөгөн чалкойто јада берди. Көстөри табынча јумулып ла ойто ачылып, арык көкси өрө-төмөн уур көдүрилет. Чичке ле сырзак сабарлары тыркыражып, недең ала койойын деп бедренип турала, чамчазынын өмүринен келип тутты. Онон ол өмүрди кенете ычкынып, простыньнын кырынан ала койды.

Мөңкүш чочып, ары-бери көрөт. Онон тура жүгүрип, эжик јаар тескерлеп, Абадан көзин албай, «сестра, сестра!» — деп кыйгырганча, кыптан чыга конгонун билбей де калды.

Энгирде Мӧнкӱш улузы јок тымык ла ээн оромло базып, Аба керегинде узак сананган. Онын јабылып ла ачылып јаткан кӧстӧри, тунгак у́ни... Анчадала Эрден керегинде айткан сӧстӧри — кижинин куйка-бажы јымыраар, јӱреги чочыыр сӧстӧр. Больницада иштеп турган эмчи бала укол саларга шприц тудунып, тургуза ла Абанын кыбы јаар јӱгӱрген. «Алдырбас, коркыбагар, туткагы удабас ла ӧдӧ берер» — деген.

«Бистин туулардын андары, чындап та айтса, байлу болбозын а? — деп, Мӧнкӱш бойынан бойы сураган. — Мен Абаны азыйда тегин јерге андып, каткырган болорым ба?... Је, чындап та, кижии кайкабас неме бе, Эрден сыгын аткан — Аба оорып калган!.. Је карган кижии болгой. Андый да болзо, бойы базып, куучындап, не-немеге кирижип јӱрген ине. Керек дезе јайгыда Јаманайдын будын да эмдегенин сананза... Акыр, шак ла бу санаалар керегинде кемге айдар а?»

Мӧнкӱш содойышкан таныш айылдардын ла туралардын ортозыла, тӱндеги тегериде ойногон јаан-јаан јылдыстардын јаркынына элбендеп, кара јангыскан сананат ла базат. Тымык. Кезик арада јангыс ла туулардын тунгак онтузы угулат.

Ол базат, кезикте токтой тӱжет. Бойынын јӱрӱми, тутактары керегинде сананат. Качан да кемнен де аябаган, качан да неге де бӱтпеген. Каткырган, шоктогон. А канча катап Қымыска каткырган эди? Анчадала улустын кӧзинче оны ујатка саларга умзанатан эмей. А кижии јок аалга јерге јолукканда, эпјоксынып, торт ло кирер-барар јерин таппай туратан. Азыйгы узун ла ујады јок тил та кайда? Бу ӧйдӧ Мӧнкӱш — Мӧнкӱш эмес. Кандый да ӧскӧ уулчак ошкош боло беретен.

Эмди Қымыстын алдына Мӧнкӱшке та ненин де учун кӱч. Алдында кандый да јенил, эш-неме сананбайтан. Озогы ӧй кандый болгон?... Кезикте сананзан, тен макалу. Сурак-марак јок — кысты туткан-капкан, айылга экелген, тойдон эткен — божогоны ла ол. Мындыј јангын албанга јуук болгоны јарт. Је андый да болзо, јинт улус бой-бойларына темигижип, јуртагылай ла беретен дежет... Эмди андый болгон болзо а? Мӧнкӱш — мойношпос эди, јок, озогызы база сан ла башка! Эки баланы, јангы ла ак-јарыкка чыккан уулчакты ла кызы-

чакты, јаанап келзе, айылду-јуртту эдер болуп, ада-эне-лери ажындыра јөптөжип, кудалажып койор. Онон бу ла. Балдар кабайда, а олор кудалажып, аракы нчер, шаалта шаар, јөп алыжар. А чыдап келеле, көрүп-угуп турар болзо, сен үйлү, айылду-јуртту кижн. Сенин учун керектин аайына ада-эненн түкү ле качан, не јерде чыккылап койгон. Је канайдар... Мөнкүштин салымы андый эмес. Онын јүрүми өскө уулчактардыйынан чик јок башка ине. Керек дезе агазы Эрдендийинен де башка. Мөнкүште ада бар эмес, андый да болбой. Је Мөнкүштин көксинин терегинде бир јажыт бар ла.

Тенериде бир јылдыс,
Көс јеткежин, кол јетпес.
Телекејде бир бала,
Санаан јетпес, салым јок...

Кымыс эмди ого азыйдагызындый эмес, эмеш башка, өскө көслө көрүп јат. Онын көрүжинен Мөнкүштин көкси јылый түжүп турган немедий.

Мөнкүш Эштен эмегеннин айлын эбире туткан чеденинн јанына бир көрзө, једе конуп келтир. Туранын көзнөктөринен јаркын јайылат. Көзнөк бөктөгөн јукачак ла ак көжөгө ажыра кемнин де көлөткөзи элбес эткени билдирет. Байла, Кымыс ары-бери базып турган: көлөткө капшуун ла јенилчек. Мөнкүш эжикке јууктай базып келеле, ойто јана болды. Јүреги тен канайдайын-канайдайын деп согулат. Көксине бадышпай турган неме ошкош. Тышкары кем де јок. Онын мынайып турганын кем де көрбөс лө сеспес. Је андый да болзо, кайдан билер. Айса, кандый бир көс кийнинен карап ла каткырып турган болбозын, Мөнкүш. Мөнкүш эжикке ойто ло јууктап келди. Кайа көрүп, ары-бери ајыктанып ијеле, эжикти капшай ла табышту токулдадып, ары јанынан каруу да угуларын сакыбай, турага мендештү кире конды.

Кенете кире конуп келген Мөнкүшти Кымыс ла Эштен эмеген кайкагылап, баштарын бир уула оп-соп өрө көдүрдилер. Олор казан аскан, ажанарга јаткан улус болгодый. Эштен нени де сезип, јүк ле бойына араайынан күлүмзиренип сурады:

— Бу сенин кийининен ийт сүрүшти эмеш пе, Мөнкүш? — Онон эмеген сүмелү көстөрнн Кымыска көчүрди. — Бу бисте тудаган ийт ле јок ошкош эди, Кымыс...

Эжиктин жанынан өрө өтпөй турган Мөңкүш кенете оморды кайкадып ла каткыртып ийди:

— Көк жарамас, бу слердин айылда ийт жок бе ди?!

Кымыс каткырат. А Мөңкүш оноң көс албайт: кандый да суркурууш кара чачын кийине божодо салып койгон. Кымыстың отурган отургужының сыртындагы жөлөнтини төмөн, торт ло учар суу чылап, оның чачы чөймөдөлип калтыр. Кап-кара көстөринде толо каткы. Оноң кандый да сакулта, сурак ла жажыт. Кенете Мөңкүштин санаазына кайда да көргөн кандый да жура лган кире конуп келди.

Кымыс Мөңкүшти көрүп, күлүмзиренип отурала, са кыбаган жанынан столдың үстине бажын көңкөрө са лып, эки жарды, көкси селендеп, тыйтылдада каткыра берди.

— Не болгон, Мөңкүш, ага ш штан кийип алган чы лап, эжикте не турун, айылга кирген киж и отуратан, өрө өдөтөн жан ду эмес бе ди? — Эштең эме ген бычкак өдүктерин мылкыйтып, ары-бери баскындап, аяк-каза нын жуунадып, Мөңкүшке көрөт.

Кымыстың да каткызы кенете токтой берди. Ол ба жын өрө көдүрип, Мөңкүшке айдат:

— Бистин айылда качан да болбогон чылап, сен кандый ийт керегинде сурайзын? — деп, Кымыс күлүм зиренди. — Өрө өт, бисле ко жо ажан... Бисте тудаган ийт жок — билип ал...

— А мен слерде тудаган ийт бар дезем — деп, эмди Мөңкүш өнөтийин кокурлап, көзинин учыла Кымыска имдей салып ийеле, ичкери өдүп, отурды.

Эштең эме ген оның алдына көчөлү аякты тургузып жадала, та ненин де учун сонуркады:

— Бу ийт деп немени база садып турар неме бе, Мөңкүш? Киж и оны угат эмеш пе?

Мөңкүш күлүмзиренип ийди:

— Иитти сатпаста, нени садат. Керек дезе городтын улузы кискенин балдарын да саткылап јат. Мен көр гөм — деп, Мөңкүш там ла көөрөйт: — бир эме ген кор зинага толтыра кискенин балдарын торт ло јаблоколор чылап салып алала, базарга экелип садып јатканын мен бойым көргөм, былар...

Кымыс токтодынып болбой, база ла каткырды. А Эш

тен бажын Мӧнкүшке бурып, эмеш сананып отурала, айдат:

— Кайкаар неме жок... Городтын магазиндеринде көстӧн ӧскӧ неме үзе бар, үзе садуда дешкен жок бедн...

— Бу карган энем сан ла башка кижн — деп, Кымыс кайкаачы болды. — Слер Мӧнкүштин кокурчызын ундып койдыгар ба? Слерди канайдар эмеш деп, ол тенени ле табар эмей. — Кымыс эрке көстӧриле Мӧнкүшке көрӧт. Онызы бу канча ӧйгӧ сакыган кару көрүштин алдына кайыла бергедий, санаазы жеңилип, удур кӱлүмзиренип ийди. Ого Кымыстын жанында болоры жакшы. Жаңыс ла жанында эмес, а жуук коштойында отуруп, ажанары, билбес жанынан онын карызына бойынын карызыла тийип ийерн — кереес ле жүрүмнннн бир жакшынак сыйы.

Шак ла мынайып Мӧнкүш онын жанына үргүлжиге отурага белен. Онын ӧдүни, жүрекке кару ла жуук, мӧнүн табышту каткызын тыгдап, эмештен борбойгон ло жымжак эриндерин көрүп, качан да билбеген сүүнчиге аптадып, каткырза, кожо каткырып, кунуга түшсе, кожо кунугып отуары — Мӧнкүшке ырыс, бийик күүн ле амаду. Кымыстын көстӧри, кыймыгы капшуун ла каткылу. Ол бу көөркийдин жанына мынча кире узак ла жуук отургалак. Кымыс та ого мынын алдында, бүгүнгизи чилеп, качан да эрке көрбӧгӧн. Эх, Мӧнкүшке кандый жеңил, тынарга, айдарга, каткырага ла сананарга! Бийелеп ий дезе, ол эмди ле бийелеп те ийер, уча бер дезе, ол жең-жеңилинен уча да бергедий — ончозына белен!

«Бу бого письмо бичиген кижн! — деп, кенете Мӧнкүштин бажына сан ла башка шүүлте келди. — Ондойго барала, письмону онон божодып ийер. А ол письмодо печать болор. Кымыс алар, кайкаар. Чын ла дезен...»

— Сене нени санана бердин? — деп, кенете Мӧнкүш бажын көдүрди. Ол та ненин де учун Кымыс кунукчылга түже берген деп бодоп калды.

— Жок... Тегин...

Мӧнкүш көңкӧрӧ көрӧрдӧ, Кымыс эпжоксынып айтты:

— Жаңы кожондор угар күүнннн бар ба, Мӧнкүш?

— Эмди ле, бу ла бого отурала кожондоп ийейин деп пе?

— Жо-ок — деп, Кымыс көстөрүн жаанадып, сыртына чөйилип түшкен чачын жуунада тудуп, ойто төжине түжүрүп ийди. Онын колынын кыймыгы кандый да жеңилчек ле жараш, ыраак, эрке кыймык болуп билдирди. Мөңкүштин жүреги там ла тыгыда согулат. — Менде жаңы пластинкалар бар — деп, Кымыс жартайт. — Бу жуукта экелгем...

Онон Кымыс өрө туруп, ол кыпка киреле, пластинканы ойнодып ийди.

— О, алтай кожондор турбай! — деп, Мөңкүш жибиркей берди. — Воинков кожондоп жат, эрди!..

Пластинка айланат, кожонды кожон солойт. Кожондордо бийик туулар, бийик ле тымык жылдыстардын курч көстөри, аттардын тибирти ле чакпынду суулардын ыраак табыжы. Кымыс бажын он жаңы жаар билер-билдирбестенг келтейтип, кожондорды тыгдап ла сананып калган турды.

— А бу кем кожондоп жат? — деп, Кымыс сурады. — Танып туруң ба?

— Акыр, фамилиязын ундып ийдим. Ылтыр бери келип, бистин клубка база кожондоды ине...

— Ол база бистин Ондой аймактын балазы. Ада-энези мынаар бу Шибее журтта эмей — деп, Кымыс айдат, — тегин ле койчы кижинин балазы. Жалбаков Чаңкышты сен билер болбойуң?

Айак-казан жунуп ла жуунадып турган Эштенг эмеген куучынга киришти:

— Бу кажы Чаңкыш керегинде айдазың, балам? Мынаар тодош Чаңкыш па айса кандый? Мен оны жакшы билбей... Же жаңыс ла кайкайдым: онын кызы бу кожончы кайырчакка канайып кире конгон болотон?

Кымыс жыңкылдада каткыра берди. Карган энези тен нени ле айдар, нени ле табар эмей! Баш ла болзын, бу карган улуска. Өнөтийин ле бултаартып турган ине...

Пластинка айланат ла айланат. Кожончы сүүш керегинде кожондойт. Бу кожон Мөңкүштин сүүжине түнгей. Кыс жаңында, а онын сүүжи ле жүрегинин сызы, жүрүмнinin комудалы керегинде нени де билбей жат.

«Салымы башка кайран кыс» — деп, Мөңкүш кожончынын кийининен шымыранат. — «Салымы башка кайран кыс» — деп, ол улу тынып ийди.

Пластинка учы жок телекей чилеп, айланат. Кожон

ого жуук ла кандый да чындык сысту ла күүлү угулат. Онын өзөк-буурынын ичинде база ла мындый бир пластинка кондырып койгондой.

— Же кандый эмтир? — деп, Кымыс араай шымыранды.

Мөңкүш бажын өрө көдүрбеди. Ол чын санаазын жажырып, өнөтийин ле өскөртө айтты:

— Кем жок. Же эски кожондор ине. Олорды Горно-Алтайдын радиозы күнүн ле сайын эртен-эңир толгоп жат. Укпай турган кижиге бар эмес.

— Онызын радио дейтен... А бу пластинка... Алтай пластинка, бистинг.

— Мөңкүш, — деп, Эштен эмеген ол кыптан табышты, — бу мен кайткан кижиге болорум: байагы ла бойынча Абанын су-кадыгын угайын дегем, сурабай калтырым ине.

Мөңкүштин алдына тургуза ла больница тура түшти. Абанын калтырууш, тын-чыдалы чыгып калган колдору, чукулду ла кадангы көстөри, көп чырыштарлу ла тыны жок немедий чырайы көрүнбөс ыраактан жуалып келди. Бат ол колыла күүн-күч жогынан жанып, жөдүлдөп ийеле, ошон ойто уур тынып, Мөңкүшке айдат: «Мени Эрден түкү качан сыгынга толып ийген эмей!» — Кандый шыйкынууш ла кыжыран үн... Ол Мөңкүштин жүрегин катап ла эрей тартып ийди.

— Мөңкүш, сен канайып унчукпай бардың?

— Кем жок, эжебис, жакшы. Барып, жолугуп жүргөм... Кымыс, мен сеге коркушту ла жолугарга санангам.

— Айт, мен угуп турум.

— Жок, айтпазым... Айдып болбозым. База бир келзем, айткайым.

Ол тургуза ла өрө туруп, Эштен эмегенге, «Жакшы болзын!» деп айдала, эжикке жедип, ойто кайа көрди: кыптын чике ле ортозында Кымыс турды. Онын көстөринде кандый да түймөен, сурак ла некекте токтоп калгандый билдирет. Мөңкүш нени айдайын, канайдайын деп турала, кенете үнин кенгидип, эрмектенди:

— Кымыс!.. Кымыс, мен билерим, сен удабас бир письмо аларын.

— Кандый? Кайдан? — Кымыс кайкап ла капшайлап сурады. Онын санаазына пенниг де учуп Эрден кире конуп келди. — Черүден бе?..

- Жок, письмо Ондойдон келер...
— Канайып?.. Ондойдон?!.
— Мен билерим, келер... Сакып ла отур.
— А сен оны кайдан билерин?
— Билерим, сагы...
— Эй, Мёнкүш, чүрче ле турзан! Сенин үнинг Эрденнинг үни ошкош, уксан да...
— Ол чын эмеш пе?.. Уним эмес, мен бойына түңгей болгон болзом, дезен...
— Жок, Мёнкүш, жок. Кажы ла кижы бойына түңгей болзо артык...
— Же болгой — дейле, ол чыга конды, — сагы, письмо келер!

...Күстин калганчы жылу күндериле эзендежип турган чылап, Уч-Сүмердинг кылулу баштары күйгүлөп ле мызылдажып турдылар. Удабас бастыра жердин үсти терен карга бүркелип калар. Туулардын баштары тумандарла оронуп, тымык ла боромтык болуп, мёнкүликтин түштерин түженер. Уч-Сүмер эмди ол төмөн көрүп түнзийбес ыраактан Абанын бу ышталып турган жебрен чадырынан көс албайт. Абанын бу чадырыңа быжыл улус анчадала көп жуулган. Онын чанкыр ыжы канча ла катап көк тенгериге чөйилип, сүүнчи де, кунукчыл да керегинде жарлаган эмей. Озо ло баштап кичинекей изү айдын ичинде, оной сыраңай ла жайдын талортозында шак ла мынайып тынданып, улусты көрүн-нарын жууп, журттын өскө чадырларынан аңыланып турганын улу Уч-Сүмер көргөн эди. Куулгынын улузы бу чадырга калганчы катап жети күн мынан кайра, Абанын сөбгүн жуур тушта, жуулышкан. А бүгүн десе бу чадыр бойынын ээзининг мынан ырап барганынан бери жетинчи коногын темдектеп, ойто ло улусты бириктире тарткан, ойто ло кунукчылду ыжын көк тенгерининг алдына чөйилтип туру.

Аба күстинг бир жакшы, бир айас деген күнинде өлгөн. Туулардын эдектери тымык кугарыжып, сындары калганчы жылу ынаарга алдырып, ын-шын санаада тургулаган. Бүрлери какталгылап калган агаштар тымык. Тыйтар ла кайыңдар тымык. Ойгор бүдүмдү көгөлтирим мөштөр лө чибилер тымык. Абанын сөбгүн, онын жакыганы айынча, межик жок жуугандар. Оны терен оронунг

түбине чебер ле араайын түжүргөн. «Межик тон өткүрө жараш. Кижинин сүнези оноң чыкпаска да күүнзезе табы» — деп, өбөгөн жаңыс катап айткан эмес.

Ого эн жакшынак деген тонын кийдиргендер. Чокондойдын бычкагынан эткен бөрүгүн ле эски де болзо, кызыл булгайры өдүгүн кийдирерин база ундыбагандар. Ол тайгада таныш мөштин алдында уйуктап жаткан чылап, бажынын алдына ээрин жастан койгон. Мөңгүндери оноң-мынан татап жүргөн эски уйгенин ле арчымагын да саларын ундыбагандар. Не ундытан эди. Өлгөн кижинин жакылтазын тирүү кижинин сурагынан артык бүдүрүп жат ине. Ол арчымактарга, андап бараткан кижиге чилеп, айагын, калбагын, оноң улустын сынык-бычыгын тудар ла эмдеер тушта тузаланатан агаш шакшактарды база кожо салган. Эреени арпазын, некебезин!...

Эрден Абанын сөбгүн жуурынан сондоп калган: бүткүл конокты аэропортто өткүргөн, учуп болбогон. Качажып, айдын-күннин айалгазы үрелип, Абаны акту бойынын ийинине салып, калганчы жолго апарарына чаптыгын жетирген.

Эрден карган адазынын сөбгине темир чеден тургузарга сананарда, Тарый эмеген жыга мойношкон: онын сүнези ак-жарыктын үстине көдүрилип, төрөл туулардын сынына учуп барбай, темир чеденнин ле ичинде артып каларынан айаган. Онын бу күүнүн карган энези жаратпаста, Эрден кереес эдип, Абанын сөбгинин үстине агаш отургузып койорго сананган. Өскө агаш эмес, өбөгөннүн эн тын сүүгөн ле байлап жүргөн мөшти.

— Ол жараар — деп, Тарый эмеген тургуза ла жөнсінген. — Жакшы кижинин сөбгине отургускан агаш катпас, а жаман кижинин сөбгине тарыган агаш жаңыс та жыл турбас, кадып, какталып калар. А сенин мөжин кыжы-жайы өгүн өчүрбей, анда ла көгөрүп, көрүнип турар... Отургус ла, балам.

Мөшти ол Мөңкүшле кожо отургускан. Өскө кижі жок болгон. Олордын куучынын угар да, чаптык та эдер кижі жок. Айдарда, эрмек ачыгынча өткөни жарт:

— Мөңкүш, жаңыс ла төгүндебестен болзын — деп, эрмекти Эрден баштаган. — Аба атанар алдында меге ачынып барды ба?

Мөңкүш агазынын көзине удур көрүп болбой, узак отурган. Эрден де оны мендетпей, танкылап ла сакып турды.

— Карганнын калганчы сөзи мындый болгон — деп, Мөңкүш эрмектенди. — Ол бис экүни эптү жүрзин деп жакыган. Слер эмди меге жаныс ла ака эмес, а адам ошкош кижини...

— А ан... ан керегинде нени айтты?

— Жок, ол керегинде — деп, Мөңкүш эрмектенип, жашка толгон көстөрүн өрө көдүрүп, аказына көрди, — санаама кирбейт, ол керегинде эрмек айтпаган ошкош эди...

— Жарт. Мен сени ондоп отурум — деп, Эрден айдала, улу тынып, бу ла жанында чокчойып жаткан төңичекке көрди. — Менин бир жаманымды таштап кой, кайран карган адам... Тенегимди кайдайын, тарынба.

Ол күректи сынар колыла жерге кадай сайып, жаан ла күчтү алаканынын сыртыла көзүнөн сыгылып келген жашты арча согуп айдат:

— Мен ол тушта уулчак болгом. Карган адам куучындап отуратан: бойы канча жаш жажаарын билерге Аба күүк аткан болтыр. Күүктн адада, мылтыгынын сүмезине тиштеп жийле, ол ло оттын куйунына жадып, уйуктай берген. Түженип ле белгелеп жаткажын, күүк ого тогузан жаш жажаарын деп айткан эмтир... Эмди бодоп отурзам, Аба бойынын жажына жетире беш жыл жүрбей калган... Беш жыл озо...

Бу кеп куучынды Мөңкүш те Абадан угуп жүргөн.

— Ол керегинде сананбас керек, акам... Аба бойымнын жүрүмимди жүрүп койдым, эмди атанып жадым деген.

Абанын эски чадыры ойто ло ышталат. Очокто жаны сойгон койдын эди ойто ло бортылдайт. Колдон колго ачу неме урган алтай чөөчөй ойто ло айланат. Жуулган улус мында таң атканча отурар. Абанын ады-жолы ойто ло угулар. Олор жада калган кижини эске алынып, онын жетинчи күнине сойгон койдын эдин үзе жиир. Артырарга жарабас. Бу тойдын, байрамнын ла айылчынын күндүзи эмес. Эртеңгизинде ол койдын эдинин сөөк-тайагын апарып, Абаны жууган жерге өртөп, чөктөп койор.

Эрден ле Мөңкүш айрылышпай, улай ла коштой отургылайт. Олордын тыш бүдүми түңей эмес, чек башка да болзо, же жүстериң жангыс түбектин көлөткөзи бүркегени иле билдирет. Тарый эмеген эки жеениңен көс албайт. Олордын эптү-жөптү болгонына, бой-бойлорын тоожып ла ондожып отургандарына каранынан сүүнет. Эки же ле деген эр. Онын эркеден эрке Мекечи деп кызынын уулдары. Бу экү энезине сүрекей түңей деп билдирди. Эх, жүрүм мөңкүлик эмес! Мекечи эзен жүрген болзо, уулдарын мен ле чилеп көрүп, сүүнип отурар эди.

— Сениң жайгыда келип барганың жакшы, Эрден, — деп, Тарый эмеген айтты. — Ыйинди карган таайыңа көргүзип салганың жакшы. Ого сениң ыйин тың жарган. Санаалу, жалакай келин, — эмеген улу тынат. — Эмди жай келерин сакыырыс. Мөңкүшти айылду эдер керек. Ой жеткен — дейле, Кара-Суудагы турлузынан Абаның жетинчи коногына түшкен Тарынчактын коштойында отурган Кымыс жаар көзинин кырыла эмеген көрүп салды...

Онын көзи тилдү неме чилеп, бу ла өйдө ончолоры база Кымыс жаар көрдилер. Бойлу бала — ол бойлу бала. Тургуза ла кызара берди. Тарынчак оны сезип, Кымысты сол колыла кучактай алды:

— Мөңкүш — талдама уул эмей, эјебис, — деп, ол Тарый эмегенге айдат. — Бистин Мөңкүш немени билер уул. Бооро менин уулым Анчы чыгарда, Мөңкүш келип жүрген. Балама бойынын мылтыгынын огын сыйлап берген. Байа ла база Абаның үредүзи болбайдар... Слер Мөңкүшти айылду эдери жанынан санааркабагар да, бис ончобыс өмөлөжип ийбей! Абаның баскан ла алкап койгон Куулгы деген алтайдан бис оны кайдаар да божотпозыс дезен, Кымыс? — деп, ол жанында отурган бойлу баланы бойына там ла жууктада тартып, кокурлу, же жалакай күлүмзиренип ийди.

Эрден улустың куучынын угуп, өлүм ле жүрүм керегинде сананат. Өлүм ле жүрүм — ол экүден жаан неме жок. Канайып сананбас? Кижиге ак-жарыкка кандый амадулу келет не? А өлүми жок, мөңкүлик жүрүм болбой не?... Алтайдын кобы-жиктери сайын анда-мында чогып салган корумдар көгөришет. Оны кем, качан жууган? А ол бир содойып турган таш улус — олор кемдер? Олорды не тургускан, олор кандый да түби жок ыраак-

ка көргилеп алып, нени сакыйт, нени сананат болбо-
гой?... Байла, Эрденнин жебрен өбөкөлөри болгон ол
улус, көчкүндөр ле аңчылар, айса болзо, база ла ол
чылап, мөңкүлик жүрүм, кереес керегинде сананган-
дар?.. Болгон жүрүм болгон ло. Же озор до бойынын
келер өйи, озордын ордына артатан, от камызатан,
журт төзөйтөн, бала-барка азырайтан үйе керегинде са-
нангандары быжу! Изи, темдеги жогынан не де болбой
жат. Кижн өлүп жат. Же онын каны мөңкүлик, үргүлжиге
тирү артар жанду!..

Куулгынын эмеш ле алты жанында, төгнннн үстинде,
таш кижн туру. Онын күлер бүдүмдү жүзине салкындар
согот ло табарат. Ачылбас та, жабылбас та көстөри
ыраак ла терең санааларга бастырат. Тумчугы түс ле эр
болгон кебеделдү. А чике ле төбөзінде кандый да куш.
Та мүркүт, та кан-кереде. Ол элбек канаттарыла эмди
ле талбынып, бу кижинин амадузыла кожо кайдаар
да уча бергедий. Же таш кижн терең санаада. Таш кижн
оны божотпойт. Ол көп жолдордын ла чактардын бел-
тиринде, бу бийик төгнннн үстинде, туруп ла жат, туруп
ла жат...

Айса болзо, Эрден ле Мөңкүш, ол жебрен кижинин
көксинде эмдиге сок жангыс сурак: бисти солыган, кий-
нистен корболоп өскөн үйе, менин алтай жоным бүгүн
ырысту ба?.. Ырызын тапкан ба, табар ба?.. Бу туу-
лардын ортозында журтаган тун калык мөңкүликке ар-
тар ба?.. Жон, кижн болгон бийик адын жылытпайтан
болзо кайдат!

Жебрен Алтайдын таштары да, тирү жүрген эл-жоны
да, байла, бүгүн шак ла ол керегинде санангылайт. Са-
нангылайт. Мөңкүлик сурак...

1969—1977 жж.

Горно-Алтайск — Дубулты, Москва — Переделкино.

Борис Укачинининг творчествозы албаты ортозында элбеде жарлу. Онын шуултези де, бичижи де оскө бичиичилерге туней эмес. Ол бойы алдынан ундү.

Автор калганчы жылдарда прозалап бичиктер чыгарып баштаган. Бу колыгардагы «Сүүш ле өштөжү» деген произведение база ангылу жерде туруп жат. Бичикке эки повесть кирген: «Өлтүргөн болзом тороны» ла «Ээлү туулар». Баштапкы повезинде автор Борбок-Каранын салымын бастыра жанынан көргүзип, жакшынак жедемге жеткен деп айдар керек. «Ээлү туулар» деп повесть жагырта жазалган ла экинчи катап чыгып жат.

У 70303—024 76—81
М 138 (03) 81

БАЖАЛЫКТАР

«ӨЛТҮРГЕН БОЛЗОМ ТОРОНЫ. (Менинг эске алынганымнын стенограммасы)	3
ЭЭЛҮ ТУУЛАР. (Повесть)	193

Борис Укачинович Укачин

ЛЮБОВЬ И ВРАЖДА

Сборник прозаических произведений

На алтайском языке

Художник А. М. Кузнецов
Фото Александра Карзанова
Редактор В. Т. Самыков
Ответственный за выпуск Е. Г. Мултуева
Технический редактор М. Г. Шелепова
Художественный редактор В. И. Ортонулова
Корректор А. А. Белекова

Сдано в набор 23/IV 1981 г. Подписано к печати 23/IX 1981 г.
Формат 84×108 1/32. Уч.-изд. л. 20. Усл. п. л. 19,74; Тираж
3000 экз. Заказ 2527. Цена 1 руб. 50 коп. АН 02170.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства,
г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36. Горно-Алтайская
типография, пр. Коммунистический, 27.

1 с. ил. 50 акча